

LUND UNIVERSITY

Tullbergiska rörelsen

Striden om den skånska frälsejorden 1867-1869

Olofsson, Magnus

2008

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Olofsson, M. (2008). *Tullbergiska rörelsen: Striden om den skånska frälsejorden 1867-1869*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Sekel Bokförlag.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Tullberg ska rörelsen

Striden om den skånska frälsejorden 1867–1869

Tullbergiska rörelsen

Striden om den skånska frälsejorden 1867–1869

MAGNUS OLOFSSON

SEKEL

Denna bok publiceras med stöd av
Crafoordska stiftelsen,
Ebbe Kocks stiftelse,
Nationella forskarskolan i historia
och Stiftelsen syskonen Willers donationsfond

© Sekel Bokförlag och författaren, Lund 2008
Tryck: Printing House Pozkal, Polen 2008
Omslag och grafisk form: Lotta Hansson
Omslagsbild: "Triumftåget från Åkarps tingsställe".
ISBN 978-91-85767-26-7

Innehåll

	Förord	7
I	Inledning	9
	Sju skott i natten	9
	Utgångspunkter	14
	Tidigare forskning om Tullbergsska rörelsen	25
	Källor, metod och källkritik	26
	Syfte, frågeställningar och disposition	30
2	Arrende och jordägarerätt i Skåne	33
	Konflikter mellan godsägare och allmogre före Tullbergsska rörelsen	34
	Från Barsebäck till Kärrstorp	
	Tullbergsska rörelsens förlopp	43
	Slutsatser	56
3	Tullbergsska rörelsen som social företeelse	59
	Rörelsens omfattning	59
	Rörelsens sociala sammansättning	62
	Rörelsens uppslutning och organisation	66
	Exemplet Barsebäck	68
	Rörelsen på det lokala planet	71
	Den lokala uppslutningen	77
	Sakförare, skrivbiträden och tidningsredaktörer	79
	Slutsatser	83
4	Deltagarnas konfliktrepertoar	87
	De juridisk-kamerala konfliktformerna	91
	Rättegångarna om jordägarerätt	91
	Ansökningar om skatteköp	93
	De utominstitutionella konfliktformerna	95
	Arbetsnedläggelser och arrendeställelser	95
	Att ta sig rätt: vardagligt motstånd under Tullbergsska rörelsen	98
	<i>Skogens resurser</i>	99
	<i>Tillgrepp</i>	102
	<i>Husockupationer</i>	103
	<i>Bedrägliga lösöresauktioner</i>	104
	<i>Mordbrand</i>	106
	Hot, trakasserier, våld och våldsamt motstånd i konfliktrepertoaren	108
	<i>Hot, trakasserier och våld</i>	108
	<i>Motstånd mot vräkningar och uppträdet i Kärrstorp</i>	116
	De politiska konfliktformerna	123
	Att gå till kungs	125
	Riksdagsmän och riksdag	127
	Den medborgerliga offentligheten	132
	Associationsväsendet – och politisk organisering?	138
	Slutsatser	143

5	Den eftersträvarsvärda jorden	147
	Kampen för en egen torva	147
	”Denna tacksamma mark har Tullberg odlat”	153
	Föreställningar om frälsejorden	153
	(1) ”allt så kallat frälse och säteri uti Skåne är utaf så kallad <u>krononatur</u> ”	154
	(2) ”den urgåmla Bonderätten står ännu fast”	157
	<i>Lagar och förordningar</i>	158
	<i>Arv</i>	160
	<i>Urminnes hävd</i>	161
	<i>Nedlagt arbete</i>	162
	<i>Bonderätten</i>	163
	(3) ”helst som frälse endast betyder ränta”	165
	(4) ”jorden tillhör oss bönder emot endast lagbehöriga onera”	169
	Berättelser om frälsejordens och jordäganderättens historia	170
	Slutsatser	178
6	Det brutna kontraktet	181
	Social förändring och nöd i den folkliga kulturen	184
	Dagens och gårdagens samhälle: samhällsgruppernas rättigheter och skyldigheter	194
	Bönder och folk: deltagarna beskriver sig själva	194
	Moral och vandel: godsägarna och deras förpliktelser	198
	<i>”Tvärtemot allt hvad lag, författningar och rättvisa innehåller”:</i>	
	<i>de dåliga godsherrarna</i>	199
	<i>”Vårt forðna Herrskaps sanna adel och goda hjerta”: De goda godsherrarna</i>	201
	<i>Herremännens ivriga bispringare: myndigheter och domstolar</i>	205
	Lag och välfärd: dagens och gårdagens kungar	207
	<i>Karl XV, lagen och välfärden</i>	208
	<i>Karl XI: en ideal kung med en ideal lag</i>	209
	<i>Kungar och folklig kultur: naiv monarkism eller inte-så-naiv-monarkism?</i>	210
	Gällande lag och naturlig lag	213
	Det brutna kontraktet: rätten att göra uppror	217
	Slutsatser	219
7	”Det yttre och inre Ryssland”	225
8	”Innan vi lämna den jord, vi af våra förfäder innehaft”	233
	Tullbergska rörelsen och den folkliga kulturen: En sammanfattning	234
	Tullbergska rörelsen och tidigare konflikter: En sydsvensk motkultur	245
	Tullbergska rörelsen och Europa: Social förändring, social konflikt och den uteblivna frälsebondeemancipationen	248
	Tullbergska rörelsen, svensk historia och svensk historieskrivning	253
	Summary	257
	Appendix 1	265
	Appendix 2	269
	Noter	277
	Förkortningar	370
	Tabell- och tablåförteckning	370
	Kartförteckning	370
	Källor och litteratur	371

Förord

När jag skriver dessa ord är det drygt femton år sedan jag första gången satte foten på historiska institutionen i Lund. Jag hade fått för mig att jag skulle bli historiker och efter en lång och krokig resa har jag nu nått i mål, även om jag har börjat misstänka att färdig historiker, det går inte att bli. Denna avhandling hade aldrig blivit av utan min huvudhandledare, Lars Berggren, som väckte mitt intresse för Skånes ”arga bönder” i allmänhet och Tullbergska rörelsen i synnerhet och som har hjälpt mig på vägen med stort kunnande och aldrig svikande engagemang. Ett stort tack till dig, Lars. Även mina två andra handledare Eva Österberg och Börje Harnesk vill jag tacka, för engagemang och samtal och diskussioner om allt från smått till stort. Mathias Cederholm och Malin Gregersen tog sig trots späckade scheman tid att läsa och kommentera min alltför långa avhandling, och för det vill jag särskilt tacka. I övrigt är det många, historiker och andra, som med intresse följt, stöttat och hjälpt till under arbetets gång. Bland dessa måste mina kamrater från ”Barnkammaren”, Fredrik Persson, Tommy Gustafsson, Johan Östling, Ainur Elmgren och Louise Sebro framhållas. Även Lars Edgren, Andrés Brink, Victor Lundberg, Mats Olsson, Stefan Nyzell och Pär Skåntorp förtjänar ett tack för det stöd och intresse som ni visat för vad jag skrivit om Tullberg och hans rörelse. Sist, men inte minst, vill jag tacka mina föräldrar, Lars och Kerstin Olofsson, för att allt stöd och uppmuntran genom åren – jag blev färdig till slut!

Lund i juni 2008
Magnus Olofsson

Happy the nation whose people has not forgotten how to rebel.

RICHARD H. TAWNEY

I

Inledning

Sju skott i natten

Klockan halv åtta på kvällen den 16 februari 1869 anlände nio beväpnade män till gården Tranebygget i Torups socken i Kristianstads län. De var på jakt efter en viss Samuel Tullberg, som var på flykt undan rättvisan sedan han den 13 februari efterlysts av landshövdingämbetet i Malmöhus län. Gruppen leddes av justitiekanslerns särskilde åklagare vice häradshövdingen Johan Enroth och kronolänsmannen A Gyllensvärd. I sällskapet ingick därtill – lite mer förvånande – ett flertal personer som inte var myndighetsutövare. En av dem var ”djurläkaren” Falk från Åby, som var känd som en gunstling till förvaltaren Platen å Högestads gods. Därtill kom ladufogden Johan Stoltz, skogsvaktaren Svensson och fyra drängar som alla var anställda av godsägaren Carl Wendt å Gustafsborg, tillsammans med Wendts brorson, den preussiske husarlöjtnanten Bernhard Wendt.

Efter en överläggning åtog sig Falk och Stoltz den ”farligaste befattningen”: att ”intränga i stugan”. Resten av sällskapet fattade postö utanför. Hustrun och tjänstefolket (mannen var borta) förnekade först att Tullberg var i huset, men då frågan upprepades erkände en av dem att denne mycket riktigt befann sig i stugan bakom en reglad dörr. Falk uppmanade utan framgång Tullberg att öppna dörren. Han försökte ”spränga upp dörren med foten, men förgäfvets”. Den sviktande dörren föranledde dock Tullberg att öppna ”en liten dörr som från rummet förde direkt ut å fria fältet”. Där konfronterades han emellertid av husarlöjtnanten som med dragen revolver ropade ”akta dig jag skjuter”. Tullberg slog igen dörren och reglade den för att sedan, som Carl Wendt skulle skriva i *Öresundsposten*, slå

ut ett fönster på gaveln af huset för att här rädda sig, men der var min skogsvaktare posterad, en stark karl med en dugtig käpp i handen. Tullberg återvände nu, öppnade försigtigt den lilla dörren som min brorson bevakade, slog upp den häftigt och störtade sig med all kraft på honom; denne, som ej kunde tro annat än att Tullberg var beväpnad åtminstone med knif, slet

sig lös och afsköt revolvern på honom, men det var så mörkt att skottet ej träffade riktigt, likväl raglade Tullberg liksom träffad till och höll på att falla, men som en blixtnant sprang han genast derpå af alla krafter för att rädda sig, tätt följd av löjtnanten. Nu kom länsman Gyllensvärd springande och båda förföljarna afsköto på Tullberg fem eller sex skott, riktade åt benen; på en gång stötte Tullberg, som måste tagit mist på vägen emot en inhägnad med sådan häftighet att han föll hufvudstupa.¹

Tullberg, som mirakulöst nog var oskadd även om han senare skulle påstå att han hade träffats av hagel i ena örat, kunde fångas in och föras till Gustafsborg. På grund av fruktan för en fritagning bevakades han under natten. Nästa dag fördes han till Helsingborgs stadshäkte, varifrån han skulle tas till Malmö med tåg. Då detta skulle föra honom förbi Eslöv och Stehag och då myndigheterna fortfarande var rädda för fritagningsförsök kom han istället att slagen i kedjor nattetid fraktas till Malmö med kronångbåten Frej.²

Klockan tio i nio på förmiddagen två dagar senare kom ett telegram från Stehag station till landshövdingkontoret i Malmö: Tullbergs tillika efterlyste högra hand, Eskil Larsson, hade lokaliserats i Tullbergs hem i Kärrstorp, men kunde inte häktas då stället försvarades ”af en mängd med skjutvapen försedde personer”. Polis och militär ansågs behöfliga: ”Hundratals människor försvara stället och folksamlingen växer för varje ögonblick.”³ De lokala myndighetspersonernas nervositet ökades av att de hade blivit beskjutna samma morgon när de närmade sig stugan. Då landshövdingen i Malmöhus län, Samuel von Troil, var i Stockholm på riksdagen föll det på hans landssekreterare, Jöns Krook, att lösa situationen. Alarmerad av rapporterna rekvirerade han 54 man från Husarregementet Konung Karl XV och 40 från Smålands Grenadjärbataljon ur Malmö garnison och ledsagade dem norrut på ett specialtåg som avgick vid middagstid. Trupperna lastades av vid Stehag och sattes med skarpladdade vapen i marsch mot Tranebygge. Men de behövdes inte: Eskil Larsson hade hunnit ge upp och folksamlingen hade skingrats självmant. En revolt hade ställts in i sista stund.

Den efterlyste Tullberg var inte, som man skulle kunna tro med tanke på den fruktan han tycks ha ingett, en okänd våldsverkare eller förhärdat brottsling. Han var en 53 år gammal före detta vice korpral vid Norra Skånska Infanteriregementet som efter några trassliga fastighetsaffärer och en personlig konkurs i början av 1860-talet inledde en bana som sakförare. Det brott han tillsammans med Eskil Larsson anklagades för var bedrägeri. Bakom anklagelsen stod greve Arvid Fredriksson Posse, godsägare, stark man inom lantmannapartiet och en av landets mäktigaste män. Samtliga nämndemän i häradsrätten skulle så småningom fria Tullberg och Eskil Larsson från anklagelserna.

Bild 1. Samuel Tullberg (1815–1882) föddes under enkla förhållanden i närheten av Röstånga vid Söderåsen. I unga år blev han soldat i Norra skånska infanteriregementet där hans duglighet snart ledde till befordran till korpral. Han pensionerade sig år 1851. Flera år av vidlyftiga fastighetsaffärer slutade med djup skuldsättning och personlig konkurs år 1863. Då hade han redan inlett sin bana som sakförare, till en början i samarbete med David Malmqvist i Ryd, men senare alltmer självständig. Han skulle under 1868 och 1869 uppnå en avsevärd ryktbarhet för sin kontroversiella roll i den rörelse som har kommit att bära hans namn.

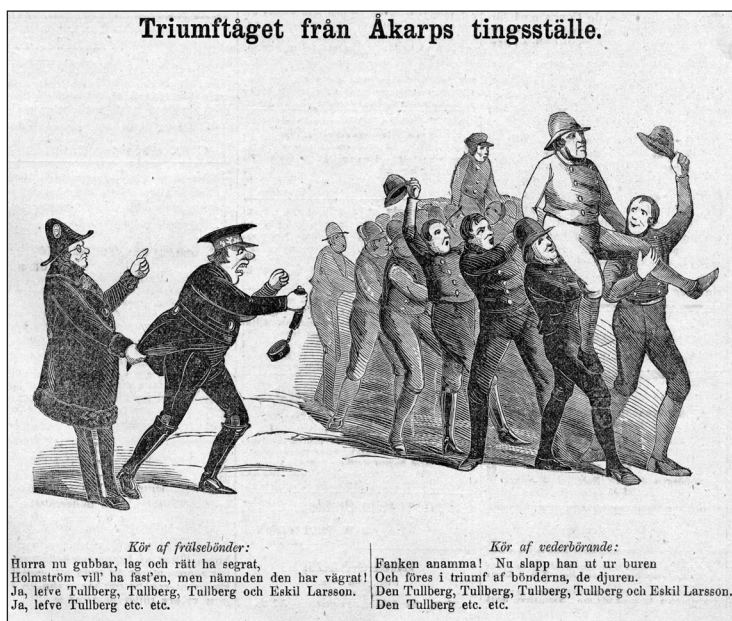

Bild 2. "Triumftåget från Åkarps tingsställe". Den 12 mars 1869 gick nämndemännen i Onsjö häradsrätt mot rättens ordförande August Anderberg och beslöt att det inte fanns skäl att behålla Samuel Tullberg och Eskil Larsson i häkte. På denna xylografi från *Fäderneslandet* visas i den högra delen av bilden hur Tullberg och Larsson firas av sina entusiastiska anhängare efter att de lämnade tingssalen. Till vänster syns åklagaren, landsfiskalen Holmström. Efter utslaget, som det står i domboken, "anmälte" Holmström sig missnöjd med utslaget "samt under förklarande att han skulle på eget ansvar åter häkta båda tilltalade med hastiga steg närmade sig Tullberg och Eskil Larsson". Han hindrades dock i sitt uppsåt av Anderberg som "förehöll" honom "detta oskickliga, emot domstolen vanvördiga beteende". Tullberg och Larsson skulle vid hösttinget samma år frias från alla anklagelser.

Att myndighetspersoner och anställda, vänner och släktingar till godsherrar jagar och beskjuter medelålders advokater som på vaga grunder anklagats för bedrägeri, att myndighetspersoner beskjuts under sin tjänsteutövning och att militär sätts in för att skingra beväpnade folkskaror låter kanske som något hämtat från USA:s eller Sydamerikas stundom blodiga 1800-talshistoria. Men händelserna inträffade i Skåne. Den här avhandlingen handlar om upprinnelsen till dessa dramatiska händelser, Tullbergiska rörelsen, den största, mest utdragna och dramatiska kamp om jordägarerätt i svensk historia, och om de människor som deltog i den.

För att förklara de dramatiska händelserna vid Tranebygget och Kärrstorp måste man vända blicken mot de enorma förändringar som världen upplevt det föregående halvsekle. Karl Marx, som själv levde i dessa turbulenta tider, sammanfattade dem som följer:

Society is undergoing a silent revolution, which must be submitted to, and which takes no more notice of the human existences it breaks down than an earthquake regards the houses it subverts. The classes and races, too weak to master the new conditions of life, must give way [...] The modern changes in the art of production have [...] broken down the antiquated system of society and its modes of appropriation. They have *expropriated* the Scotch clansmen, the Irish cottier and tenant, the English yeoman, the hand-loom weaver, numberless handicrafts, whole generations of factory children and women.⁴

Men det krävdes inte en samhällsanalytiker av Marx kaliber för att uppfatta ”jordbävningen” och dess kraft. I augusti 1866 skrev den nyligen vräkte frälsearrendatorn Sven Larsson från det skånska godset Råbelöf i en petition till Karl XV att

på några [skånska] säterier ha [...] bönderna blifvit uppsagda från sina innehavande hemman, hvilka efter utländskt mönster blifvit sammanslagna till farmer, på nästan alla olidligt betungade med pålagor och bördor av alla de slag, och i båda fallen är ekonomisk ruin och undergång nästan oundviklig. Innan vi lämna den jord, vi af våra förfäder innehaft, för att, de flesta utblottade och med talrika familjer, gifva oss ut i den vida världen och söka vårt uppehälle, anse vi oss det som en helig pligt att [...] rädda oss och våra familjer från undergång.⁵

Sven Larsson tecknade bilden av en nära förestående socioekonomisk *Götterdämmerung* för sig själv och Råbelöfs övriga frälsebönder. Som på många andra skånska gods skulle de snart – fruktade han – avhysas för att ge plats

åt större brukningsenheter ("farmer", även kallade plattgårdar) eller knäckas av uppskruvade ekonomiska krav.

Det var många grupper av människor under 1800-talet som "måste lämna plats" och "underkasta sig" samhällsförändringen. Det Sven Larsson och andra upplevde var ett resultat av de stora förändringar som landsbygden genomgick under 1800-talet: folkökning, proletarisering och övergången till ett kapitalistiskt präglat jordbruk. Skiften, hemmansklyvning, folkökning och stegrade jordpriser ledde till ökade sociala klyftor mellan människor. Vissa kunde etablera sig som storbönder, andra förpassades till en jordlös underklass.⁶

För godsen och deras underlydande fick förändringarna specifika konsekvenser, inte minst att antalet hemmansarrendatorer minskade kraftigt på grund av sammanslagningar och nedläggningar av gårdar, samtidigt som dagsverken och arrenden ökade för de kvarvarande arrendatorerna (se vidare kapitel 6). Detta var viktigt för just Skåne, som sedan länge var godsägarnas landskap. Nästan hälften av mantalet i Skåne var av frälse natur. Endast i Mellansverige fanns lika mycket frälsejord, och inte ens där var ägandekoncentrationen lika stor: den skånska adeln var fåtalig och de skånska godsen var större än de mellansvenska. Ingenstans i Sverige hade en så liten grupp så stor makt över så många som den skånska adeln över sina underlydande. Ännu i mitten av 1800-talet var den skånska adelns lokala makt närmast ohotad.⁷

Men förlorarna i dessa sociala och ekonomiska processer var inte passiva offer för ansiktslösa krafter; tvärtom hade de inget annat val än att på något sätt hantera de förändringar som de upplevde. Som de irländska torpare och engelska vävare som Marx talade om kämpade Sven Larsson och många med honom på den skånska landsbygden mot förändringen, oavsett hur utsiktslös den kampen i efterhand kan synas. I Skåne tog den sig formen av en strid om jordägarätt, en strid som kulminerade med händelserna vid Tranebygget och Kärrstorp. Den har kommit att kallas för Tullbergsska oroligheterna eller Tullbergsska rörelsen efter just Tullberg, som uppfattades som rörelsens ledare. Den tog sig uttryck i ansökningar om skatteköp, rätttegångar om jordägarätt och arbetsnedläggelser. Om det hela hade avlöpt som tänkt skulle det ha inneburit en social revolution på den skånska landsbygden: många gods skulle ha styckats upp och hundratals, om inte tusentals, arrendatorer skulle ha blivit självägande bönder.

I kamerala termer handlade striden om arrendegårdarnas jordnatur. Deltagarna hävdade att arrendegårdarna inte var av frälse- utan av krononatur. Skillnaden mellan dessa två jordnaturer var avsevärd. Med Gustav III:s bondevänliga lagar från 1789 kunde kronobönder friköpa sina gårdar på

fördelaktiga villkor, så kallat skatteköp, vilket också många gjorde under det följande seklet. Därtill garanterades de en stark och ärftlig besittningsrätt, stadgad åborätt. Frälsejordens och därmed också frälseböndernas historia från Gustav III:s tid och framåt kom att se annorlunda ut. Adelns ensamrätt till frälsejorden upphävdes delvis av Gustav III 1789 och sedan helt av 1809–1810 års riksdag, men frälsejorden avskaffades inte. Den fanns kvar som en delvis skattebefriad jordnatur som kunde ägas av alla, oavsett stånd eller social tillhörighet. Men Sveriges frälsebönder fick aldrig rätt att friköpa sina gårdar eller någon lagstadgad besittningsrätt, varken av Gustav III eller senare. Skillnaden mellan olika jordnaturer som krono- och frälsejord är esoterisk idag, men den var av största betydelse för många människor på 1800-talet. Skillnaden i besittningsrätt mellan hemman av olika natur fick i en tid av proletarisering och agrarkapitalism mycket påtagliga effekter för människors liv. Medan kronobönder under 1800-talets gång kunde friköpa sin jord, så fann frälsebönder att de inte ens hade något besittningsskydd (se Appendix 1 för de olika jordnaturerna).

Även om Tullbergsska rörelsen vanligtvis dateras till 1867–1869, så är det klart att strider om jordäganderätt hade pågått långt tidigare. På 1850- och 1860-talet utspelade sig ett flertal mindre konflikter mellan godsägare och arrendatorer i Skåne, konflikter som växte i styrka, för att explodera i en omfattande proteströrelse under andra halvan av 1868, då hundratals arrendatorer ska ha varit indragna i striden om jordägande. ”Frälsebondefrågan” – varmed man dels avsåg frågan om äganderätten till frälsejorden, dels den skånska frälseallmogens sociala situation mer allmänt – blev en av tidens hetaste politiska frågor. Radikala krafter stödde deltagarna; konservativa bekämpade dem. Frågan diskuterades livligt i press och riksdag,⁸ skillingtryck och böcker.⁹ Tullberg själv blev riksbekant, en skurk eller en hjälte; visor och skönlitteratur skrevs om honom.¹⁰ Själva rörelsen kollapsade dock veckorna efter Tranebygget och Kärrstorp, även om striderna om jordäganderätten skulle fortsätta att föra en tynande tillvaro till mitten av 1880-talet.

Utgångspunkter

Tullbergsska rörelsen var en av de mest omfattande och segdragna sociala konflikterna i svensk 1800-talshistoria. Den var en viktig del av det sydsvenska godsväsendets historia. Detta till trots är den bortglömd i akademisk historieskrivning. Det är symptomatiskt för svensk historiografi, där godsforskning inte stått högt i kurs. Som Göran Samuelsson har påpekat: ”den befintliga historieforskningen har nästan undvikit att diskutera livsbetingelserna för den cirka tredjedel av Sveriges befolkning som gick under benämningen frälsebönder”.¹¹ Uttalandet är hårdtaget om man ser till den

tidigmoderna tiden, men för 1800-talet är det till stora delar korrekt. Få har bemödat sig att skriva om frälseallmogen, trots en tämligen omfattande agrarhistorisk forskning. Denna har för 1700- och 1800-talen fokuserat på krono- och skattebönder, inte minst deras roll i landsbygdens omvandling samt deras verksamhet i det politiska livet, två områden där frälseallmogen syntts ointressant.¹² Lars Nyström skrev för några år sedan att ”om de politiska och kulturella förhållandena på godsen [...] vet vi nästan inget”.¹³ För Skånes del har förvisso större forskningsinsatser gjorts under senare år, inte minst med fokus på godsens arbetsorganisation och frälseallmogens sociala och ekonomiska villkor,¹⁴ men när det gäller hur frälseallmogen och deras familjer funderade kring sina liv och det samhälle de levde i under 1800-talets har forskningen föga att säga om.¹⁵

Frälseallmogens frånvaro inom forskningen är inte minst graverande i ljuset av de stora förändringar som landsbygden genomgick under 1800-talet, förändringar där frälseallmogen på många sätt var förlorare. Dessa förlorare har tenderat att glömmas bort i den agrarhistoriska forskningen, som alltså hellre studerat vinnarna: skatte- och kronobönderna.¹⁶ En jämförelse med forskningen kring den tidiga arbetarklassens livsvillkor och kamp för en bättre tillvaro är slående. Det är symptomatiskt att just den första fackliga organiseringen på godsen har fått uppmärksamhet, men inte de konflikter som föregick denna under 1800-talet.¹⁷

Sannolikt beror detta ointresse för godsmiljöerna på att frälseallmogen inte har passat in när det moderna Sveriges historia skulle skrivas; framtiden skulle ju tillhöra den socialdemokratiska, fackligt organiserade arbetarklassen. Sverige skulle bli en ”folkhemsk” demokrati. Sveriges industrialisering och demokratisering har till stora delar skrivits utifrån det perspektivet. Demokratiseringen har skildrats som en unikt fredlig process; utan revolutioner och politiskt våld växte den svenska demokratin fram ur en gammal politisk förhandlingskultur. Inte minst i SAP:s egen historieskrivning kom berättelser om social kamp att marginaliseras. När partiet väl kom till makten framställdes det som förvaltare av en gammal samförståndsanda. I det perspektivet har Sveriges historia blivit en teleologisk berättelse om lugnt framåtskridande. I den historieskrivningen har inte bara frälseallmogen försvunnit, utan också social kamp av det slag som Tullbergsska rörelsen är ett exempel på.¹⁸

I en berömd passage i *The Making of the English Working Class* (1963) skrev Edward P. Thompson att ”only the successful (in the sense of those whose aspirations anticipated subsequent evolution) are remembered. The blind alleys, the lost causes, and the losers themselves are forgotten”. Han ville därför

rescue the poor stockinger, the Luddite cropper, the "obsolete" hand-loom weaver, the "utopian" artisan [...] from the enormous condescension of posterity. Their crafts and traditions may have been dying. Their hostility to the new industrialism may have been backward-looking. Their communitarian ideals may have been fantasies. Their insurrectionary conspiracies may have been foolhardy. But they lived through these times of acute social disturbance, and we did not. Their aspirations were valid in terms of their own experience.¹⁹

Tullbergiska rörelsen var en sådan återvändsgränd, en förlorad sak, och dess deltagare har kommit att bli bortglömda. Den här avhandlingen handlar om de människor som deltog i Tullbergiska rörelsen: vilka de var, vilka föreställningar och berättelser som låg bakom deras handlingar, hur de organiserade sig, och varför de kom att ge sig på en dramatisk kamp för jordäganderätt i slutet av 1860-talet.

I sin berömda artikel "The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History" (1979) beskrev Lawrence Stone hur en "new history" vuxit fram ur en desillusion över de föregående årtiondenas fascination för kvantitativ ekonomisk historia, socialhistoria och monokasuala förklaringar. Men "new history" bröt inte bara med denna kvantitativa historieskrivning, utan också med äldre traditioner av berättande historieskrivning.

Enligt Stone skiljde fem saker de nya berättande historikerna från de äldre. För det första undersökte de marginaliserade människors liv, känslor och beteenden snarare än de mäktigas. För det andra var analys lika viktigt som beskrivning för dem, och i sina texter rörde de sig mellan dessa två nivåer. För det tredje använde de andra källor – ofta rättegångsmaterial – än de äldre berättande historikerna, som brukade de politiska institutionernas arkiv. För det fjärde såg de på människors beteende som antropologer, för att finna symbolisk mening i det förflutna. Och, för det femte, berättade de om en person, rättegång eller dramatisk händelse, inte för dess egen skull utan för att kunna kasta ljus över en förfluten tids kultur eller samhälle.²⁰

Detta sätt att se på historia ingår numera i en väl etablerad, bred och livaktig tradition av kulturhistoria. All kulturhistoria är dock inte "new history" i Stones mening. Få svenska historiker har skrivit i den andan. Bengt Ankarloos *Att stilla herrevrede: Trolldomsdåden på Vegeholm 1653–54* (1988) måste dock framhållas i sammanhanget. Detta sätt att se på historia har varit fruktbart och har stora möjligheter att kasta ljus över många frågor kring det förflutna. Resten av detta kapitel kan ses som en fördjupning kring vad det innebär att skriva "ny" historia i Stones mening.

Till den nya historieskrivningens intresseområden räknade Stone "the nature and significance of popular protest and millenarian hopes". I sammanhanget refererade han till de tre brittiska historikerna Eric Hobsbawm, George Rudé och Thompson. Under 1960- och 70-talen argumenterade dessa för att "folkliga protester" – som fram till dess hade haft en undanskymd plats inom den historiska forskningen – var ett relevant forskningsområde som kunde säga mycket om det förflutna samhället och om de människor som deltog i dem, människor som vanligtvis var osynliga i källmaterialet och som hade ignorerats av tidigare forskning, vare sig det rörde sig om tjuvskyt-tar, banditer, deltagare i hungerupplopp eller maskinförstörare.²¹

Hobsbawm, Rudé och Thompson menade att människors handlingar, tankar och målsättningar måste tas på allvar. Det var en uppgörelse med samtidens sätt att se på folkliga protester, inte minst på "upplopp", där deltagarna beskrevs som en irrationell pöbel som reagerade "spasmodiskt" på yttre stimuli enligt ekvationen: höga brödspriser = hungerupplopp. I strid med den äldre synen hävdade Rudé att forskaren måste ställa konkreta frågor – vilka människor deltog, hur många, hur gick de till väga, vem ledde dem? – för att kunna komma åt de målsättningar, motiv och tankar som låg bakom "massans" handlingar.²² Med *Captain Swing* (1969) ville Hobsbawm och Rudé rekonstruera "the mental world of an anonymous and undocumented body of people" – de engelska lantarbetarna – "in order to understand their movement".²³ Thompson hävdade i "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century" (1971) att den engelska "massan" var både disciplinerad och hade tydliga målsättningar. Att hunger ledde till hungerupplopp var trivialt. Den centrala frågan var *vad* människor gör när de blir hungriga: "How is their behavior modified by custom, culture and reason?"²⁴ I centrum för studiet av folkliga protester ställde Hobsbawm, Rudé och Thompson alltså deltagarna som tänkande och handlande personer samt deras målsättningar och föreställningar, inte minst protestens legitimitet i lokalsamhället.²⁵

Det finns givetvis andra sätt att se på folkliga protester. Charles Tilly har gjort en karaktäristik av olika utgångspunkter som (anglosaxiska) forskare har haft. Enligt Tilly har forskare haft olika syn dels på deltagarnas intentioner och medvetande, dels på det kollektiva handlandets grund. I den första dimensionen skiljer han på förespråkare för "direct impulse", som utgår från att hungriga människor startar hungerkravaller (och så vidare); "imposed consciousness", som utgår från att människors handlingar styrs av ideologier som tänkts ut av andra än dem själva; samt "shared understanding", som utgår från att "people know what they are doing, either because they have a traditional analysis to draw on [...] or because they have formed their own conception in the course of previous struggle". I den

andra dimensionen skiljer han på förespråkare för "social stress" (social förändring stör samhällets "normala" sätt att fungera); "political mobilization" (politiska organisationer är skillnaden mellan aktivitet och inaktivitet); samt "group struggle". Den senare är enligt Tilly oförenlig med "social stress", går bortom "political mobilization" och utgår istället från att

individuals and social relations among them are the fundamental social realities, that individuals and groups have shared interests and create shared meanings, that social life consists of interaction among interest-oriented groups, that contention constitutes a consequential element of those interactions.

Tilly räknar sig själv och Thompson som företrädare för "shared understanding" och "group struggle".²⁶

Centralt för Rudés, Hobsbawms och Thompsons sätt att studera folkliga protester var också vad det innebar för underordnade grupper att leva i ett specifikt samhälle i termer av makt och sociala relationer samt konsekvenserna av det moderna samhällets framväxt för vanliga människor. I *Captain Swing* relaterade Hobsbawm och Rudé de engelska lantarbetarnas sista uppror till agrarkapitalismens framväxt och marknadsekonomins segertåg. Den engelska landsbygdsbefolkningen förlorade sin jord och sina sedvanerättslika rättigheter och förvandlades till en jordlös klass av proletärer, beroende av lönearbete.²⁷ På samma sätt såg Thompson i "The Moral Economy" hungerupplopp under Englands 1700-tal som ett möte mellan en folklig subsistensekonomi – rätt till bröd till ett moraliskt rimligt pris – och den framväxande liberalismens krav på en "fri" spannmålsmarknad.²⁸ Englands 1700-talshistoria såg han som en krock mellan en konservativ folklig kultur och samhällets modernisering.²⁹ Alltså: de stora sociala och ekonomiska förändringarna under 1700- och 1800-talet gick hand i hand med social konflikt. Det torde vara uppenbart att Tullbergiska rörelsen kan kopplas till ett sådant perspektiv.

I en mening försköt dessa forskare därmed delvis intresset bort från själva protesten, mot samhället och det vardagliga, och vad protesten säger om de senare. Thompson menar att ett upplopp säger mer om vardagliga maktförhållanden än det vardagliga: "A riot throws light upon the norms of tranquil years, a sudden breach of deference enables us to better understand the deferential habits which has been broken."³⁰ Antropologen James C Scott menar på samma sätt att folkliga föreställningar under de maktförhållanden som rätt och råder i många samhällen inte kommer till uttryck i de flesta sammanhang, utan endast på arenor som de mäktiga inte har tillträde till. Vill vi veta vad de mindre mäktiga i samhället tyckte och tänkte måste vi vända blicken mot de arenorna.³¹

Rudé, Hobsbawm och Thompson omdefinierade hur historiker såg på folkliga protester genom att sätta föreställningar (kultur) och förhållandet mellan överhet och undersåtar (sociala relationer, makt, legitimitet och hegemoni) i centrum för analysen. Deras synsätt har blivit skolbildande, framför allt inom anglosaxisk historieskrivning, där det faller sig självklart att ta avstamp i det, också bland forskare som är kritiska till det.³² Även i USA har de fått anhängare: Scotts studier av makt, motstånd och klass bär tydliga spår av Thompson.³³ Och den produktive Tilly skriver i sin briljanta *Popular Contention in Great Britain 1758–1834* (1995) alltså in sig i samma tradition³⁴.

I svensk historiografi har detta synsätt inte fått samma självklara ställning. Förvisso var Rolf Karlbom redan 1967 i *Hungerupplopp och strejker 1793–1967* inspirerad av Rudé, men därefter dröjde det till 1980-talet innan han och hans efterföljare började diskuteras på allvar. Än idag har ingen tagit ett helhetsgrepp över upplopp och kravaller i svenska städer under 1700- och 1800-tal utifrån ett Thompsonskt perspektiv.³⁵ De senare årens diskussion kring svenska medeltida och tidigmoderna "bonderevolter" (och andra konflikter) har dock satt politisk kultur, legitimitet och samhällsorganisation i centrum. Inspirationen har kommit både från Rudé et al och annat håll.³⁶ De senaste svenska avhandlingarna kring folkliga protester, Karin Sennefelts *Den politiska sjukan: Dalupproret 1743 och frihetstidens politiska kultur* (2001) och Martin Lindes *Statsmakt och bondemotstånd: Allmoge och överhet under stora nordiska kriget* (2000), har haft andra utgångspunkter – Sennefelt har utgått från sociologisk mobiliseringsteori och Linde från Scotts syn på vardagligt motstånd – även om ingen av dem i sak ligger långt från ett mer "kulturalistiskt" synsätt.

Mitt perspektiv i denna avhandling är det som Rudé, Hobsbawm och Thompson grundade. Det är valt utifrån tron att den lilla människans handlingar och föreställningar förtjänar vida mer uppmärksamhet än vad de hittills fått i svensk historisk forskning, inte minst när det gäller de stora förändringarna som 1800-talet förde med sig för människors liv och hur de hanterade dessa förändringar kulturellt.

"Culture" is a widely imprecise term that in its promiscuity veers dangerously close to losing any utility at all.³⁷

"Kultur" har sedan 1970-talet, när det "upptäcktes" av historiker och andra utanför antropologin, kommit att bli ett mycket använt begrepp. Någon enighet om vad "kultur" är har inte etablerats i forskningen i allmänhet eller

historieämnet i synnerhet. Begreppets relevans har sedan den ”språkliga vändningen” genombrott ifrågasatts på teoretiska grunder.³⁸ Utrymmet här tillåter inte mer än att antyda vissa drag hos den mycket omfattande diskussionen kring kulturbegreppet i internationell och svensk forskning,³⁹ samt att försöka konkretisera vad jag menar när jag talar om ”kultur”.

I *Folklig kultur i Europa 1500–1800* (1983 [1978]) lånade Peter Burke antropologerna Alfred L Kroeber och Clyde Kluckhohns definition av kultur som ”ett system av gemensamt omfattade betydelser, attityder och värderingar, samt de symboliska former (uppträdande, konstprodukter) som de uttrycks eller förkroppsligas i”.⁴⁰ Lånet måste förstås historiografiskt; när Burke skrev *Folklig kultur* talade man inom historieämnet om ”historisk antropologi” snarare än om ”kulturhistoria”, eftersom man tänkte sig att människor i det förflutna kunde förstås på samma sätt som människor i samtida ”främmande kulturer”.⁴¹

När historiker fick upp ögonen för kultur hade många antropologer, varav Clifford Geertz torde ha varit den mest inflytelserika, sedan 1960-talet betonat kultur just som ett gemensamt ”system” av meningsbärande ”symboler”. Han och andra semiotiskt/symboliskt inriktade antropologer såg kulturer som logiska och koherenta. Kultur förstått som system-av-symboler blir enligt detta synsätt oberoende av faktorer som demografi, geografi, ekonomi; antropologens uppgift att genom ”tjock beskrivning” – som Geertz kallade sin metod – tränga in i och beskriva sådana system av symboler.⁴²

Men det semiotiska kulturbegrepp som Burke och andra importerade till historieämnet stötte på reservationer. ”Kultur” är inte bara det som är gemensamt, utan också, med Thompsons ord

a pool of diverse resources, in which traffic passes between the literate and the oral, the superordinate and the subordinate, the village and the metropolis; it is an arena of conflictual elements [...] the very term ”culture”, with its cosy invocation of consensus, may serve to distract attention from social and cultural contradictions, from the fractures and oppositions of the whole.⁴³

En kultur är alltså full av konflikter. Thompson själv studerade inte ”kulturen”, utan den ”folkliga kulturen”, men den såg han som ett ”knippe” fullt av motsägelser som måste plockas isär av forskaren. För att förstå sådana motsägelser kan vi inte undersöka folklig kultur i ”the thin air of ’meanings, attitudes and values’” (d v s som en symbolisk antropolog skulle göra). Vi måste titta på konkreta historiska sammanhang och undersöka folklig kultur ”within a particular equilibrium of social relations, a working environment of exploitation and resistance”. Då blir folklig kultur ”situated

within its proper material abode".⁴⁴ Med andra ord: kultur är relaterat till sociala och ekonomiska strukturer.

Att som Thompson tala om "folklig kultur" är inte helt okontroversiellt. Inom den kulturhistoriska forskningen finns en stor diskussion kring "folk-" och "elitkultur" vilken går tillbaka till socialantropologen Robert Redfield, som hävdade att det i vissa samhällen finns två kulturtraditioner, den bildade elitens "stora tradition" och den stora massans "lilla tradition". De två traditionerna är dock inte isolerade från varandra, utan är beroende av och påverkar varandra. Dessa tankar har plockats upp av flera kulturhistoriker som menar att de sociala skiktningar som fanns i det tidigmoderna Europa gör uppdelningen i "folk-" och "elitkultur" fruktbar.⁴⁵

En kritik mot denna distinktion är att den är för grovhuggen för att fånga in det tidigmoderna samhällets sociala komplexitet eller att den är svår att upprätthålla eftersom de två kulturerna påverkar och utbyter kulturellt material med varandra.⁴⁶ Kritiken är dock orättvis då förespråkare för dikotomin är väl medvetna om detta. Detta till trots har det funnits klara skillnader mellan olika gruppers föreställningar (och sådana grupper kan lika gärna vara etniska eller religiösa som sociala) i många samhällen. Robert Scribner, den tyska reformationens kulturhistoriker, menar att det fanns vissa gemensamma kulturella drag i det tidigmoderna Europa men också att det går att se klara skillnaden mellan "folk" och "elit", "över-" och "underordnad": "Such polarities are so evident in the sources that we cannot ignore them, unless we wish to accuse contemporaries of misunderstanding their own culture." Utan att förneka vare sig att "folk-" och "elitkulturen" stod i kontakt med varandra eller kunde ha gemensamma drag, så visar studier av tidigmodern europeisk historia att distinktionen går att upprätthålla.⁴⁷

Tullbergsska rörelsen utspelade sig nu efter den tidigmoderna epoken. Den kulturhistoriska forskningen har i alla fall i Sverige haft en slagsida just åt det tidigmoderna. Undersökningar av 1800-talets folkliga kultur är svåra att hitta. Snarare har den kulturhistoriska forskningen för den perioden satt fokus på städernas arbetarkultur och dess förändring från en äldre, föregivet "egensinnig", till en senare, "skötsam", kultur.⁴⁸ Det som märkligt nog inte har studerats är hur den gamla folkliga kulturen försvann, med urbaniseringen, industrialiseringen och demokratiseringen. Kanske kan Tullbergsska rörelsen kasta ljus över den processen.

Det har dock inte funnits en enda folklig kultur. "Att tala om den 'lilla traditionen' i singularis antyder att den är relativt homogen medan detta långtifrån var fallet i nya tidens Europa" skrev Burke. Han tänkte sig att eftersom människor i de lägre folklagren hade olika "livsstilar" (försörjde sig på olika sätt och levde under olika sociala förhållanden), så hade de också olika

föreställningar. Scribner tänkte på samma sätt att ”’popular culture’ can be ‘segmented’ or ‘stratified’ in different ways, often under the influence of basic modes of production and the life experiences consequent upon them”,⁴⁹ ett synsätt som tangerar Thompsons syn på kulturens materiella (och erfarenhetsmässiga, se nedan) grund. Detta är viktigt inte minst då det inte kan antas att det är en svensk eller ens en skånsk folklig kultur som kommer att analyseras i denna avhandling, utan deltagarnas del av den folkliga kulturen. Godsens arrendatorer ingick bevisligen bland deltagarna, men kanske också andra grupper. Exakt vilkas föreställningar – vilken del av den folkliga kulturen – avhandlingen kommer att handla om kommer att bli klart först i kapitel 3.

Att liksom Thompson betona att kultur är fragmentarisk och omstridd har blivit vanligt de sista årtiondena, både internationellt och i Sverige.⁵⁰ Kulturhistorikern William Sewell har sammanfattat trenden under begreppet ”kultur som praxis” och menar att dess anhängare, om än med olika utgångspunkter har det gemensamt att de

object to portrayal of culture as logical, coherent, shared, uniform, and static. Instead they insist that culture is a sphere of practical activity shot through by willful action, power relations, struggle, contradiction, and change [...] Cultural consensus, far from being the normal state of things, is a difficult achievement; and when it does occur it is bound to hide suppressed conflicts and disagreements.⁵¹

”Kultur som praxis” växte fram ur ett missnöje med det semiotiska kulturbegrepp som Geertz och andra hade populariserat. Sewell menar att kritiken inom historikerskrået berodde på att den symboliska antropologin ledde till synkrona analyser, något som historiker inte var bekväma med: historiker måste fundera över hur kulturer och samhällen förändras i relation till varandra. Resultatet blev en syn på kultur som betonade kultur som *bricolage*, som ett ständigt omstritt och föränderligt lapptäcke.⁵²

I det sammanhanget när man osökt den klassiska frågan om förändring ska ses som en rent kulturell process eller om ekonomiska och sociala faktorer spelar någon roll. Thompsons svar på frågan var att relationen mellan kultur och samhälle var central. Med sin betoning på att folklig kultur måste relateras till det omgivande samhället förkastade Thompson den historiematerialistiska dikotomin ”bas” och ”överbyggnad”, där förändringar i basen sågs som determinerande för förändringar i överbyggnaden, som ofruktbar: ”we should not assume any automatic, or over-direct, correspondence between the dynamic [sic!] of economic growth and the dynamic of social or cultural life”.⁵³ ”Basen” och ”överbyggnaden” såg han som två sidor av samma sak, relationen mellan ”what is and what is not culture” som

dialektisk. Centralt för relationen var "the formative experiences in social being", det vill säga människors erfarenheter av specifika sociala positioner i givna samhällen, "and how these [experiences are] handled in cultural ways". Mellan samhälle och kultur finns alltså "erfarenhet" som en förmedlande nivå. Människor tolkar erfarenheter av samhälle och social förändring inom ett kulturellt ramverk, som traderats mellan generationerna.⁵⁴

Den historiematerialistiska dikotomin "bas" och "överbyggnad" upplevs inte som viktig inom historieämnet idag.⁵⁵ Många historikers syn på frågan ligger dock inte långt från Thompsons, utan att de talar om vare sig bas, överbyggnad eller dialektik. En aning tillspetsat går det att hävda att "practically all historians writing today are marxists (with a small 'm')".⁵⁶ Detta synsätt på förändring och relationen mellan kultur och samhälle får illustreras av Stone, när han skriver att

there is an extraordinary complex two-way flow of interaction between facts of population, food supply, climate, buillion supply, prices, on the one hand, and values, ideas and customs on the other. Along with social relationships of status or class, they form single web of meaning [...] the culture of the group, and even the will of the individual, are potentially at least as important causal agents of change as the forces of material output and demographic growth. There is no theoretical reason why the latter should always dictate the former, rather than vice versa, and indeed evidence is piling up of examples to the contrary.⁵⁷

Dynamiken i samhällsförändringen är alltså något som kan undersökas empiriskt, utan att *a priori* förutsätta vad som orsakar förändring.⁵⁸

Många praxisorienterade kulturanalyser utgår från att kultur inte bara förändras i relation till något utanför kulturen utan också när kultur "används" i aktivt handlande.⁵⁹ Mest berömd i sammanhanget är Marshall Sahlins diskussion om "den kulturella handlingens risk". Han menar att "tecken", dvs föreställningar, är godtyckliga (de refererar inte till något "verkligt" utanför sig själva) och mångtydiga ("polysemiska"). När tecken eller begrepp "skall förmås att gälla en värld [...] som är potentiellt uppstudsigt" av människor med skiftande "intressen och biografier" omvandlas de, inte minst när de måste sättas i relation till något oväntat eller okänt. Sahlins exemplifierar detta med hur Hawaiianska hövdingar började använda sin hävdvunna rätt att utfärda *tabu* till att ta kontroll över handeln med de första européerna. I processen kom *tabu* att ändra betydelse. Det förlorade sin ursprungliga, rituella innebörd, och kom att bli ett tecken för materiell äganderätt. Sahlins poäng är att människan i sitt aktiva användande av tecken – läs kultur – också förändrar desamma.⁶⁰

Jag ser kultur som något komplext och omstritt, präglad av konflikt. Kultur hänger samman med erfarenheten av att leva i ett konkret samhälle och förändras därför i dialektik med samhället, men också när den "används" av människor i olika situationer.⁶¹ Då Tullbergsska rörelsen har med förändringar på den skånska landsbygden under 1800-talets första hälft att göra, kommer jag här i linje med Thompsons och Stones resonemang att relatera social och ekonomisk förändring till den skånska landsbygdsbefolkningens erfarenheter av dessa förändringar och hur de erfarenheterna tolkades och hanterades kulturellt.

Trots att jag har valt att kalla föremålet för min undersökning för Tullbergsska rörelsen, kommer jag inte att anknyta till det omfattande internationella forskningsläget om sociala rörelser – eller det om folkrörelser i svensk historieskrivning. Inte för att det skulle vara ointressant att undersöka Tullbergsska rörelsen ur ett rörelseperspektiv; Sennefelts avhandling om Dalupproret visar att det kan vara fruktbart att undersöka äldre tiders folkliga protester som just rörelser, med fokus på det kollektiva handlandet, mobilisering och identitetsskapande processer. Det källmaterial som Tullbergsska rörelsen lämnat efter sig omöjliggör dock en sådan undersökning. Deltagarnas handlingar är betydligt svårare att komma åt än deras språk.⁶²

Den centrala frågan här är därför föreställningarna hos Tullbergsska rörelsens deltagare, inte hur de mobiliserade eller skapade en rörelseidentitet. Rudé och Thompson undersökte forna tiders hungerupplopp inte bara för att kasta ljus över själva hungeruploppet, utan för att kunna säga något om maktförhållanden och föreställningar i det förflutna. Det kan tyckas märkligt, till och med problematiskt att ta vägen över något så otypiskt som ett hungerupplopp (eller en konflikt om jordägarätt) för att komma åt det vardagliga, men det finns ingen anledning att ställa de två mot varandra. Som Scott hävdar är det snarare så att den vardagliga maktutövningen i många samhällen systematiskt tvingar underordnade grupper att lägga band på sig och handla och tala underdånigt. Vi kan inte ta för givet att det som sägs i vardagen uttömmar deras tankar och föreställningar. Snarare är det högst troligt att de uttrycker helt andra saker på arenor där makten inte finns. En social konflikt som Tullbergsska rörelsen kan därför göra det möjligt att få en glimt av en tankevärld som vi inte annars hade kunnat se: ett källmaterial som hade tillåtit en rekonstruktion av människors föreställningar på 1860-talet hade inte funnits utan Tullbergsska rörelsen.

Valet av namnet Tullbergsska rörelsen har gjorts för att det redan är

etablerat. Vad deltagarna själva använde för ord vet vi inte, och märkligt nog fick rörelsen trots all uppståndelse aldrig ett vedertaget namn i samtiden. Den kallades för "Tullbergiska katastrofen", "Tullbergiska frågan", "Tullbergiska oväsendet" eller "Tullbergiska agitationen".⁶³ Även "rörelsen"⁶⁴ eller "Tullbergiska rörelsen" förekom.⁶⁵ Vanligast var dock "(den skånska) frälse(bonde)frågan",⁶⁶ varmed inte bara själva jordäganderättstvisterna avsågs, utan också den diskussion om frälseallmogens bildning och sociala förhållanden som rörelsen gav upphov till. Först senare etablerades "Tullbergiska rörelsen"⁶⁷ och "Tullbergiska oroligheterna".⁶⁸ "Rörelse" är ett begrepp som användes av den tidens människor, som ekvivalent med "uppror, upplopp, folkresning"⁶⁹ – och i den meningen att deltagarna i Tullbergiska rörelsen i ord och handling satte sig upp mot makten kan den utan tvekan ses som en rörelse.

I ett hänseende kommer jag dock att anknyta till forskningen kring sociala rörelser. Charles Tilly tillhör de forskare som har en relativt strikt definition av vad han räknas som en social rörelse, en definition som gör att sociala rörelser blir konkreta historiska fenomen. En social rörelse måste för det första vara ett uthålligt och organiserat försök att framföra krav på förändring. Därtill måste den inkludera handlingar som att grunda associationer, hålla möten, framföra petitioner och skriva pamfletter. Slutligen måste deltagarna i offentliga sammanhang representera sig som värdiga, eniga, hängivna och många. Några sociala rörelser vill han inte tala om före 1760-talet, och varje folklig protestyttring därefter var inte en social rörelse. Begreppet social rörelse använder han för att spåra övergången från en äldre till en nyare "konfliktrepertoar" under 1700- och 1800-talen. Till den senare räknar Tilly just sociala rörelser.⁷⁰ Detta sätt att se på sociala rörelser öppnar för en diskussion kring hur deltagarnas föreställningar och handlingar passar in en större historisk förändringsprocess, jämfört med andra grupper i både Sverige och Europa, en diskussion som kan kasta ljus över rörelsen och dess deltagare i ett historiskt perspektiv och det kommer därför att användas här (se kapitel 4).

Tidigare forskning om Tullbergiska rörelsen

Jean Bolinder skrev 1968 att Tullbergiska rörelsen "icke utförligt behandlats av någon historiker". Nästan tjugo år senare kunde Alf Åberg inte annat än att hålla med; rörelsen var fortfarande "totalt bortglömd".⁷¹ Det har inte ändrats fram till idag, och även om rörelsen berörts kortfattat i äldre forskning kring agrarhistoria eller politisk historia av Oscar Bjurling, Sten Carlsson, Gunnar Wallin och Alfred Kämpe, är Bolinder den ende historiker som har behandlat rörelsen mer utförligt. Hans enda vetenskapliga text, "Social oro

i Skåne 1867–69: De tullbergiska oroligheterna”, lade han fram på historiska institutionens seminarium i Lund 1968. Han hade planerat att skriva en avhandling om ”oroligheterna”, något som dock inte kom att bli av. Året efter publicerades promemorian i en populariserad version i tidskriften *Ala* med titeln ”De tullbergiska oroligheterna: Ett hundraårsminne”.⁷²

Bolinders främsta förtjänst är att han gått igenom ett stort källmaterial och därför har han kunnat ge en översikt av rörelsen i dess helhet och nått en del intressanta resultat. Det finns emellertid problem med hans framställning. Den syftade endast till att rekonstruera rörelsens förlopp och utbredning. Hans källmaterial hade stora brister. Han byggde främst på pressens rapporter och von Troils memoarer.⁷³ Med tanke på att pressen på 1860-talet knappast bedrev någon undersökande journalistik utan förlitade sig på rapportörer och notisjägare är det vanskligt att använda den när det gäller en proteströrelsens förlopp och utbredning, något som Bolinder var medveten om.⁷⁴ von Troil hade sympatier för frälseböndernas sociala situation och Tullberg som person,⁷⁵ men att bygga bilden av en proteströrelse på den statstjänsteman på vars bord det låg att sätta stopp för den är problematiskt. Inte minst framstår det som en stor brist att Bolinder inte använde sig av de källor som rörelsen lämnat efter sig i olika myndighetsarkiv.

Mycket mer finns inte att säga om forskningsläget. Amatörforskaren Mats Pettersson har skrivit en kort artikel om Tullbergs tidiga verksamhet som är värdefull. Men något försök att ta sig an rörelsen med en explicit teoribildning eller att sätta in den i ett större historiskt sammanhang har ännu inte gjorts.⁷⁶ Även om rörelsens förlopp har rekonstruerats i grova drag, så har det inte funnits säkra kunskaper ens om så grundläggande saker som rörelsens utbredning i tid och rum, hur många deltagare den hade eller vilka vidare följder den fick. Att den handlade om deltagarnas sociala situation är klart, men däremot inte deras sammansättning. Det står också klart att rörelsen hade en förhistoria, men hur den såg ut och hur den hängde samman med de senare protesterna är höljt i dunkel. Det är långtifrån klart hur viktig Tullberg själv var för hur protesterna förlöpte och för hur deltagarnas tal kring jorden och deras sociala situation tog sig form.⁷⁷

Källor, metod och källkritik

Tullbergiska rörelsen har lämnat efter sig ett omfattande och tidigare ej använt källmaterial i olika myndigheters och rättsinstansers arkiv. I sin helhet är materialet – från Malmöhus och Kristianstads läns länsstyrelser, Kammarkollegium, Finansdepartementet, häradsrätter, Hovrätten över Skåne och Blekinge samt Högsta Domstolen – för stort för att kunna gås igenom inom ramarna för en avhandling. I appendix 2 presenteras källmaterialet

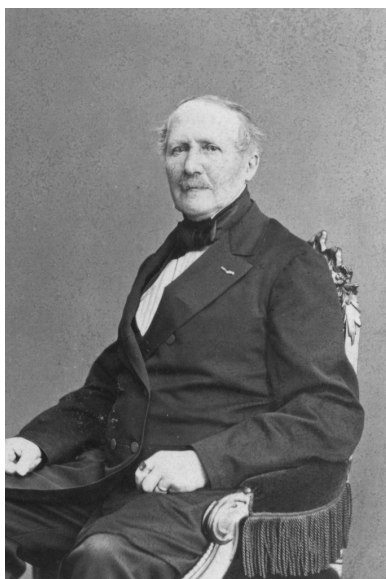

Bild 3. Samuel von Troil (1804–1880) blev efter en militär karriär landshövding i Malmöhus län år 1851. Trots att han som ämbetsman försiktigt men bestämt motarbetade rörelsen skulle han i sina memoarer ge en relativt förstående bild av den och av Tullberg som person. Rörelsen menade han skulle ha förlupit mycket lugnare om det inte var för några av godsägarnas klumpiga agerande.

tillsammans med övergripande redogörelser för urval och källkritik. Källkritiska problem kopplade till enskilda tolkningar och deras bärighet har jag valt att diskutera fortlöpande.

När det gäller att tolka deltagarnas argument, berättelser och föreställningar, finns det ett par principiellt viktiga frågor som måste redas ut. Med de källor som den tidigare forskningen utgått från går det endast att ge en grov bild av rörelsens förlopp och deltagarnas agerande. Problemen med dåtidens press och von Troil har redan antytts. Antropologer talar ibland om *the natives point of view* och för att komma åt deltagarnas *point of view* måste man gå till vad de själva skrev. Jag har därför använt mig av ett källmaterial som kommer från deltagarna själva eller personer som stått dem så nära som möjligt, något som är centralt för ett tolkande projekt som detta.

I analyserna av argumentation, föreställningar och berättelser, så gör jag inte (med vissa undantag) någon åtskillnad på vilken specifik kontext de olika handlingarna härstammar från, utan utgår ifrån att dessa texter sammantaget gör det möjligt att förstå deltagarnas kultur. Metodologiskt handlar det om – vilket är den enda kvalitativa metod eller snarare arbets-sätt jag bekänner mig till – ”the difficult, and perhaps tedious, business of constructing a collective portrait from the small brushwork of inference”,⁷⁸ genom att tolka ett omfattande och brett källmaterial och ständigt relatera till det omgivande samhället och tidigare forskning.

En springande punkt i sammanhanget är om det ur källmaterialet går att

komma åt deltagarnas argument, föreställningar och berättelser. Det är inte klart hur viktig Tullberg var för rörelsen. Han skrev bevisligen personligen ett stort antal inlagor: han hade en mycket karaktäristisk handstil, som är lätt att känna igen. Förvisso är många av rörelsens texter inte skrivna i hans handstil, men de kan ändå mycket väl ha varit inspirerade av honom och hans tänkande. Det råder nämligen ingen tvekan om att många Tullbergska texter, även om de var skrivna i olika handstilar, hade en och samma arkitekt eller i alla fall skrevs efter en förlaga. Ett stort antal inlagor från olika delar av Skåne med i övrigt olika innehåll har likheter som endast kan förklaras med att de skrivits efter en mall. En uppsättning inlagor innehåller en mer eller mindre identisk formulering där deltagarna yrkade ansvar för ett antal godsherrar för att de ålagt sina arrendatorer högre avgifter än vad som ”Kongl påbudet 25 April 1696, 44 Kap[itlet] missgerningsbalken, Kongl brefvet af den 29 October 1781 och gellande strafflag” tillät.⁷⁹ I andra inlagor nämns samma lagar i en något annan ordning.⁸⁰ Ett antal inlagor från 1869 års första hälft från deltagare från både Harjagers och Herrestads härader refererade till mer eller mindre samma uppsättning lagställen, i vissa fall till exakt samma paragrafer: §8 och 21 i 1723 års adliga privilegier samt §16 i 1809 års regeringsform, trots att de i övrigt inte hade några större likheter.⁸¹

Innehållet i många om inte alla Tullbergska texter pekar alltså på att det fanns en central instans som bestämde om inte innehåll så åtminstone vilka lagar och förordningar som skulle användas i kampen om jordäganderätt. *Nya Kristianstadsbladet* publicerade under rörelsens gång en kort text som utges ha använts av Tullberg vid ett möte med folk från Baldringetorp. I texten räknas riksdagsbeslut, stadgor och annat upp som intäkt för att Tullberg har rätt.⁸² I ett vittnesmål uppgav en av deltagarna att svaromål i en av rättegångarna hade skrivits efter Tullbergs diktamen och sedan kopierats.⁸³ Inget tyder på att det skulle ha varit någon annan än Tullberg som var den centrala instansen (även om Nils Rudolf Munck af Rosenschöld bevisligen också skrev en del texter åt rörelsen; mer om det nedan). Det är därför fullt möjligt att deltagarnas roll i många av texternas tillkomst inskränktes till att skriva under dem eller till att kopiera Tullbergs texter.⁸⁴ Under tidigare konflikter i Skåne hade skrivelser författats av andra än deltagarna själva.⁸⁵

Detta leder till frågetecken kring texternas representativitet. Tullberg själv var f d soldat och sakförare. Han hade säkerligen läst lagar och historia i mycket större utsträckning än en vanlig frälsearrendator. Går det att nå en folklig kultur genom en enskild, beläst person? Jag vill hävda att även om Tullberg hade skrivit varenda inlaga, så hade det ändå gått att genom dem komma åt deltagarnas kultur.

I *Osten och maskarna* (1983) ställdes Carlo Ginzburg inför problemet

om det går att nå folkliga föreställningar genom belästa och inte särskilt representativa personer. Hans hjälte, mjölnaren Menocchio, som ställdes inför rätta av inkquisitionen för kätteri, var en beläst särpling, som delvis stod utanför sin hembys gemenskap. Ginzburg menar att det trots det går att använda honom som en källa till den folkliga kulturen. Hans centrala argument är att Menocchio tillägnade sig det han läste inom den folkliga kulturens ramar, som Ginzburg karaktäriserar som en "flexibel bur". Menocchio hade en viss frihet att tänka inom denna, men friheten hade gränser som inte gick att överskrida. Ginzburg betonar att allt läsande är aktivt: personer som Menocchio anammar inte passivt överhetens tankar när de läser. I läsningen möter folkets muntliga kultur tankar från andra håll, och i mötet uppstår förvanskningar. Genom att se hur Menocchio tolkat det han läst går det att återskapa en "gammal muntlig tradition". Det Ginzburg gör rent metodologiskt är att jämföra de böcker han vet att Menocchio läst med hur han tolkat dessa och vad som tidigare är känt kring folklig religiositet. På detta sätt går det enligt Ginzburg att kasta nytt ljus över den folkliga kulturen via en otypisk mjölnare.⁸⁶

Samma sak måste sägas gälla för Tullberg: han hade att arbeta med ett tankemässigt material som till stora delar redan var givet. Att han själv inte var frälsearrendator är av mindre vikt. Han hade själv ambitionen att få äganderätt till frälsejord. Särskilt långt från de arrendatorer som deltog i rörelsen stod han knappast. Även om föreställningar är grundade i specifika sociala erfarenheter så är det knappast en så exakt relation att de argument, föreställningar och berättelser som går att hitta i samband med Tullbergska rörelsen endast säger något om just dem: samma kulturella material måste ha cirkulerat även på andra håll på den skånska landsbygden.

Vidare måste de som skrev under inlagorna i någon mening ha trott på det rätta i dem och på det gångbara i de framförda argumenten, oavsett vem som skrev dem. Därmed inte sagt att varenda deltagare trodde på vartenda ord. Men det är orimligt att hävda annat än att de till största delen stod bakom det som stod i de inlagor de skrev under. Så i någon mening är det deltagarnas argument som kommer fram i inlagorna.

De texter som mina analyser bygger på skrevs med syftet att de skulle övertyga domare, nämndemän eller riksdagsmän om det rättmätiga i rörelsens krav. Alltså har de ett inslag av retorik som valts och anpassats efter vad man trodde och hoppades skulle övertyga. Därmed speglar de inte på ett enkelt sätt deltagarnas tankar. Detta till trots menar jag att det går att nå deras föreställningar genom dessa texter.⁸⁷ För inslaget av retorik till trots finns det också i rättsliga källor, som Eva Bergenlöv skrivit "spår av [...] tidens känslor, attityder och värderingar samt element från religion, veten-

skap och politik”, det vill säga ”kultur”. Även retorik är kulturellt betingad.⁸⁸ Argument – oavsett hur taktiskt betingade de är – väljs inte i ett tomrum, utan i ett givet kulturell sammanhang, som de därmed också talar om. Via berättelser och argument i texterna går det att nå deltagarnas föreställningar och i förlängningen deras kultur.

Det måste dock framhållas att ”kultur” som sagt inte är något fast och enhetligt, utan snarare en uppsättning eller en pool av olika föreställningar och tankefigurer. För att överhuvudtaget kunna få en fungerande framställning måste detta *bricolage* dock sammanfattas på något sätt. Jag använder här ”folklig kultur” för att sammanfatta en uppsättning argument, föreställningar och berättelser som går att finna i rörelsens texter.

En omständighet i det sammanhanget aktualiserar den ovan förda diskussionen om relationen mellan folk- och elitkultur. Tullbergs skrifter karaktäriseras av ett eget språk och sätt att argumentera; det språket återfinns både i inlagor skrivna i hans handstil och i inlagor skrivna i andra handstilar. Det har dock visat sig att ett antal av de texter som rörelsen lämnat efter sig avviker både i stil och till innehåll från dem som kan kallas för ”Tullbergska”, vare sig de nu skrevs av Tullberg själv eller någon annan. Det gäller framför allt ett antal petitioner till kung och riksdag som i språk och argumentation knöt an till det samtida politiska samtalet på ett sätt som de ”Tullbergska” texterna inte gjorde. Vissa av dem skrevs av adelsmannen, tidningsredaktören och rabulisten Nils Rudolf Munck af Rosenschöld. För att framställningen inte ska tyngas ned av att ständigt behöva hålla isär de ”Tullbergska” och ”politiska” inlagorna med deras olika innehåll, har analyserna av de senare förlagts till kapitel 7, medan kapitel 5 och 6 handlar om de förra. I kapitel 7 ämnar jag också problematisera hur de föreställningar i den folkliga kulturen som kapitel 5 och 6 analyserat förhåller sig till de mer elitbetonade tankarna i kapitel 7.

Syfte, frågeställningar och disposition

Syftet med avhandlingen är att undersöka Tullbergska rörelsen ur ett social- och kulturhistoriskt perspektiv för att synliggöra deltagarnas handlingar och tankar; att ringa in dem i socialt hänseende och att rekonstruera deras föreställningar, en sedan länge försvunnen folklig kultur. Utifrån detta syfte har tre övergripande frågor formulerats.

- (1) Kultur måste undersökas mot ett konkret socialt och ekonomiskt sammanhang. Vems föreställningar är det vi talar om och vilka sociala erfarenheter ligger bakom dem? Därför blir den första uppgiften att utreda vilken social bakgrund deltagarna i Tullbergska rörelsen faktiskt hade.

Klart är ju att godsarrendatorer deltog, men de var en socialt och ekonomiskt heterogen grupp. Frågan blir då vilka godsarrendatorer, från vilka gods och hur många? Hade de en minsta gemensam (social) nämnare? I ljuset av hur dåligt underbyggd den tidigare forskningen är kan det inte ens tas för givet att alla deltagare var just arrendatorer.

- (2) Tullbergsska rörelsen var en strid om jordägarätt. En relevant fråga blir därmed hur den striden fördes. Då en rörelses organisation kan säga mycket om den inte bara som socialt fenomen utan också om hur deltagarna fungerade som och såg på sig själva som kollektiv kommer det att undersökas. Vidare måste frågan ställa vilka former kampen om jordägarätt tog sig och vad det säger om deltagarna som politiska och sociala aktörer.
- (3) Den viktigaste frågan – eller snarare det viktigaste frågekomplexet – kretsar kring deltagarnas föreställningar. Någon ”total” rekonstruktion av deltagarnas föreställningar är inte möjlig. Uppgiften blir att lyfta fram de centrala teman som uttrycks i källmaterialet. Frågor som i det perspektivet synes mig givande är hur deltagarnas argument och målsättningar såg ut, och vad det säger om deras tankevärld samt vilka föreställningar eller berättelser kring makt, rättvisa och sociala relationer (samhället) de uttryckte i sina texter.⁸⁹

Frågorna (2) och (3) för med sig ett par komplikationer. En handlar om förändring. Säkerligen var, som jag redan varit inne på, landsbygdens proletarisering och godsväsendets kommersialisering under 1800-talets gång viktiga för att rörelsen över huvud taget kom att äga rum, men hur deltagarna uppfattade och tolkade de förändringarna måste undersökas närmare. I sammanhanget måste det framhållas att hela samhället var i stöpsleven under 1800-talet. Ett äldre samhälle, som lite schematiskt kan kallas för ”feodalt”, ersattes av ett ”modernt”. En liberal ideologi etablerades. Vid mitten av seklet hade den satt djupa avtryck i det svenska samhället. En medborgerlig offentlighet hade växt fram; näringslagstiftningen liberaliserats; ståndsriksdagen avskaffats. En viktig fråga är vilken roll, om någon, de förändringarna spelade för deltagarnas handlingar och föreställningar. Såg de sin kamp som ett sätt att återskapa ett äldre och föreställt bättre samhälle eller baserades deras sociala kritik på den samtida radikalismens krav på allmän rösträtt, folkbeväpning och kvinnoemancipation? Legitimerade de sina krav på jordägarätt med ett modernt, liberalt ägarärbegrepp eller hänvisade de istället till äldre tankefigurer som urminnes hävd eller nedlagt arbete?

I det sammanhanget blir det också intressant att jämföra Tullbergsska rörelsen med tidigare konflikter mellan godsägare och godsallmoge i Skåne,

främst frälsebonderörelsen (1772–1776) och revolten 1811 ("Klågerupskravallerna"). Genom att jämföra Tullbergska rörelsen med dem går det att diskutera förskjutningar och förändringar i målsättningar, handlingsmönster och föreställningar under en hundraårsperiod. Var den folkliga kultur jag undersöker här relativt statisk eller hade förändringar ägt rum sedan 1700-talets slut?

Den andra komplikationen berör relationen mellan "folk-" och "elitkultur". Vid mitten av 1800-talet var skrivkunnigheten vida spridd i Sverige och det fanns ett livaktigt tidnings- och bokväsende. Det går inte att utgå ifrån att det som syns i deltagarnas texter är en ursprunglig och ren folklig kultur. Någon sådan har aldrig funnits; den folkliga kulturen har alltid utbytt kulturellt material med "elitkulturen". Bara det att många av rörelsens texter var skrivna av Tullberg och Nils Rudolf Munck af Rosenschöld, som var vida mer belästa än den genomsnittliga deltagaren, visar på faran med att anta att den folkliga kulturen var isolerad från en mer skriftligt baserad elitkultur. I en undersökning av detta slag måste dimensionen "folk-" och "elitkultur" hållas i åtanke.

Avhandlingens disposition ser ut som följer. I kapitel 2, *Arrende och jordäganderätt i Skåne. Tvåhundra år av konflikter*, diskuteras de tidigare konflikter om arrende och jordäganderätt som utspelats i Skåne samt Tullbergska rörelsens förlopp, för att ge en bakgrund och ett sammanhang för de följande analyserna och diskussionerna. I kapitel 3, *Tullbergska rörelsen som social företeelse*, kommer fråga (1) och delar av fråga (2) – om rörelsens sociala sammansättning och organisation att besvaras. Därefter följer fyra kapitel som utgör avhandlingens kärna där. I kapitel 4, *Deltagarnas konfliktrepertoar*, svarar jag på fråga (2), vilka former striderna om jordäganderätt tog sig. Kapitel 5, *Den eftersträfvansvärda jorden. Föreställningar och berättelser*, kapitel 6, *Det brutna kontraktet. Samhällsgrupperna och deras förpliktelser*, och kapitel 7, *"Det yttre och inre Ryssland". Deltagarna och den svenska 1800-talsradikalismen*, svarar mot fråga (3). Där försöker jag tränga in i deltagarnas föreställningar kring jord och samhälle. I kapitel 8, *"Innan vi lämna den jord, vi af våra förfäder innehafte"*, sammanfattar jag resultaten från kapitel 3 till 7 och diskuterar Tullbergska rörelsen i relation till skånsk och europeisk historia samt till svensk historieskrivning.

Arrende och jordägarerätt i Skåne

Tvåhundra år av konflikter

Tullbergsska rörelsen dateras vanligtvis till åren 1867–69,¹ men konflikter kring dagsverkesbördan eller jordägarerätten till arrendegårdar på skånska och halländska gods är kända sedan långt tidigare. I detta kapitel kommer dessa tidigare konfrontationer mellan arrendatorer och godsägare på den skånska landsbygden att skildras. Frågan är dock vad – om något – som Tullbergsska rörelsen hade gemensamt med dessa tidiga konflikter. För att kunna svara på frågan kommer konturerna av dem att tecknas, främst med hjälp av tidigare forskning. När det gäller rörelsen i sig, kommer jag att skildra hur den spreds i tid och rum utifrån ett tidigare oanvänt källmaterial. Syftet är att fånga in rörelsen som fenomen och ge bakgrund till de följande analyserna. Därtill kommer vissa poänger kring rörelsens förlopp att göras. Inte minst vill jag svara på hur jordägarerättsstriderna 1867–69 hängde samman med tidigare liknande konflikter under 1850-talet och första hälften av 1860-talet.

Innan jag kommer till min egen skildring av rörelsens förlopp är det dock på sin plats att ge en överblick över hur den har skildrats tidigare. von Troil gjorde i sina memoarer gällande att rörelsen ”togo egentligen fart hösten 1867”, även om Tullbergs ”bearbetningar” kunde spåras längre tillbaka. En mängd ansökningar om skatteköp inkom till landshövdingämbetet under hösten 1867 och våren 1868. I juni månad 1868 spred sig rörelsen till länets sydöstra del, främst till greve Carl Erik Pipers egendomar. Den fortsatte under hösten, för att dö ut våren 1869 i brist på framgångar och efter ett antal vräkningar. Arbetsnedläggelser förekom under rörelsens gång, men ”den lagliga ordningen” stördes förutom upploppet vid Kärstorp inte i någon större grad.²

Bolinder gav i stort samma bild av rörelsens förlopp. Till rörelsen räknade han oroligheter vid Gustafsborg (1862–1864), Sinclairsholm (1865), Råbelöf (1866), Össjö (1866), Sperlingsholm (1866), Araslöf (1866) och

Trolle-Ljungby (1867). Den inleddes vid Gustafsborg i början av 1860-talet. Tullberg var själv part i konflikten där, vilket Bolinder trodde inspirerade honom att inleda sin verksamhet som advokat. Bolinders skildringar av de tidiga konflikterna var dock något svävande: "oroligheter" ska ha ägt rum vid Sinclairsholm och Össjö; rättegångar om jordäganderätt vid Araslöf, Gustafsborg och Råbelöf; Råbelöfs, Sperlingsholms och Trolle-Ljungbys underlydande ska ha skrivit petitioner till kungen. Konflikterna vid Araslöf, Gustafsborg och Sperlingsholm förklarade han med att ägarna, bröderna Malcolm och Hugo Hamilton, gick i konkurs år 1864 och att de hade pressat sina arrendatorer för hårt. Vad "oroligheterna" vid dessa gods hade med protesterna 1868–1869 att göra, förutom att de utspelades vid gods och att Tullberg var indragen i minst två av dem (Gustafsborg, Råbelöf), klargjorde han inte. Trots denna vaghet hävdade Bolinder att en "ny fas i bonderörelsen" inföll med konflikten vid Råbelöf, dels på grund av att arbetsnedläggelser ägde rum där, dels för att Tullberg för första gången pekades ut som "agitator" bakom oroligheterna.³

Av Bolinders framställning framgår också att tidningen *National Regeringen*, som började ges ut av Munck af Rosenschöld i december 1868 ska ha förespråkat "bondeemancipation". Tidningen uppgavs vara Tullbergs "organ" och skulle ha delats ut i stor mängd bland frälsebönderna. Något svar på hur kopplingen mellan *National Regeringen* och Tullbergska rörelsen såg ut gav Bolinder dock inte.⁴

Det finns frågetecken kring von Troils och Bolinders bild av rörelsens förlopp. Den började av allt att döma i Kristianstads län, men det är oklart vilken omfattning – om någon – den fick där 1867–1869. von Troil skildrade endast sitt eget län, och Bolinder följde i stort hans skildring.⁵ Det halländska Sperlingsholm tycks ha varit delaktigt i rörelsen, vilket väcker frågan om Hallands län även var indraget i den senare rörelsen. Sambandet mellan de tidiga (1867 och tidigare) och de sena (1867–1869) "oroligheterna" är oklart, liksom relationen mellan rörelsens verksamhet i Skåne och Munck af Rosenschölds *National Regeringen*.

Konflikter mellan godsägare och allmoge före Tullbergska rörelsen

Konflikter vid skånska gods är alltså kända sedan långt före 1860-talet, i själva verket från så långt tillbaka som medeltiden.⁶ Efter Skånes "övergång" till Sverige skulle konflikter utspelas under sent 1600-tal och under 1700-tal, framför allt kring dagsverkesbördans storlek. Den tidigaste kända konflikten inleddes 1690 vid Bjärsgårds gods. Då bad frälsebönderna gene-

ralguvernören om att få lättnader i "hoveriet", som det skånska dagsverkes-systemet kallades, och om inte det gick, att få "slippa in på kronans" jord. Konflikterna vid godset fortsatte sporadiskt in på 1700-talet.⁷

Hoveriet skulle fortsätta att vara ett tvistefrö under 1700-talet. Tio frälsegårdar i Vollsjö övergavs av brukarna 1736 då de fann hoveriet för tryckande. Vid ett par halländska gods förekom arbetsnedläggelser 1742–1743 då bönderna fann arbetsbördan orimlig. Några år senare, 1749, inledde arrendatorerna till hemmanen Sörby no 6 och 8 i Sörby i Västra Göinge härad en tvist om att få hoveriet reglerat via det juridiska systemet. Konflikten pågick av och till i olika instanser fram till 1796 utan någon framgång för arrendatorerna.⁸

Förutom konflikter kring hoveriets storlek förekom enstaka äganderättskonflikter. Mellan 1752 och 1770 utkämpades en tvist mellan kammarherren Joakim Beckfriis och några av hans arrendatorer om rätten att skatteköpa ett antal kronoarbetshemman under Börringekloster. Frågan diskuterades av flera riksdagar men slutade med ett nederlag för arrendatorerna.⁹ En snarlik konflikt tycks ha utkämpats kring några hemman i Grönhult 1810–12.¹⁰

Om de uppräknade konflikterna var småskaliga och inskränkte sig till enstaka gods eller hemman, så skulle en omfattande konflikt mellan arrendatorer och godsägare, den så kallade frälsebonderörelsen, utspela sig mellan 1772 och 1776. Rörelsens främsta skildrare Staffan Smedberg har visat att ett par hundra frälsebönder, främst hemmahörande i Halland, men också i Skåne, deltog i rörelsen. Den syftade till att få dagsverkesbördan reglerad i lag. Deltagarna vände sig främst till domstolar, myndigheter och kung, men även arbetsnedläggelser och enskilda våldsamheter förekom. Allt utan framgång.¹¹

Frälsebonderörelsen var en stillsam affär jämfört med den revolt som bröt ut i Malmöhus län sommaren 1811 i samband med att det så kallade förstärkningsmanskapet skulle skrivas ut till armén. Tidigare forskning har gjort gällande att revolten orsakades av en rädsla för att förstärkningsmanskapet skulle dela samma öde som det lantvärn som skrevs ut under kriget 1808–1809 och som drabbades hårt av sjukdomar. Forskningen har visat att revolten främst utspelades i godsbygder, men inte förklarat detta närmare. Jag har dock i min tidigare forskning påvisat ett samband mellan revolten och frälseallmogens sociala situation. Bland frälseallmogen spreds under sommaren 1811 en föreställning om att utskrivningen var en adlig konspiration med syfte att lämpa över försvarsbördan på allmogen. Protesterna kom därför att riktas mot godsägare och inte mot staten.¹²

Deltagarnas handlingar och tal visar att de var kritiska mot godsväsendet som socialt och ekonomiskt system. Vissa av dem vägrade utföra dagsver-

ken, som de tänkte sig inte mer skulle förekomma. Andra ville dela upp godsens jord mellan sig. Tankar på ståndsutjämning framfördes också. Inget hoveri, egen jord och social jämlikhet var vad deltagarna ville ha. Socialt radikala tankar cirkulerade i Skåne år 1811.¹³ Jämfört med de redan tecknade konflikterna kring hoveriet är revolten 1811 dock något av en udda fågel. Deltagarna var främst drängar från frälsetrakter och inte åbor. Även om tankar på hoveriets avskaffande förekom, så fanns det även tankar på social jämlikhet och jorddelning, något som inte hade framförts under tidigare konflikter så vitt det är känt.

Det är oklart vilket samband, om något, som de uppräknade stridigheterna hade med Tullbergiska rörelsen. Klart är att förhoppningar om att få undslippa frälsearrendatorns lott och blir kronoåbo hade hysts redan i slutet av 1600-talet. Vägen från Bjärsgård till Tullbergiska rörelsen är dock lång och sambandet dem emellan oklart. Överlag syns det som att det länge var arrendets storlek som var den springande punkten i konflikterna. Även om det är långt ifrån säkert att bilden ovan är uttömmande – många andra liknande konflikter kan ha gått den tidigare forskningen förbi – så ger de kända konflikterna vid handen att ett brott ägde rum någon gång under slutet av 1700-talet. Fram till 1770-talet handlade konflikterna mellan frälseallmoge och godsherrar (utom den vid Börringekloster) om arrendets storlek, efter 1770-talet handlade de om jordägarerätt. Så om målsättningen med Tullbergiska rörelsen verkligen var att vinna ägarerätt till frälsejorden går det att se en kontinuitet bakåt i tiden.

Om sambandet mellan 1700- och det tidiga 1800-talets jordägarerättsstrider Tullbergiska rörelsen är oklart, så råder det ingen tvekan om att en jordägarerättsstrid kring ett föregivet frälsehemman som inleddes vid Västra Göinge häradsrätt sommaren 1852 skulle komma att inspirera den. Sex personer, inklusive en viss handlare J G Rosendahl, stämde där greve Hans Gabriel Trolle-Wachtmeister, med påståendet att de och inte han hade jordägarerätten till hemmanet Sörby no 8 under Sörbytorp, ett av de hemman där hoveriet hade varit omstritt under 1700-talet. Ingen av de kârande arrenderade hemmanet, men de påstod sig vara ättlingar till dess egentliga ägare. Häradsrätten fann efter en lång process vintern 1854 att hemmanet inte var ett frälsehemman utan ett skattefrälsehemman och att de kârande, Rosendahl undantagen, var ättlingar till den rätte ägaren. ”Egande och skattemannarätt” tilldömdes de kârande. Domen fastställdes av Hovrätten 1856 och Kungl Maj:t 1859.¹⁴

Utgången av rättegången om Sörby no 8 väckte stor uppmärksamhet.¹⁵ Den kom att inspirera deltagarna i 1860-talets jordstrider, trots att greve

Trolle-Wachtmeister med diverse juridiska manövrar lyckades behålla hemmanet i sin ägo.¹⁶ Tullberg själv uppgav vid ett tillfälle att utfallet av ”flere rättegångar i Skåne”, där hemman som ansetts vara frälse hade blivit förklarade vara av krononatur, hade fått hans kompanjon David Malmqvist och sedan honom själv att ”forska i saken”.¹⁷ Han var bekant med rättegången om Sörby.¹⁸ I petitionen till kungen skrev Sven Larsson att efter domen om Sörby no 8 ”började frälsebönderna å öfrige gods hoppas att äfven den skulle vederfaras rättvisa”.¹⁹ Även Trolle-Ljungbys underlydande var medvetna om att ”tid efter annan” hade det förekommit ”högljutt missnöje med säteriägarnes beteende” i Skåne.

Redan i förra seklet väcktes rättegång om återvinnande av jordeganderätten till hemman i provinsen, och i en sednare tid hafva sådan rättegångar ofta förekommit. Man saknar nu inte exempel att frälsebönder lyckats återvinna den förlorade eganderätten till sin jord.²⁰

Utfallet av rättegången om Sörby no 8:s kamerala status – och kanske även andra, nu bortglömda jordatvister – inspirerade Tullbergiska rörelsens deltagare. Förvisso var hemmanet inte av ren frälsenatur, men domen visade att hemmans kamerala status kunde förändras av det juridiska systemet. Det väckte förhoppningar som skulle bli grymt svikna under de följande årtiondena.

Sommaren 1857 ansökte arrendatorn Anders Jönsson om att få skatteköpa frälsehemmanet Karup no 1 i Färingtofta socken, ett avlägset beläget utsocknehemman tillhörande Barsebäck. Så vitt det gått att avgöra var han den förste att använda detta sätt att försöka vinna äganderätt till ett frälsehemman; han skulle få många efterföljare under de kommande jordägarerättsstriderna. Ansökan avslogs, men Anders Jönsson drev målet vidare till Kammarkollegium och Finansdepartementet, där det behandlades 1859. Hemmanet skulle fortsätta att vara indraget i jordägarerättstvister under de följande årtiondena.²¹

Det skulle dröja nästan fyra år innan Anders Jönsson fick sällskap. Då dök Tullberg upp som juridiskt ombud för första gången. Enligt Pettersson åtog han sig sitt första uppdrag i januari 1861. Då hjälpte han fem åbor från byn Hårsjö i Vittsjö socken med att anförskaffa dokument om hemmanens skattläggning och skyldigheter från Kristianstads läns landskontor och Kammarkollegiet. I april 1862 ingick en av dem, en viss Per Torsson, en uppgörelse med Tullberg om att denne skulle utverka åborätt till hemmanet Hårsjö no 3, som ägdes av Axel Gustaf Gyllenkrok på Svenstorp. Han ansökte samma månad om att få skatteköpa hemmanet. Han skulle sedermera

vräkas från hemmanet, som han dock med Tullbergs hjälp fortsatt försökte få äganderätt till fram till 1869, men utan att lyckas.²²

När Per Torsson började sin kamp för ett eget hemman hade en rättegång om äganderätten till frälshehemmanet Rommestorp no 3 under Sinclairs-holm inletts. Sommaren 1861 stämde godsets ägare, friherre Fredrik Elof Gyllenkrok, av nio personer. De påstod att ”jordegande och skatterätten” till hemmanet tillhörde dem. De hävdade att de var ättlingar till en viss Bengt Olsson, som skulle ha ägt det på 1740-talet. Hemmanet låg i Gumlösa socken, Västra Göinge härad, bara fem kilometer från Sörby (se karta 2). Ingen av kärandena arrenderade det berörda hemmanet. En av dem arrenderade ett annat av Gyllenkroks hemman, och i övrigt var de arrendatorer, hemmansägare och skomakare som bodde i trakten. Part i målet var dessutom handlaren Rosendahl, som hade varit kärande i målet om Sörby: den rättegången var de alltså väl medvetna om. Även om båda parterna hade fästebrev till hemmanet, dömde häradsrätten våren 1863 mot kärandena, med motiveringen att Fredrik Elof Gyllenkrok varit i god tro när han köpte Sinclairsholm 1823, att han haft hemmanet i oavbruten besittning sedan mer än 20 år sedan Bengt Olssons död och att kärandeparten därför enligt lagen om 20-årig hävd förverkat sin äganderätt. Kärandeparterna överklagade till Hovrätten, där domen dock blev densamma.²³

I december 1862 stämde åtta arrendatorer från Barsebäck och Hofterup greve Adolf Gustaf Hamilton. De påstod att de trots gamla livstidskontrakt hade fått förslag på nya arrendekontrakt med så orimliga villkor att de vägrade skriva under dem. De skulle därför vräkas, men krävde i stämningen att få sitta kvar på hemmanen. Arrendena skulle bestämmas av gode män. Sju av dem ingick förlikning och skrev på de nya kontrakten, men en viss Ola Jönsson drev målet vidare till Hovrätten och Högsta Domstolen, där han insisterade på att han hade besittningsrätt till sitt arrendehemman enligt det gamla kontraktet.²⁴

Till Norra Åsbo häradsrätts vinterting år 1864 stämde bröderna Malcolm och Hugo Hamilton av fyra före detta arrendatorer, som (troligen på avbetalning) hade köpt sina gamla arrendegårdar – två hemman tillhörande Gustafsborg – på auktion 1862. Bröderna verkar ha försökt få köpen upphävd, varpå de fyra stämde dem och gjorde gällande att skatterätten till hemmanen alltid hade tillhört dem och deras förfäder. De ville få skatterätt till hemmanen och köpeskillingen tillbaka.²⁵

Till sommaringet stämde ytterligare 25 personer bröderna och krävde skatterätt till över ett dussin hemman tillhörande Gustafsborg och Barsebäck. Samtidigt stämde sex personer Sten Malte Ramel på Hviderup och den ovan nämnde Per Torsson stämde Gyllenkrok på Svenstorp. Totalt

rörde det sig om tolv olika mål i Norra Åsbo och Västra Göinge häradsrätter. Ett par av målen gällde endast de kärande och bröderna Hamilton, men i de övriga målen stämdes inte bara godsägarna, utan också ett flertal personer som antingen arrenderade eller hade köpt de berörda gårdarna. De kärande krävde att få skatterätt framför dessa nya ägare eller arrendatorer. Striden om jorden under Gustafsborg och Hviderup ställde alltså vissa ur allmogen i harnesk mot andra. Anders Jönsson i Karup, som år 1857 hade försökt få skatteköpa sin arrendegård, blev nu själv stämd i egenskap av arrendator.²⁶

Sakförare i målen under vintertinget hade en kandidat N P Paulsson varit, men nu trädde Tullberg in i handlingen. Tillsammans med Malmqvist drev han tre av målen, i ett fall också i egenskap av kärande. Malmqvist och Tullbergs son Carl var sakförare i de andra målen. Häradsrättsprotokollen stämmer överens med Petterssons bild av Tullbergs tidiga verksamhet. Enligt honom hade Tullberg runt årsskiftet 1863/64 börjat samarbeta med Malmqvist, ett samarbete som skulle fortsätta till den senares död 1869. Från februari 1864 åtog Tullberg sig systematiskt att via rättegångar få frälsejord omvandlad till krono- eller skattejord. I augusti samma år hade han åtagit sig att hjälpa 25 personer från Färingtofta, Riseberga och Torups socknar. Det måste dock framhållas att konflikten kring Gustafsborg började innan Tullberg inledde sin verksamhet och att han vid denna tidpunkt inte var sakförare i mer än en del av tvisterna. Tullberg påstod själv senare i ett förhör att Malmqvist var den drivande parten, en bild som inte motsägs av häradsrättsprotokollen.²⁷

Någon jordägarerätt vann inte de kärande i någon av konflikterna i Norra Åsbo och Västra Göinge häradsrätter under 1864. Men striderna var inte över med det. Tvisten kring Hviderup drev Tullberg och övriga vidare till Hovrätten och Högsta Domstolen, som dömde i saken i början av 1868.²⁸ Under 1865 ansökte Tullberg och 26 andra personer, ”deribland de flesta som deltagit i nämnda rättegång[ar] [i Norra Åsbo och Västra Göinge häradsrätter]”, om skatteköp för 32 hemman och lägenheter under Gustafsborg (se tabell 1) – säkerligen samma som varit omstridda i häradsrätterna. Landskansliet och Kammarkollegium avslog ansökningen. I början av 1867 hamnade den på Finansdepartementets bord, efter ett överklagande av Tullberg, Malmqvist och 28 andra.²⁹ Av allt att döma var detta den första gemensamma ansökningen av skatteköp. Senare ansökningar skulle följa samma mall.

Tabell 1. Större ansökningar om skatteköp av frälsejord i Malmöhus och Kristianstads län 1865–1869

Datum	Socken eller socknar	Län	Antal sökande	Godsens jord	Lokal uppslutning
Under 1865	Färingtofta, Perstorp, Torup	Kristianstad	27	Barsebäck, Gustafsborg	Okänd
28/3 1866	Fjelkestad	Kristianstad	37	Odersberga [=Råbelöf]	Hög
24/4 1867	Torup	Kristianstad	7	(Gustafsborg)	Okänd
(15/5 1867)					
28/12 1867	Barsebäck, Hofterup	Malmöhus	45	Barsebäck	Hög
(7/1 1868)					
28/12 1867	Västra Sallerup	Malmöhus	11	Ellinge	Ingen
(16/1 1868)			14*		
13/3 1868	Borlunda	Malmöhus	11	Ellinge, Kristineberg, Skarhult	Ingen
13/3 1868	Stehag	Malmöhus	25□	Rönneholm, Trolleholm	Okänd
19/3 1868	Hästad	Malmöhus	5	Svenstorp	Låg
15/5 1868	Stehag	Malmöhus	46□	Rönneholm, Trolleholm	Ingen
20/6 1868	Röddinge	Malmöhus	91	Ekeröd, Eriksdal [=Snogeholm], Högestad, Röd- dingeberg [=Snogeholm], Snogeholm	Ingen o. låg
20/6 1868	Söfvestad	Malmöhus	68	Bellinga, Krageholm [=Högestad], (Snogeholm)	Hög
9/7 1868	Borrie	Malmöhus	11	Högestad	Hög
18/7 1868	Benestad	Kristianstad	8	Högestad	Hög
20/7 1868	Baldringe	Malmöhus	22	Baldringe [=Högestad]	Hög
22/8 1868	Söfde	Malmöhus	126	Bellinga, Snogeholm, Söf- deborg, Amalielund	Låg
26/8 1868	Genarp	Malmöhus	Okänt	<u>Häckeberga</u> , <u>Toppeladu- gård</u>	Okänd
(2/9 1868)					
26/8 1868	Bjeresjö	Malmöhus	Okänt	<u>Bjeresjöholm</u> , <u>Krageholm</u> , <u>Ruuthsbo</u>	Okänd
(2/9 1868)					
9/9 1868	Blentarp	Malmöhus	67	<u>Simonstorp</u> , <u>Söfdeborg</u> , <u>Ågerup</u> [=Bellinga]	Okänd
17/9 1868	Skärby	Malmöhus	56	Marsvinsholm	Hög
26/9 1868	Vanstad	Malmöhus	45#	Vanstadtorp	Ingen
26/9 1868	Harlösa	Malmöhus	69	Hjualröd, Övedskloster	Låg
26/9 1868	Womb	Malmöhus	45	Övedskloster	Hög
13/10 1868	Sora Herrestad	Malmöhus	34	Stora Herrestad	Ingen
13/10 1868	Högestad	Malmöhus	25	Högestad	Låg
31/10 1868	Ilstorp	Malmöhus	19	Söfdeborg, (Övedskloster)	Låg
1/12 1868	Fogeltofta	Kristianstad	84	Kronovall	Låg
9/12 1868	Östra Herrestad	Kristianstad	Okänt	Gärnsnäs	Okänd
4/1 1869	Andrarum	Kristianstad	Hela socknen	Kristinehof	Okänd
4/1 1869	Raflunda	Kristianstad	Hela socknen	Kristinehof	Okänd
4/1 1869	Eljaröd	Kristianstad	Hela socknen	Kristinehof, (Ovesholm)	Okänd
7/1 1869	Gudmunstorp	Malmöhus	Pugerup	Pugerup	Okänd
7/1 1869	Sankt Olofs	Kristianstad	Hela socknen	(Kristinehof), Kronovall, (Öja)	Okänd

Datum	Socken eller socknar	Län	Antal sökan- de	Godsens jord	Lokal upp- slutning
12/1 1869	Vanstad	Malmöhus	21#	Vanstadtorp, (Kåseholm)	Ingen
20/1 1869	Hörröd	Kristianstad	Hela socknen	Kristinehof	Okänd
30/1 1869	Hvitaby	Kristianstad	Hela socknen	Torup [=Kristinehof]	Okänd
30/1 1869	Bonderup	Malmöhus	Okänt	Södra Ugglarp [=Björnstorp]	Okänd
30/1 1869	Göddelöf	Malmöhus	Okänt	Björnstorp	Okänd
Summa Kristianstads län			163 personer		
Summa Malmöhus län			816 personer		
Summa summarum			979 personer		

Ansökningar vars datum är inom parentes är senare, kompletterande ansökningar.

* samma elva, och ytterligare tre till.

□ av de 25 som sökte i mars var 24 med i majansökningen tillsammans med 22 nya. Totalt sökte 47 unika personer om skatterätt i dessa två ansökningar.

De två ansökningarna från Vanstad gjordes av olika personer till olika hemman.

Lokal uppslutning: Grad av deltagande hos ett givet gods arrendatorer i just den socken ansökan gällde.

"Okänd" och "Ingen" torde vara självförklarande; "Låg" betyder att mindre än hälften av godsets arrendatorer i socknen deltog i ansökan; "Hög" betyder att hälften eller mer av godsets arrendatorer i socknen deltog i ansökan

Säteri vars namn är *kursiverat* har haft minst en person som skatteansökt jord under säteriet; säterier vars namn är understruket kan ha fått skatteansökan riktad mot sin jord, men det har inte gått att säkert klargöra om så varit fallet eller inte. Om ett gods namn är inom parentes har ansökningen omfattat mindre än ett mantal av godsets jord.

Källor: Se *Källor till tabell 1 och 2*, längst bak i appendix 2.

År 1865 skulle en ny jordägenderättstvist utspelas vid Norra Åsbo häradsrätt. Till hösttinget stämde inalles 17 personer major Otto Philip Berth å Össjö. De gjorde anspråk på ägenderätten till två hemman i hans ägo. De påstod sig vara släktingar till hemmanens egentliga ägare; en av kändena hade arrenderat ett av hemmanen t o m 1861. Ett av målen, om hemmanet Össjö no 13, varade fram till sommaren 1869 då Hovrätten fastslog att hemmanet var av skattefrälsenatur. Berth ålades att avträda hemmanet fardagen 1871. Utgången av rättegången blev alltså densamma som i den om Sörby no 8. Även resultatet blev detsamma, ty trots domen avträdde Berth aldrig hemmanet.³⁰

Från början av 1850-talet och fram till 1865 stämdes alltså ägarna av Barsebäck, Gustafsborg, Hviderup, Sinclairsholm, Svenstorp, Sörbytorp och Össjö gods av sammanlagt ett sjuttiofem personer som gjorde anspråk på att de ägde hemman eller lägenheter som låg under godsen. De kändena var arrendatorer, före detta arrendatorer eller släktingar till före detta arrendatorer. De omstridda godsen, Barsebäck (den delen av godset som låg i Harjagers härad) undantaget, låg alla i Norra Åsbo och Västra Göinge härader, ett

begränsat geografiskt område (jrf karta 2). Det som så småningom skulle utvecklas till den mest omfattande sociala konflikten i Skåne sedan 1811 var ännu ett relativt begränsat och lokalt fenomen. Tullberg var aktiv som juridiskt ombud sedan början av 1860-talet, och var endast – tillsammans med sin kompanjon David Malmqvist – inblandad i vissa av dessa konflikter, som började innan han inlett sin karriär som saksförare. I två av fallen – Sörby no 9 och Össjö no 13 – dömde Hovrätten till de kändes fördel, efter att ha funnit att de omstridda hemmanen var av skattefrälse- och inte ren frälsenatur, även om inget av hemmanen i slutändan kom att hamna i de kändes ägo.

Konflikterna skulle snart spridas utanför Norra Åsbo och Västra Göinge härad. Vid årsskiftet 1865/1866 vände sig drygt 50 underlydande till Sperlingsholm i Hallands län med en petition till Kungl Maj:t. De påstod att de hade så dryga räntor att många av dem levde i armod och bad kungen om skydd mot godsägarens krav. Något krav på jordägarerätt framfördes dock inte.³¹

Veckorna därefter utbröt det så kallade "Råbelöfskriget"³² när 45 underlydande till Råbelöf i slutet av januari 1867 lade ned arbetet. Godsets ägare, John Kennedy, stämde dem och i den följande rättegången försvarade de sig med att de ägde sina gårdar och att deras kontrakt var orimliga. De hade rätt till hemmanen mot en bestämd ränta.³³ Kennedy påstods även under de sista åren – han ärvde Råbelöf 1864 – ha drivit upp arrendena, fråntagit arrendatorerna en mosse och försökt förmå dem att "meja ned" en kronoskog.³⁴ Enligt senare uppgifter ska oroligheterna även ha betingats av att Kennedy ville "skifta" sina underlydande hemman, vilket fick arrendatorerna att frukta att bli utflyttade på utjordarna, bara för att få odla upp dem till egen kostnad och sedan få se sina arrenden höjda.³⁵ Häradsrätten dömde i slutet av februari de strejkande – förutom ett par personer med oklara kontraktsförhållanden – till vräkning, även om endast två vräkningsdomar tycks ha verkställts.³⁶

Men Kennedys arrendatorer gav inte upp med det. En ansökan om skatteköp från 37 personer skickades in till landskontoret, där den diariesfördes den 28 mars 1866 (se tabell 1).³⁷ Samtidigt skrevs en petition till kungen. Den daterades den 29 mars 1866 och skrevs under av drygt 120 personer. Den ska ha överlämnats till kungen av en deputation som reste till Stockholm,³⁸ men därefter tycks Råbelöfskriget ha dött ut.

Råbelöfskonflikten kom att väcka uppmärksamhet vid närliggande gods. Enligt pressen blev Araslöfs underlydande inspirerade att väcka rättegång "af lika beskaffenhet som bönderna under Råbelöf". Vid ett möte den 1 mars 1866 mellan administratörerna av bröderna Hamiltons konkursbo och deputerade från alla byar till godset framkom att arrendatorerna var rädda för att en blivande köpare skulle skilja dem från deras hemman. De ville dock

inte längre driva någon tvist, men köpa loss sina gårdar av konkursboet med sina fordringar som köplikvid.³⁹ Någon rättgång tycks inte ha ägt rum i slutändan.⁴⁰

I början av 1867 ska underlydande till Trolle-Ljungby ha varit uppe i Stockholm och lämnat en petition ”i samma syftning som den af Råbelöfsbönderna förut ingifna”.⁴¹ I petitionen sägs att ”vi tro att Godsegaren innehar och draga vinst af en egendom som rätteligen är vår”: Axel Knut Trolle-Wachtmeister ägde räntan, som inte skulle vara högre än kronoskatten, men inte någon ”eganderätt” till hemmanen under godset.⁴² Här framfördes alltså krav på äganderätt, även om räntan tillerkändes godsherren. Någon rättgång eller arbetsnedläggelse rapporteras det inte om i pressen.

Även om konflikterna vid Råbelöf, Araslöf och Trolle-Ljungby var av något olika karaktär, så låg en önskan från godsens arrendatorer att på något sätt få äganderätt till sina egna hemman bakom dem alla. Alla tre godsens låg i nordöstra delen av Kristianstads län. Araslöfs underlydande tycks ha inspirerats av granngodset Råbelöf, och det syns rimligt att även Trolle-Ljungbys arrendatorer hade kännedom om de konflikter som utkämpats bara en dryg mil bort året innan de satte upp sin petition.⁴³ Tullbergs roll var som tidigare knappast avgörande; han var helt klart involverad i Råbelöfskriget, men tycks ha anlitats av de underlydande till Råbelöf först efter att de inlett sin kamp för jordägande.

Från Barsebäck till Kärrstorp Tullbergsska rörelsens förlopp

Råbelöfskriget och oron vid Araslöf och Trolle-Ljungby till trots, så går det inte att tala om någon större sammanhållen rörelse ännu vid början av 1867. Först hösten 1867 började striderna om jordäganderätt att växa i styrka, samtidigt som deras centrum försköts från Kristianstads till Malmöhus län. Då stod Tullberg i högsta grad i händelsernas centrum. Enligt Tullberg blev han och Malmqvist i maj månad 1867 kontaktad av två frälsebönder från Stora respektive Lilla Kastberga för att hjälpa till med ansökningar om åbo- och skatterätt. Tullberg höll flera möten med dessa och senare även med underlydande till Barsebäck. I december 1867 var bägge godsens underlydande indragna i jordäganderättsstrider.⁴⁴ Samtidigt hade konflikter mellan godsägare och arrendatorer även brutit ut i Ystadtrakten, där åtminstone ett trettio-tal underlydande till Baldringe, Bjersjöholm, Högestad och Söfdeborg inte betalade arrenden som förföll i november eller december 1867 (se tabell 2).⁴⁵ Jordäganderättsstriderna hade kommit till Malmöhus län. De skulle rasa vidare i fjorton månader; Tullbergsska rörelsen var ett faktum.

Tabell 2. Arrendeställelser och arbetsnedläggelser under Tullbergsska rörelsen

Gods	Skatteansökan (från underlydande)	Stämning (allmogen kärande)	Arrendeställelse		Arbetsnedläggelse	
			Förfallodag eller arren- de för	Ant.	Beskrivning	Antal (som mest)
Amalielund och Bel- linga	22/8 1868; möjligtvis 9/9 1868	Nej			Från 3 och 10 september 1868 till mars 1869 el- ler senare	17 (13 åbor, 1 änka och 3 husmän)
Baldringe	20/7 1868	Nej	1 december 1868 [1 mars 1868, 1 de- cember 1867]	1 + [16]	Från 21 juli 1868 till ?	18 (15 åbor)
Barsebäck	28/12 1868	27 personer, vin- tertinget 1868	1 december 1867	37	-	-
Bjeresjö- holm	Möjligtvis 26/8 1868	Nej	15 eller 18 november 1867	3	Från strax före 19 sep- tember 1868 till slutet av februari 1869	47 "bönder"
Björnstorp	Möjligtvis 30/1 1869	24 personer, men rättegången blev aldrig av			Från januari 1869 till mars 1869 eller senare	24 arrenda- torer
Ellinge	Nej	51 personer, vin- tertinget 1869			Från 21 februari 1868 till mitten av mars 1868; Från 1868 till mars 1869 eller senare	9
Eriksdal med Asmå- sa och Röd- dingeberg	20/6 1868	44 personer, vin- tertinget 1869			Från 2 och 3 juli 1868 till mars 1869	39 "bönder"
Gärsnäs	9/12 1868	Rättegångsproto- kollen från häradet ej inventerat			Från 10 december 1868 till 15 december 1868	5 (4 åbor, 1 husman)
Hjularöd	26/9 1868	Rättegångsproto- kollen från häradet ej inventerat			Från 2 oktober 1868 till juni 1869 eller senare	25
Högestad	20/6 1868; 9/7 1868; 20/7 1868; 13/10 1868	25 personer, vin- tertinget 1869	[1 mars 1868, i vis- sa fall även 1 december 1867]	[16]	Från 14 juni 1868 till mars 1869	50 "bönder"

Kjellesjö	Möjligtvis 26/8 1868	Nej			Från senasat 26 septem- ber 1868 till början av november 1868 eller se- nare	12
Krageholm	20/6 1868; möjligtvis 26/8 1868	81 personer, vin- tertinget 1869			Från 14 och 15 juli 1868 till mars 1869 el- ler senare	62 (43 bru- kare och 19 husmän)
Kristinehof	4/1 1869; möjligtvis 7/1 1869; 30/1 1869	Nej			Från början av januari 1869 till ?	Okänt
Marsvins- holm	17/9 1868	Rättegångsproto- kollen från häradet ej inventerat			Från slutet av september 1868 till slutet av dec- meber 1868 eller senare	15 bönder och torpare
Ruuthsbo	Möjligtvis 26/8 1868	Nej			Från 28 september 1969 till mars 1869 eller se- nare	5 torpare
Räbelöf	28/3 1867	Nej			Från 20 och 22 januari 1867 till ?	45
Rönneholm	Möjligtvis 13/3 1868; 15/5 1868	54 personer, som- martinget 1870			Från någon gång innan 18 juli 1868 till ?	Okänt
Skarhult	Nej	Rättegångsproto- kollen från häradet ej inventerat			Från början av novem- ber 1868 till ?	Okänt
Snogeholm	20/6 1868; 22/8 1868	Nej			Från 3 september 1868 till mars 1869	9 (2 åbor, 1 änka, 6 hus- män)
Stora Her- restad	Nej	Nej			Från 27 oktober 1868 till februari 1869	35 bönder och torpare
Söfdeborg	22/8 1868; möjligtvis 9/9 1868; 31/10 1868	Nej	15/12 1867 eller 15/12 och 1868	3	Från 3 september 1868 till mars 1869	9 (kanske 11)
Övedsklos- ter	26/9 1868	Nej			Från början av novem- ber 1868 till ?	Okänt

Uppgifterna inom [hakparanteser] i kolumnen om arrendevägran anspelar på personer som gjorde så *upptill* de som arbetsvägrat; med andra ord ingår de som både vägrade betala arrenden och arbetsvägrade i kolumnen för de som arbetsvägrade.

”?” i kolumnen över hur länge arbetsnedläggelsen pågick betyder att det inte har gått att fastställa när den siste arrendatorn återgick till arbetet.

Källor: Se *Källor till tabell 1 och 2*, längst bak i appendix 2

Den 27 oktober 1867 stämde greve Adolf Wathier Hamilton av 27 personer från Barsebäck och Hofterup. De krävde besittningsrätt till sina gårdar, att deras kontrakt skulle ogiltigförklaras och att deras onera ej skulle få överstiga de som angavs i Barsebäcks fideikommissbrev från 1767. När rättsgången inleddes i februari 1868 hade de kärande utökat sina anspråk till att gälla äganderätten till hemmanen. Av Barsebäcks arrendatorer vägrade inte mindre än 37 att betala sina arrenden, som förföll den 1 december 1867 (se tabell 2).

Snart började också ansökningar om skatteköp av frälsejord ställas till länsstyrelsen i Malmöhus län. En sådan ansökan, diarieförd den 28 december 1867, riktades mot all frälsejord i Barsebäcks och Hofterups socknar, och undertecknades av 45 personer, varav många redan hade stämt Hamilton och/eller vägrat betala sina arrenden. Ansökan gjorde gällande att jorden i själva verket var av krononatur. Samma dag diariefördes även en ansökan om skatteköp av jord tillhörande Ellinge i Västra Sallerups socken (se tabell 1). Fem underlydande till godset lade ned arbetet i februari och fortsatte i minst tre veckor (se tabell 2). Nya ansökningar om skatteköp kom in till landskansliet i Malmöhus län under mars och maj. De gällde jord tillhörande Ellinge, Kristineberg, Rönneholm, Skarhult, Svenstorp och Trolleholm. Drygt sextio personer deltog (se tabell 1).

Sammanlagt ansökte 122 personer om skatteköp av frälsejord belägen i Malmöhus län mellan december 1867 och maj 1868. Äganderättsanspråken som framfördes riktades mot gods som låg i eller gränsade till Harjagers härad (se karta 2). Med undantag av Barsebäck var de samlade inom en mil från järnvägsknuten Eslöv och låg inte långt från Tullbergs dåvarande hem i Spännarebygget i Perstorps socken. Tullberg var bevisligen aktiv vid Barsebäck och Ellinge, och det syns troligt att han hjälpt till att upprätta även de andra skatteansökningarna. Förutom att underlydande till Barsebäck vägrade att betala sina arrenden och några åbor under Ellinge vägrade att utgöra dagsverken, är dock inga oroligheter kända från något av de andra godsen i Harjagerstrakten. Men vintern 1867 hade jordäganderättsstriderna fått fäste i Malmöhus län. Fler och fler visade missnöje med sin sociala situation. Snart skulle protesterna explodera, men då i Herrestads härad med omnejd, där underlydanade till Baldringe, Bjersjöholm, Högestad och Söfdeborg hade vägrat att betala arrenden redan under vintern och våren 1867–1868.

Upprinnelsen till konflikterna om jordägarätt i Herrestads härad tycks ha varit att frälsebönderna i Röddinge socken en bit in på 1868 anlitate Tullberg för att hjälpa dem att sätta upp en ansökan om skatteköp. Enligt

Bild 4. Högestad gods hade tillhört Lunds ärkestift, men hamnade 1706 i släkten Pipers händer. Det tillhörde sedan 1747 det av Kristina Piper instiftade fideikommisset, vari även Kristinehof ingick. Det dystra boningshuset var uppfört 1635 av Palle Rosencrantz. Fideikommissarie på 1860-talet var den omyndigförklarade greve Carl Erik Piper. Med Krageholm inräknat hade Högestad 11500 tunnland jord och var med ett taxeringsvärde på 2,5 miljoner kronor en av Skånes största egendomar. Förutom Carl Eriks egendomar Högestad, Krageholm och Kristinehof ägde släkten Piper även genom hans kusinbarn Erik Claes Gustaf Piper och Erik Carl Alfred Piper Snogeholm och Söfdeborgs gods. Underlydande till samtliga egendomar lade ned arbetet under sommaren och hösten 1868.

Tullberg själv hade detta föranletts av att en av bönderna från Kastberga hade en fru som kom från Röddinge. Och ”derefter hade frälsebönderna i Högestads, Bromma, Söfvestads, Borrie och Baldringe med flere socknar inledts i rörelsen genom pigan Mätta Mårtensdotter [...] hvilken jemte ett par bönder hade uppsökt Tullberg.” Tullberg hade rest till Ystadtrakten vid flera tillfällen för att hålla möten. Tullberg satte upp åbo- och skatteansökningar, men Mätta Mårtensdotter hade lett underhandlingarna vid mötena.⁴⁶

Ansökningarna om skatteköp visar att rörelsen i Herrestad med omnejd började ta fart under juni månad 1868. Den 20 juni ansökte inte mindre än 159 personer från Röddinge och Söfvestads socknar om skatteköp av frälsejord (se karta 3, tabell 1). Snart började också arbetsnedläggelser på allvar. Av allt att döma inleddes de av underlydande till Eriksdal den 2 och 3 juli. Snart följde arrendatorer till Högestad, Krageholm och Baldringe efter, liksom underlydande till Rönneholm i Onsjö härad. Fler arbetsnedläggelser följde: vid Marsvinsholm i augusti, Amalielund, Bjeresholm, Kjellesjö, Ruuthsbo, Snogeholm och Söfdeborg i september, Hjularöd och Stora Her-

restad i oktober, Ellinge (igen), Skarhult och Övedskloster i november. (Se karta 2, karta 3 och tablå 1).

Under samma period – juli, augusti, september och oktober – välldes ansökningar om skatteköp av frälsejord in till landskontoret i Malmöhus län. Ytterligare 482 personer ansökte om skatteköp. Jorden låg främst i Ystadtrakten, men också en bit in i landet (se tabell 1, karta 3). Samma höst kom inalles fem stämningar om äganderätt till frälsejord under Ellinge, Eriksdal, Högestad och Krageholm in till 1869 års vinterting i Färs, Harjagers och Herrestads härader. Antalet käranden i målen uppgick till 201 personer. Vid alla fyra gods hade underlydande i olika utsträckning vägrat göra dagsverken under hösten.

Myndigheter och statsmakt insåg snabbt att de hade fått en konflikt utöver det vanliga på halsen. Redan den 7 juli 1868 såg sig von Troil föranledd att gå ut med en kungörelse för att lugna ned och varna frälsearrendatorerna i länet. Enligt kungörelsen hade 286 personer i länet då ansökt om skatteköp av frälsejord och totalt 67 underlydande till två gods vägrat att betala sina arrenden.⁴⁷ På grund av de växande protesterna i sitt län ålades von Troil att avlägga rapporter till Civildepartementet. I sin första rapport i juli 1868 skrev han att rörelsen tycktes vara ”i tilltagande”, något som han kunde bekräfta i en andra rapport från slutet av augusti.⁴⁸

När von Troil skrev nästa rapport, i början av november, hade rörelsen ”visat sig” vid nitton gods. Ett av dem var Barsebäck, där den vid det laget hade lagt sig. Vid tretton av de övriga godsen uppgick antalet som ”för närvarande undandraga sig sina åliggande skyldigheter” till 200. Hur många som var involverade i rörelsen vid de fem kvarvarande godsen hade von Troil inga uppgifter om, men han bedömde att totalt ”mellan 200 och 250 bönder, husmän och torpare” vid tidpunkten inte uppfyllde sina skyldigheter mot godsägarna.⁴⁹ Även om han talade om antalet personer som hade undandragit sig sina ”skyldigheter” i sin rapport, så framgår det ur kronofogdarnas och länsmännens rapporter att det handlade om arbetsnedläggelser och inte arrendeinställelser.⁵⁰ I samband med denna våg av arbetsnedläggelser och skatteansökningar började också rörelsen ta sig olagliga och våldsamma former. Vräkta arrendatorer ockuperade sina gamla gårdar, fönster sköts sönder för inspektorer och andra, endemiskt tjuvskytte började plåga vissa gods.

I slutet av juni och början av juli stegrades alltså jordägarätskonflikterna både i storlek och intensitet: skatteansökningarna ökade i antal, och snart grep arbetsnedläggelser omkring sig. Tullbergsska rörelsen antog under sommaren 1868 karaktären av rörelse med hundratals deltagare. I november hade den växt till den mest omfattande och vittomgripande folkliga pro-

testen i Malmöhus län sedan revolten 1811. Över 200 arrendatorer från ett femtontal gods spridda i ett bälte från Ystad och upp till Stehag vägrade då att utföra sina dagsverken.

Tablå 1. Arbetsnedläggelser under Tullbergiska rörelsen

	Juli 1868	Augusti 1868	September 1868	Oktober 1868	November 1868	December 1868	Januari 1869	Februari 1869	Mars 1869	April 1869	Maj 1869	Juni 1869
Amalielund +												
Baldringe												
Bjeresjöholm												
Björnstorp												
Kristinehof												
Ellinge												
Eriksdal +												
Gärnäs												
Hjularöd												
Högestad												
Kjellesjö												
Krageholm												
Marsvinsholm												
Ruuthsbo												
Rönneholm												
Skarhult												
Snogeholm												
Stora Herrestad												
Söfdeborg												
Övedskloster												

■ = Bekräftad eller trolig arbetsnedläggelse under månaden

I början av december kom nya ansökningar om skatteköp. Fogeltofta och Östra Herrestads socknar i Kristianstads län drogs in i rörelsen (se karta 3 och tabell 1). Därmed hade skatteansökningarna och arbetsnedläggelserna – och Tullbergiska rörelsen – nått sin höjdpunkt. När von Troil rapporterade till Civilepartementet i slutet av december skrev han att ”rörelsen synas [...] vara iaf snarare än tilltagande”. Då hade underlydande till flera gods börjat återgå till arbetet, även om det endast tycks ha varit vid Marsvinsholm som rörelsen helt upphört.⁵¹

Under januari månad 1869 verkar arbetsnedläggelserna ha fortsatt med ett relativt omfattande deltagande. Därtill kom en ny – och sista större – våg av skatteansökningar. Mellan den 4 och den 30 januari kom ansökningar som syftade till att helt avskaffa all frälsejord i sex socknar in till Kristianstads läns landskontor. Antalet deltagare framgår inte ur landskontorets diaries, men krav riktades därmed på nästan all frälsejord i Albo härad. Samtidigt lade arrendatorer till Kristinehof i samma trakt ned arbetet. Ytterligare två ansökningar med okänt antal deltagare kom in till Malmöhus läns landskontor i januari, med krav riktade mot jord under Björnstorp, som också drabbades av arbetsnedläggelser denna månad (se karta 3 och tabell 1).

Men när von Troil skrev till Civildepartementet i början av mars kunde han rapportera att ”en brytning inträdd i bonderörelsen” under de senaste veckorna.⁵² Mellan den 19 och 26 februari rapporterade hans kronofogdar och kronolänsmän att underlydande från gods efter gods hade börjat be sina godsägare om att få återgå till arbetet. Arbetsnedläggelser skulle förvisso fortgå in i mars och april vid ett antal gods (se tabell 2 och tablå 1), men det rörde sig, Hjularöd undantaget, endast om en handfull personer. Tullbergsska rörelsen föll samman under andra hälften av februari 1869. När von Troil skrev till Civildepartementet i mitten av maj så hade rörelsen ”i det närmaste upphört, såvidt nemligen den visar sig i kontraktsbrott och trotsigt uppförande”.⁵³ Det var den sista rapport han skrev. För myndigheternas del betraktades rörelsen som ett avslutat kapitel. Endast vid Hjularöd finns det belägg för senare arbetsnedläggelser.

Tullbergsska rörelsen kollapsade alltså på en vecka eller två i slutet av februari 1869. Varför? Flera händelser, faktiska eller stundande, ligger nära i tiden. Tullberg och Eskil Larsson häktades den 16 respektive 18 februari. Två av rörelsens centralgestalter var därmed satta ur spel. Den 19 februari fick en deputation från flera skånska orter audiens hos kungen. Han tvådde sina händer. Vid det laget, om inte tidigare, måste det ha stått klart för deltagarna att det juridisk-administrativa systemet inte var dem behjälpligt. Landshövdingämbetet, Kammarkollegiet, Finansdepartementet, domstolsväsendet samt kungen hade hanterat frågan och ingenstans hade de fått varken rätt eller stöd. Nederlaget på de statliga arenorna blev totalt en knapp månad senare, när Ola Jönssons motion föll den 13 mars. Och fardagen, den 14 mars, närmade sig med stormsteg: ett trettioital deltagare hade redan vräktts och många fler av dem hade fått vräkningsdomar avkunnade mot sig som då skulle kunna gå i verkställan. Någon jordägarerätt hade ingen lyckats vinna. Läget måste ha sett mycket mörkt ut, och det är sannolikt att de här berörda faktorerna tillsammans knäckte rörelsen.

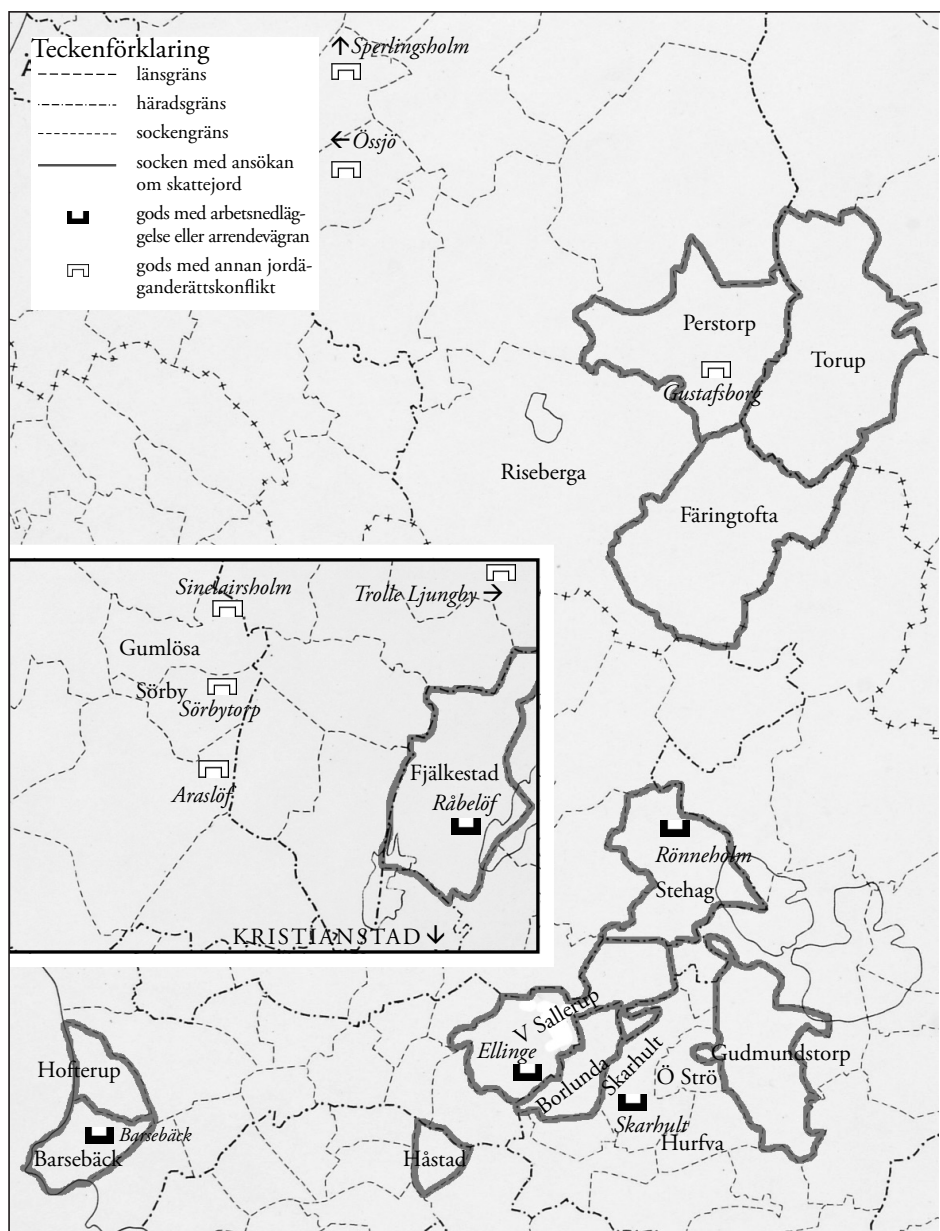
Tullbergsska rörelsen utspelade sig dock inte endast i Skåne. Även Stockholm skulle bli scen för de skånska jordäganderättsstriderna. Som framgått reste två deputationer med arrendatorer till Stockholm 1866–1867 för att lägga fram sin sak för kungen. Under rörelsens höjdpunkt skulle ytterligare två deputationer resa till huvudstaden med petitioner för att träffa justitiekanslern eller kungen.⁵⁴

Tullberg själv sade sig ha varit i Stockholm fem eller sex gånger, i syfte att lösa ut handlingar för att kunna förbereda ansökningarna om skatteköp.⁵⁵ Mot slutet av 1868 flyttade Mårtensdotter till Stockholm. Hon påstod själv att hon var i Stockholm för att försvara några ”sockenboar” i en rättegång, vilket stämmer överens med uppgifter om att hon ska ha hjälpt bönder med att gå igenom jordeböcker på Kammarkollegiets arkiv. Hon uppvaktade också de skånska riksdagsmännen Per Nilsson i Espö och Sven Rosenberg och hjälpte en av deputationerna med frälsebönder som sökte audiens hos kungen.⁵⁶

Att deltagare i rörelsen reste till landets politiska centrum för att få audiens för kungen eller rådslå med riksdagsmän är dock föga förvånande. Det hade gjorts förr. Flera deputationer hade rest till Stockholm under frälsebonderörelsen.⁵⁷ Men rörelsens verksamhet i Stockholm slutade inte med det.

Hösten 1867 grundades i Stockholm det Nyliberala sällskapet, snart om döpt till Nyliberala partiets centralavdelning, i Stockholm. Inom partiet samlades ”vänsterliberala borgare och frisinnade riksdagsbönder, radikala intellektuella och tidningsmän samt, [...] stadens både gamla och nya arbetararistokrati”.⁵⁸ Partiet ville införa allmän rösträtt, parlamentarism, folkbevapning, kvinnoemancipation och religionsfrihet. Rättsväsende och folkskola skulle reformeras, grundskatterna avskaffas. Partiet var uttalat antibyråkratiskt och krävde kraftiga nedskärningar inom förvaltningen. Dagens privilegiesamhälle skulle ersättas med ett demokratiskt samhälle av självständiga småproducenter; USA var partiets stora förebild. I dagens termer kan partiet karaktäriseras som liberalt, även om partiets vänsterflygel var påverkad av Michail Bakunins anarkism.⁵⁹ Under Tullbergsska rörelsens gång skulle flera medlemmar av partiet engagera sig i kampen om jordäganderätt.

En av dem var riksdagsmannen Ola Jönsson i Kungshult, en av de ledande männen inom Nyliberala partiet.⁶⁰ Han lade fram en motion som krävde att riksdagen skulle ”nedsätta” en kommitté ”för utredande af frågor om de fasta egendomar, förmåner och rättigheter, hvilka i Skåne blifvit Kronan under sådana förhållanden afhända, att Kronan dertill har återvinningsrätt”.⁶¹ Efter en lång och bitvis hätsk debatt hänvisades motionen till utskott

Karta 2. Jordäganderättsstriderna i västra och (infällt) nordöstra Skåne.

med en rösts marginal. Utskottet gjorde processen kort med motionen, som sedan föll utan någon större debatt.⁶²

Munck af Rosenschöld, som 1852 till 1856 hade utgivit tidningen *Füder-neslandet*, grundade en ny tidning, *National Regeringen*, i slutet av 1868. Under sin korta existens från slutet av december till mitten av mars var den kanske den mest radikala i Sverige. Tullberg och flera skånska arrendatorer fanns med som finansiärer och prenumerantvärvare.⁶³ Mårtensdotter, som skrev i tidningen, samarbetade nära med Munck af Rosenschöld: bland hans bevarade handlingar finns brev ställda till henne från deltagare i rörelsen från Skåne, där hon ombeds att hälsa eller be honom hjälpa frälsebönderna.⁶⁴ Munck af Rosenschöld skulle också tillsammans med några av de till Stockholm uppresta arrendatorerna grunda den så kallade Bondeemancipationskommittén. På kommitténs enda dokumenterade sammanträde antogs en petition som ett antal arrendatorer i sällskap med Mårtensdotter sedan försökte få framföra till kungen.⁶⁵

Under hösten 1868 och våren 1869 pågick alltså verksamheter i Stockholm som kan kopplas till Tullbergska rörelsen. Minst en grupp sändebud från Skåne besökte justitiekanslern och kungen; ytterligare minst en grupp framlade en petition till kungen. En tidning grundades, en kommitté uppsattes, en riksdagsmotion lades fram. Alla aktiviteterna kan beskrivas som försök att föra upp frälsebondefrågan på den politiska dagordningen, och att via opinionsbildning och de politiska kanalerna bringa ”frälsebondefrågan” lyckligt i hamn. Den fördes på helt andra arenor och under helt andra former i Skåne. I Stockholm mötte deltagarna i rörelsen politiskt verksamma radikaler och en märklig allians mellan rörelsens lokala deltagare och en politisk och intellektuell elit uppstod. Även om verksamheten i Stockholm misslyckades med att uppnå något mer konkret, så måste detta sägas ha varit ett för tiden relativt sofistikerat politiskt beteende (se vidare kapitel 4).

Jordägarstriderna skulle fortsätta även efter vintern 1869. En stor rättegång med 54 käranden som krävde äganderätt till jord under Rönneholm utspelades vid Onsjö häradsrätts sommarting, som vanligt utan någon framgång. I september 1869 diarieförde Malmöhus läns landskontor en skrivelse från 27 personer från Borlunda och Västra Sallerup socknar under Ellinge och Skarhult, där de ”anhålla att få veta hvem som eger räntorna till förr nämnde hemman och lägenheter samt huru de äro disponerade”.⁶⁶ Den avslögs i sedvanlig ordning.

Men inte ens med det var alla redo att ge upp hoppet om att få jord-

äganderätt till ett eget hemman. I slutet av december 1869 mötte ”ett större antal” frälsebönder i Eslöv den radikale skriftställaren, juristen och vice häradshövdingen O J Hultgren, som tidigare bland annat hade skrivit ett inlägg i debatten om den sociala frågan, *Om pauperismen: Bidrag till Sveriges fattigvårds-lagstiftnings historia* (1855) och de nyliberalas politiska program, *Hvad hvilja de nyliberala?* (1868). Efter ”åtskilliga förhandlingar” åtog sig Hultgren att genomföra en juridisk utredning om de jordäganderättsliga förhållandena i Skåne mot en ersättning av 2000 riksdaler. Utredningen, utgiven som *Den skånska frälsebondefrågan: Juridisk studie* (1870), mynnade efter en historik över tidigare jordägandervister mellan skånska frälsebönder och godsägare, ut i en brinnande appell för demokrati och folkbeväpning.⁶⁷

Nytt liv i rörelsen blåste Hultgrens bok inte. Men under 1870 och 1871 kom nya skatteansökningar in till Malmöhus läns landskontor.⁶⁸ I Kristianstads län skulle konflikterna kring Gustafsborg fortsätta fram till slutet av 1880-talet. Mellan 1867 och 1875 ansökte Tullberg själv tillsammans med olika uppsättningar personer upprepade gånger om skatteköp av hemman under Gustafsborg och Barsebäck i Färingtofta, Perstorp, Riseberga och Torups socknar.⁶⁹ Vissa av ansökningarna överklagades till Kammarkollegiet och sedermera Finansdepartementet.⁷⁰

Ännu i början av 1885 fanns det underlydande till Gustafsborg och Barsebäck som inte hade gett upp. En handfull personer från trakterna kring Gustafsborg skrev då i ett förslag till en motion om en utredning av jordäganderättsförhållanden i trakten att de ”i 22 års tid sökt komma i besittning av [sina] föräldrars och förfäders jord”, men att alla ”administrativa myndigheter samt juridisk[a] domstolar” endast hade ”skjutit saken från en till en annan”.⁷¹ En förordning om inlösen av skattefrälsehemmans räntor från samma år skulle få Tullbergs hustru Boel (Tullberg själv hade avlidit 1882), hans högra hand Eskil Larsson och dennes bror Thomas att ta upp kampen om jordäganderätt igen. Deras ärende kom till Finansdepartementet år 1887 och deras krav att få lösa in räntorna beskrevs av departementet som ”hvilande på en fullkomlig missuppfattning”.⁷² Först då fick striderna om jordäganderätt ett slut även i Kristianstads län. Utslaget måste betraktas som ett logiskt slut på de jordäganderättsstrider som hade börjat över trettio år tidigare i samma trakt, och som inte hade resulterat i att en enda person hade lyckats vinna äganderätt till någon frälsejord, domarna i Sörby- och Össjömålen till trots.⁷³ Nästan tvåhundra år hade förflutit sedan konflikten vid Bjärsgård hade inletts.

Bara två år senare, 1889, började Fredrik Vilhelm Torsson, som senare skulle komma att bli Hjalmar Brantings finansminister, agitera för socialis-

men på den sydsvenska landsbygden. Många människor, främst lantarbetare kom för att lyssna på honom.⁷⁴ Så kort i tid var steget mellan Tullbergsska rörelsens kamp för jordäganderätt och arbetarrörelsens kamp för sociala och politiska rättigheter.

Slutsatser

Konflikter mellan godsägare och arrendatorer i Skåne hade en lång historia. Om man ser endast till 1800-talets jordäganderättskonflikter, så går sådana att belägga under över trettio års tid, från det att Sörbymålet inleddes 1852 fram till Finansdepartementets sista avslag 1887, även om konflikterna vid de enskilda godsen blåste över på några månader eller något år, undantaget de mycket utdragna konflikterna i Norra Åsbo och Västra Göinge härader. Det som brukar kallas för Tullbergsska oroligheterna, och som kan sägas ha utspelat sig från slutet av 1867 till början av 1869, var höjdpunkten på dessa strider om jordäganderätt, men de hade en lång förhistoria och ett långt efterspel.

Från början av 1850-talet och fram till mitten av 1860-talet pågick konflikter om jordäggande eller arrenden vid Sörbytorp, Hviderup, Svenstorp, Sinclairsholm, Össjö och – framför allt – Barsebäck och Gustafsborg. Företrädesvis ägde konflikterna rum i Norra Åsbo och Västra Göinge härader och utspelade sig främst i rättssystemet, även om ansökningar om skatteköp också förekom. Sakförare i tvisterna om Sörbytorp och Sinclairsholm var handlaren Rosendahl från Kristianstad; Tullberg och Malmqvist var endast involverade i tvisterna om Svenstorp och bröderna Hamiltons egendomar Barsebäck och Gustafsborg i Norra Åsbo och Västra Göinge härader, egendomar som inte ligger långt från Malmqvists och Tullbergs dåvarande hem.⁷⁵ Tullberg och Malmqvist hjälpte alltså under denna tid endast till vid lokala tvister. I två av tvisterna fann Hovrätten att de omstridda hemmanen var av skattefrälsenatur och tillhörde kärandena, även om godsägarna i slutändan kunde behålla äganderätten till hemmanen.

Från årsskiftet 1865/1866 spred sig konflikterna utanför Norra Åsbo och Västra Göinge härader. Fram till början av 1867 skulle Araslöf, Råbelöf, Sperlingsholm – som tycks ha varit det enda halländska gods som var indraget i konflikterna – och Trolle-Ljungby gods dras in i konflikterna. Godsen ligger (med undantag av Sperlingsholm) samlade inom ett par mil i nordöstra delen av Kristianstad län. Det syns troligt att Råbelöfs arrendatorer inspirerade arrendatorerna från Araslöf och Trolle-Ljungby. Tullberg var involverad i ”Råbelöfskriget”, men det är svårt att säga något om hur viktig han var för det. Det synes som att han inte var med från början. Målsättningarna var som tidigare att vinna äganderätt, men både

Sperlingsholms och Trolle-Ljungbys underlydande ville också få sänkningar av sina arrenden. Tvisterna kan sägas ha fallit in i det gamla mönstret från 1700-talet, där räntan, inte jordägenderätten, orsakade konflikter mellan godsägare och arrendatorer. Medlen var inte som tidigare under 1850- och 1860-talen endast skattansökningar och rättegångar, utan också petitioner till kungen och arbetsnedläggelser.

”Råbelöfskriget” markerade knappast som Bolinder hävdade en ”ny fas” i striderna mellan godsägare och arrendatorer. Även om en upptrappning ägde rum vid Råbelöf, så blåste konflikten där snabbt över. Det nya som han såg där, Tullbergs ”agitationer” och de första arbetsnedläggelserna, säger inte så mycket. Konflikten började innan Tullberg blev aktiv i den, och även om rörelsens första arbetsnedläggelser inträffade under ”Råbelöfskriget”, så hade sådana trots allt förekommit vid skånska gods redan under 1700-talet.

Det som snarare är slående är den kontinuitet som går att se mellan de tidigare (1852–1867) och de senare (1867–1869) striderna, Råbelöfskriget inräknat. Redan under de tidiga åren förekom flera element som var centrala i de följande årens mer omfattande jordägenderättsstrider: kraven på jordäggande, kollektiva ansökningar om skatteköp, rättegångar om äganderätt, arbetsnedläggelser, petitioner till kungen, Tullbergs sakförarskap. (Samtliga förekom förvisso inte i någon av konflikterna, men det skulle även senare vara ovanligt att finna alla dessa faktorer vid ett enda gods; jfr tabell 2).

Hösten 1867 flyttade rörelsen till ett nytt område, närmare bestämt till Malmöhus län och ett antal gods belägna i eller nära Harjagers härad. Nu var Tullberg aktiv i konflikterna. Barsebäck kom att bli djupt involverat, med rättegångar, skatteansökningar och vägran att betala arrenden. Därtill kom skattansökningar till frälsejord i flera socknar kring Eslöv. Under hösten 1867 vägrade också arrendatorer från ett antal gods i Ystadtrakten att betala sina arrenden; fler och fler drogs in i kampen om jordägenderätt, men ännu i början av sommaren går det inte att tala om en mer omfattande rörelse (jfr karta 2 och 3 samt tabell 1).

Under juni och juli 1868 fick rörelsen fäste i Herrestads härad med omnejd. Det var här i Ystadtrakten som den kom att utvecklas till en omfattande, utdragen och delvis våldsam protestörelse där hundratals deltagare från ett dussin gods ansökte om skatteköp, stämde godsherrar och vägrade att utföra dagsverken (Jfr karta 3, tabell 1 och 2 samt tablå 1). Om rörelsen gick in i en ”ny fas”, så var det sommaren och hösten 1868, då fler och fler lade ned arbetet, våldsamheter började förekomma och deltagarna i rörelsen på allvar engagerade sig i landets politiska centrum. Det är signifikant att den först nu i pressen började ses som ett sammanhängande socialt fenomen.

I januari 1869 kan rörelsen sägas ha tagit sitt sista språng, när äganderättsanspråk till större delen av frälsejorden i Albo härad i Kristianstads län framfördes (jfr karta 3 och tabell 1). Arbetsnedläggelserna upphörde till största del tämligen abrupt i februari 1869. Då hade domstolarna också behandlat klart de flesta rättsfall. Därmed kan Tullbergska rörelsen sägas ha tagit slut, sett som en större och i samtiden uppmärksammas rörelse. Jordäganderättstriderna dog dock inte ut helt. Konflikterna kring Barsebäck och Gustafsborg fortsatte under rörelsens höjdpunkt och in på 1870- och 1880-talen. Trots alla nederlag hade Tullberg inte förbrukat sitt förtroendekapital eller själv förlorat viljan att kämpa vidare; jordägande slutade där de började, i äganderättsförhållandena vid Barsebäck och Gustafsborg i Norra Åsbo och Västra Göinge härader.

Tullbergiska rörelsen som social företeelse

Detta kapitel syftar till att ge de i kapitel 4 till 7 följande analyserna av deltagarnas handlingar, argument och föreställningar en konkret social bakgrund. Hur omfattande var egentligen Tullbergiska rörelsen? Hur såg deltagarnas sociala sammansättning och bakgrund ut? Hur gick kampen för jordäganderätt till?

Rörelsens omfattning

Antalet deltagare i rörelsen har i forskningen uppgetts till ”200 á 250”¹, 256² eller 286.³ Uppgifterna härstammar från samtida tryck.⁴ Även om de inte är samstämmiga ger de vid handen att mindre än trehundra personer deltog i rörelsen. Ingen av uppgifterna byggde dock på någon mer systematisk genomgång för att fastställa rörelsens deltagarantal. Någon sådan har inte gjorts tidigare. Därför har det inte heller gått att säga något om hur stor andel av Skånes alla frälsearrendatorer deltagarna utgjorde.

Klart är att rörelsen var mångfacetterad och att människor kom att delta i den på många olika sätt och i många olika kontexter. Vissas deltagande inskränktes till att sätta sitt namn under en ansökan om skatteköp, medan andra tog till olagliga handlingar som tjuvskytte, skottlossning eller husockupationer, och andra åter vägrade betala arrende eller göra dagsverken. Vissa medverkade i flera sådana handlingar, andra endast i en.⁵

För att svara på frågan ”hur många” måste först vilka som ska räknas som ”deltagare” definieras. Det finns utan tvekan många sätt att ta sig an den uppgiften. För mina syften räcker det dock att definiera två slags deltagare, den marginellt involverade och den djupt involverade. Ansökningen av skatteköp av frälsejord var den minst riskfyllda handling som fanns att ta till. Den kan användas för att uppskatta hur många som var marginellt involverade i rörelsen. Från 1865 och fram till januari 1869 kom 37 ansökningar om skatteköp av frälsejord belägen i lika många socknar i Kristianstads och Malmöhus län in till länens landskontor (se tabell 1).

Totalt 979 personer undertecknade 25 av ansökningarna. För de övriga tolv framgår det inte ur diarierna hur många som hade undertecknat dem, men de bör ha haft ytterligare flera hundra deltagare.⁶ Antalet personer som ansökte om skatteköp av frälsejord från 1865 till början av 1869 var under alla omständigheter en bra bit över 1000, kanske så många som 1500. Av dessa riktade uppskattningsvis fyrahundra äganderättsanspråk på frälsejord i Kristianstads län och resten i Malmöhus län. För Hallands län diariefördes inte en enda ansökan om skatteköp av frälsejord under rörelsens gång.⁷

Det bästa sättet att kvantifiera den engagerade gruppen deltagare – vad som kan kallas för rörelsens hårda kärna – är att undersöka vilka som vägrade att betala arrenden eller utgöra dagsverken: de satte sin gård och sin ekonomi på spel, vilket får tas till intäkt för ett stort engagemang. Arbetsnedläggelser ägde rum vid sammanlagt 21 gods. Minst 381 frälsebönder, torpare och husmän från sexton gods kom att vid något tillfälle lägga ned arbetet under 1868 och 1869, främst mellan juli 1868 och februari/mars 1869 (se tabell 2). Uppgifter saknas dock om hur många som lade ned arbetet vid Kristinehof, Rönneholm, Skarhult och Övedskloster under samma tid. Om de 45 strejkande från Råbelöf i början av 1867 läggs till, så blir antalet personer som lade ned arbetet under rörelsens gång 426, plus ytterligare ett okänt antal.⁸ Därtill kan läggas att inventeringar av fler häradsrätter skulle kunna avslöja ytterligare arbetsnedläggelser. Dock är det så att alla de rättegångar som jag hittat i häradsrättsprotokollen omnämndes i tidningarna varför det syns mindre troligt att fler sådana ägde rum – i så fall borde även de ha kommenterats i pressen, som alltså var noggrann med att kommentera arbetsnedläggelser. Därtill kan läggas ett sjuttioal personers som vägrade att betala sina arrenden någon gång under rörelsen (se tabell 2; jag talar om då om de som vägrade betala arrenden, inte de som både vägrade betala arrenden och lade ned arbetet, de är inkluderade i siffran för de som lade ned arbetet).⁹

Antalet personer som vägrade att betala arrenden och/eller lade ned arbetet från 1867 till början av 1869 var med andra ord minst 500, kanske ytterligare ett par hundra om den handfull gods där deltagarnas antal inte är känt läggs till. De uppgifter om rörelsens deltagarantal som upprepas i litteraturen – mellan 200 och 300 – är alltså kraftiga underskattningar, både sett till de som ansökte om skatteköp och de som lade ned arbetet eller vägrade betala arrenden. I själva verket vägrade över 500 underlydande att betala sina arrenden eller utföra sina dagsverken och minst 1000 personer ansökte om skatteköp. Då många av dem som bröt sina kontrakt också ansökte om skatteköp kan de två talen inte adderas för att ge det totala antalet deltagare i rörelsen, som under alla omständigheter måste ha varit en bra bit över 1000, kanske in bit över 1500.¹⁰

För att ge perspektiv på antalet deltagare kan rörelsen jämföras med andra protester i Sverige vid samma tid. Enligt Jane Cederqvist hade en genomsnittlig strejk i Stockholm mellan 1870 och 1879 knappt hundra deltagare och höll på en dag. Karl bom har gett samma bild av strejker under 1800-talets första två tredjedelar. De fick vanligtvis några hundra deltagare och varade i en eller två dagar. Ett antal upplopp i Stockholm under 1850- och 1860-talen fick som mest mellan 1000 och 2000 deltagare. Under samma tidsperiod var det endast murarnas och snickarnas strejker sommaren 1869 som tycks ha haft mer än hundra deltagare.¹¹ Sett i det ljuset var Tullbergsska rörelsen en stor och långvarig proteströrelse, den kanske mest omfattande och utdragna av alla i svensk 1800-talshistoria före arbetarrörelsens framväxt och den vida mer kända Sundsvallsstrejken år 1879.

Att över 1000 personer deltog i rörelsen säger i sig föga. Uppgiften blir mer talande om den relateras till hur många skånska frälsehemmansarrendatorer, torpare och husmän det fanns. Hur stor andel av dessa deltog? Frågan kan också formuleras som hur stor andel av alla skånska gods som kom att bli indragna i jordägarstriderna. Ur den samtida yrkesstatistiken kan man utläsa att det år 1870 fanns 3587 ”arrendatorer och brukare af andras jord” i Malmöhus och 1740 i Kristianstads län, eller tillsammans 5327 arrendatorer. Nästan alla dessa var frälsearrendatorer.¹² Men för torpare (3532 i Malmöhus och 8366 i Kristianstads län) och husmän (7773 respektive 4043) går det inte ur statistiken att utläsa hur många som arrenderade just frälsejord,¹³ varför det blir omöjligt att svara på frågan om hur många av alla godsunderlydnade som deltog i rörelsen.

Däremot är det möjligt att komma åt hur stor andel av alla skånska gods som kom att dras in i jordägarstriderna. Vid mitten av 1800-talet fanns det enligt ekonomhistorikern Mats Olsson 158 gods i Skåne, varav 84 låg i Malmöhus län. Olssons lista inkluderar dock ett antal kungsgårdar, vars arrendatorer inte var aktiva i rörelsen.¹⁴ En komplikation i sammanhanget är att det inte är helt givet vad som ska räknas som ett gods; vissa gods var organisatoriskt underordnade andra, och därtill fanns det nya större gårdar (plattgårdar) som i praktiken var minst lika stora som en del gamla gods.¹⁵ Detta till trots kan Olssons uppgifter sägas ange en ungefärlig storleksordning.

Av de 22 gods vars underlydande lade ned arbetet eller vägrade betala arrendan under rörelsens gång låg 19 i Malmöhus län. Alltså skulle underlydande till runt vart fjärde gods i Malmöhus län ha varit involverade i rörelsen. I jämförelse var rörelsens utbredning i Kristianstads län marginell. Sett till hela Skåne kom ändå runt vart sjunde gods att bli scenen för kon-

traktsbrott under slutet av 1860-talet, även om det måste framhållas att långtifrån alla underlydande vid dessa gods bröt sina kontrakt.

Men om relativt få av alla frälsearrendatorer bröt sina kontrakt, så kom en större andel av Skånes gods att bli indragna i jordäganderättstvisterna. Minst 34 gods kom att få ansökningar om skatteköp riktade mot sin jord under rörelsen (se tabell 1).¹⁶ Till dessa kan läggas ytterligare fyra gods från jordäganderättsstridernas första år (Hviderup, Sinclairsholm, Trolle-Ljungby och Össjö) samt två från dess höjdpunkt (Kjellesjö och Ruuthsbo) där andra krav på äganderätt mot godsens jord framfördes. Under hela 1860-talet kom äganderättsanspråk från de lägre folklagren att riktas mot jorden till minst 40 gods, eller nära nog vart fjärde i Skåne. Därmed blir den uppmärksamhet rörelsen kom att få i sin samtid begriplig; i Tullbergsska rörelsen låg ett hot om en revolution av äganderättsförhållandena på den skånska landsbygden.

Rörelsens sociala sammansättning

Det kan tyckas märkligt att undersöka rörelsens sociala sammansättning. I sina memoarer beskrev von Troil trots allt deltagarna som "frälsebönder" eller medlemmar av "frälsebondeklassen".¹⁷ Även Bolinder talade om "bönder". Men vid tillfälle omnämnde han även att torpare och husmän deltog i rörelsen.¹⁸ Hur ska det tolkas? Det måste framhållas att vaga sociala etiketter som "bönder" inte alltid använts stringent av samtida vittnen eller senare tiders forskare. Både vittnen och historiker har betecknat revolten 1811 som en bonderevolt, när nästan 70 procent av deltagarna i själva verket var drängar.¹⁹ I ljuset av detta, samt att "frälseallmogen" på 1860-talet bestod av flera sociala grupper – bönder, torpare, husmän, statdrängar, drängar och daglönare – syns frågan om rörelsens sociala sammansättning relevant. En rörelse av arrendatorer är en annan sak än en rörelse av drängar. Frågan är vad Tullbergsska rörelsen var för något.

Klart är att både åbor, husmän och torpare deltog i arbetsnedläggelserna och arrendeinställelserna.²⁰ Tillsammans kan dessa olika typer av arrendatorer karaktäriseras som en socialt homogen grupp, eftersom de alla befann sig i en underordnad relation till en jordägare, där de var relativt maktlösa. Men de kan också beskrivas som en socialt skiktad grupp, eftersom de fastigheter de arrenderade varierade i storlek och nettoavkastning. Exakt hur många av varje grupp som deltog i rörelsen framgår inte i källmaterialet för de flesta gods. Och i sig skulle sådana uppgifter vara tämligen ointressanta. På 1860-talet överlappade de olika kategorierna av arrendatorer varandra i ekonomiskt hänseende. Vissa åbor kunde ha mindre jord under plogen än vissa torpare, även om det skilde mycket mellan de största åborna och de

minsta torparna. Inte minst Lars Magnusson har tryckt på att dagsverkesbördan ökade från och med slutet av 1700-talet samtidigt som innehållet i dagsverkena förändrades, så att frälsebönderna förlorade sin tidigare relativt oberoende ställning: gränserna mellan torpare och frälsebönder suddades ut.²¹ För att ringa in exakt var deltagarna befann sig i socialt hänseende måste man undersöka hur många tunnland jord de hade, deras kontraktsförhållanden och hur deras hushåll såg ut.

Det har inte varit möjligt att göra några sådana undersökningar inom ramarna för det här arbetet. Klart är dock att arrendatorer (åbor, husmän och torpare) utgjorde en viktig grupp deltagare i Tullbergiska rörelsen. I rätttegångsmaterialet finns ett hundratal kontrakt från deltagare i rörelsen bevarade. De visar att nästan alla dessa arrendatorer hade en sak gemensamt, oavsett om de nu var åbor, husmän eller torpare: de hade dagsverkesskyldighet. Av alla de gods vars underlydande kom att bryta sina kontrakt under rörelsens gång tycks Barsebäck ha varit det enda som hade kontrakt med endast penningarrende. Vid alla andra gods hade arrendatorerna arbetsskyldigheter till godsägaren, och i många fall också penning- eller spannmålsarrende eller naturautskylder.²² Några arrendatorer som deltog i rörelsen kom ju också att vägra både att erlagga arrenden och utgöra arbete (Se tabell 2).²³ Och vida fler lade ju som jag visat ovan ned arbetet än antalet som vägrade att betala sina arrenden. von Troil och hans kronofogdar och kronolänsmän såg också rörelsen som en rörelse bland dagsverkesskyldiga arrendatorer.

Hur vanliga penningarrenden respektive dagsverkesskyldighet var i Skåne på 1860-talet är inte känt. Olsson, som i sin avhandling undersökt arrendekontrakt från skånska gods, menar att man i Skåne under andra hälften av 1800-talet övergick till penningarrende. Om kontraktsförhållandena vid de Tullbergiska godsen var representativa för Skåne som helhet på 1860-talet går emellertid inte att säga, och därför inte heller om gods med dagsverken drogs in i rörelsen i relativt sett större utsträckning än gods med penningarrenden.²⁴

Oavsett detta så råder det ingen tvekan om att de arrendatorer som deltog i Tullbergiska rörelsen till största del hade dagsverkesskyldigheter inskrivna i sina kontrakt. De hade ytterligare en minsta gemensam social nämnare: de bodde nästan uteslutande i byar där alla hemman, prästgården och klockarebolet undantagna, var av frälsenatur. Inga skatte- eller kronobönder levde alltså i dessa byar, som var socialt homogena i den meningen att mer eller mindre alla som levde där befann sig i en beroendeställning till (oftast) en och samma godsägare. Sådana byar var vanliga i Skåne, varför detta förhållande speglar både de skånska jordägandeförhållandena i allmänhet och Tullbergiska rörelsens sociala sammansättning i synnerhet.²⁵

Bland arrendatorerna ingick, även om ord som ”åbo” och ”torpare” kan tyckas antyda något annat, kvinnor. Enligt befolkningsstatistiken utgjordes år 1870 runt fyra procent av alla ”Hufvudpersoner” bland ”Arrendatorer och brukare af andras jord” och ”Innehafvare af lägenheter och backstugor, husmän” av kvinnor.²⁶ Det kan jämföras med att kvinnorna i diarierna över ansökningar av skatteköp utgör runt två procent av deltagarna²⁷ och i rättgångsmaterialet två till tre procent.²⁸ De flesta omnämns som änkor, vilket visar att villkoren för deras deltagande var att de var ”hufvudpersoner”, föreståndare för ett hushåll. Relativt sett tycks alltså kvinnliga hushållsföreståndare ha varit något mindre benägna att delta i rörelsen än manliga, men kampen om jordäganderätten var långtifrån endast en männens angelägenhet.

Vid vissa gods fanns på 1860-talet statare. Inga statare omnämns som deltagare i rörelsen, även om det inte kan tas till intäkt för att inga sådana faktiskt var aktiva i rörelsen.²⁹ Däremot tycks de drängar som frälseåbor och vissa torpare höll sig med ha deltagit i rörelsens mer våldsamma inslag. Minst en dräng fälldes under rörelsen för tjuvskytte och ytterligare en var sannolikt inblandad i misshandeln av en kronolänsman sent år 1868. Ett par folksamlingar som försökte hindra vräkningar ska också ha inkluderat drängar.³⁰ (Till detta kan läggas att då drängar som sagt ofta gjorde sin husbondes dagsverken, kom de indirekt att bli involverade i rörelsen om deras husbonde bestämde sig för att sluta skicka honom till godset för att arbeta). Det sociala missnöjet under Tullbergsska rörelsen kom alltså inte bara att omfatta själva arrendatorerna, utan också i viss utsträckning deras drängar.

Jämte arrendatorerna har det visat sig att det fanns ytterligare en grupp deltagare, en grupp som både tidigare forskning och många dåtida helt missat, och som ställer rörelsen i en delvis ny dager. I början av 1869 skrev *Dagens Nyheter* om en ansökning av skatteköp i Stora Herrestads socken att ”flere af dem som undertecknat ansökningen hafva ej länge varit i byn bosatte, ej heller hafva deras förfäder varit det”.³¹ Eftersom många arrendatorer hade blivit avhysta i samband med nedläggning av byar och anläggandet av plattgårdar under de föregående årtiondena så kan den första delen av uttalandet – om att många inte bott i byn på ”länge” – syfta på deltagare som sökte skatteköpa gårdar som de eller deras förfäder en gång hade brukat. Men stämmer tidningens uppgifter om att det fanns deltagare som inte ens haft förfäder som brukat de gårdar och gatehus som de ansökt att få skatteköpa? von Troil och andra dåtida kommentatorer omnämnde inget sådant.

För att försöka svara på om det låg något i *Dagens Nyheter*s kommentar har jag gått igenom mantalslängderna för samtliga socknar där det ur diarierna

över skatteansökningarna går att avgöra exakt vilka personer som ansökt om skatteköp av vilka hemman. Inalles utgör det 19 ansökningar med 792 kända deltagare, vilket borgar för en relativt god representativitet om man betänker att antalet ansökningar var knappt dubbelt så många.³²

Jämförelsen mellan ansökningarna av skatteköp och mantalslängderna visar att en minoritet av dem som försökte skatteköpa ett frälsehemman eller en frälselägenhet arrenderade densamma. Av de 792 personerna arrenderade endast 219, mindre än en tredjedel, vid tillfället för skatteansökningen den gård, det gatehus eller torp som de ville få äganderätt till. Vissa åbor kan förvisso ha lämnat gårdarna mellan det att mantalslängden upprättades och skatteansökningen skickades in, men i ljuset av att arrendekontrakt vid denna tid löpte över flera år, ibland över årtionden, så kan de inte ha varit särskilt många.³³

Sett till ansökningarna om skatteköp var Tullbergiska rörelsen alltså inte bara en rörelse där frälsearrendatorer försökte få äganderätt till sina arrendegårdar. Den var också en rörelse där icke-arrendatorer försökte få äganderätt till arrendatorers gårdar. Rättegångarna avslöjar samma mönster. I själva verket arrenderade sannolikt endast runt en tredjedel av de nästan trehundra personer som stämde en godsherre för att vinna äganderätt till frälsejord 1868–1869 den gård de gjorde anspråk på.³⁴

Vilka var då dessa ”andra”? Något säkert svar går inte att ge. Endast de sökandes namn fördes in i diarierna; de går inte att identifiera i mantalslängderna eftersom de inte uppgav någon hemvist. De behöver inte ens ha bott i de socknar där de försökte förvärva jord. Det ska dock ånyo framhållas att en del av ansökningarna gällde jord som tillhörde plattgårdar eller frälsehemman som låg under huvudgårdar, och att de som sökte skatteköpa sådan jord mycket väl kan ha varit gamla brukare eller släkt till gamla brukare, ett beteende som i så fall låg i linje med rörelsens argumentation: under rörelsens gång anklagades flera godsägare för att ha skapat sina herrgårdar genom att slå under sig hemman som tillhört deltagarnas förfäder (se kapitel 5).

Men frågan är om alla som sökte skatteköpa frälsejord faktiskt hade ens en så svag koppling till jorden, vilket ju var vad som antydde i *Dagens Nyheter*. Långtifrån alla sökte dessutom skatteköpa jord som låg under plattgårdar eller huvudgårdar. Det synes därför sannolikt att jordhunger till följd av landsbygdens proletarisering fick många människor att gå med i skatteansökningarna. Frälsearrendatorer upplevde att agrarkapitalism och proletarisering hotade deras livsstil. Emigration, fattigdom eller stadsliv väntade dem i framtiden. I en tid av uppressade jordpriser måste det ha framstått som bråttom att skaffa sig äganderätt till egen jord. Även andra människor på landsbygden kan ha haft samma insikter.

Tullbergsska rörelsens deltagare kan alltså delas upp i två grupper. För det första deltog mer än femhundra arrendatorer (åbor, husmän och torpare) som med arrendevägran, arbetsnedläggelser, rättegångar och ansökningar om skatteköp försökte få äganderätt till hemman och lägenheter som de själva arrenderade. För det andra deltog en större grupp människor av oklar social bakgrund som inte arrenderade någon frälsejord. Sannolikt utgjordes den av ett jordlöst proletariat, drängar och andra, även om det aldrig kommer att gå att få någon exakt klarhet i vilka de var.

Till detta kan en tredje grupp läggas, nämligen sympatisörer med rörelsen. Under rörelsens gång sattes både petitioner till kungen och upprop till riksdagen upp. Åtminstone vissa av dessa tycks ha cirkulerat lokalt. En handfull av dem skrevs under av hundratals personer. Munck af Rosenschöld lyckades så få över femhundra underskrifter till ett upprop till riksdagen. En del av dem som skrev under dessa var förmodligen inte deltagare i jordägar-derättsstriderna, utan var utomstående som stödde deltagarnas sak: "Hvad som egentligen eftersträvades var många namn och därför underskrefs [petitionen] också af icke allenast åboar och torpare utan ock hvarjehanda löst folk".³⁵ I Munck af Rosenschölds arkiv finns dessutom brev bevarade från människor som bevisligen inte var involverade i rörelsen som skrev till Mårtensdotter och uttryckte sina sympatier för rörelsens sak.³⁶

Rörelsens uppslutning och organisation

En rörelsens organisation säger mycket om den som socialt fenomen – och om deltagarna, inte minst hur de fungerar som och ser på sig som kollektiv. Någon form av mobilisering måste ju ha ägt rum innan kollektiva aktioner som skatteansökningar, gemensamma stämningar samt arrende- och arbetsinställelser kunde komma till stånd, men frågan är hur. I vissa fall deltog både arrendatorer och de "okända" deltagarna i sådana. På något sätt måste dessa grupper ha kunnat mötas och enas. Tyvärr är det bevarade källmaterialet tunt, varför ambitionen här har fått inskränkas till ett försök att teckna en grov bild av deltagarnas tillvägagångssätt och vad det säger om jordägar-derättsstridernas kollektiva grunder och deltagarnas förmåga att organisera sig till gemensamma aktioner.

Ett källkritiskt problem är att nästan alla källor som direkt berör rörelsens organisation – von Troils memoarer, förhören med samt rättegångarna mot Tullberg och Eskil Larsson – i första hand avhandlar Tullbergs verksamhet, inte deltagarnas. von Troils skildring skrevs i akt och mening att framställa honom i så god dager som möjligt och skylla rörelsens radikalisering på godsägarna. Det säger sig självt att Tullberg och Eskil Larsson hade alla

skäl att förtiga saker i förhören. Till rättegångarna kallades som vittnen många som hade deltagit i rörelsen, men som kan tänkas ha varit utsatta för påtryckningar från sina godsherrar att avge vittnesmål som var menliga för Tullberg och Eskil Larsson, men också människor som fortfarande stödde dem. Mer eller mindre samtliga vittnade alltså i syfte att antingen fria eller att fälla dem. I källmaterialet framtonar därför två Tullberg: dels en folkförförare som manipulerade deltagarna till att försöka vinna jordäganderätt för att kunna lura av dem deras pengar, dels en oberoende sakförare som erbjöd människor som bestämt sig för att vinna jordäganderätt sin juridiska kompetens.³⁷ Trots detta ger dessa källor en samstämmig bild av hur Tullbergs (om inte alltid deltagarnas) verksamhet gick till. Det de inte går att använda till är att säga något om huruvida det var Tullberg eller deltagarna som var drivande i rörelsen och exakt vem som sade vad på de möten som deltagarna och Tullberg höll.

För att kunna kasta ljus över rörelsens organisation har jag utöver de berättande källor som finns också använt ett annat källmaterial på ett mer indirekt sätt. Via skatteansökningar och rättegångsmaterial går det nämligen att till viss del undersöka i vilken mån arbetsnedläggelser/arrendevägran, skatteansökningar och rättegångar var eller inte var koordinerade mellan byar, gods, socknar och större områden, samt hur stor andel av de lokala arrendatorerna som deltog i sådana aktioner. På grund av brister i källmaterialet och källinventeringar, som att det inte framgår vilka personer som skrivit under alla skatteansökningar i diarierna eller att alla häradsrätter inte har inventerats, har analyserna inskränkts till ett urval av gods, som dock är stort nog för att nå en god representativitet. Därtill har analyserna fått inskränkas till att titta på hemmansarrendatorernas agerande, då det i det kamerala materialet ofta är omöjligt att avgöra hur många torpare och husmän ett givet gods hade.

Under tidigare konflikter mellan godsägare och arrendatorer i Skåne finns vissa gemensamma drag i hur allmogen gick till väga. Under frälsebonderörelsen, ett upplopp i Löddeköpinge 1801 och revolten 1811, spelade byalagets organisation och kultur en central roll. Med hjälp av byahorn eller (muntliga) budkavlar samlades frälseallmogen snabbt till möten. Böter i penningar, brännvin eller öl fastslogs för dem i localsamfundet som vägrade delta i de övriga aktioner. Hot mot person eller egendom riktades mot dem som var motvilliga att underkasta sig flertalets vilja. Sådana möten, böter och våld var stående inslag i byalagets kollektiva kultur.³⁸

Det kan tyckas som primitiva medel, men revolten 1811 visar att allmogen på bara några dagar kunde samla ett par tusen personer till protester över en

stor del av Malmöhus län. Folksamlingen vid Klågerup räknade åtminstone 800 personer från flera socknar tre dagar efter att godset hade utsetts till samlingsplats. Även om detta sätt att organisera protesterna var en styrka, så var det paradoxalt nog samtidigt en svaghet. Att många av deltagarna i revolten 1811 hade tvingats med var troligen en anledning till dess snabba kollaps när myndigheterna väl satte hårt mot hårt.³⁹

Men hur var det under Tullbergsska rörelsen? Vid mitten av 1800-talet hade nästan samtliga skånska byar skiftats och byalaget kan därmed ha spelat ut sin roll.⁴⁰ När byalagen faktist försvann är inte klargjort. Det tycks dock som att det på sina håll hade försvunnit redan vid tiden för Tullbergsska rörelsen, medan det på andra håll behölls en bit in på 1880-talet.⁴¹ Kanske ska skiftenas roll för allogens sätt att organisera sig lokalt därför inte överdrivas. Det är viktigt att ha i åtanke att i de flesta byar låg ett antal gårdar kvar i bykärnan, som dessutom ofta innehöll gatehus.⁴² Eller var godset och dess arbetsorganisation liksom byn en organisatorisk grund för kollektivt handlande?

Revolten 1811 varade i praktiken endast några dagar. Någon fastare organisation växte aldrig fram. Frälsebonderörelsen var mer komplex. Några stora folksamlingar förekom inte, men möten hölls, understundom i lönnedom, med folk från flera byar. Rättegångar fördes. Deputationer med folk från flera gods skickades till Stockholm. Pengar samlades ihop för att täcka rese- och rättegångskostnader samt skrivarlöner. För långväga kommunikation (till eller från Jönköping och Stockholm) skrev deltagarna brev. Någon fastare, mer övergripande organisation tycks dock aldrig ha växt fram, även om både samtida iakttagare och Smedberg karakteriserade den som en ”samlad rörelse” och protesterna leddes av en ledarkvartett.⁴³ Vid första blicken tycks det alltså finnas stora likheter mellan Tullbergsska rörelsen och frälsebonderörelsen, men frågan är om den bilden håller för en närmare granskning.

Exemplet Barsebäck

Den rättegång som hölls mot Tullberg i Harjagers häradsrätt har lämnat efter sig ett relativt detaljerat källmaterial om konflikterna vid Barsebäck, som jämte Ellinge var det första godset i Malmöhus län som kom att dras in i rörelsen. Jag kommer här att beskriva rörelsens förlopp vid Barsebäcks gods för att konkretisera deltagarnas förehavanden och för att kunna använda godset för en diskussion av rörelsen i allmänhet.

Sommaren 1866 ska Barsebäckåbon Anders Persson ha besökt Tullbergs medarbetare Johannes Andersson, som sades ha uppmanat honom att samla arrendatorerna i Barsebäck för att väcka process mot greve Hamilton.

Bild 5. Godset Barsebäck köptes 1743 av fältmarskalken greve Gustaf David Hamilton, som år 1767 förvandlade egendomen till fideikommiss. Vid tiden för Tullbergska rörelsen innehades godset av greve Adolf Wathier Hamilton. Godsets underlydande kom de att bli de första i Malmöhus län som anlitade Tullberg och vägrade att uppfylla sina kontraktskyldigheter.

Samma höst ska Johannes Andersson och Tullberg ha sökt upp Anders Persson i hans hem och uppmanat honom att samla åborna under Barsebäck till en gemensam aktion. Tullberg påstod å sin sida att bönder från Barsebäck, efter att flera år förgäves försökt få hjälp av en viss Herman Julius Laurell, f d stadsfiskal i Malmö, och efter att ha hört talas om Tullbergs rätttegångar vid Gustafsborg, sökt honom "flera gånger", tills Johannes Andersson "nödgade" honom att resa till Barsebäck för att hålla ett sammanträde om saken.⁴⁴

Vem som var drivande i förloppet går inte att avgöra ur det motstridiga källmaterialet. Klart är dock att Tullberg höll tre eller fyra möten med arrendatorer från Barsebäck och Hosterup under hösten 1867. Det första ägde rum den 23 oktober hos åbon Isak Andersson i Barsebäck. Tullberg ska då ha läst upp Barsebäcks fideikommissbrev, jordeböcker, rustjänstlängd och utdrag ur flera böcker. Han ville ha 600 riksdaler för att lösa ut handlingar i Stockholm och Köpenhamn. Mötet mynnade ut i en stämningsansökan mot greve Hamilton och hans förvaltare S W Moberg, underskriven av 22 arrendatorer från Barsebäck och fem från Hosterup, där man krävde att arrendena inte skulle få överstiga de i fideikommissbrevet från 1767, samt besittnings- och nyttjanderätt till sina hemman.⁴⁵

Vid nästa möte, den 25 november hos Isak Andersson, upprättades ett formellt kontrakt. Tullberg åtog sig att driva rätttegången om att de under-

lydandes skyldigheter inte skulle få överstiga de som angavs i fideikommissbrevet. Enligt uppgift skrev 27 åbor och tolv torpare under förbindelsen. Flera av dem som skrev upp sig för att ”driva rättegång” hade dock senare strukit sig. För åbor kostade Tullbergs tjänster 50 riksdaler, för torpare fem till tio. Pengarna skulle gå till papperslösen. Om Tullberg vann skulle var och en ersätta honom med motsvarande 2 ½ års arrende enligt nuvarande kontrakt. Mötet tycks ha samlat många av godsets underlydande, bildligt och bokstavligt, för när arrendena förföll den 1 december vägrade 21 av 34 hemmansarrendatorer i Barsebäck att betala dessa, liksom fem av sju i Hofterup.⁴⁶

Strax efter jul ska ett nytt möte ha hållits hemma hos änkan Karna Persdotter i Barsebäck, där ett trettiootal underlydande uppges ha deltagit. Tullberg hade med sig jordeboksutdrag och rusttjänstlängder. Möjligen hölls ytterligare en sammankomst hos Isak Andersson där torparna i Barsebäck erlade fem riksdaler var till Tullberg. Det måste ha varit på något av dessa möten som ansökningen om skatteköp, daterad till den 27 december, skrevs under av 20 av Barsebäcks och sju av Hofterups hemmansarrendatorer.⁴⁷

Barsebäckarnas rättegång och skatteansökning skulle sedan gå sin laga gång. Stämningen togs upp till behandling av Harjagers häradsrätts vinterting den 14 februari 1868. Johannes Andersson var sakförare. Målet behandlades summariskt och den 4 april föll domen. Målet avskrevs av tekniska skäl. Likadant gick det med ansökningen om skatteköp, som Tullberg drev genom alla instanser. Den avslogs direkt av landskontoret, av Kammarkollegiet i slutet av februari och av Finansdepartementet i oktober. Medan dessa processer pågick stämdes de som vägrat betala sina arrenden av greve Hamilton och dömdes alla att avträda sina arrenden. Flera av dem överklagade sina domar till Hovrätten och sedan Högsta Domstolen utan att få någon ändring i domarna.⁴⁸

Medan konflikterna mellan greve Hamilton och hans arrendatorer pågick ska två av dessa, Sven Persson och Anders Olsson, ha ledsagat Tullberg till Stockholm, där han ska ha fört dem till trappan till kungens audiensrum. De lämnade där till en adjutant handlingar som skulle inlämnas till Högsta Domstolen. Som ersättning fick de 50 riksdaler var av de andra Barsebäcksbönderna, som också täckte Tullbergs kostnader för resan.⁴⁹

Källmaterialet ger knappast en uttömmande bild av hur deltagarna gick tillväga i sina konflikter med greve Hamilton. Det framgår dock att deltagarna samlades till möten i Barsebäck. En stor del, om inte alla, av godsets underlydande närvarade liksom Tullberg. Rättegångar och skatteansökningar diskuterades och avtal slöts med Tullberg. För sina tjänster krävde han ett visst förskott för att täcka sina omkostnader. I det fall han skulle

lyckas vinna sina mål, skulle han erhålla mycket anseende penningbelopp. Om även arrendeinställelsen beslutades vid något av dessa möten är svårt att avgöra av källkritiska skäl – Tullberg och de som ännu trodde på honom förnekade under rättegången mot honom att man hade talat om det på mötena, medan andra sade att han hade tubbat dem till att vägra betala sina arrenden, till och med att göra våldsamt motstånd – men eftersom den inleddes samtidigt, så måste ju de som deltagit i det på något sätt ha kommit överens om detta, även om det är oklart hur. Deltagarna hade ingen som helst framgång med sina protester, och de som valde att inte betala sina arrenden dömdes alla att flytta från sina hemman.

Rörelsen på det lokala planet

Hur gick då deltagarna tillväga i sin kamp om jordägarätt? I Barsebäck deltog en stor del av godsets underlydande i ett antal olika aktioner. Det finns inga tecken på att Barsebäckingarna samarbetade till exempel med dem som samtidigt försökte vinna ägarätt till jord under Ellinge två mil österut. Frågan är om detta är representativt för rörelsen som helhet.

Utan tvekan var möten mellan Tullberg och de lokala deltagarna något mycket karaktäristiskt för rörelsen. I källmaterialet finns belägg för nästan trettio möten mellan Tullberg eller Eskil Larsson och deltagare från olika håll. Förmodligen ägde fler möten rum. Mötena var kontaktytan mellan Tullberg och de lokala deltagarna. De flesta ägde rum i Tullbergs hem i Kärrstorp, resten liksom vid Barsebäck ute i godsbygderna. Förutom Barsebäck är möten i Blentarp, Bromma, Kastberga, Löfvestad, Söfde, Söfvestad och Vanstad kända. Även i Baldringetorp, Eslöv och Karup ska möten ha ägt rum. De flesta möten ägde rum mellan juni och december 1868. Under sommaren och hösten 1868 kom en ström med personer från skånska godsbygder till Tullbergs hem i Kärrstorp, och Tullberg själv reste runt i Malmöhus län och bodde ibland hos sina ”agenter” ute i bygderna. Han hann också enligt egen utsägo resa till Stockholm fem eller sex gånger under rörelsens gång, ”stundom [...] 14 dagar åt gången, allt för att erhålla handlingar i Kongl Kammarkollegium och å andra ställen”. Om Tullberg inte var hemma vikarierade Eskil Larsson åt honom, även om det hände att deltagare föredrog att stanna några dagar i Kärrstorp för att vänta in Tullberg.⁵⁰

Möten som hölls ute i bygderna tycks ha haft mellan ett tiotal och ett trettiotal deltagare. De deltagare som sökte upp Tullberg reste i grupper om två till fem personer från en eller två byar under samma gods. Endast i ett fall reste arrendatorer från mer än ett gods – Amalielund och Söfdeborg,

eventuellt Krageholm – tillsammans till Kärrstorp. Flera sådana resor ägde rum, vilket tyder på någon form av samarbete över godsgränserna – Amalielund och Söfdeborg ligger bägge i Söfde socken (se karta 3).⁵¹

På mötena diskuterades liksom vid Barsebäck hur kampen om jordägarerätt skulle gå till. Avtal slöts mellan Tullberg och hågade deltagare om att sätta upp ansökningar om skatteköp eller driva rättegångar. Det kunde ta flera möten innan arrendatorer från ett givet gods eller en by tog steget att skicka in en skatteansökning eller stämma en godsherre. De måste då också samla in pengar, något som de gjorde både individuellt och som kollektiv (av Tullbergs kvitton verkar det som att det var vanligt att samla in pengar by- och sockenvis), då Tullbergs *modus operandi* var att ta ut förskott för att täcka sina omkostnader. Av rättegångsmaterialet framgår att kostnaden för hans tjänster kunde uppgå till flera hundra riksdaler för en by eller socken och i förekommande fall upp till tusen riksdaler för ett enskilt hemman. Om han sedan vann ägarerätt åt sina klienter skulle ännu större belopp tillfalla honom, upp till ett par tusen riksdaler per hemman.⁵² Så vitt det går att avgöra var nästan alla som deltog vid möten frälsebönder (alltså inte torpare, husmän eller de deltagare som inte var arrendatorer). Nästan alla möten resulterade i att de bygder som representerades vid mötet också kom att delta i striderna om jordägarerätt, även om det förekommer rapporter om att Tullbergs ”agenter” hållit sammanträden utan framgång.⁵³ Mötena mellan de lokala deltagarna och Tullberg var kärnan i rörelsen om man ser till upprättandet av ansökningar av skatteköp samt drivandet av rättegångar.

När i tiden arrendatorer tog till olika konfliktmedel kan säga något om rörelsens organisation: inleddes arbetsnedläggelser/arrendevägran t ex samtidigt av de underlydande till ett givet gods eller kanske vid flera gods samtidigt? Vilket var rörelsens organisatoriska grund: byn, godset eller något större?

Vid de gods där arbetsnedläggelser eller arrendeinställelser förekom, inleddes de mer eller mindre samtidigt av alla deltagare (se tabell 3). I det inkluderar jag då gods där det slog på ett par dagar (Krageholm) och några gods där det slog på en vecka från det att arrendatorer i en by eller arbetsenhet lade ned arbetet till det att arrendatorer från andra byar eller arbetsenheter vid godset gjorde det (Råbelöf, Högestad med det tillhörande Baldringe). Det råder ingen tvekan om att arbetsnedläggelserna var kollektiva aktioner. Det tycks dock ha varit svårt för deltagarna att koordinera arbetsnedläggelser mellan flera gods. Vid en del gods i Ystadtrakten lade arrendatorerna ned arbetet i början av juli, medan de vid granngodsen dröjde till oktober eller november. Givetvis kan försök att koordinera arbetsnedläggelser mellan gods ändå ha ägt rum, men i så fall har de inte varit framgångsrika.

I vissa fall tycks dock arrendatorer ha koordinerat sina aktioner med arrendatorer vid granngodsen. Vid Krageholm och Högestad – bägge ägdes av greve Carl Erik Piper – inleddes arbetsnedläggelser av arrendatorer från grannbyarna Borrie, Söfvestad och Årsjö inom loppet av några dagar i juni (se tabell 3). I början av september lade inom loppet av två dagar nästan trettio underlydande till Amalielund, Söfdeborg och Snogeholm ned arbetet (se tabell 2). Godsen ligger alla i Söfde socken. Som jag påpekat ovan reste underlydande till Söfdeborg och Amalielund tillsammans till Tullbergs hem. I Bjersjö och Hedeskoga socknar skulle underlydande till tre närbelägna gods, Bjersjöholm, Kjellesjö och Ruuthsbo lägga ned arbetet inom en dryg vecka i slutet av september. De två första godsen ägdes av Tage Ludvig Sylvan (se tabell 2). Även om det inte går att utesluta att rena tillfälligheter låg bakom att arbetsnedläggelserna inleddes mer eller mindre samtidigt i de tre fallen, så skedde det så pass nära i tid att det är troligt att de berörda arrendatorerna antingen hade planerat arbetsnedläggelserna tillsammans eller åtminstone hade inspirerats av varandra. I vissa fall ägdes ju ett par av godsen av en och samma person, vilket kan ha underlättat den gemensamma mobiliseringen.

Tabell 3. Vägran att betala arrenden eller utföra dagsverken vid ett urval av gods

Gods	Socken	By	# åbor	# arbetsn- läg- gelse el vägran att betala arrende	Datum
Råbelöf ⁵⁴	Fjelkestad	Fjelkestad	24	15	20/1 1867
	Fjelkestad	Råby	9	9	20/1 1867
	Fjelkestad	Råbelöf	9	0	-
	Fjelkestad	Fredriksdahl (plattgård)	-	11	27/1 1867
	Fjelkestad	-	17	0	-
Barsebäck ⁵⁵	Barsebäck	Barsebäck	34	21	1/12 1867
	Hofterup	Hofterup	7	5	1/12 1867
Ellinge ⁵⁶	V. Sallerup	S. o L. Kastberga	18	4	21/2 1868
	V. Sallerup	Damstorp	6	0	-
	Borlunda	Grydby	4	1	Oklart
Högestad ⁵⁷	Benestad	Stenby	12	9	1/12 1867 (arrende) 25/7 1868 (arbete)
	Borrie	Borrie	10	8	14/7 1868
	Bromma	Bromma	6	0	-
	Röddinge	-	5	0	-
	Högestad	Högestad	5	0	-
	Högestad	Carlfelt (plattgård)	-	26	27/10 1868
Krageholm ⁵⁸	Söfvestad	Söfvestad	24	3	14/7, 15/7 och 17/7 1868
	Söfvestad	Årsjö	14	3	15/7 1868
	Söfvestad	-	5	2	15/7 och 17/7 1868
	Bjersjö	-	10	0	-
	Hedeskoga	-	2	0	-
Baldringe ⁵⁹	Baldringe	Baldringetorp	18	17	21/7 1868
	Baldringe	Baldringe	11	0	-
	Baldringe	Svartskyll	1	0	-

Ett streck (" - ") i kolumnen för by hänvisar till åbor vars hemman inte tillhörde by, utan som hade unika namn.

Källor: rättegångsprotokoll och mantalslängder.⁶⁰

Arbetsnedläggelserna och arrendevägran var alltså kollektiva aktioner. De kunde mobilisera underlydande från flera byar under ett gods eller flera närbelägna gods (ofta med samma ägare) till att ta strid med godsägarna samtidigt, eller i alla fall inom en vecka. Men någon mer övergripande koordination, över hela det område där Tullbergska rörelsen utspelade sig, finns det inga spår efter (jfr tablå 1). I den meningen var konflikterna vid Barsebäck typiska för rörelsen som helhet.

Ansökningarna om skatteköp säger föga om rörelsens lokala organisation. Det är klart att de skickades in till landskontoret socken för socken, vilket dock beror på Tullbergs arbetssätt. Ansökningarna hade

i allmänhet tillgått så att Tullberg i Kongl Kammarcoll: utlöst sockenvis upprättade jordeboks utdrag, som afsänts till socknarne för att påses, hvarefter och sedan Tullberg bekommit förteckningar på de hemman, för å hvilka åbo- och skatterätt skulle sökas, han uppsatt och fortställt ansökningarne derom.

Ansökningarna skrevs av Tullberg efter de uppgifter ”som erhöles från socknarne på hvilka som skulle delta”.⁶¹ Tullberg upprättade alltså och skickade in ansökningarna sockenvis, men först efter att jordeboksutdrag hade cirkulerat i byden och människor där bestämt sig för att delta i skatteansökningen eller inte.

Datumen när ansökningarna diariefördes säger därför inget om när människor i en given socken hade börjat bestämma sig för att ansöka om skatteköp. I de fall ansökningar från flera socknar skickades in till landskontoret samma dag, som i fallet Borlunda och Stehag den 13 mars 1868 (se tabell 1) kan det bero på att Tullberg skickade in dem samtidigt, inte på att de som skrivit under dem agerade samtidigt. Att ansökningar omfattade jord till flera gods speglar inte heller nödvändigtvis någon lokal organisation, utan endast att när en ansökning sammanställdes så riktades anspråk på jordägarerätt mot all eller stora delar av frälsejorden i socknen, oavsett vilka gods den tillhörde. Tullberg kontrollerade säkerligen inte vilka gårdar som arrenderades av vem, utan skickade in ansökningarna oavsett vilka som hade skrivit upp sig på dem.⁶² Att ansökningar av underlydande från flera socknar till ett givet gods diariefördes vid olika datum (se tabell 1) utesluter inte heller att godsens underlydande hade samarbetat över sockengränserna: det kan bara ha tagit Tullberg olika tid att få ansökningarna sammanställda och inskickade.

Det enda som helt säkert går att säga är att i ansökningarna från Barsebäck, Kristinehof och kanske Björnstorp agerade en stor del av de tre godsens underlydande tillsammans, även om de kom från flera byar och

socknar. Där finns en likhet med arbetsnedläggelserna/arrendevägran, som ju i alla fall vid vissa gods mobiliserade underlydande till ett givet gods från flera byar eller socknar mer eller mindre samtidigt. Dessutom rapporterade kronolänsman Malmqvist att underlydande under Eriksdal och Krageholmska ha ingått i "ett slags bolag" för att täcka sina utgifter till Tullberg, vilket pekar på att ansökningarna som diariesfördes den 20 juni 1868 och som riktade äganderättsanspråk mot jord i Röddinge respektive Söfvestad hade koordinerats över sockengränserna.⁶³

Överlag ger skatteansökningarna samma bild av ett splittrat förlopp för rörelsen som helhet som arbetsnedläggelserna/arrendevägran: ansökningar i en socken ledde inte nödvändigtvis till att människor i grannsocknarna tog till skatteansökningar, och det kunde ligga månader mellan grannsocknars ansökningar. I Malmöhus län inleddes ansökningar av skatteköp i december 1867 och fortsatte fram till januari 1869.

Om man ser till rättegångarna är det klart att de inlagor som deltagarna skrev till häradsrätterna skrevs under av personer från grannbyar eller grannsocknar.⁶⁴ De skrevs rimligtvis lokalt. I häradsrätterna uppträdde deltagarna vanligen med en och samma sakförare och en gemensam försvarskrift i mål där de blivit stämda trots att deras mål togs upp till behandling ett och ett. Bevisligen föll det sig naturligt för dem att försvara sig tillsammans fastän de var instämda till domstolen som individer.⁶⁵

Även i mål där deltagarna var käranden uppträdde de i häradsrätten med samma sakförare och gemensamma inlagor, trots att målen behandlades vart och ett för sig. Liksom i ansökningarna om skatteköp deltog både arrendatorer och icke-arrendatorer i sådana stämningar. Deltagarnas försvarskrifter skrevs i samråd i alla fall till ett par av rättegångarna. Inte mindre än fem stämningar undertecknades alla den 16 november 1868 av totalt nästan 150 personer som krävde äganderätt till jord under Eriksdal, Högestad och Krageholm och ersättning för utgjort arbete, vilket knappast var en tillfällighet.⁶⁶ I rättegångarna mot ägaren till just Högestad och Krageholm, greve Carl Erik Piper eller hans förmyndare Posse, undertecknade inom loppet av två dagar i januari underlydande från Baldringe, Borrie, Bromma, Högestad, Röddinge och Söfvestads socknar fem inlagor som hänvisade till mer eller mindre samma uppsättning lagar, kungliga brev och annat, i vissa fall till exakt samma paragrafer.⁶⁷

Både de gemensamma datumen och innehållet pekar på att någon form av koordination ägt rum över större områden när dessa inlagor skrevs. Sannolikt är det dock inget annat än Tullbergs roll som sakförare som man anar här: kanske föreslog han vissa lämpliga lagutrymmen att grunda deltagarnas

argumentation på. Som nämnts i kapitel 2 publicerade *Nya Kristianstads-bladet* en text som ska ha varit skriven av Tullberg och använts vid ett möte där ett antal lagtexter som föregavs stödja honom räknades upp.⁶⁸

Samma sak gäller om man går högre upp i rättssystemet. Hovrätten över Blekinge och Skånes referentrotlar visar att dussintals arrendatorer boende i flera socknar överklagade samma dag och med identiska inlagor, men det speglar förmodligen endast hur Tullbergs verksamhet fungerade och kan inte tas till intäkt för att deltagarna själva organiserade sig ovanför det lokala planet.⁶⁹ Inte heller överklagandena till Högsta Domstolen går att använda för att säga något om rörelsens organisation.⁷⁰

Det går alltså inte att dra några säkra slutsatser om rörelsens organisation utifrån rättegångarna. Inlagor skrevs under lokalt, även om de bevisligen ibland koordinerades över större områden. Koordinationen ska dock inte överdrivas: stora rättegångar hade utspelat sig tidigare och skulle följa senare.⁷¹

Arbetsnedläggelserna, ansökningarna om skatteköp och rättegångarna måste ha föregåtts av eller i annat fall gett upphov till en kollektiv identitet, gemensamma kommunikationsvägar och sätt att fatta beslut åtminstone vid det enskilda godset. Utan tvekan var mötena med Tullberg viktiga i sammanhanget, även om möten utan hans närvaro mycket väl också kan ha ägt rum. Kampen om jordäganderätt inleddes samtidigt av de underlydande vid varje gods, även om de bodde i olika byar. Godset, och i mindre mån byn, var alltså rörelsens minsta organisatoriska enhet. I den meningen var konflikten vid Barsebäck typisk. Deltagarna kunde även till viss del koordinera sina protester mellan olika gods, kanske framför allt när en och samma godsägare ägde flera gods, men däremot uppstod av allt att döma aldrig någon mera enhetlig organisation som kunde organisera jordägarerättsstriderna över ett större område.

Den lokala uppslutningen

Ytterligare en aspekt av rörelsens organisation är hur effektivt det gick att mobilisera människor till att delta i kampen om jordägarerätt eller, med andra ord, hur många underlydande till olika gods som deltog i protesterna i relation till det totala antalet underlydande och vad det säger om den kollektiva identitetens styrka.

Vid ett antal gods går det att komma åt hur hög den lokala uppslutningen i ansökningar om skatteköp, arbetsnedläggelser eller arrendevägran var, sett till andelen hemmansarrendatorer. För att börja med arbetsnedläggelser och arrendevägran, så var det ovanligt att mer än hälften av ett gods hem-

mansarrendatorer gjorde detta. Vid några gods deltog endast en mindre del av arrendatorerna (se tabell 3). Det är också tydligt att byn till viss del hade en roll i graden av mobilisering, då vissa byar under ett gods hade relativt många som deltog medan andra inte hade någon.

När det gäller ansökningarna av skatteköp så förekom det att många, om inte alla, av ett gods arrendatorer deltog. Vid andra gods var uppslutningen i vissa byar hög, men inte för hela godset. Vid flera gods deltog grovt räknat hälften av alla arrendatorer i ansökningarna: Baldringe, Barsebäck, Högestad, Krageholm, Marsvinsholm, Råbelöf.⁷² Detta var dock inte regeln. I de flesta fall deltog som mest hälften av arrendatorerna i en given by eller under ett givet gods.⁷³ I flera fall var endast enstaka⁷⁴ eller inte en enda⁷⁵ av dem som skrev under ansökningarna arrendatorer av den jord som de ansökte om skatteköp (se tabell 1).⁷⁶ Om man bortser från de deltagare som inte var arrendatorer och tittar endast till dem som var det, så framträder alltså ett mönster som är snarlikt det för arbetsnedläggelserna: det var vid få gods som stora delar av godsets hemmansarrendatorer deltog. Liksom när det gäller arbetsnedläggelserna kunde skatteansökningarna mobilisera många men inte alla underlydande till ett gods, och ofta kunde uppslutningen i en by vara hög, medan den kunde vara obetydlig i en annan. Även deltagandet i de rättegångar där deltagarna var kåranden avslöjar samma mönster.⁷⁷

Inte vid ett enda gods deltog ens i närheten samtliga arrendatorer i ansökningar om skatteköp, stämningar eller arbetsnedläggelser samt vägran att betala arrenden, även om det går att hitta gods och byar där en bra bit över hälften av arrendatorerna deltog. Varför uppslutningen inte var ännu större är svårt att säga, men med tanke på de risker som arrendatorer tog när de lade ned arbetet, så är det kanske snarare förvånande att så många deltog. Hur som helst står det klart att det inte gick att mobilisera alla underlydande till ett gods till social kamp i Skåne på slutet av 1860-talet.

Hur det gick till när deltagarna i rörelsen mobiliserade till gemensamma aktioner är svårt att säga. Den gamla byalagskulturen tycks dock ännu ha levt kvar. De under 1811 vanliga "budkavlarna" (muntliga budbärare) figurerade under "uppträdet" vid Kärrstorp.⁷⁸ Även om, som jag återkommer till i kapitel 4, hot och våld under Tullbergsska rörelsen främst riktades mot utomstående personer, så förekom det att arrendatorer som inte ville delta i kampen om jordägarerätt utsattes för trakasserier. En arrendator tog mobbningen så hårt att han tog sitt liv. En notis i *Sveriges Tidning* om frälsebönderna i Andrarum socken gjorde gällande att "en formlig sammansvärjning är organiserad och stränga straff stadgade för den, som sviker sina medsammanstuvna".⁷⁹ Sammantaget ger dessa spridda notiser ett svagt stöd

för att någon form av kollektivt stadgade straff, förmodligen förankrade i en byggemenskap, levde kvar ännu på 1860-talet. Bakom dem låg, liksom under 1811 års revolt, starka krav på solidaritet och gemensamt handlande: individen måste underkasta sig flertalets vilja.⁸⁰ "Byalaget" och dess krav på kollektiv solidaritet tycks ha levt kvar, i alla fall till viss del, vilket ju också det faktum att en relativt stor andel av alla arrendatorer i vissa byar slöt upp i rörelsens verksamhet pekar på, vare sig det var kontraktsbrott, skatteansökningar eller stämningar. Det är dock svårt att avgöra om det svaga stödet i källmaterialet endast beror på dess brister, eller på att byalagets kultur jämfört med revolten 1811 faktiskt hade börjat upplösas.

Det finns om möjligt ännu mindre ledtrådar till hur deltagarna gick till väga för att koordinera sina aktioner mellan flera gods eller socknar, de gånger de faktiskt gjorde så. Kanske använde de sig av de mellanhänder som ingick i Tullbergs så kallade kansli (mer om det nedan). Deltagarna i rörelsen, liksom deltagarna i frälsebonderörelsen, kommunicerade bevisligen brevlades. I pressen publicerades ett par brev från föregivna deltagare i rörelsen som visar på mer långväga brevkontakter. I ett brev mellan deltagare boende i Kastberga respektive Röddinge avhandlades en namninsamling som skulle överlämnas till Ola Jönsson i Kungshult för att stödja hans riksdagsmotion, något som visar på ett försök att organisera sig över det lokala planet, som i detta fall var så pass effektivt att han fick med sig 250 namn som stödde hans motion.⁸¹ Brev växlades också mellan deltagare och riksdagsmän. I Munck af Rosenschölds arkiv finns flera brev till honom och Mårtensdotter från deltagare i Skåne bevarade, liksom utkast till brev till lokala deltagare från Nils Rudolf. Även han skötte om en namninsamling för att sätta press på riksdagen att agera via brev. Hur vanliga dessa olika brevkontakter mellan rörelsens deltagare var är omöjligt att säga; det enda som är säkert är att deras brevskrivande, förutom de ovan nämnda namninsamlingarna, inte ledde till att rörelsen fick en mer sammanhållen organisation.

Sakförare, skrivbiträden och tidningsredaktörer
Tullberg ska rörelsens förlopp var splittrat och utdraget i tiden. Någon övergripande, formell organisation uppstod aldrig. Snarare än en sammanhållen rörelse var den ett antal lokala konflikter som utspelade sig mer eller mindre parallellt, de flesta under hösten 1868 och vintern 1869. Men Tullberg då? Var han inte ledare för den rörelse som har fått hans namn? von Troil tvivlade inte på att Tullberg med sina "uppviglingar", "bearbetningar" och "stämplingar" var rörelsens ledare. Han beskrev rörelsen som en konspiration, med Tullberg och hans "ombud" som anstiftare. Posse hade samma uppfattning. Till viss del betingades dock säkerligen deras fokus på Tullberg

Bild 6. Mätta Mårtensdotter (1839–????), eller "Svartskyll-Mätta" som hon kallades, var det åttonde av nio barn till arrendatorn Mårten Jönsson på Svartskyll och hans hustru Arna Nilsdotter. Hennes roll i Tullbergska rörelsen är svårfångad. Klart är dock att hon en tid var verksam som Tullbergs medhjälpare i trakterna kring Högestad och att hon senare verkade i Stockholm där hon skrev i Nils Rudolfs *Nationalregeringen* och bistod arrendator från sina hemtrakter. Hon gjorde ett stort intryck på sin samtid. "Denna Mätta är en ganska märkvärdig personlighet", sade ingen mindre än Posse om henne och hennes ryktbarhet var sådan att Karl XV helt sonika vägrade att träffa henne när hon ledsagade en deputation arrendatorer till Slottet. Enligt uppgift emigrerade hon senare till USA och slutade sina dagar som mrs Wilson, rik hotellägare.

av att de som många andra samtida ur de högre samhällsklasserna inte tillskrev människor ur de lägre folklagen någon egen handlingskraft. Att människor ur de lägre folklagen skulle handla utan en "uppviglare" hade många svårt att föreställa sig. Myndigheternas första instinkt vid social oro var ofta att leta efter en anstiftare.⁸²

Faktum är dock att det inte var glasklart för samtiden vem som var rörelsens ledare. *Öresunds-Posten* gjorde gällande att

Tullberg varit vida mindre orsak till frälseböndernas processer o s v än man trott, men att däremot en numera avliden skrivare Malmqvist, en skollärare Rosvall, men i synnerhet Mätta Mårtensdotter därvid varit verksamma, ja, att Mätta är själva själen i rörelsen och som lett det hela.⁸³

Mårtensdotter var till synes mycket aktiv i rörelsen i trakterna norr om Ystad, även om uppgiften att hon var "själen" i rörelsen får tas med en nypa salt, då det inte går att avgöra hur viktig hon faktiskt var.⁸⁴ En del samtida som levde i Stockholm som riksdagsmannen Per Nilsson i Espö och Karl XV såg Munck af Rosenschöld som en minst lika central ledarfigur i rörelsen som Tullberg.⁸⁵ Det är också klart att vid en del av jordäganderättsstriderna spelade Tullberg en högst marginell, om ens någon roll (Råbelöf respektive Trolle-Ljungby).⁸⁶

Vilken var då Tullbergs roll i rörelsen? Och vilken roll hade det kansli som han ska ha omgett sig av? *Dagens Nyheter* kallade det senare för "ett

helt bränvinsadvokatskontor”.⁸⁷ För att svara på frågan måste kansliets uppbyggnad och verksamhet skärskådas. Kansliet bestod av ”tre eller fyra handskrivare”, Eskil Larsson, Lars Palm i Kärrstorp, Sven Persson i Båhus och målaren Ahlbeck i Stehag. Deras uppgift var främst att skriva inlagor till olika instanser. Det tycks som om kansliet antog den storleken och formen först i oktober 1868. I kretsen kring Tullberg ingick också Mårtensdotter i Svartskylle, skolläraren Jöns Rosvall i Bussjö, Johannes Andersson i Skäggetorp, drängen Hans Jönsson från Hedeskoga, Per Persson i Harlösa och Lars Månsson i Tågra. De senare fungerade främst som ”budbärare” eller ”mellangångare” mellan Tullberg och deltagarna ute i bygderna och ombesörjde kanske också insamlingar av pengar. Några av dem tycks ha haft egna distrikt tilldelade sig: Mårtensdotter ledde underhandlingarna i Bromma, Söfvestad, Borrie, Baldringe och flera andra socknar, Hans Jönsson de i Blentarp och Söfde socknar, Per Persson de i Bjersejö och Hedeskoga socknar. En av Tullbergs söner (kanske Carl, som hade varit saksförare tidigare), samt Hans Jönsson och Johannes Andersson ska ha lämnat in handlingar till Hovrätten, som främst ska ha skrivits av Eskil Larsson och Per Persson i Harlösa. Uppgifter cirkulerade om att Tullberg avlönade vissa av sina medhjälpare.⁸⁸ Totalt deltog alltså ett tiotal personer i Tullbergs verksamhet, som dock var relativt löst organiserad.

Tullberg och hans kansli erbjöd hjälp i kamerala och juridiska tvister. De drev sina klienters jordägarätsanspråk genom de kamerala och de juridiska systemen. De satte upp skatteansökningar och hjälpte till med överklaganden av dessa till Kammarkollegiet och Finansdepartementet. De bevakade även mål i Hovrätten och drev dem vidare till Högsta Domstolen. Förvisso kan endast två av de saksförare som var aktiva i häradsrätterna, Johannes Andersson och Jöns Rosvall, knytas till Tullbergs kansli (Tullberg själv steg inte in i en rättsal mellan konflikterna vid Gustafsborg vid mitten av årtiondet och hösten 1869), då deltagarna vanligen representerade sig själva i häradsrätterna eller anlätade någon ofta lokal förmåga⁸⁹ men som redan berörts finns det starka indicier på att en del rättegångsinlagor skrevs efter någon form av Tullbergsk mall, så även på den nivån var hans kansli i högsta grad verksam. Tullberg med kansli erbjöd alltså hånade personer en helhetslösning: de drev jordägaräts tvister genom hela det kamerala (landskansli – Kammarkollegium – Finansdepartement) och det juridiska systemet (häradsrätt – Hovrätt – Högsta Domstol).

Tullbergskas rörelsen är förmodligen den enda större sociala konflikt i svensk historia där ett advokatkontor haft en så påtaglig roll. Däremot var det till synes inget nytt med ”bondadvokater” som försökte hjälpa människor att vinna jordägarätt till frälsejord. von Troil påstod i sina memoarer

att Tullberg hade haft föregångare.⁹⁰ Flera av dem går att identifiera. ”Så väl riksdagsfullmäktige Sven Nilsson i Österlöf som kronofogden härads höfding Åberg i Helsingborg hafva vunnit många sådana processer och der förskaffat bönderna de egendomar, som fränstulits deras förfäder”, skrev *Sveriges Tidning* på tal om Tullberg.⁹¹ Vilka processer framgår inte, men Sven Nilsson hade varit aktiv saksförare vid mitten 1840-talet och ”Åberg” måste vara Karl Oscar Fritz Åberg, som blev kronofogde i Luggude m fl häraders fögderi 1853.⁹² Bägge levde ännu på 1860-talet. Riksdagsmannen Per Nilsson i Espö uppgav därtill när frälsebondefrågan diskuterades i riksdagen att en viss ”advokat vid namn Wadsten” ska ha hjälpt till vid en konflikt mellan frälsebönder och en godsägare efter massavhysningar i Wemmenhögs härad i Espös ungdom.⁹³ Nilssons, Åbergs och Wadstens verksamhet visar att Tullberg var en i raden av saksförare som försökte hjälpa frälsebönder att vinna jordägarätt.

Det Tullberg och hans kansli dock inte gjorde var att organisera striderna om jordägarätt. Något ledarskap över rörelsen som helhet utövade de inte. Förvisso var Tullberg ute i bygderna, och kanske försökte han aktivt värva klienter som von Troil och andra påstod, men det finns inget som tyder på att han tänkte på denna verksamhet på något annat sätt än just som ett sätt att få klienter till sin rättegångsbyrå.

Om någon utövade ett inflytande på rörelsen som helhet så var det snarare Munck af Rosenschöld. Han hade kontakt med både Tullberg och Mårtensdotter, men också, vilket är viktigare, med vanliga deltagare. Han hade brevkontakt med personer ur de två deputationer från Skåne som var i Stockholm i november 1868 respektive februari 1869. Han hjälpte dem att skriva petitioner och bildade Bondeemancipationskommittén tillsammans med dem. Det som är intressant med dessa två deputationer är att de, till skillnad från deputationerna från Råbelöf och Trolle-Ljungby, utgjordes av folk från mer än ett gods. Den första deputationens representanter kom från Borrie, Snogarp och Ramsåsa, alla belägna i Ystads inland, men också det avlägsna Hassle i Stehags socken. Den andra deputationens medlemmar kom från Borrie, Bromma, Hedeskoga, Andrarum och Månslunda. De tre första orterna ligger två till tre mil från de två senare. Dessa delegationer hade alltså organiserats ovanför det lokala planet. Därtill organiserade Nils Rudolf en namninsamling till stöd för Ola Jönsson i Kungshults motion om att tillsätta en kommitté för att utreda ägaräffsffrhållandena i Skåne. I hans arkiv finns ett stort antal brev från inte mindre än 535 personer hemmahörande i femton socknar, i praktiken en stor del av det område där Tullbergska rörelsen rasade.⁹⁴

Förvisso går det inte att avgöra vem som var initiativtagare till delegatio-

nerna och namninsamlingen, men två saker måste framhållas. Inget tyder på att Tullberg var involverad i endera verksamheten. Nils Rudolf framstår däremot som något av en spindel i nätet för det mesta av den verksamhet som rörelsen utvecklade i Stockholm under hösten 1868 och vintern 1869: delegationer, petitioner, namninsamlingar, Bondeemancipationskommittén, *National Regeringen*. I kontrast till de lokala och splittrade arbetsnätverken visar detta att deltagarna, om förvisso med inte så lite hjälp av Nils Rudolf, kunde organisera sig över större områden, i alla fall när det gällde att föra sina strider i rikets politiska centrum. Möjligen var Bondeemancipationskommittén ett embryo till en mer formell organisation, men den tycks aldrig ha fått någon egentlig fart på sin verksamhet.

Slutsatser

Tullbergska rörelsen var vida mer omfattande och komplex än vad tidigare forskning har gett vid handen. I rörelsen deltog kanske så många som 1500 personer, långt fler än de knappt trehundra som tidigare angetts. Hur stor andel av alla godsarrendatorer i Skåne som deltog i rörelsen går inte att säga, men klart är att arrendatorer till runt var fjärde gods i Malmöhus län lade ned arbetet eller vägrade att betala sina arrenden under rörelsens gång. Av alla gods i Skåne kom runt vart sjunde att få någon form av äganderättsanspråk från de lägre folklagen rikade mot sin jord under 1860-talet. För Skånes godsägare var Tullbergska rörelsen en omfattande och utdragen jordägenderättstvist med stora insatser.

När det gäller rörelsens sociala sammansättning måste två saker framhållas. De deltagare som arrenderade frälsejord hade nästan alla kontrakt där dagsverken, ofta tillsammans med andra onera, ingick. I den meningen var Tullbergska rörelsen de dagsverkesskyldiga böndernas rörelse. Lika slående är dock att majoriteten av rörelsens deltagare inte arrenderade den jord de försökte vinna äganderätt till, något som inte bara många forskare utan också många dåtida aldrig förstod. Det är troligt att vissa av dessa deltagare hade varit arrendatorer, eller hade förfäder som hade varit arrendatorer som hade blivit avhysta från sina gårdar under 1800-talets gång, men andra av dem hade sannolikt ingen koppling alls till den jord de försökte vinna äganderätt till. Vilka dessa personer var går inte att säga, men det är troligt att de till stora delar utgjordes av den skånska landsbygdens jordlösa proletariat. Dagsverkesbönder och jordlösa proletärer var alltså de som deltog i Tullbergska rörelsen.

Det kan synas märkligt att två så i socialt hänseende disparata grupper tillsammans kämpade för jordägenderätt. I själva verket är det inte särskilt förvånande, då bägge grupperna delade vissa sociala erfarenheter, nämligen

hur jorden genom agrarkapitalismens frammarsch kom allt längre ifrån dem, dels genom att frälsejorden drogs in under godsens, dels genom de stigande jordpriserna. För bägge grupperna måste det ha syntts som att det gällde att skaffa sig en egen torva nu, eller för alltid vara jordlösa.

Deltagarna i rörelsen organiserade sig kollektivt på det lokala planet: i byn där de bodde eller under det gods som de arrenderade jord av. Barsebäcks gods var typiskt på det sättet. Men det finns belägg för att deltagarna understundom koordinerade sina strider om jordäganderätt över godsgränserna. Dock tycks aldrig underlydande till mer än två eller tre gods åt gången ha gjorts så, och då underlättade det om godsens hade en och samma ägare. Men någon övergripande formell organisation uppstod aldrig. Förvisso spelade Tullberg och hans kansli och de möten som dessa höll med deltagarna en stor roll i rörelsens organisation, men inget tyder på att Tullberg hade något fastare grepp över rörelsen som helhet. Det tycks inte heller Nils Rudolf ha haft, även om han bevisligen kunde samla deltagare från större områden till gemensamma aktioner riktade mot landets politiska centrum. Rörelsen var splittrad i tid och rum, och bestod snarare av många lokala protester än en sammanhållen rörelse.

Därmed inte sagt att det var lätt för rörelsens deltagare att få någon större uppslutning bland grannarna i byn eller arrendatorerna under godset. Inte vid ett enda gods deltog samtliga arrendatorer i jordäganderättsstriderna. Mer än drygt hälften av ett givet gods arrendatorer gick inte att mobilisera. Tullbergska rörelsen kunde inte förmå frälseallmogen att sluta upp i en gemensam, väl samordnad protestaktion; många var inte intresserade av eller beredda att ta strid med godsherrarna. Varför det var så är svårt att säga. Klart är att skiftena till trots så tycks den gamla, delvis våldsamma byalagskulturen med dess budningar, hot och böter, så central för godsallmogens organisationsförsök under tidigare protester, i alla fall till viss del ha levt kvar. Kanske var den inte lika stark som tidigare, kanske kunde den helt enkelt inte få alla arrendatorer att ge sig på den utsiktslösa kampen om jordäganderätt. Kommunikation skedde bevisligen brevvledes mellan deltagare i olika delar av Skåne, men vilken roll detta brevskrivande hade för rörelsens organisation som helhet är omöjligt att säga.

Likheterna mellan Tullbergska rörelsen och den hundra år äldre frälsbonderörelsen är slående: arbetsnedläggelser, rättegångar, möten, deputationer, pengainsamlingar, brevskrivande och avsaknad av en fastare, mer övergripande organisation utmärkte dem. Det skulle dock vara förhastat att därur dra slutsatsen att inget hade hänt när det gällde hur frälseallmogen (och för all del även de jordlösa) organiserade sig. Tullberg hade ju som den "bondeadvokat" han var haft föregångare, i alla fall under 1800-talet.

Någon motsvarighet till honom och hans kansli eller till Nils Rudolf fanns dock inte under fräsebonderrörelsen. Och på 1770-talet fanns det mycket begränsade möjligheter för deltagarna att agera politiskt. Framväxten av en medborgerlig offentlighet, associationsväsendet och politiska partier gav deltagarna i Tullbergiska rörelsen möjligheter som inte existerade på 1770-talet. Hur de tog vara på dessa möjligheter kommer jag att svara på i nästa kapitel.

Deltagarnas konfliktrepertoar

Tullbergsska rörelsen utspelades under socialt turbulenta tider; hela samhället var i stöpsleven. Den sammanföll med nödåren 1867 och 1868, med felslagna skördar, utbredd misär och den första vågen av massmigration till USA. Städer som Gävle, (1867) Göteborg (1868), Hudiksvall (1869), Kalmar (1867), Karlshamn (1867), Norrköping (1867), Skellefteå (1867), Stockholm (1867), Trollhättan (1868) och Västervik (1867) hemsöktes av brödupplopp, demonstrationer eller arbetsnedläggelser. Krav på drägliga löner, tillsammans med långgående krav på politiska och sociala rättigheter framfördes. De äldre arbetareföreningarna, vars främsta verksamhet var sjuk- och begravningskassor och som dominerades av medelklassen, började för första gången på allvar få konkurrens av mer kampinriktade fackföreningar. Ett nygrundat politiskt parti – det nyliberala – tog plats i riksdagen och verkade där och genom en massiv press- och folkmöteskampanj för att få folkbeväpning och allmän rösträtt införd. Aldrig tidigare hade så radikala krav framförts inom ramarna för riksdagen.¹

Det fanns många sätt att föra social och politisk kamp på i Sverige vid slutet av 1860-talet, som skissen ovan visar: upplopp, demonstrationer, arbetsnedläggelser, fackföreningar, tidningar, folkmöten, politiska organisering. Här ska de former behandlas som användes under Tullbergsska rörelsen. Utgångspunkt för analysen tar jag i Charles Tillys begrepp ”repertoire of contention”. ”Contention” kan enligt ordboken betyda ”tvist”, ”stridighet” eller ”kamp”. I sammanhanget är dock ”konflikt” den översättning som ligger närmast Tillys sätt att använda ordet. För Tilly är allt från deltagande i partipolitik till stenkastning ”konflikter”.

Frågan är vilka konfliktformer deltagarna i Tullbergsska rörelsen använde, dels i kampen om jordägarerätt, dels i andra strider. Genom att undersöka konfliktformerna, hur många som tog till olika formerna av protester och vilket sammanhang de användes i hoppas jag kunna komma åt deltagarnas föreställningar kring det juridiska systemet och lagarna samt statens organ.

Frågan om de företrädesvis föredrog etablerade eller relativt nya konfliktformer kommer också att behandlas.

I *Popular Contention* definierar Tilly ”repertoar” som en begränsad uppsättning av handlingar (”routines”) som är ”learned, shared, and acted out through a relatively deliberate process of choice”. ”Contention” uppstår när en grupp framför krav (”claims”) som påverkar en annan grupps intressen. Alltså: ”Repertoires of contention: the established ways in which pairs of actors make and receive claims bearing on each other’s interests”. Tilly ser konfliktrepertoarer som kulturella företeelser, sprungna ur tidigare strider. Även sociala faktorer som ”police practices, law of assembly, rules of association” påverkar kollektiva handlingar:

By analogy with the various improvisations known to a jazz band [...] people in a given place and time know how to carry out a limited number of alternative collective-action routines, adapting each one to the immediate circumstances and to the reactions of antagonists, authorities, allies, observers, objects of their action, and other persons involved in the struggle.

En konfliktrepertoar är alltså en historisk produkt, som vid ett specifikt tillfälle endast innehåller en handfull kollektiva handlingsalternativ. Många tekniskt sett möjliga konfliktformer äger aldrig rum eftersom de potentiella deltagarna inte har de rätta kunskaperna, erfarenheterna eller sociala kontakterna.² Frågan här är vilka handlingsalternativ som fanns i de skånska godsbygderna på slutet av 1860-talet.

Analytiskt använder Tilly begreppet konfliktrepertoar för att spåra övergången från en 1700-talesrepertoar till en 1800-talsrepertoar i Storbritanniens politiska kultur. Den gamla repertoaren utmärktes av sin småskalighet. Den inkluderade spannmålsbeslag, landockupation, tjuvskytte och ”Rough music” – handlingar som var direkta i den meningen att de genomfördes i anslutning till det som en given konflikt handlade om. Den var också provinsiell: konflikterna kretsade kring enskilda lokalsamfund och riktade sig mot lokala makthavare eller myndigheter.

Den nya repertoaren bestod av demonstrationer, petitioner, strejker och folkmöten. Det var en repertoar som var indirekt och kumulativ, snarare än direkt. Den var också kosmopolitisk och autonom: konflikterna spände över många grupper och deltagarna riktade sig mot olika nationella maktcentra. Den nya repertoaren gav upphov till sociala rörelser, något som det inte går att tala om för tidigare perioder. Den innebar också att skillnaderna mellan småfolkets och elitens sätt att kämpa minskade, om inte försvann helt.³

Givetvis skedde övergången mellan repertoarerna gradvis. Enligt Tilly

äge den i Storbritannien rum mellan 1760 och 1830, något som han relaterar till förändringar i det brittiska samhället: industrialisering, proletarisering och statens ökande makt.⁴ Till Tillys lista har sociologen Sidney Tarrow lagt kapitalismens framväxt under 1700-talet (snarare än den senare industrialismen) samt det tryckta ordets kommersialisering. Liksom Tilly förlägger Tarrow övergången mellan den gamla och den nya repertoaren till det sena 1700-talet och 1800-talets första hälft.⁵ Märkligt nog nämner varken Tilly eller Tarrow upplysningstiden eller framväxten av en medborgerlig offentlighet, men de är givetvis relevanta sammanhanget. Robert Darntons forskning kring det tryckta ordet kan anföras.⁶

Det är viktigt för Tilly att inte falla in i teleologi när det gäller övergången mellan den gamla och den nya konfliktrepertoaren. Den gamla repertoaren var inte "förpolitisk" och den andra "riktig" politisk; den gamla var inte "bakåtblickande" och den nya "framåtblickande": "Backward/forward, pre-political/political, and similar distinctions classify not the tools, but the particular circumstances for using them." "Let us [...] avoid comparing what happened with some ideal course of events that we or some people of the time might have preferred." Han vill därför inte heller kalla den gamla för "traditionell" och den nya för "modern". Inget säger heller att den nya repertoaren var effektivare än den gamla. I själva verket menar Tilly att den gamla var mer revolutionär i teorin och mer kostnadseffektiv i praktiken än den nya – det är enklare att organisera ett brödupplopp än en rörelse för allmän rösträtt, och ett brödupplopp kan ge mer omedelbara vinster.⁷

Detta för mig över till Sverige i allmänhet och Sydsverige i synnerhet. Tillys koncept har inte använts tidigare i svensk forskning, men det går dock med den tidigare forskningen att göra en grov skiss om var Sverige befann sig på vägen mellan det som han kallar för den nya och den gamla konfliktrepertoaren vid 1800-talets mitt.⁸

När det gäller stadsbefolkningen så står det klart att människor ur medelklassen verkade inom den nya konfliktrepertoaren. De grundade tidningar, satte upp associationer och deltog i partipolitiken i riksdagens andra kammar. Under 1860-talet sköljde en våg av folkmöten och valmöten över Sverige. Processioner, parader och marscher genomfördes på gator och torg. Offentliga tal, Poltava- och Engelbrektfestligheter samt subskriptionsmiddagar, reformmöten och baler, fyrverkerier och statyavtäckningar användes. Allt i kampen för parlamentsreform, skandinavisk union och demokrati.⁹ Denna konfliktrepertoar bestod till stor del av manifestationer i en fysisk och/eller medborgerlig offentlighet.

Bilden för det urbana småfolket och den lägre medelklassen – hantver-

kare, industriarbetare och socialt jämförbara grupper – är mer komplex. Under 1800-talet använde de grupperna sig av hungerupplopp och strejker. Bägge konfliktformerna hade rötter bakåt i tiden. Det går att tala om en tradition av upplopp och kravaller inom svensk småborgerlighet. De flesta svenska städer blev scenen för åtminstone ett hungerupplopp under 1800-talet. Åren 1799–1800, 1855 och 1867 svepte hungerupplopp genom många av Sveriges städer. Och bland mer politiskt färgade upplopp kan bara i Stockholm de Crusenstolska kravallerna (1838), Marsoroligheterna (1848), ”gåsamarschern” (1851), nya marsoroligheter (1864, 1865) samt oroligheter i samband med avtäckningen av Johan Molins staty av Karl XII (1868) nämnas. Upplopp av bägge slag var grundade i en folklig radikalism och hade stenkastning och fönsterinslagning, oljud och buller som vapen. Ibland tog de sig karnevalistiska uttryck. Även strejker hade förekommit sedan länge, men strejkens genombrott som konfliktform i Sverige kom först från 1869 och fram till mitten av 1870-talet. I samma veva etablerades många arbetareföreningar och fackföreningar.¹⁰ Bland småborgerlighet och dem som snart skulle kalla sig arbetarklass hade alltså kravaller och hungerupplopp (det gamla) vid slutet av 1860-talet börjat kompletteras och ersättas av strejker och facklig organisering (det nya).

På grund av forskningsläget går det inte att säga något om landsbygdsbefolkningens konfliktrepertoar. Här blir uppgiften att undersöka var Tullbergiska rörelsens deltagare befann sig på vägen mellan en gammal och en ny konfliktrepertoar, om nu Tillys repertoar visar sig vara överförbar på svenska förhållanden. Det är inte minst viktigt att göra en sådan undersökning med tanke på de förändringar i ekonomiskt och socialt hänseende som landsbygden ställdes inför under 1800-talet. Förhoppningsvis kommer den analysen samtidigt att göra det tydligare vad Tullbergiska rörelsen var för ett slags fenomen.

Jag har valt att dela upp konfliktformerna i tre kategorier: de juridiskt-kamerala, de politiska och de utominstitutionella. Det fanns på förhand givna, i lagen och/eller i kulturen institutionaliserade och formaliserade juridiska, kamerala och politiska vägar att välja mellan eller åtminstone förhålla sig till för deltagarna (även om det fanns utrymme för kreativitet). Då juridik och politik till sin natur var olika företeelser, kan det kan vara av värde att se om deltagarna föredrog den ena eller den andra vägen. Det politiska alternativet kan delas in i en ”traditionell” och en ”ny” del. Till den ”traditionella” delen av politiken kan man räkna agerande på arenor eller institutioner som funnits sedan länge, som att gå till kungs, och till den ”nya” former av politiskt handlande, som att delta i den medborgerliga offentligheten som inte hade

lika långa anor. Förutom de politiska och juridiska handlingsalternativen fanns dessutom mer eller mindre olagliga konfliktformer utanför samhällets etablerade kanaler att ta till – de utominstitutionella. De var i många fall lika formaliserade som de juridiska och politiska: även om människor inte själva hade tidigare erfarenhet av brödkravaller eller arbetsnedläggelser, så kände de till de informella regler som styrde sådana handlingar.¹¹

När människor väljer vilken form av konflikter de ska ta till är de förmodade konsekvenserna av olika handlingsalternativ en tungt vägande faktor – kostnader och risker ställda mot eventuella vinster. Tidigare erfarenheter av framgångar och misslyckanden, bedömningar av den egna och motståndarnas styrka vägs in i en kalkyl av vad som är möjligt att uppnå. De deltagare som tog till olagliga konfliktformer vägde säkerligen de tänkta vinster som de förde med sig mot riskerna – att bli ertappad och fälld i en domstol, till exempel.¹² Genom att bygga analysen utifrån de tre kategorierna kommer jag på ett indirekt sätt att kunna komma åt deltagarnas syn på det juridiska och politiska systemet, på användning av olagliga metoder och därmed också deras syn på samhället och dess legitimitet. Hur såg de på kungens liksom riksdagens, domstolarnas, landshövdingens och pressens samhällsroller? Vilka av dessa arenor var det naturligt för dem att vända sig till? I hur stor utsträckning tog de till olagliga och våldsamma konfliktformer? Hur och var människor utkämpar sina strider säger något om deras syn på sådana saker. Och på ett mer övergripande plan: kan deras handlingar karaktäriseras som tillhörande den ”gamla” eller ”nya” repertoaren – befann de sig i den äldre repertoaren, går det att se spår av den nya, eller är Tillys schema för enkelt för att fånga in deras handlingar i ett förändringsperspektiv?

De juridisk-kamerala konfliktformerna

Rättegångarna om jordägarerätt

Det juridiska systemet erbjöd en möjlighet för deltagarna att vinna äganderätt. En rättegång var ett säkrare sätt att föra kampen på än att lägga ned arbetet – man riskerade endast att få betala rättegångskostnaderna om man förlorade, inte att bli vräkt. I ljuset av det, och att konflikter om både äganderätt och hoveriets storlek tidigare hade förts i rättssalen, kan det tyckas som att den rättsliga vägen bör ha varit ett självklart val för deltagarna. Men i vilken grad använde de faktiskt den rättsliga arenan i kampen om jordägarerätt? Svaret på frågan bör ge en indikation om de kände förtroende för det juridiska systemet eller inte. Jag återkommer till frågan i kapitel 6, där den diskuteras i kvalitativa termer. Här kommer jag främst att föra ett kvantitativt resonemang.

Det juridiska systemet hade tre instanser. Häradsrätten var lägsta instans. I den satt en yrkesdomare, häradshövdingen och tolv nämndemän. De senare valdes på sockenstämman. I nämndemannavalet hade varje "bonde" en röst oavsett storleken på hemmanet. Valbar var varje "välfrågad" bonde som var minst 25 år gammal och bosatt i häradet. Makten i häradsrätten hade dock häradshövdingen. Endast en enig nämnd kunde överrösta honom, något som skulle rädda Tullberg och Eskil Larsson från fällande domar i åtalen om bedrägeri, men inte spelade någon roll i de andra rättegångar som rörelsen gav upphov till.¹³ Häradsrättens beslut kunde överklagas till Hovrätten, som i sin tur kunde överklagas till Högsta Domstolen. I Hovrätt och Högsta Domstol satt endast lagkunniga personer. Där var rättsprocessen renodlat skriftlig.¹⁴

Under rörelsens gång kom deltagare att använda den juridiska arenan, främst då till att stämma godsägare för att vinna jordägarätt.¹⁵ Därtill drogs många arrendatorer under rörelsens gång inför rätta av sina godsherrar för att de hade brutit sina kontrakt, något som dock inte säger något om hur deltagarna använde sig av eller såg på rättsväsendet. För att komma åt det måste man titta på de fall där deltagarna själva var käranden eftersom de då gjort ett aktivt val att använda rättssystemet i kampen för jordägarätt.

I rättegångarna under första hälften av 1860-talet i Norra Åsbo och Västra Göinge häradsrätter deltog ett sjuttioal personer. De skulle följas av nästan trehundra personer under 1868 och 1869. Från den tidsperioden är rättegångar om ägarätt till frälsejord kända från Barsebäck, Ellinge, Eriksdal, Högestad, Krageholm och Rönneholm. Möjligtvis ägde fler rättegångar rum både under rörelsens tidiga fas och höjdpunkt i härader som jag inte undersökt, men mörkertalet är knappast stort.

I sig är det anmärkningsvärt att drygt trehundra personer stämde godsherrar under rörelsens gång. Men om antalet kärande i rättegångarna ställs mot att över femhundra arrendatorer bröt sina kontrakt och över ettusen personer ansökte om skatteköp blir de talande. Att försöka vinna ägarätt via rättssystemet var knappast ett självklart val för deltagarna. Alla de deltagare som istället arbetsvägrade och/eller ansökte om skatteköp kan inte ha haft något större förtroende för eller förhoppning om att det gick att vinna ägarätt till frälsejord med hjälp av landets juridiska system. De som tog vägen via det juridiska systemet var en minoritet. Föga förvånande visar det sig också, om man synar vad deltagarna skrev i sina inlagor och petitioner, att det fanns en skepsis mot det juridiska systemet, eller i alla fall häradsrätterna, som ansågs gå i godsherrarnas ledband.¹⁶

I efterhand förvånar det föga att de deltagare som faktiskt tog till rätte-

gångar fick sina förhoppningar grusade. Lagen var på godsägarnas sida, vilket inte bara utgången av rättsfallen visar, utan också hur de gick till. Nästan alla Tullbergiska rättegångar var i juridisk mening helt triviala. I mål om kontraktsbrott behövde godsägaren endast frambringa vittnen som intygade att svaranden undertecknat kontraktet och att han inte hade betalat sitt arrende eller infunnit sig till arbete efter budning. Endast i ett par fall där tveksamheter kring den första punkten förelåg föll inte fällande dom. I tidens juridiska praxis var utgången av mål om kontraktsbrott fullständigt självklar.¹⁷ De mål där deltagare hade stämt godsherrar och framfört äganderättsanspråk var om möjligt än mer triviala. Det ålåg nämligen inte domstolsväsendet att döma i tvister om kronans jord: sådana tillhörde Kammarkollegium. Inte heller kunde en enskild part föra talan å kronans vägnar. Även om deltagarna skulle ha haft rätt i att deras gårdar egentligen var av krononatur, så hade de alltså inte haft rätt att stämma någon å kronans vägnar. Häradsrätterna vägrade att behandla dessa mål av dessa eller av andra tekniska skäl, såsom att fel person hade stämts.¹⁸ Av formella skäl kom nästan inga Tullbergiska mål att få någon egentlig juridisk prövning. Utan tvekan var det ett mycket stort taktiskt misstag att påstå att frälsejorden var av krononatur.

Egentligen var det endast ett par av de tidiga målen, de om Sörby och Rommestorp som faktiskt prövades juridiskt i häradsrätten och Hovrätten. Det är slående att de målen också såg annorlunda ut jämfört med massan av Tullbergiska mål. Istället för mångordiga inlagor där man med olika lagstäl- len försökte bevisa de kändes jordägarerätt och förneka frälsejordens existens använde de kändes i de målen mer handfasta dokument – fästebrev, bouppteckningar, köpekontrakt – för att belägga hemmanens äganderättsförhållanden. Denna dokumentation sågs av rätterna som legitima jordägarerättsanspråk till skillnad från övriga mål.¹⁹

Ansökningar om skatteköp

Nils Bengtsson mfl med begäran att säteriet Christinehof jemte alla hemman och lägenheter inom Andrarums socken må förklaras vara krono samt sökandena antagas till åbor å hvar å uppgifvet hemman.²⁰

Under Tullbergiska rörelsen vände sig alltså över 1000 personer till konungens befallningshavande med ansökningar av skatteköp av frälsejord. Något sådant tillät inte rådande lag. Endast kronojord kunde skatteköpas, vilket skedde via en noga reglerad administrativ procedur. En kronobonde som ville skatteköpa sitt arrendehemman skulle kontakta landskontoret, den del av länsstyrelsen som hanterade kamerala frågor. Landskontoret

beräknade köpeskillingen. För kronohemman där brukaren hade stadgad åborätt var denna lika med tio årsräntor. Kammarkollegium granskade sedan uträkningen och fastställde köpeskillingen. Vartannat år sammanställde konungens befallningshavande en förteckning över alla hemman under försäljning. Förteckningen lästes upp i kyrkorna i de socknar där de aktuella hemmanen var belägna. Den anslogs på tingsställena och en förteckning över köpeskillingsbeloppen anslogs vid varje sockens kyrka. Om någon ansåg att han hade bättre rätt till hemmanet än sökanden kunde han anmäla detta till konungens befallningshavande, som då utredde vem som hade besittningsrätt. Om man var missnöjd med dennes beslut kunde man vända sig till Kammarkollegium. Finansdepartementet var den missnöjdes sista instans. När eventuella överklaganden var ur världen kunde konungens befallningshavande förändra hemmanets kamerala status i jordeböckerna. Förändringen anmäldes till Kammarkollegium. Konungens befallningshavandes resolution blev den handling som styrkte skattemannarätten.²¹

Landskontor, Kammarkollegium och Finansdepartement kom att dras in i kampen om jordäganderätt genom de personer som ansökte om skatteköp av frälsejord 1865–1869. Men vilken roll hade dessa institutioner som konfliktform under Tullbergiska rörelsen?

Vilka argument och föreställningar som låg bakom deltagarnas anspråk på jordäganderätt återkommer jag till, men redan här kan sägas att även om det i lagens mening inte var möjligt att skatteköpa frälsejord så fanns det en kulturell logik i ansökningarna, då deltagarna hävdade att frälsejorden egentligen var av krononatur. Men det hör till saken att långtifrån all den jord som deltagare försökte skatteköpa var arrendegårdar, eller ens av frälse-natur. Ansökningar av skatteköp riktades också mot gårdar som dragits in under ett gods eller inlemmats i plattgårdar, till frälsehemman som sålts till privatpersoner, samt i vissa fall till krono- och till och med skattelägenheter!²² Inget jordstycke gick säkert för vågen av skatteköpsansökningar under Tullbergiska rörelsen.

Om därtill läggs att, som redan framgått, endast runt en tredjedel av alla deltagare i ansökningarna var arrendatorer, så framstår de Tullbergiska ”skatteköpen” som något som uppfattades som – och under alla omständigheter användes som – en universell rättighet: vem som helst kunde ansöka om att skatteköpa vilken jord som helst. Skatteköpets kamerala definition var för deltagarna underordnad. Och även denna inklusiva syn på skatteköpen måste sägas ha haft en kulturell logik. För maktlösa människor – och dit räknar jag i sammanhanget både frälsearrendatorer och det jordlösa proletariat som deltog i rörelsen – var ansökningarna ett försök att i en tid med

osäkra arrendeförhållanden och uppressade jordpriser utnyttja existerande lagstiftning för att vinna jordäganderätt.

Att så många människor satte sina förhoppningar till att skatteköp var en framkomlig väg till jordäganderätt måste tolkas som en tro på eller förhoppning om att de kamerala instanserna faktiskt skulle bispringa dem. Annars hade de knappast lagt ned tid och pengar på det. Möjligtvis kan antalet skatteansökningar tolkas som att Konungens befallningshavare och Kammarkollegium inte sågs som godsherrarnas redskap i samma utsträckning som häradsrätterna. Under alla omständigheter var det runt fyra gånger så många som under rörelsen valde att ansöka om skatteköp än som valde att dra en godsherre inför rätta. Frågan om deltagarnas förtroende för myndigheterna kommer jag att återvända till i de mer kvalitativa analyserna.

Oavsett hur det var med förtroendet, så avfärdade landskontor, Kammarkollegium och Finansdepartement skatteansökningarna utan vidare: hemmanen kunde enkelt konstateras vara av frälse natur i jordeböckerna, och därmed var saken ur världen. Det kamerala systemet gav liksom det juridiska inte deltagarna några möjligheter att lyckas vinna jordäganderätt.²³

Som jag redan framhållit är det svårt att passa in dessa juridisk-kamerala konfliktformer i Tillys schema. Klart är dock att rättegångar hade använts långt tidigare i konflikter mellan arrendatorer och godsherrar, medan skatteansökningarna av allt döma var en ny konfliktform, ett försök att finna en ny väg att vinna jordäganderätt till frälsejord, ett utslag av en kulturell kreativitet, som fick sin logik från rörelsens mer övergripande föreställningar om kronojordens egentliga status.

Det är också klart att vida fler ansökte om skatteköp än stämde någon godsägare under rörelsens gång. Det är inte helt enkelt att förklara varför det var så, men den stora diskrepansen mellan hur många som tog till de två olika konfliktformerna skulle kunna tolkas som en relativt stor skepsis gentemot häradsrätterna om inte det juridiska systemet i dess helhet, och kanske ett större förtroende för de regionala och centrala myndigheterna. Det är en fråga som jag återkommer till.

De utominstitutionella konfliktformerna

Arbetsnedläggelser och arrendeinställelser

När det gäller utominstitutionella konfliktformer så kan våra kunskaper om 1800-talets landsbygd inte sägas vara stora. Om gesällers och den framväxande arbetarklassens strejker under 1800-talet finns det forskning, men inte om dagsverkesvägran på landsbygden.²⁴ Den outhärlige Karl bom har dock i *Från Kopparbergsprivilegierna till Åkarpslagen* (1979) diskuterat svensk

lagstiftning kring arrendatorers kollektiva arbetsnedläggelser och faktiska sådana under tidigmodern tid. Först mot 1600-talets slut tycks straffrättsliga sanktioner mot samfälld dagsverkesvägran ens ha diskuterats i Sverige. När den första dagsverkestrejk som Karlbom dokumenterar ägde rum, vid Månstorps kungsgård 1696, fanns inget adekvat lagrum. Först i 1734 års lag syns dagsverkesvägran ha kriminaliserats i svensk lag. Under 1700-talet har dagsverkesvägran dokumenterats vid ett par halländska gods 1742–1743 samt vid flera skånska och halländska gods 1772–1774.²⁵ Arbetsnedläggelser ägde också rum under revolten 1811.²⁶ Fler fall av dagsverkesvägran kan givetvis ha ägt rum under 1700- och 1800-talen. Det ska framhållas att alla i forskningen omnämnda fall av dagsverkesvägran ägde rum i de gamla danska landskapen; arbetsnedläggelsen bör ha varit en om inte etablerad så åtminstone känd protestform på den skånska landsbygden på 1860-talet.²⁷

Vissa arrendatorer hade kontrakt med endast arrenden. Andra hade både arrende och arbetsskyldigheter, och en del som lade ned arbetet vägrade också samtidigt att betala sina arrenden (se tabell 2). Vägran att betala arrenden torde inte kräva en utförligare beskrivning, men angående arbetsnedläggelserna så måste något sägas om godsens arbetsorganisation. Frälsebönder utförde vanligtvis inte dagsverken själva utan skickade en eller flera drängar eller, om det ålåg dem att utgöra kvinnodagsverken, sin hustru eller pigor för att uppfylla arbetsskyldigheten. När det gäller torpare och husmän är det inte klart om de gjorde dagsverken själva eller höll sig med drängar. I Södermanland tycks det senare ha förekommit, och en undersökning av Martin Dribe och Lundh av fyra skånska socknar för perioden 1815–1865, varav två med gods, har visat att runt var femte torpare eller husman hade minst en dräng.²⁸ En arbetsnedläggelse innebar helt enkelt att frälsebonden höll kvar sina drängar och pigor, eller att torparen/husmannen själv helt sonika stannade hemma.

Arbetsnedläggelserna under Tullbergiska rörelsen var inte strejker i en strikt mening. En strejk kan definieras som ”en arbetsnedläggelse som företas för att genomdriva vissa krav och där avsikten är att arbetet skall återupptas av de arbetare som lade ned det när fordringarna beviljats”.²⁹ Men de krav som framfördes under Tullbergiska rörelsen lämnade inte utrymme för förhandling. Inte heller fanns det en avsikt att återgå till status quo. Jorden tillhörde ju enligt arrendatorerna redan dem. I den meningen kan arbetsnedläggelserna under Tullbergiska rörelsen beskrivas som *expressiva*: de var ett annat sätt att uttrycka anspråk på äganderätt. Det kan jämföras med frälsebonderörelsen, där arbetsnedläggelserna användes för att tvinga fram förhandlingar om dagsverkesbördan; då fanns något att förhandla om

och ingen tanke på en radikal förändring av de sociala förhållandena på godsén.³⁰

Minst 500 arrendatorer kom alltså att vägra betala arrenden och/eller lägga ned arbetet under rörelsens gång. Arbetsnedläggelserna pågick ofta under lång tid (se tablå 1). Vid Högestad och Krageholm pågick de utan avbrott från slutet av augusti till slutet av februari (sex månader), vid Bjersjöholm från mitten av september till mitten av februari (fem månader), vid Eriksdal från början av juli till åtminstone början av november (fyra månader), vid Stora Herrestad från slutet av oktober till slutet av februari (fyra månader), vid Hjularöd, dock med avbrott, från oktober till juni (åtta månader). Samtida urbana strejker varade som sagt en eller två dagar. Tullbergsska rörelsen var en för tiden långvarig social konflikt. Att den kunde pågå så länge beror på att arrendatorerna kunde bruka sina hemman och till skillnad från hantverkare och arbetare inte var beroende av en lön. Detta var en styrka, och gav deras arbetsnedläggelser en helt annan karaktär än stadsbors.

Bilden av uthållighet motsägs av att arbetsnedläggelserna kunde upphöra efter ett tag för att sedan börja igen. Vid Högestad och Krageholm inleddes så arbetsnedläggelser i juli för att snart upphöra, men redan i augusti lades arbetet ned igen. Vid Eriksdal kom fyra av dem som tidigt lade ned arbetet – sannolikt redan i början av juli – att återgå till sina skyldigheter, för att i mitten av augusti ånyo gå ut i strejk. Vid Hjularöd hade rörelsen dött helt i december 1868, men under januari vägrade 25 underlydande att arbeta. Även om det inte finns några källor där deltagarna i dessa arbetsnedläggelser kommer till tals, är det svårt att tolka detta som annat än en tvehägsenhet inför arbetsnedläggelsen som vapen.

Det var inte heller alla som hade uthålligheten att hålla på så länge som fyra till sex månader. Vid vissa gods övergav arrendatorerna arbetsnedläggelserna successivt. Vid Bjersjöholm gav tolv deltagare upp i mitten av november, vid Högestad gav fyra av drygt 30 upp i november eller december, vid Stora Herrestad återgick 14 av 35 i december, men vid alla tre godsén fortsatte andra fram till februari. Vissa av deltagarna fick kalla fötter efterhand som tiden led; till det kommer att långt ifrån alla arrendatorer ens deltog från början.³¹

Kanske bottnade den tvehägsenheten i en medvetenhet om att kontraktsbrotten i slutändan skadade arrendatorerna mer än godsägarna. Kontraktsbrotten kunde åstadkomma föga i praktiken. Arrendekontrakten var skrivna så att godsägaren kunde vräka arrendatorn vid minsta förseelse: en dags arbetsnedläggelse eller en dags försenat arrende räckte. Rättegångsprotokollen visar att frälsebönder som hade lagt ned arbetet i flera månader

endast behövde stämmas för arbetsnedläggelse under en eller ett par dagar för att få en vräkningsdom. Inte heller var det svårt för godsägarna att få igenom sina ersättningskrav i domstolarna. Frälseallmogen var chanslös i mål om arbetsnedläggelser eller vägran att betala arrende.³²

Frälseallmogens arbetsnedläggelser förenades inte med några kollektiva aktioner eller manifestationer; arrendatorn undanhöll godsägarens arbetskraft, men det var allt. Det enda undantaget utspelade sig mellan jul och nyår 1869, när ”alla qvinnorna å Christinehofs egendom” samlades

och tågade upp till borgen, förande med sig tågor och blånor, som till dem blifvit utlemnade till spånad, och då ”husfröken” inte ville mottaga varan i dess obearbetade skick, kastades alltsammans i en hög, hvarefter qvinnorna åter begåfvo sig hem, särdeles muntra i hågen.³³

Att spåna tågor och blånor ingick i kvinnodagsverkena, en uppgift som arrendatorernas hustrur tydligen inte var så glada för att utföra.

Att ta sig rätt: vardagligt motstånd under Tullberska rörelsen
Scott har kritiserat äldre forsknings fokus på uppror och revolter med att de inte är särskilt representativa för det motstånd de flesta människor har kunnat utöva. Revolter är ovanliga, vanligare är det vardagliga motståndet,

the prosaic but constant struggle between the peasantry and those who seek to extract labor, food, taxes, rents, and interest from them [...] Most of the forms of this struggle takes stop well short of collective outright defiance. Here I have in mind the ordinary weapons of relatively powerless groups: foot dragging, dissimulation, false compliance, pilfering, feigned ignorance, slander, arson, sabotage and so forth.³⁴

Med motstånd avser Scott handlingar av underordnade grupper avsedda att hindra eller förneka krav från överordnade eller för att framföra egna krav.³⁵ Bakom dem ligger ofta fundamentala materiella behov: det som bondehushållet (Scott talar främst om bönder) behöver för att överleva. Krav på bröd, land och skattefrihet i många konflikter är inga tillfälligheter.³⁶

Vardagligt motstånd kräver lite koordination eller planering, riktar ofta in sig på materiell självhjälp och undviker öppen konfrontation med överheten: ”Where institutional politics is formal, overt, concerned with systematic, *de jure*, change, everyday resistance is informal, often covert, and concerned largely with immediate, *de facto* gains.” Scott liknar det vardagliga motståndet med ett gerillakrig som saknar formell organisation, ledare, manifest, namn eller banér.³⁷

I tidigmodern protestforskning har det vardagliga motståndet fått en del uppmärksamhet. I anglosaxisk forskning har tjuvskytte och vedstöder undersökts, förvisso inte under begreppet "vardagligt motstånd", men väl mot bakgrund av att den slags fenomen säger mycket om sociala relationer och folkliga föreställningar om samhället.³⁸ I tysk forskning har det vardagliga motståndet setts som ett viktigt inslag i de sociala relationerna vid de tidigmoderna godsens.³⁹ I svensk historieskrivning har begreppet använts av bland annat av Linde och Villstrand i studier av hur landsbygdsbefolkningen förhöll sig till statens mänskliga och materiella resursuttag under stormaktstiden. Både skattestrejker och massdeserteringar förekom.⁴⁰ Studier finns också som berör vardagligt motstånd under 1600- och 1700-talen, men de undersökta miljöerna – Jäders bruk och Uppsala universitets gods – var så pass annorlunda att det vardagliga motståndet där knappast hade några större beröringspunkter med vad som kan ha tänkas ha förekommit i Skåne under 1800-talet.⁴¹ Själva företeelsen vardagligt motstånd, som tycks vara vanlig i samhällen där öppet motstånd inte är ett alternativ och som bevisligen förekommit i Sverige, väcker dock frågan om vardagligt motstånd ingick i den skånska frälseallmogens konfliktrepertoar och vilka former det i så fall tog sig.

Skogens resurser

Någon forskning som direkt tar upp vardagligt motstånd på skånska gods under 1800-talet finns inte. Däremot finns forskning kring skogsbrott (åverkan, svedjande) som har en viss relevans för 1800-talets Skåne. Begreppet vardagligt motstånd har inte använts i denna forskning, men i sak handlar det om konflikter som ligger i linje med vardagligt motstånd.

Skogsåverkan tolkas i allmänhet i forskningen som en krock mellan äldre folkliga föreställningar om skogens allmännytt och det framväxande borgerliga samhällets absoluta och privata äganderätt.⁴² I sin avhandling om ett par socknar på Södertörn har Kerstin Sundberg visat att det under 1700-talet var långt vanligare att godsägare eller ståndspersoner stämde bönder för skogsåverkan eller skogshygge än att bönder stämde bönder, något som pekar på en skillnad i de två gruppernas syn på användningen av skogens resurser.⁴³ För skånska förhållanden har Sundberg studerat olagligt skogshygge vid Trolle-Ljungby under 1700-talet. I konflikterna mellan arrendatorer och andra ser hon en krock mellan en gammal folklig "egenkultur" där skogen användes för försörjning och en ny syn på ägande, företrädd av krona och adel, som definierade skogen som privat och enskild egendom. Konflikter uppstod när de senare försökte kontrollera och avgränsa de förras nyttjande av skogen, vilket ledde till att en olydnadskultur växte fram.⁴⁴

Sundberg kopplar även konflikterna om skogen vid Trolle-Ljungby till en gryende proletarisering. Med tanke på att denna var i sin linda under 1700-talet men exploderade halvsekleet före Tullbergsska rörelsen, uppstår frågan hur det såg ut på den skånska landsbygden vid mitten av 1800-talet. Eliasson har visat att andelen dömda för skogsbrott i Kristianstads och Malmöhus län under första hälften av 1850-talet var relativt låg jämfört med riket i övrigt just på länsnivå,⁴⁵ vilket ju dock inte utesluter en högre frekvens av skogsbrott på den lokala nivån. Det går inte med ledning av den befintliga forskningen att säga något om hur vanliga konflikter kring skogen mellan frälseallmoge och godsherrar var.

Skogsåverkan och timmerstöld förekom dock i de områden där Tullbergsska rörelsen spred sig, framför allt vid Kristinehof, där hejderidaren Sjöholm hade stora problem med godsets torpare. Kristinehofs underlydande var indragna i rörelsen, men det är oklart om torparnas skogsåverkan hade något med den att göra eller föregick den.⁴⁶ Även under den tidiga delen av rörelsen, i det skogsrika Kristianstads län, förekom anklagelser om skogsåverkan mot rörelsens deltagare.⁴⁷ Däremot tycks sådana brott inte ha ägt rum – eller i alla fall inte lett till några stämningar eller rättegångar – i Herrestads och Färs härad under rörelsens gång. Möjligtvis fanns det olika, lokala konfliktrepertoarer på den skånska landsbygden. I vilket fall som helst förekom konflikter kring skogens resurser på sydsvenska gods på 1860-talet, vilket i sig är föga överraskande. Men skogsåverkan verkar inte ha varit särskilt utbredd under Tullbergsska rörelsen. Det finns andra inslag av vardagligt motstånd som förefaller ha varit vanligare, eller i alla fall som väckte mer uppmärksamhet i samtiden.

I mitten av december 1868 rapporterade *Skånska Telegraf*en att ”en del tjufskyttar tagit sitt tillhåll hos de tredskande [frälsebönderna] och jaga villebråd, således råddjur, på herrarnes egor. Skogsvaktare överfalls och en af dem säges hafva blifvit skuren med knif då han skulle taga en krypskytt”.⁴⁸ Enligt *Fäderneslandet* sköt ”bönderna [...] ned råddjuren i herrarnes skogar” så att ”smällarne af skyttarnes gevärssalvor” ljöd.⁴⁹

Tidningarnas rapporter var inte tagna ur luften. I en rapport till Civildepartementet i början av 1869 skrev von Troil att det ”klagas öfver att, i de orter der bondrörelsen företrädelsevis är utveckladt, oloflig jagt å råddjur m.m. på ett oförsynt sätt idkas i de större egendomarnas skogar”. Förvisso var von Troil osäker på om tjufskyttet hade ett ”direkt sammanhang med böndernes tredskande”⁵⁰, men det finns ingen större anledning att ifrågasätta att det faktiskt var deltagarnas ”tredskande” som låg bakom det hela.

Tjufskyttet verkar till skillnad från skogsåverkan främst ha utspelats i

gränstrakten mellan Herrestads och Färs härad. Ett par hundar tillhörande skogsvaktare från Söfde socken sköts hösten 1868, sannolikt av en tjuvskytt.⁵¹ Och tidigt 1869 ställdes en dräng, Ola Håkansson, inför rätta efter att ha ertappats med att ha skjutit ett rådjur i "Påstorps furuskog" på Söfdeborgs ägor den 23 november året innan. Snogarp, som låg i Söfvestads socken, bestod av tre frälsehemman. Två av de tre arrendatorerna i byn hade ansökt om skatteköp för sina hemman sommaren 1868 – Ola Håkanssons husbonde hade inte deltagit, men han måste ha varit väl medveten om den strid om jordäganderätt som rasade omkring honom.⁵² Ivrigt tjuvskytte idkades alltså i vissa av de trakter där Tullbergska rörelsen rasade vintern 1868/1869. Det tycks ha varit en etablerad del av frälseallmogens konflikt-repertoar.

Sannolikt omfattade vågen av tjuvskytte Baldringe, Söfde, Söfvestad och Röddinge socknar. Samtliga hade stora gods med arrendatorer som deltog i rörelsen och ansevliga skogar, vilket inte fanns på andra håll där rörelsen grep omkring sig i Malmöhus län. Även Kristinehof hade problem med tjuvskytte. Både godsets torpare och andra tycks ha tagit del. Det går dock inte att säga om tjuvskyttet där hade något samband med Tullbergska rörelsen eller ej.⁵³ Men tjuvskytte bland underlydande hade bevisligen ägt rum vid gods tidigare.⁵⁴ Att skogsvaktaren eller hejderidaren var ett stående inslag bland godsens anställda var ingen tillfällighet.

Om skogsåverkan bevisligen förekom men inte tydligt kan kopplas till Tullbergska rörelsen, så ser det alltså annorlunda ut med tjuvskytte. Och liksom skogsbrotten var tjuvskyttet utan tvekan en del av ett vardagligt motstånd, ett vapen att använda mot godsherrarna med liten risk för att bli upptäckt. Men varför gav man sig på just godsägarnas rådjur? Till skillnad från skogsåverkan så finns det ingen egentlig forskning om tjuvskyttnar i svensk historiografi. Fenomenet har berörts kortfattat, men några egentliga analyser går det inte att tala om.⁵⁵ Något stöd för en tolkning av tjuvskyttet som kulturellt och socialt fenomen finns därför inte i den svenska forskningen.

Även om tjuvskyttarnas egna röster inte går att komma åt i källmaterialet, kan vissa antaganden göras. Att skjuta ett rådjur kan ses som ett symboliskt angrepp på godsägarna och deras status. Både ägande och jakt av rådjur var en källa till status. Tjuvskyttnar stal, som Douglas Hay uttryckt det, "a peculiarly valuable kind of social capital".⁵⁶ Så såg även tidningen *Fäderneslandet* det: med hjälp av rådjuren kunde "de förtorkade grefveslägterna" locka furstar och andra till sina gods och därmed "hemta glans".⁵⁷ Det kan också ha varit så enkelt att tjuvskyttarna ansåg sig ha rätt till rådjuren. Engelska 1700- och 1800-talstjuvskyttnar såg vilt som allmän egendom. Jakt på vilt såg de som helt skilt från till exempel stöld av tamboskap. Sedvanerätten

sanktionerade tjuvskytte, och skyttarna fick ofta stöd av lokalsamfundet.⁵⁸ Parallellerna till skogsbrott är tydlig: även de har ju av forskningen uppfattats som en krock mellan olika sätt att se på skogens resurser. Tjuvskytte var även ett "survival crime", som det kallas i den engelska forskningen.⁵⁹ Genom att skjuta vilt kunde man inte bara angripa sin godsherre i symbolisk form, man fick också mat på bordet. Materiell självhjälp är ett av det vardagliga motståndets typiska karakteristika.

Tillgrepp

På södra USA:s plantager förekom det att slavar stal från sina mästare. Men som Scott frågat sig, "was the taking of grain, chickens, hogs and so on a mere response to hunger pangs, was it done for the pleasure of adventure, or was it meant to chasten hated masters or overseers?" Svaret är att "it could be any of these and more. Publicity, of course, the master's definition of *theft* prevailed. We know enough, however, to surmise that, behind the scenes, theft was seen as simply taking back the product of one's labor".⁶⁰

Att ta tillbaka frukten av sitt eget arbete förekom även på den skånska landsbygden under Tullbergiska rörelsen. Till 1869 års höstting i Harjagers härad stämde greve Carl Fredrik Dücker tre före detta arrendatorer, Pål Persson, Jöns Andersson och Nils Mårtensson för att de med hustrur, barn och bekanta, inklusive Tullbergs hustru, Boel Andersdotter, hade "inträngt sig" i tre hemman i Stora Kastberga som de blivit vräkt från och under sommaren "tillegnat sig innevarande års gröda". Grödan hade de till viss del tröskat och fört bort. Nils Mårtensson hade också släppt lös tio får på ägor. Som ersättning ville Dücker ha runt 800 riksdaler per arrendator, en mycket ansevärd summa pengar, vilket visar att det inte var lite spannmål som hade skördats.⁶¹

De tre arrendatorernas tillgrepp gick allt annat än fredligt till. Pål Persson med flera andra hade hotat och misshandlat en av Dückers folk, torparen P Ljungström, och nekat den nye brukaren tillträde till hemmanet. Familjerna Andersson och Mårtensson hade därtill hindrat Dückers folk när de kommit för att skörda åkrarna. Mårtenssons hustru Bengta Persdotter hade ställt sig i vägen för Dückers skördefolk "under förklarande, att hon ej ginge undan, om de också högg benen af henne", "hvarjemte Nils Mårtenssons 72åriga svärmoder på besynnerligt sätt oqvädade skördemännen". De påstod enligt ett vittne att "klöfvern och jorden tillhörde dem", "hvarefter [Bengta] tillsade en pojke att hemta hem hästarna för [att] köra efter länsman till att häkta P Ljungström".⁶²

Äganderättsanspråk framfördes även av de anklagande under rättegången. Pål Persson erkände utan omsvep att han hade "tillegnat" sig grödan "såsom

sin tillhörighet”; på samma sätt sade Jöns Anderssons fru Hanna Persdotter att de ”dertill hade ansett sig fullt berättigade, då de själva bekostat och ombesörjt utsädet”. När Dückers folk hade kommit för att skörda gårdens åkrar läste hon därför upp stycken ur strafflagen om olovligt tillgrepp för dem. Att Bengta Persdotter hotade att skicka efter länsman för att häkta Ljungström visar också att hon ansåg sig ha rätten på sin sida. De tre arrendatorerna och deras hustrur hävdade att de hade rätt till grödorna. Hanna Persdotters uttalande tyder på att de motiverade detta med sitt nedlagda arbete (jfr diskussionen nedan i kapitel 5). Det är långtifrån givet att de själva ansåg sig ha begått något brott, på samma sätt som många av de människor som begick skogsbrott i Europa under förindustriell tid knappast såg sig som brottslingar. Ändå blev familjerna stämda, vilket illustrerar att oavsett hur de själva såg på sitt ”tillgrepp”, så hade de i lagens mening begått ett brott.

Även om det bevisligen inte var möjligt att skörda åkrarna i lönndom, menar jag att de tre Kastbergafamiljerna kan sägas ha utövat ett ”vardagligt motstånd” inriktat på – med Scotts ord – ”immediate, *de facto* gains”. Sådana går i sig knappast att skilja från behovet av en försörjning. Hanna Persdotter ska enligt ett vittne ha sagt att hon skördat åkrarna då hennes man var sjuk och de inte hade något att äta. I den meningen var detta – eller motiverades i alla fall som – ett ”survival crime”.

Ett par liknande fall med en avflyttad arrendator som skördat sin gamla åker och en dräng som låtit kreatur beta ett hemman som hade innehafts av hans far men dragits in under Högestads gård är kända från rörelsen.⁶³ Både när det gäller tillgrepp och åverkan kan det ha funnits stora mörkertal, och jag har ju inte inventerat häradsrättsprotokoll från alla Tullbergska områden, så någon generalisering är svår att göra. Klart är i varje fall att tillgrepp och åverkan ingick i den sydsvenska frälseallmogens konfliktrepertoar.

Husockupationer

De tre familjerna i Stora Kastberga hade inte bara skördat sina gamla åkrar. De hade också trots att de vräkts flyttat tillbaka till sina gårdar. Mot två av familjerna – Andersson och Mårtensson – finns domar om avflyttning den 14 mars 1869 och även en rapport om att de vräktes en månad senare. Perssons vräktes först den 2 augusti.⁶⁴ ”Icke dessmindre” hade de tre familjerna enligt Dückers stämning ”sedermera olofligen inträngt sig uti [deras gamla] hemman” och ”oaktadt tillsägelser och anmaning trotsigt derstädes kvarblifvit”. Bråken kring skörden på gårdarnas åkrar utspelades i mitten av augusti, så åtminstone två av familjerna bodde kvar fyra månader efter att de blivit vräkta.⁶⁵ Den 21 augusti gick von Troil ut med en resolution om förnyad vräkning av familjerna Persson och Andersson.⁶⁶

Minst en av arrendatorerna, Jöns Andersson, hade utnyttjat att godsägare understundom – i ett utslag av paternalism – lät vräkta familjer stanna kvar i bostaden om det fanns sjukdom i familjen.⁶⁷ Jöns Andersson uppgav att han var sjuk och fick tillstånd av Dücker att utnyttja hemmanets bostad tills vidare, men hade ”nu, sedan han tillfrisknat, icke allenast qvadröjt på stället, utan jämväl uppbrutit de spikade ingångarna och inflyttat saker” – det senare gäller sannolikt lador och utbyggnader.⁶⁸

Även i Stenby utspelades liknande scener. Där vräktes fyra åbor den 21 januari 1869, men redan samma dag flyttade de in ”i deras förre bostäder med familj, husgeråd och kreatur”. Dörrarna, som spikats igen, bröts upp och fönstren, som hade avlägsnats, ersattes med nya.⁶⁹ På samma sätt ska ett par åbor från Ingvarstorp också ”utan tillåtelse begagnat bostad” på sina gamla ägor och hade därför vräkt⁷⁰ och i samband med Råbelöfskriget vägrade Sven Larsson att släppa in de förrättningsmän som skulle vräka honom från Fjelkestad no 16.⁷¹

Konflikterna om äganderätt under Tullbergska rörelsen tog sig formen av vad som idag skulle kallas husockupationer. Vid en vräkning flyttades lösöret bara ut bortom tomtgränsen och lämnades där. Dörrarna spikades igen, fönstren togs bort och därefter lämnade förrättningsmännen platsen.⁷² Att därefter bryta sig in var lätt gjort. Åtminstone tio underlydande från tre gods kom att vägra flytta från eller flytta in igen på sina gårdar. Det kan tyckas vara ett litet antal, men ska jämföras med att inalles runt 40 arrendatorer kom att vräkas under rörelsens gång.⁷³ Husockupationen var ett handlingsalternativ som fanns på kartan.

Att frälsearrendatorer som hävdade att det var de som ägde hemmanen och inte godsherrarna också vägrade att flytta från sina gårdar förvånar inte; det var snarare en logisk följd av rörelsens argumentation. I rättegångarna mot Stenbyborna uttalade sig under alla omständigheter tre av dem på ett sätt som inte lämnar något tvivel om att de ansåg sig vara i sin fulla rätt att flytta in i igen, åtminstone tillfälligtvis: ”Till denna åtgärd hade han desto heldre ansett sig berättigad, som jordegaren icke anvist honom någon annan bostad och han icke vid denna årstid kunde bo ute på marken.” En annan anförde samma argument, men lade ansvaret på ordföranden i kommunstyrelsen och den tredje konstaterade bara han hade rätt att bo i sitt gamla hus tills han kunde hitta ett nytt boende.⁷⁴

Bedrägliga lösöresauktioner

Imellertid äro böndernas sätt att gå tillväga på många ställen riktigt skojaraktigt. Då de hafva utmätningsslag på sig för inestående arrenden eller skuld och utmätning hos dem skall företagas, hafva de t ex på söndagen låtit utlysa auktioner

En del af svenska armén på krigsfot.

Två kompanier fotfolk och en skvadron ryttere i färd med att vräka — två skånska frälsebönder.

Bild 7. "En del af svenska armén på krigsfot". I början av november 1868 vräktes Per Nilsson å Baldringe no 16 och Mårten Hansson å Borrie no 6 för att de hade vägrat göra sina dagsverken. von Troil var orolig för att vräkningarna skulle gå över styr och bad därför generalbefälhavaren för första militärdistriktet att hålla en skvadron husarer och två kompanier ur Södra Skånska infanteriregementet insatsberedda. En tidning som *Fäderneslandet*, som såg folkbeväpning som den enda rimliga krigsmakten, fann det mycket provocerande att använda landets militärmakt på det sättet. Tidningen försatte inte chansen att med en xylografi häckla den rådande ordningen.

å sina lösören till måndagen, utan utsättande af någon timma för auktionen. Då förvaltaren af godset på måndagsmorgonen i dagningen har ankommit till stället, för att göra inrop, i och för möjlig qvittning, har auktionen redan försiggått sedan kl. 6 på morgonen. Kreaturen bortslumpas [...] husgeråd och mobilier [...] likaså, anstånds-terminerna äro orimligt tilltagna, t ex tre år.⁷⁵

En konsekvens av frälseallmogens vägran att betala arrenden och utföra dagsverken var att de blev satta i skuld. Godsherrarna kunde driva in skulderna genom utmätning om arrendatorerna inte betalade godvilligt, något som ibland genomfördes i samband med vräkningar.⁷⁶ Alla frälsebönder accepterade dock inte utmätningar passivt.

Den 29 januari rapporterade kronolänsman Malmqvist till von Troil att frälsebönderna "för att betaga vederbörande godsegare i sin rätt att af dem få betalning för innestående arrendeavgift" börjat "att å offentlig auktion försälja sin lösöre-egendom". Under den gångna veckan hade fyra auktioner hållits i Bromma och en i Borrie. "Utrop ske i stort och icke såsom på aktioner i allmänhet. Sålunda utbjudes får och svin flockvis, hästar parvis

med vagn och seldon etc.” Sakerna ropades främst in av vänner och ”väns vänner”. Med betalningen lämnades anstånd med upp till tre år. Sakerna lämnades kvar på gårdarna, fram till en eventuell utmätning.⁷⁷ Några dagar senare kunde Malmqvist rapportera att ytterligare auktioner hade genomförts hos bönder under Bjersjöholm, Krageholm och Högestad gods.⁷⁸ Vid mitten av februari upphörde de ”bedrägliga lösöresauktionerna”.⁷⁹

Det fanns andra sätt att skydda sig mot utmätningar. Vid en vräkning av fem husmän i Wellerödskog i mars 1869 fann kronolänsmannen Möller att ”de hade [...] till största delen sjelfve utrymt sina tillhörigheter, så att förrättningen hos dem hufvudsakligen inskränkte sig till aflägsnandet från hemmanen af deras personer”. Utmätning kunde inte äga rum.⁸⁰ På ett snarlikt sätt försökte två Stenbybor skydda sig genom att hävda att allt lösöre i deras hem ägdes av hustrun respektive hade sålts till en bror, något som dock inte hindrade att utmätningar genomfördes.⁸¹

Auktionerna var ett subtilt, för att inte säga utstuderat sätt att göra motstånd mot godsherrarnas ekonomiska krav och ett försök att få behålla vad man utan tvekan uppfattade som sina ägodelar. Även att tömma sitt hem på ägodelar, eller att skriva över dem på någon annan kan sägas ha ingått i samma form av motstånd. Då en vräkning/utmätning måste meddelas i förväg, var det knappast särskilt svårt att utöva denna form av motstånd. Denna konfliktform nämns inte i forskningen, och det går därför inte att säga om den förekommit tidigare eller om den – i ett utslag av kulturell kreativitet – uppfunnits i stunden. Att den förekommit tidigare är knappast otroligt (och som sådan kunde den ju ha använts av vem som helst i Sverige som riskerade att få sitt lösöre utmått), men frågan får lämnas öppen.

Mordbrand

Mordbrand är en form av vardagligt motstånd, som i vissa områden och perioder har varit närmast endemiskt.⁸² Mordbrand ska även ha förekommit på den skånska landsbygden. Under en resa i Skåne i slutet av 1790-talet skrev Carl August Ehrensvärd att ”Skånska bonden [...] är inbunden och hämndgirig, [...] oretlig och tung, ingen våldsvärkare, men *mordbrännare*”.⁸³ Samma bild av ”skåningen” framfördes i *Sveriges Tidning* under rörelsens gång. I en artikel varnades godsherrarna för att driva bönderna från hus och hem, ”ty skåningen är hämndgirig och har en afgjord fallenhet för att låta den röda hanen gala över sin fiendes hufvud. Må Gud förskona Skåne från sådana mord- och brandscener, till hvilka det olyckliga Irland varit vittne”.⁸⁴ Att det förekom, som jag kommer att visa nedan, att deltagare i rörelsen hotade att elda upp andras boningar är i ljuset av sådana uttalanden mindre förvånande.

Den "röda hanen" skulle gala minst en gång under Tullbergsska rörelsen. Natten mellan den 14 och den 15 november 1868 fattade en torvlada tillhörande Barsebäcks gods eld och brann ned med 342 lass torv. Mordbrand misstänktes direkt. I samma veva hade dessutom "okynnige personer [...] å Barsebäcks gårds ägor nedbrutit en mängd nyplanterade alléträd". En polisundersökning kunde inte avslöja vem som var skyldig till någotdera brottet, trots att mordbranden inte kom som en blixst från en klar himmel. Vittnet Jöns Damberg berättade att han hade hållit vakt vid ladan när den byggdes i september månad, och då en natt sett ett par personer röra sig kring den, sägandes "då detta hus blir färdigt, sätta de snart eld på det". Andra vittnen intygade att de "under det byggningsarbetet [...] sistlidna sommar pågick" "väl hörde [...] folk säga [...] att 'den visst icke blef gammal'", eller att de "hört berättas att under torfladans uppbyggande folk lära yttrat 'denna här ladan kommer nog att brinna'". Ett vittne påstod till och med att man redan under ladans uppförande hade spekulerat kring att den skulle brinna till "efterhösten"!⁸⁵

Först i början av mars följande år hittade man den skyldige. En viss Lars Nilsson hade berättat att han hade "tuttat på" ladan och det nådde ordningsmakten. Han togs in till förhör och erkände. Som medkonspiratörer pekade han ut förre kronolänsmannen H Hammar och drängen Nils Esbjörnsson. Den senare – en man med ett brottsligt förflutet – friades av häradsrätten; Hammar friades av Hovrätten i brist på bevis; medan Lars Nilsson fälldes för mordbrand i häradsrätten och fick två års straffarbete.⁸⁶

Lars Nilsson hade arrenderat ett hemman under Barsebäck, men vräkts den 25 mars 1868; Hammar hade arrenderat en av godsets möllor, men tvingats avträda den då han inte klarade av att betala arrendet. Under Swingprotesterna i England var mordbränder ofta ett sätt för den enskilde att få hämnd.⁸⁷ Även om Lars Nilsson inte uppgav något motiv i sin bekännelse, så finns det ingen anledning att tvivla på att mordbranden var en hämnd för att han hade vräkts – torvladan var brandförsäkrad till 1500 riksdaler.

Skåne var dock knappast en mordbrännarprovins av det slag som fanns i England. I kronofogdarnas rapporter till landskansliet i Malmöhus läns diariéer av inkommande brev från sommaren 1868 till sommaren 1869 finns inga misstänkta mordbränder relaterade till rörelsen rapporterade.⁸⁸ Barsebäcksbranden var också den enda som den samtida pressen satte i samband med rörelsen.⁸⁹

Hot, trakasserier, våld och våldsamt motstånd i konfliktrepertoaren
Våld och hot hade förekommit under sociala konflikter på den skånska landsbygden tidigare. Under frälsebonderörelsen misshandlades en frälserättare och en disponent, 1801 misshandlades en frälseinspektör i Löddeköpinge och under revolten 1811 blev en präst och en kronolänsman illa tilltygade. Hot och trakasserier mot folk ur allmogen som försökte ställa sig utanför protesterna förekom både under frälsebonderörelsen och revolten 1811, då hoten riktades både mot personer från den egna byn och mot utsocknes, mot enskilda såväl som kollektiv (en bys eller ett gods allmoge).⁹⁰

Den gängse bilden av Tullbergsska rörelsen är att den ska ha varit lugn. Enligt *Nationalencyklopedin* var "Tullbergsska oroligheterna" en "folkkrörelse" varunder det inte förekom "några egentliga våldsamheter".⁹¹ Någon källa anges inte, men artikeln bygger säkerligen på von Troils memoarer (och/eller Bolinder, som ju i sin tur byggde på von Troil), då det är den enda längre berättande källa om rörelsen som har publicerats. von Troil menade att "den lagliga ordningen stördes, med undantag af uppträdet i Kärrstorp, under denna långa tid ingenstädes på något anmärkningsvärt sätt".⁹² Jag kommer att få skäl att återvända till "uppträdet i Kärrstorp". I det följande kommer jag inte att undersöka endast det, utan deltagarnas användning av våld, hot, trakasserier och andra former av våldsamt och öppet motstånd mot myndigheter under rörelsens gång i allmänhet.

Hot, trakasserier och våld

Hot och trakasserier förekom under Tullbergsska rörelsen. von Troil själv rapporterade till Civildepartementet vid tillfälle att hotelser "stundom" hade förekommit under rörelsens gång.⁹³ Uttalandet är vagt och svepande; vem hotade vem, undrar man, och hur ofta? Det går via andra källor till viss del att komma åt hotelsernas och trakasseriernas roll för rörelsen.

Liksom under frälsebonderörelsen och revolten 1811 utsattes personer ur allmogen som försökte hålla sig utanför konflikten för hot. "Det har nu gått så långt" skrev den konservativa och godsägarvänliga *Ystads Tidning*

att de lydaktiga bönderna för sin trohet mot sina husbönder på hvarjehanda sätt förföljas af de uppstudsige kamraterna. – Så t. ex. kom en arrendator häromnatten och uppväckte ryttmästare Liedberg på Eriksdal och förklarade, att han (bonden) var nödsakad att göra gemensam sak med de upproriske arrendatorerna, emedan de redan hämnats på honom genom att med knif illa tilltyga hans kreatur samt hotat att sätta eld på hans hem.⁹⁴

Vid tidpunkten hade underlydande till Eriksdal vägrat arbeta i snart två månader.

Även om *Ystads Tidnings* notis inte alls är orimlig i ljuset av vad som hänt vid de tidigare stora protesterna i de skånska godsbygderna, så gör man klokt i att inte lita alltför mycket på den tidens press. Men det finns andra källor som visar att hotelser inte bara förekom, utan också att de inte var något som alla tog så lätt på. Arrendatorn Måns Jönsson från Årsjö stötte under ett besök i Ystad lördagen den 18 juni på ett antal frälsebönder som hotade honom ”med hvarjehanda förföljelser, såvida han inte gjorde gemensam sak”. Tydligt hade han tidigare skriftligen lovat att delta i kampen om jordäganderätt men ångrat sig.⁹⁵ Strax efter att han återvänt hem från Ystad skar Måns halsen av sig. Han dog dock inte direkt. Läkare tillkallades från Ystad och

Under dödskampen och på där framställd fråga skall Måns Jönsson [...] hafva yttrat, att han af åtskilliga frälsebönder blifvit öfverhopad med smädelser för det han icke med dessa velat göra gemensam sak med avseende på brytningen af deras kontrakter och att han i följd deraf beslutat sig för sjelfmord.⁹⁶

Efter drygt två timmar avled Måns Jönsson. Han blev Tullbergsska rörelsens enda dödsoffer.

Ett självmord går inte att dra alltför stora växlar på, men det säger i alla fall något om hur hård den sociala miljön kunde vara i godsbygderna. Den danske antropologen Palle Ove Christiansens ord att ”den gamle godsdominerade landby i Östdanmark [...] [var] et lille hele af modsättningar” snarare än en social idyll kan vara värda att citera.⁹⁷ Social död väntade dem som gick mot strömmen, och Måns Jönsson öde visar hur hårt det sociala klimatet kunde bli för dem som inte ville göra gemensam sak med sina grannar.

Även de som snart skulle bli en del av den lokala gemenskapen tycks ha blivit hotade under rörelsens gång. En notis från den konservativa *Helsingborgs Tidning* berättade att frälsebönder avhysta från Högestad

ha yttrat sådana hotelser att vilja mördra och bränna alla dem som åtaga sig deras innehafda hemman, att ingen nu gerna vågar arrendera desamma; sådan som böndernas sinnessämning nu är, är det ej otroligt att de sätta sitt hot i verket, ty de uppföra sig som vildar och ej som civiliserade menniskor.⁹⁸

Helsingborgs Tidning kan mycket väl ha haft rätt i att sådana hot framfördes, vilket de redan berörda konflikterna kring hemmanen i Stora Kastberga visar. Då hotade Nils Mårtensson hemmanets nya brukare när denne protesterade mot att Mårtensson låtit tio får beta där. Vidare okvädade Pål Persson och hans hustru den nye brukaren och torparen Ljungström, som hade ledslagit honom å Dückers vägnar, när brukaren skulle ta hemmanet

i besittning med orden ”den förste, som komme in, vore olycklig”. Ljungström misshandlades och hotades med att han skulle bli ihjälslagen. Och när Dücker försökte få åkrarna till de bägge hemmanen skördade ”förhindrades sådant af Jöns Andersson, hans hustru och [...] Pål Pehrsson, hvilka hotade [skörde] folket med våldsamheter och dymedelst bordskrämde dem från arbetet”.⁹⁹

Men hot riktades inte bara mot varande eller blivande arrendatorer. Även myndighetspersoner hotades, tycks det som. Kronofjärdingsmannen Nils Nilsson blev stämd till Onsjö häradsrätts sommarting 1869 för att han istället för att kungöra en stämning till Tullberg hade skrivit ett brev och varnat honom, så att han inte skulle vara hemma och bli nådd av stämningen. I ett förhör sa Nils Nilsson att han ”hyste stor fruktan för Tullbergs anhängare i orten” och inte hade vågat delge Tullberg stämningen. I en senare försvarsskrift skrev han att han hade sökt Tullberg flera gånger i hans hem utan att anträffa honom och att han senare

blef öfvertalad att jag inte skulle befatta mig med Tullberg för jag blef hotad af mina grannar den 7 januari gick jag till [kronolänsman] Almström med stämningen och undanbad mig om dett var möjligt jag ville gerna var fri för att stämma Tullberg för jag var rädd att jag kom i osämja med folket omkring mig.

I ett förhör urskuldade sig Nils Nilsson med att han endast skrivit brevet för att ”så mycket säkrare” ”träffa” Tullberg med stämningen, men brevet finns bevarat och inleds med ”Min kära Tullberg”. Det var tveklöst en varning. Detta väcker ju frågan om Nils Nilsson verkligen blev hotad eller om han stod på Tullbergs sida. I brevet klagar han dock över att Tullbergs familj hade drivit och ”gjort spe” av honom senast han försökte nå Tullberg med stämningen, vilket ju visar att den gode fjärdingsmannen knappast bemöttes med respekt. Även om han faktiskt inte blev hotad, så måste det under alla omständigheter varit någorlunda plausibelt att hävda att han blivit det.¹⁰⁰

De uppräknade fallen hade alla det gemensamt att hoten framfördes öppet. Men i folkliga protester under Englands turbulenta 1700- och 1800-tal hade det anonyma hotbrevet en stark ställning. Sådana tycks ha förekommit även i Skåne. Kennedy uppgav att efter att hans stämning hade delgivits hans arrendatorer hade han ”erhållit anonyma bref, innehållande hotelser emot honom och hans Inspektor”.¹⁰¹ Enligt pressen ska en dräng också ha fått ett hotbrev i samband med ett attentat vid Klågerup.¹⁰² Givetvis kan det finnas ett mörkertal, men utifrån detta svaga empiriska belägg går det knappast att hävda att det anonyma hotet hade en starkare ställning på den skånska landsbygden under 1860-talet.

Även om källmaterialet är sprött, så råder det ingen tvekan om att delta-

garna i Tullbergiska rörelsen tog till hot, även om det inte ur det tillgängliga källmaterialet går att säga hur vanliga de var. Att hot förekom förväran knappast, med tanke på att sådana ju hade förekommit i tidigare konflikter vid skånska gods. Många av hoten var öppna, även om man någon gång använde sig av hotbrev. Hoten riktades åt olika håll: mot socialt jämställda i lokalsamfundet som genom att ställa sig utanför striden om jordäganderätt eller genom att ta över nya hemman hamnade i skottgluggen, mot anställda till godsägare (Dückers skördefolk och Ljungström, Kennedys inspektor), mot myndighetsutövare och även mot godsägare (Kennedy). Även om hoten sällan sattes i verket, kan de tas till intäkt för att sinnesstämningen var förbittrad och aggressiv under rörelsens gång.

Frälseallmogen stannade emellertid inte vid muntliga eller skriftliga hot. Även andra trakasserier användes. En underlydande till Liedberg på Eriksdal ska ju inte bara ha hotats med mordbrand utan dessutom ha fått sina kreatur illa tilltygade med kniv. Och den 22 september skrev kronofogden Witthoff i en rapport till von Troil, att det kommit till hans kännedom att ”tvenne skogsvaktare inom Söfde socken tillhörige hundar, antagligen af krypskyttar, blifvit ihjälskjutne.”¹⁰³

Rapporten från Witthoff fortsätter med att ”ett skott lossats å en af skogsvaktarnes förstugedörr”.¹⁰⁴ Och det skulle skjutas mer under Tullbergiska rörelsens gång. Mycket mer. Klockan elva på natten den 10 oktober väcktes herr Otto Hjort å Ingvarstorp no 1, 2 och 3 (också känd som Ivarstorp) och hans hustru av att två skott sköts genom deras sovrumsfönster. Fem rutor förstördes. Två stenar kastades samtidigt mot fönster till obebodda rum. Hjort rusade ut och avlossade ett revolverskott ”för att skrämma våldsverkarne”, som avlossade ytterligare ett skott på längre håll som svar. Kronolänsman Friberg, som undersökte händelsen, kunde inte hitta spår efter några hagel och antog därför att ”endast” lösa skott hade lossats. Vem som låg bakom skottlossningen visste varken Friberg eller Hjort.¹⁰⁵

Men man behöver inte leta länge för att hitta misstänkta. Av 1867 års mantalslängd framgår att hemmanet Ingvarstorp no 1 beboddes av en viss Hans Olsson (även om det brukades under Högestad gods), medan no 2 och no 3 arrenderades av brukarna Nils Persson respektive Jöns Nilsson. Men i november 1868 var det Hjort, i mantalslängden kallad inspektor, som arrenderade hemmanen, även om Olsson, Persson och Nilsson ännu antecknades som boende på gårdarna med sina familjer.¹⁰⁶ Mantalslängden var dock inte helt korrekt när den undertecknades den 16 november. Den 16 oktober godkände landshövdingämbetet en ansökan från Posse om att vräka Olsson och Persson, något som genomfördes den 9 november.¹⁰⁷ I

nästa års mantalslängd försvinner de och deras familjer. Det är inte alltför djärvt att koppla skotten mot Hjorts sovrumsfönster till Olsson, Persson eller någon i deras närhet. Hjort kallas för lantbrukare i Witthoffs rapport, vilket visar att han var en av de vanligen välutbildade personer som vid denna tid gradvis höll på att ersätta vanliga frälsebönder, som inte längre hade någon plats när godsens jordbruk skulle effektiviseras.

I samma veva "ofredades" en underlydande till Söfdeborg med skjutande, förmodligen vid månadsskiftet oktober/november. Inga detaljer är kända från händelsen, som nämns kortfattat av von Troil i en rapport men inte av någon av hans kronofogdar eller länsmän. Inte heller pressen kastar något ljus över det hela.¹⁰⁸ Men att von Troil rapporterade händelsen till Civildepartementet borgar för att han hade en bra källa.

Ytterligare en skottlossning rapporterades i pressen vid samma tid. I *Öresunds-Posten* hette det att "igår berättades, att all fönsterna å en herregård blifvit sönderskjutna". Händelsen skulle enligt senare notis ha ägt rum på Söfdeborgs herrgård natten till den 31 oktober. Frälsebönder utpekades som skyldiga.¹⁰⁹ Den radikala *Fäderneslandet* skulle några dagar senare brodera ut incidenten. Där kopplades den till att militär handräckning krävts – vilket torde avse att von Troil hade krävt detta av generalbefälhavaren i första militärdistriktet den 27 oktober inför två vräkningar den 2 november i Baldringetorp och Borrie – något som ska ha väckt "den bittraste förargelse" och fått bönder "på flera ställen" att samla sig. Dessa ska dock ha besinnat sig, förutom just att fönstren på Söfdeborg slogs in. Tidningen skriver att Eric Karl Alfred Piper inte längre ansåg sig säker "på sitt kanalomgifna slott, utan lär med sin grevinna hafva flyktat derifrån påföljande morgon".¹¹⁰ Incidenten nämns dock inte av de lokala kronolänsmännen och inte heller i von Troils rapport från samma tid. Dessutom dyker den upp samtidigt med uppgiften om att en underlydande till Söfdeborg hade ofredats med skjutning. Det är tänkbart att pressen "förbättrat" en händelse, som kanske inte ens ägt rum.

Skott skulle även riktas mot arbetsledare under rörelsens gång. Den förste att råka ut för detta var ladufogden Måns Nilsson vid greve Axel Hugo Raoul Hamiltons egendom Frörum. Ett skarpt skott avlossades mot honom kvällen den 7 januari 1869 när han just skruvat till sina kammarfönster. Kulan slog igenom luckan och passerade honom med en hårsman. Förvisso kommer uppgiften från den inte helt tillförlitliga pressen, men då både skatteansökningar och arbetsnedläggelser hade ägt rum vid Kronovall, som Frörum tillhörde, under december och januari förefaller uppgiften inte helt otrolig. Motivet uppges ha varit inspektorns "hårdhertade framfart" med frälsebönderna.¹¹¹

Även inspektorn Collin vid Björnstorp skulle komma att beskjas under rörelsens gång. Collin själv rapporterade den 16 februari 1869 till landshövdingen hur han hade varit hemma hos husmannen Nils Christersson i Husa den 25 januari för att varna honom för hans lönnkrog. Husmannen var rusig och oförsämd, och när Collin var på väg från huset avlossades två skott mot honom och hans sällskap. Collin gick då tillbaka för att ta reda på vem som skjutit. Husmannen erkände direkt enligt Collin. Strax efter att Collin lämnat Christersson avlossade han ytterligare två skott så att man ”hörde hur haglen hvinande förbi”.¹¹²

Förvisso går denna händelse inte att koppla till själva rörelsen, men dock till den sydsvenska godsallmogen. Och bara månaden innan hade Björnstorp dragits in i rörelsen. I början av 1869 lade 24 av godsets arrendatorer ned sitt arbete och stämde baron Gyllenkrok.¹¹³ I slutet av januari inkom därtill en ansökan av skatteköp från Bonderups och Göddelöfs socknar som förmodligen var från underlydande till Björnstorp. Även om Nils Christerssons handlingar inte säger något om rörelsen, så säger den dock något om förhållandena mellan Collin och hans underlydande vid samma tid.

Att en inspektör och en ladufogde (kanske) angreps förvånar knappast, med tanke på att många godsägare levde som *rentierer* och att de underlydande i många fall hade mer att göra med sådana än med ägarna. Angrepp på inspektörer och ladufogdar av frälsebönder är ju kända sedan tidigare. I skånsk folklore hade illvilliga inspektörer och ladufogdar en egen nisch: de hemsökte ofta världen från det hinsides på grund av sina brott i jordelivet.¹¹⁴

Det sköts inte så lite under Tullbergsska rörelsens gång. Skjutande var bevisligen en etablerad praxis i de sydsvenska godsbygderna. Både lösa skott och hagelskott förekom; även stenar kastades vid tillfälle. Men inget skott träffade någon, och förmodligen var det inte heller meningen: de riktades mot fönster, dörrar eller i luften ovanför folks huvud.¹¹⁵ När Nils Christersson slutligen ställdes inför rätta för sina illgärningar, blev han stämd för sin lönnkrog – Collin brydde sig inte ens om att stämma honom för skotten. Lönnkrogen var värre, vilket visar hur odramatiskt samtiden kunde se på dem.¹¹⁶

Kreatursskändningar, dödade hundar, skott mot fönster, dörrar och över folks huvuden – vad säger sådana handlingar om utövarna? Till skillnad från hoten skedde de oftast anonymt. De hade det gemensamt, vare sig de riktades mot skogsvaktare, storarrendator, inspektörer, andra frälsebönder eller godsägare att alla som utsattes för dem hade gjort eller stod för något som utövarna fann misshagligt – tagit över en gård som frälsebönderna ansett sig ha rätt till; hindrat rådjursjakt eller skogsäverkan; farit fram för

hårdhänt som arbetsledare eller vägrat ställa upp i andras protester och därmed solidariserat sig med överheten.

Handlingarna kan beskrivas som utövandet av symboliskt våld: istället för att ta till handgripligheter mot en misshaglig person angreps hans djur eller egendom. Istället för att skjuta direkt på någon, markerade man genom att skjuta jämte eller mot byggnader. Handlingarna kan också ses som sanktioner mot personer som inte direkt kunde räknas till överheten och som inte heller delade utövarnas normer och värderingar, eller som sanktioner mot överhetspersoner eller deras tjänare som borde ha uppträtt bättre. Och i handlingarna låg säkerligen också underförstått att saker kunde bli värre – i den meningen var de försök att skrämma folk att anpassa sig efter utövarnas vilja.¹¹⁷

Väldet stannade dock inte alltid på det symboliska planet. Minst två personer kom att misshandlas under Tullbergsska rörelsen.¹¹⁸ Den ena var torparen Ljungström som redan nämnts. Han hade av Dücker sänts att ledsaga en ny arrendator till ett hemman i Kastberga. Den gamla arrendatorn, Pål Persson, hade flyttat in på hemmanet igen och vägrade Ljungström tillträde till stallet när denne ville gå in där med motiveringen att hemmanet var hans. Persson eller hans hustru knuffade och örflade Ljungström, varpå Persson slog honom med knytnäven ”under bröstet” samtidigt som han yttrade ”nu ser ni att det icke är möjligt att öppna utan våld”. Inflyttningen fick vänta.¹¹⁹

Den andra var fjärdingsmannen Anders Jönsson som blev ”å vägen försårligen öfverfallen af tvenne personer, först med stenkastning, så att han afsvimmade och föll omkulle” och sedan misshandlades med käppar. Överfallet ägde rum eftermiddagen den 14 december mellan Baldringe och Baldringetorp. Tidigare under dagen hade Anders Jönsson besökt sin släkting, nämndemannen Ola Mårtensson i Baldringetorp. Hos honom fanns även Ola Mårtenssons son Knut och åbon Per Jakobsson. De fyra talade om den exekutiva förrättningen som ägt rum i Stenby samma dag några kilometer bort, varunder ett ”bullersamt uppträdande” hade ägt rum. De läste också ur den radikala *Sveriges Tidning*. Under samtalets gång sa Knut att ”alla fjärdingsmän skulle ansas och fan ta dem” – i Stenby hade fyra fjärdingsmän hjälpt till med förrättningen, men förmodligen inte Anders Jönsson som tillhörde ett annat distrikt. Då deltagarna vid Stenby beskrevs som drängar – enligt ett vittne till och med från ”Baldringe eller Baldringetorp” – är det fullt möjligt att Knut var med där. Föga förvånande misstänkte Anders Jönsson att Knut var en av dem som hade misshandlat honom, men han var inte säker.¹²⁰

Nu hör det till saken att en arbetsnedläggelse pågick i Baldringetorp sedan mitten av juli. Ola Mårtensson deltog. Han hade också försökt skatteköpa sitt hemman tillsammans med nästan alla andra arrendatorer i Baldringetorp. Anders Jönsson, som var husman och bodde på annexhemmet Baldringe no 23, hade hjälpt till när åbon Per Nilsson vräktes från Baldringe no 6 i början av november. När kronofogden Eskilsson drog slutsatsen att det var därför som Anders Jönsson hade blivit misshandlad var han inte alltför djärv.¹²¹

Fjärdingsmannaposten skulle besättas med myndiga och välfrejdade män som innehade hemman eller lägenhet eller utövade borgerlig rörelse i en given socken. Det fanns en fjärdingsman per socken och posten skulle bytas ut årligen. Med andra ord ålåg det personer ur lokalsamfundet att som fjärdingsmän hjälpa ordningsmakten.¹²² Det var en utsatt position om det samtidigt rasade en proteströrelse i bygden – vilket Anders Jönsson fick erfara.

Dessa två fall av misshandel är de enda som belagts i källmaterialet. Våldet under Tullbergiska rörelsen ligger i linje med frälsebonderörelsen och revolten 1811 – de ledde också till ett par fall av misshandel, men inte mer. Över huvud taget utmärktes folkliga protester och upplopp i Europa under den tidigmoderna perioden och 1800-talet av att deltagarna främst skadade egendom och att personvåld sällan gick längre än till misshandel medan myndigheter tog till dödligt våld.

Förutom misshandel tycks även ett attentat ha ägt rum mot en godsherre. Så i alla fall enligt en märklig berättelse som dukades upp av *Fäderneslandet*. Under hösten 1868 hade ett par bönder blivit vräkt från Winninge by tillhörande Klågerups gods. Senare ska en av Klågerups drängar en afton ha mött en okänd man som gett honom ett paket och lovat honom pengar om han lämnade det till friherren Carl Axel Trolle. Både drängen och Trolle var dock misstänksamma mot denna givmildhet. Det mystiska paketet lades i en grop, och en av tjänstefolket utrustades med en stör för att peta hål på det. Resultatet: ”Pang! Det innehöll – en helvetesmaskin”. Drängen ska därefter ha väckts en natt med att flera skott sköts in genom hans sovrumsfönster, samtidigt som en papperslapp med ”djerfva hotelser” kastades in.¹²³

Förvisso hade Klågerup inte varit indraget i Tullbergiska rörelsen, men händelsen visar i alla fall, som *Fäderneslandet* skrev, ”att det på somliga frälsegods ännu icke stå så väl till, som man vill låta påskina”. Händelsen nämns dock inte någon annanstans vilket väcker misstanken att det kan vara en anka.¹²⁴ Men skotten och hotbrevet låter knappast orimliga i ljuset av vad som sagts ovan. Berättelsen får dock betraktas med en viss skepsis.¹²⁵

Motstånd mot vräkningar och uppträdet i Kärrstorp

Som forna dagars avrättningar verkar vräkningar ha haft något av ett folk-nöjes status: "Vräkningen egde rum i närvaro af en stor mängd menniskor, som infunnit sig tillochmed från angränsande församlingar för att åse en tilldragelse, som icke i mannaminne förut egt rum; men alla uppförde sig lugnt och stilla och inte den ringaste oordning förspordes."¹²⁶ Alla vräkningar gick dock inte lugnt till under rörelsens gång: de folksamlingar som vräkningarna gav upphov till kunde vara hotfulla, våldsamma eller ingå i rena obstruktioner.

Ibland inskränkte sig sådana missnöjesyttringar till att folksamlingen "lät höra sitt missnöje", dock utan att någon av förrättningsmännen blev "ohöfligt tilltalad".¹²⁷ Men när Nils Anderssons hustru skulle vräkas från Borrie no 6 hördes enligt förrättningsmannen "ett yttrande från de församlade frälsebönderna, om att det blefve nödvändigt att skaffa sig gevär för den händelse någon liknande påhälsning skulle göras innan kungen dömt i saken".¹²⁸ På samma sätt möttes en kronolänsmann Lindstedt av en "större folksamling, deribland f[lere] i orten okände personer" vid åbon Mårten Olsson i Hunnestads hemman när denne skulle beläggas med kvarstad. De samlade människorna förklarade att de tänkte motsätta sig förrättningen. En del gods utmättes ändå, men "stämningen var ytterst förbittrad och [det] var med största möda, att handgripligt våld kunde afstyras. Smädelser och grofva hotelser lämnades utan afseende".¹²⁹

Den 11 december skulle åbon Christian Andersson i Frihult vräkas. Dessutom skulle en skuld på nära 500 riksdaler till Alfred Piper för förfallna arrenden mätas ut. Kronolänsmann Witthoff anlände till Anderssons gård tillsammans med en kronolänsmann, fyra fjärdingsmän och en handfull arbetskarlar. Andersson bestridde dock vräkningen, som han hade överklagat. Witthoff läste därpå strafflagen för honom, men när man fattade tag i en soffa kastade sig Andersson "våldsamt" på den, varpå två av hans grannar och två drängar trängde in i rummet till hans hjälp. En kortare kamp utspelades, varunder Andersson fattade Witthoff i armarna. Snart lyckades man dock få ut de fem på gårdsplanen. Witthoff vågade inte hålla kvar någon förutom Andersson eftersom "en ej oansenlig folksamling" på 20 till 30 personer uppstått "och fara sålunda vore för hand att upprorsbrott kunde blifva föröfvar" – förmodligen var han rädd för att Andersson skulle befrias av folksamlingen. Vräkningen fullföljdes. På eftermiddagen tog sig Andersson och de två drängarna in i en lada till hemmanet och tog ut tre hästar som mätts ut under vräkningen. Händelsen fick stor uppmärksamhet i pressen och renderade deltagarna fängelsedomar på en till två månader för våldsamt motstånd vid offentlig förrättning, utom för Andersson som fick två års straffarbete.¹³⁰

Värre skulle det bli tre dagar senare vid en utmätning hos åbon Per Ols-son å Stenby no 13 och 20. När kronofogden Leth kom dit var ”derstädes redan församlade ett större antal drängar och lösa personer [...] hvilka iakttog ett trotsigt och bullersamt uppträdande” och vägrade hålla tyst eller lämna förrättningsställena. Leth fick avbryta uppläsandet av de handlingar som vräkningen grundades på flera gånger på grund av oljudet och blev ”personligen [...] förolämpad derigenom en af drängarna skuftat till en annan, så att denne i sin tur gifvit [honom] en [kraft]ig knuff i ryggen”. En beslagtagen häst rycktes med våld ur en kronofjärdingsmans händer och sattes in i stallet igen ”hvilket allt tillfölje af det uppstudsiga folkets stora antal icke af förrättningsmännen kunde hindras”. Utmätningen fick ställas in. Leth slutade sin rapport med att begära att få ”militäriskt beskydd” till en stundande vräkning i Stenby då han fruktade att den skulle störas av ”obehöriga personer”.¹³¹

I det blev han sannspådd, och hade han inte haft med sig 75 man ur Ingelstads kompani av Norra skånska regementet med skarpladdade vapen, förutom två kronolänsmän och ett dussin fjärdingsmän, hade vräkningen nog inte kunna genomföras den 21 januari 1869 ty

En talrik folksamling av obehöriga personer hade infunnit sig och jemväl en del inträngt i de hemman som skulle utrymmas, men aflägsnade sig likväl efter erhållne tillsägelser, dock måste militär personal i stugorna intränga på trenne ställen innan en del af dem insåg nödvändigheten, att hörsamma uppmaningen och endast derigenom att gårdarna var cernerade [omringade] af militärstyrkan, som undanhöll folkskocken, var det möjligt att verkställa förrättningen.¹³²

I de flesta pressrapporter beskrevs de församlade som runt 200 ”nyfikna åskådare”, som höll sig lugna och ”skingrades utan större svårighet”.¹³³ Det senare motsägs ju av Leths rapport, och *Fäderneslandet* skulle senare rapportera att ”nyfikenheten eggade de flesta, kan man väl taga för gifvet, men lika säkert är att många hade ett annat mål i sigte, som de äfven utfört, om icke militären varit närvarande”. De ditresta beskrevs av *Fäderneslandet* som ”en ofantligt stor menniskomassa uppgående [...] till omkring 1000 personer – icke 200”, bestående av folk ”dels från närliggande hofverigods, dels sjelfägande bönder och arbetsfolk” från flera mil bort i många fall.¹³⁴ *Fäderneslandets* uppgifter om antalet deltagare och deras sociala hemvist får anses obekräftade, men helt klart är att motståndet mot vräkningen hade mobiliserat ett anseeligt antal personer, som ju också var beredda att gå ganska långt för att hjälpa Stenbyborna, om än inte ta strid med ett halvt kompani soldater.

Som redan nämnts ägde även motstånd rum när en ny arrendator skulle

tillträda hemmanet Stora Kastberga no 5. När arrendatorn anlände var runt 30 personer församlade vid hemmanet. Endast en person förutom den gamla arrendatorn, Pål Persson, var känd till namnet. De vägrade släppa in den nya arrendatorn och Ljungström som ledsagade honom, men när de ändå tog sig in på gården och Ljungström öppnade stalldörren knuffades han av Pål Perssons hustru Hanna Bengtsdotter med orden "att han ej hade med deras dörrar att sköta". Pål Persson hävdade att hemmanet var hans och "att han icke tillät någon der inträda" (eller att "de vore olyckliga om de gingo in"). Efter detta blev Ljungström misshandlad och hotad till livet. Hanna Bengtsdotter hävdade dessutom att fler skulle komma och hjälpa dem och att de hade skickat efter länsman. Det blev inget av med någon inflyttning.¹³⁵

Vid ett antal tillfällen gjorde deltagare i rörelsen alltså direkt motstånd mot vräkningar eller inflyttningar. Christian Andersson fick bara hjälp av fyra grannar och drängar, medan Pål Persson lyckades mobilisera runt 30 personer och ett par hundra kom till Stenby. Det är noterbart att från både Hunnestad och Stora Kastberga betonade de som rapporterade om händelserna att deltagarna till stora delar var okända, och samma sak tycks ha varit fallet vid Stenby. Det kan knappast ha varit en tillfällighet. Med andra ord var motståndet mot vräkningar så pass organiserat att man såg till att deltagarna inte skulle vara kända av de lokala myndighetspersonerna.¹³⁶ Inte bara arrendatorer utan också drängar och kanske andra deltog i dessa folksamlingar. Hur de mobiliserades vet vi inte. Kronolänsmannen Malmqvist rapporterade vid ett tillfälle till von Troil att "bönderna" i Baldringetorp hade talat om att sätta sig till motvärn mot eventuella vräkningar "innan Högsta Domstolen dömt i saken".¹³⁷ Många sådana samtal fördes säkert i de skånska godsbygderna under Tullbergiska rörelsen. Ibland rann de bara ut i sanden, och ibland beslöt man, som vid ett möte i Ingvarstorp "att icke röra sin hand till försvar",¹³⁸ ibland att ta till till hot, motstånd och obstruktioner av de ovan beskrivna slagen.

Eva Österberg menar att svensk historia efter Dackefejden utmärkt sig av relativt få revolter. Det skulle kunna tas till intäkt för att revolter i Tillys terminologi inte ingick i den svenska allmogens konfliktrepertoar. Österberg har under alla omständigheter drivit en sådan tolkning: Sverige ska ha kommit att utmärkas av en politisk kultur där relationen mellan kungamakt och undersåtar präglades av förhandling snarare än öppen konfrontation.¹³⁹ Sennefelt har dock argumenterat för att frånvaron av revolter inte nödvändigtvis betyder att sådana inte hade en plats i den politiska kulturen: "uppror var en del av den politiska kulturen som inte så ofta aktualiserades, men som ständigt fanns där som en möjlighet eller ett hot".¹⁴⁰

En av de största revolterna i svensk historia hade utspelat sig på den skånska landsbygden så sent som 1811. En majoritet av revoltens deltagare var arrendatorer eller drängar från gods. Ingenting tyder på att det fanns ett folkligt minne kvar av revolten 1811.¹⁴¹ Oavsett vilket måste frågan väckas om deltagarna i Tullbergiska rörelsen var beredda att driva sin sak så långt – att bokstavligt talat sätta sina liv på spel? Fanns väpnat uppror som en tänkbar konfliktform?

Svaret är ja. Det tycks som att det var mycket nära att Tullbergiska rörelsen blev Tullbergiska revolten. I slutet av 1868 hade Tullberg stämts inför Harjagers häradsrätts vinterting, eftersom han – enligt von Troil – var så farlig att

hufvudsaken var att så skyndsamt som möjligt få honom till domstol instämd. För sådant ändamål spårades han i många riktningar [...] – men förgäves. De ställen, der man trodde sig kunna finna honom, genomsöktes noga, men, underrättad av sina utliggare, hade han vanligen kort förut rest derifrån.¹⁴²

Sent på kvällen den 11 februari anlände landsfiskalen Holmström med en inspektör Larssén från Rönneholm och ytterligare ett tiotal personer till Tullbergs hem i Kärrstorp. Ett par man lämnades att bevaka husets in- och utgångar medan Holmström sökte igenom bostaden. Medan detta pågick avlossades emellertid flera skott mot bevakningen utanför huset ”så att hagel eller ’snärpor’ kom inärheten”. Holmström hämtades av de uppskärade karlarna och utanför stötte man på flera personer, vissa med gevär, andra med ”händerna på ryggen”. Holmström varnade dem ”för vidare våldsamheter”. Efter att huset söktes igenom avlägsnade sig Holmström med sällskap ”hvarvid 20 á 30 skott aflossades” mot dem ”i flera omgångar från flera håll”. En bit därifrån, vid järnvägen, ”afskjöto några af [Holmströms] följeslagare sina revolverar” i luften som en slags svar.¹⁴³

Vid det laget hade Posse fått nog och utverkade en häktningsorder av justitiekanslern. En särskild åklagare, vice häradshövding Enroth, tillsattes den 12 februari 1869 och dagen efter gick en allmän efterlysning ut.¹⁴⁴ Den 16 februari tillfångatogs Tullberg vid Tranebygget. Men Eskil Larsson var ännu på fri fot och Enroth ville häkta även honom. Eftersom Enroth själv hade förhinder fick ladufogden Johan Stoltz å Gustafsborg och en viss Nils Olsson fullmakt att göra så. Stoltz och Nils Olsson anlände till Kärrstorp klockan fem på morgonen den 18:e tillsammans med två drängar från Gustafsborg och tio från Rönneholm, utlånade av Larssén. Trots den tidiga timmen var ”huset fullt av folk som skojade omkring”. Stoltz och Olsson litade inte på Rönneholmsfolket och bestämde sig för att endast bevaka gården tills det dagades. Knappt hade de kommit på plats förrän

dörren öppnades och en gevärspipa stacks ut. Geväret klickade men strax därefter brann ett skott av från huset och Olsson, som stod närmast dörren, tillfrågades ”hvad vill du hafva och huru mycket tåler du”? ”Här är polismyndigheten” blev Olssons svar, vilket i sin tur besvarades med ännu ett skott. Stoltz och Olsson drog sig tillbaka men ytterligare två skott brann av. ”Folket från Rönneholm försäkrade oss, att i huset fanns folk som ej vore någa på hvad de gjordt”.

När det blef dag komm [sic!] en mängd karlar, som vi tyckte emellan 20 och 30 personer ut från huset, af hvilka en del aflägsnade sig en stund för att en kort tid och återvände strax med käppar och knölpåkar, sa att inom en time [sic!] folksamlingen blef stor liksom på en marknad; nu insåg vi att det var omöjligt för oss att uträtta någonting och gingo till Stehag.¹⁴⁵

Kronobetjäning tillkallades från Eslöf, men dessa vågade inte göra något då folkmassan ökade hela tiden. Det telegraferades till landshövdingämbetet i Malmö om att hundratals människor höll på att samlas vid Kärrstorp. von Troil var i riksdagen. Hans ställföreträdare, landssekreteraren Krook, beslöt att militär måste sättas in. Halv ett avgick ett specialtåg från Malmö mot Stehag med 54 husarer och 40 småländska grenadjärer. Torna kompani av Södra Skånska infanteriregementet sattes i beredskap.¹⁴⁶ En repris av Klågerupsmassakern från 1811 var nu inte långt borta.

Blod skulle dock inte flyta, mycket på grund av en postskrivare Colliander. Av de poliser och kronolänsmän som nu flockades i Stehag var ingen begiven på att ge sig av till Kärrstorp, men Colliander erbjöd sig att gå. Enligt sin något självförhållande beskrivning nådde han en vaktposter i närheten av Kärrstorp (”och upplyftade dessa bössor, men ingen lade an”) men fick passera och möttes vid bostaden av Eskil Larsson som bjöd in honom. Colliander förklarade att militär var på väg varpå flera av de församlade sade ”att de blott behöfde sända bud, då de skulle få många fler, att de ej hade mera än ett lif att våga och detta kunde de mista först som sist; ty någon rättvisa fingo de aldrig, emedan den var landsförvist”.

Colliander lirkade med Larsson i ”timmar”. Utanför bedömde Colliander att runt 160 personer hade samlats, varav runt en tredjedel var beväpnade med bössor och pistoler. Senare verkar han ha sänkt antalet beväpnade till ”endast 27 eller 28 personer”. Folket började dock skingras, och Larsson gick efter mycken tveghänsenhet till slut med på att följa med Colliander. När militären anlände befann han sig på Stehags station och folksamlingen var upplöst.¹⁴⁷

Detta var ”uppträdet” i Kärrstorp, den enda störningen av den ”allmänna ordningen” under Tullbergska rörelsen som von Troil nämnde i sina me-

moarer. Även om deltagarna bara kommer till tals vid ett par tillfällen, så anar man både hat och desperation bakom deras ord och handlingar.¹⁴⁸ Men när det kom till kritan var det en sak att skjuta i luften och en annan sak att möta militärer, och det hela rann ut i sanden. "Upptäcket" visar dock att Sennefeldt har en poäng: revolter måste faktiskt inte förverkligas för att de ska kunna sägas vara levande i den politiska kulturen, eller ingå i en konfliktrepertoar med Tillys terminologi. En revolt var inte fjärran för Tullbergs anhängare och det var nära att Tullbergiska rörelsen slutade illa.¹⁴⁹

Det fanns en rik utominstitutionell konfliktrepertoar på den skånska landsbygden vid mitten av 1800-talet, så mycket visar Tullbergiska rörelsen. Den traditionella arbetsnedläggelsen, som över fyrahundra arrendatorer tog till under rörelsens gång, var den konfliktform som flest använde, följd av vägran att betala arrenden, något som åtminstone ett sjuttioal arrendatorer tog till.

Men det var farligt att sätta sig upp mot godsherrarna så öppet, vilket förklarar förekomsten av vardagligt, ofta anonymt motstånd, under rörelsens gång. Flera former av vardagligt motstånd praktiserades: skogsåverkan, tjuvskytte, tillgrepp, husockupation, "bedrägliga lösöresaktioner", mordbrand. Alla utom den första kan tydligt kopplas till själva rörelsen och dess deltagare. I de flesta fall framgår det inte hur de som ägnade sig åt dem tänkte. Det råder dock inte större tvekan om att det var handlingar som legitimerades av att man upplevde en rätt till vissa saker, vare sig det var tak över huvudet, skörd, ved eller rådjur. Mordbranden undantagen har alla en tydlig materiell aspekt: mat, värme, tak över huvudet – det handlar om handlingar som möter ett av det vardagliga motståndets främsta kriterier, bondehushållets materiella standard. Det var också handlingar som fick stöd av lokalsamfundet, som inte skvallrade eller gärna "köpte" lösöre på auktioner som alla visste var charader.

Tullbergiska rörelsen utmärktes inte bara av det vardagliga motståndet, utan också av att den var hotfull, bråkig och våldsam. Under rörelsens gång utsatte deltagarna sin omgivning för hot och andra former av trakasserier, inte minst symboliskt våld i formen av angrepp på djur eller skottlossning. Arrendatorer som var motvilliga att delta i rörelsen, nya eller blivande arrendatorer, myndighetspersoner och godsägare utsattes för hot och trakasserier. Även misshandel och rena handgripligheter förekom. Folksamlingar på tio- eller hundratals personer samlades för att med obstruktioner, hot eller handgripligheter hindra vräkningar, utmätningar eller häktningar. De två största av dessa folksamlingar (Stenby, Kärrstorp) kunde hindras

i sina avsikter endast genom att militär sattes in. Vid Kärrstorp gick detta motstånd så långt, att händelsen kan beskrivas som en revolt som ställdes in i sista stund.

Delar av det vardagliga motståndet samt mycket av hoten, trakasserierna och våldet utövades anonymt; en anonymitet som kunde bestå i att man utförde sina handlingar i mörker, skrev anonyma brev, eller helt enkelt – som många av dem som gjorde motstånd mot vräkningar – såg till att visa sig för myndighetsutövare från andra orter än hemorten. De som bröt mot sina kontrakt eller flyttade in i sina gamla gårdar var lätta att identifiera och lag-söka, men myndigheternas förmåga att komma åt dem som ansträngde sig för att vara osynliga eller okända var liten. ”Någon spaning på nattjägaren torde ej lyckas” skrev *Folkets Tidning* om skottet mot Måns Nilsson, och det sammanfattar myndigheternas maktlöshet mot det anonyma motståndet.¹⁵⁰ Mordbrännaren Lars Nilsson kunde hittas och fällas endast för att han först talade bredvid mun och sedan erkände; den rusige Nils Christersson var den enda skytt som inte förstod att hålla sin identitet dold. Ingen annan som använde sig av den symboliska skottlossningen kunde identifieras, och inte heller de som misshandlade fjärdingsman Anders Jönsson. En enda tjuvskytt fick man tag på i Färs och Herrestads härad. Inte ens de som ertappats vid Kärrstorp med vapen i händerna kunde fällas.

I den brittiska forskningen har man funnit att anonyma brott var mycket vanliga. Anonyma hotbrev användes i England redan på 1720-talet och långt in på 1800-talet. Även mordbranden var till sin natur ett anonymt brott. Ibland tog sig de sociala konflikterna i England formen av rena terrorkampanjer, som under det tidiga 1700-talets konflikter mellan tjuvskyttar, kallade ”Blacks” efter sina sotade sina ansikten, och jordägare, eller 1830-talets Swingprotester. Thompson menar att ”anonymity was of the essence of any early form of industrial or social protest”, eftersom lagbrytare som åkte fast stämplades för livet. Resultatet var dessa ”crimes of anonymity”, vad som kan kallas för en anonym tradition.¹⁵¹ Tullbergiska rörelsen visar att det även i Skåne fanns en anonym tradition.

Delar av den utominstitutionella konfliktrepertoaren hade en tydlig kontinuitet bakåt i tiden, till de dramatiska händelserna 1811, men också de utdragna striderna om arrendet under 1770-talet. Arbetsnedläggelser förekom både 1811 och på 1770-talet. Hotelser och våld fungerade likadant då som under Tullbergiska rörelsen: de riktade sig både mot andra deltagare och mot överhet. Under alla tre konflikterna misshandlades ett par personer, men där stannade deltagarnas användning av våld. Inte ens revolten 1811 var egentligen särskilt våldsam. Myndigheterna var vida mer bredvilliga att ta till vapen.

Men alla inslag i den Tullbergiska konfliktrepertoaren var inte så gamla. Vågran att betala arrende är av förklarliga skäl inte kända från 1700-talet eller det tidiga 1800-talet: penningarrendet hade då ännu inte införts. Och varken deltagarna i frälsebönderörelsen eller revolten 1811 hade tillgång till skjutvapen. Den symboliska skottlossningen måste ha etablerats i konfliktrepertoaren under 1800-talets första hälft. När det gäller det vardagliga motståndet är forskningsläget för dåligt för att tillåta några jämförelser: där finns stora luckor att fylla.

De politiska konfliktformerna

Ytterligare en väg som kunde användas i kampen om jordägarerätt var den politiska, som kan sägas ha bestått av det formella politiska systemet, men också den medborgerliga offentligheten.

Inom det politiska systemet var riksdagen en etablerad del. Allmogen i Sverige hade haft röst och säte i riksdagen sedan 1500-talet, även om det är omdiskuterat hur mycket makt de faktiskt hade. Under alla omständigheter stod frälsebönder länge utan riksdagsrepresentation. De ansågs beroende av och representerade av sina jordägare. Där krono- och skattebönder under frihetstiden genom riksdagsbesvär använde riksdagen för att påverka näringspolitiska frågor, var enligt Kalle Bäck frälsebönderna helt osynliga:

Frälsebönderna var en stor bondegrupp, som inte märks i denna undersökning. Deras problem togs aldrig upp i besvären [...] De förekommer sällan som supplikanter [...] Frälsebönderna utgjorde en tyst och anonym grupp i frihetstidens politiska liv.¹⁵²

Det tycks inte heller ha fallit frälsebönderörelsens deltagare in att vända sig till riksdagen.¹⁵³

Faktum är att frälsebönder länge inte fick rösta i riksdagsval. Många fick rösträtt först genom de ändrade reglerna år 1866, som tillät arrendatorer av jordbruksfastigheter till ett taxeringsvärde på minst 6 000 riksdaler under minst fem år att rösta.¹⁵⁴ Någon forskning kring hur många frälsebönder som fick rösträtt därigenom finns det inte och inte heller om hur de använde denna rättighet, men klart är att frälsebönder från Skåne deltog i 1866 och 1869 års riksdagsval.¹⁵⁵ Några frälsebönder satt dock inte i riksdagen under Tullbergiska rörelsen.¹⁵⁶

Att rikta besvärsskrivelser till någon av kronans instanser, helst då kungen själv, eller att ”gå till kungs” var ett redan under 1500- och 1600-talen etablerat sätt att bedriva politik för allmogen.¹⁵⁷ Från och med 1723 blev det dock enligt sollicitantsförordningen förbjudet att vända sig till Kungl Maj:t med angelägenheter som hade en vederbörlig instans inom domstolsväsende,

landshövdingämbete eller något kollegium eller konsistorium, en lag som måste förnyas flera gånger och som fortfarande gällde på 1860-talet. Att lagen måste förnyas är ett tecken på att den inte efterlevdes, och så försökte – för att ta ett relevant exempel – bönder vända sig direkt till kungen under frälsebonderörelsen. Inalles fem delegationer halländska bönder var i Stockholm för att träffa kungen, och skånska bönder riktade suppliker till Gustav III personligen under hans ”Eriksgata” år 1773.¹⁵⁸

Om riksdagen och att gå till kungs var gamla institutioner, så hade dock politiken i takt med samhällsförändringarna vid mitten av 1800-talet börjat ta nya former. Riksdagspolitiken vitaliserades efter representationsreformen. Politiska partier med uttalade program etablerades på allvar, även om dessa ännu, nyliberalerna undantagna, inte var mer än löst organiserade intressegemenskaper, som endast existerade under själva riksdagarna.¹⁵⁹

Ett livaktigt associationsväsende växte fram från och med 1820-talet: Svenska bibelsällskapet, Svenska nykterhetssällskapet, bildningscirklar, arbetarföreningar, sjukkassor och skarpskytterörelsen – till och med kommunerna sågs som associationer. Torkel Jansson har, med historiematerialistiska utgångspunkter, förklarat denna formliga explosion av associationer som ett resultat av feodalstatens undergång och den liberalkapitalistiska ”nattvaktarstatens” seger. Med liberalismens segertåg försvann inte bara statens (främst i form av ståndssamhällets), utan även kyrkans och skrånas gamla band. Det behövdes nya sätt att skapa gemenskap och lösa den nya tidens samhällsproblem. Svaret blev ett frivilligt föreningsliv, associationerna, som kom att ingå i ett liberalt och socialkonservativt bildnings- och emancipationsprojekt mot religiöst förfall, fattigdom och obildning. De präglades av nationalism, samförståndsanda och en strävan efter ”fosterlandets väl”. Politik hölls utanför verksamheten; samhällsförändring skulle ske inom den rådande ordningen. Medlemmarna, även i ”arbetarföreningarna”, kom främst från de högre samhällslagren. Skarpskyttet avvek dock från de övriga associationerna; under sina första år på 1860-talet var den till viss del politiserad: rabulister som August Blanche och Julius Mankell hoppades att kunna använda den som ett påtryckningsmedel i kampen för parlamentarisk reform och allmän rösträtt. Därtill lockade den inalles 40 000 medlemmar, många från de bredare folklagen. Med industrialismens genombrott på 1870- och 1880-talen skulle associationerna komma att ersättas av den moderna tidens demokratiska massorganisationer: folkrörelserna.¹⁶⁰

Samtidigt med associationsväsendets framväxt inleddes ”en lavinartad publicistisk utveckling”.¹⁶¹ Ett allt rikare tidningsutbud växte fram under årtiondena efter *Aftonbladets* grundande och en medborgerlig offentlighet gav möjlighet till politiska meningsutbyten. På 1860-talen var tidningarna

en livaktig del, ja kanske den mest livaktiga av alla, av Sveriges politiska liv.¹⁶²

Partiväsandets framväxt, associationernas och senare folkrörelsernas etablering och det offentliga samtalets nya politiska roll kan alla tas till intäkt för att det som Tilly kallar för den nya konfliktrepertoaren fick fäste i Sverige från 1820-talet och framåt. Att landets ekonomiska och politiska elit var delaktig i detta nya politiska liv råder det ingen tvekan om, och även städernas småfolk kom som jag diskuterat ovan att ändra sitt politiska handlande. Men hur landets landsbygdsbefolkning i allmänhet eller frälseallmoge i synnerhet påverkades av den nya konfliktrepertoaren finns det ingen forskning om. Att gå till kungs tillhörde den gamla repertoaren, medan associationer och offentlig debatt tillhörde den nya. Riksdagen är svår att passa in i schemat, då den så påtagligt förändrades med samhällsutvecklingen, men i vilket fall hade den ju tidigare bevisligen knappast varit frälseallmogens arena.

Att gå till kungs

Under frälsebonderörelsen reste flera delegationer bönder till Stockholm för att lägga sin sak för kungens fötter. Smedberg menade att "böndernas hopp om slutlig framgång tycks i stor utsträckning ha varit hopp om att till slut få rätt hos kungen". En "gammal inrotad rojalism" fanns bland allmogen.¹⁶³ Frågan är vad som hade hänt med frälseallmogens syn på kungen, och deras möjligheter att få rätt hos honom under de nästan hundra år som ligger mellan frälsebonderörelsen och Tullbergsska rörelsen.

Kanske inte så mycket. Åtminstone fyra delegationer bönder reste under slutet av 1860-talet till Stockholm med petitioner till kungen i förhoppningen att han skulle hjälpa dem i striden om jordägarerätt. Den första delegationen ska ha medfört en petition uppsatt av runt 110 personer under Råbelöfkonflikten. Den lämnades till kungen som "bad dem vara förvisade [sic!] om, att de kunna påräkna lagens hägn och att rättvisa skall dem vederfaras".¹⁶⁴ Och hösten samma år satte underlydande till Trolle-Ljungby upp en petition som ska ha förts till Stockholm av en åbo och en dräng i februari 1867. "Petitionärerna hade utsett några deputerade, hvilka personligen aflemnade petitionen till h. m. konungen, som lærer emottagit dem särdeles nådigt och lofvat att använda sitt inflytande till deras bästa."¹⁶⁵ Bägge petitionerna yrkade på att kungen skulle tillsätta en kommission med uppdrag att undersöka "våra och öfrige frälsebönders anspråk på äganderätten till den jord, som vi och våre förfäder från urminnestid innehaft".¹⁶⁶ Ingenting hände givetvis i endera fallet.

Under rörelsens höjdpunkt skulle ytterligare två deputationer avresa till

Stockholm. Den första var i Stockholm från den 16 november (eller något tidigare) och tycks ha lämnat huvudstaden den 20. Den utgjordes av fyra personer: Sven Hansson från Borrie (under Högestad gods) och Salomon Nilsson från Ramsåsa no 25 (han ägde själv 1/24 mantal av hemmanet, varav dock 1/3 ägdes av och låg direkt under Kåseholm), Karl Åkesson från Snogarp no 1 (Snogeholm) och Måns Persson från Hassle no 6 (Rönneholm). De fyra vilade inte på sina lagrar i Stockholm. De träffade Munck af Rosenschöld, där även Tullberg var vid denna tid. Den 16 november framlade de två petitioner till kungen, ”men förklarade han sig icke kunna eller vilja vidgöra något i saken utan öfverlämnade den åt skånska egendomsegarnas godtycke”. Möjligtvis förklarar det att de fyra dagen efter i egenskap av ”Sändemän från Skåne” skrev ett upprop till ”Svenska folket och dess riksförsamling” och dagen därefter besökte justitiestatministern Louis De Geer med en petition för att övertyga honom att inställa alla vräkningar innan jordäganderättsstriderna avgjorts i högsta instans.¹⁶⁷

Den andra delegationen reste till Stockholm i mitten av februari 1869 och bestod av den Sven Hansson från Borrie som varit med i novemberdelegationen, Ola Andersson från Hedeskoga, Måns Nilsson från Andrarum och Ola Dellgren från Månslunda – underlydande till Högestads, Bjersjöholms, Kristinehofs och Kronovalls gods – samt en Salomon Hansson från Bromma, som arrenderade Borrie no 3 och 4 som var annexhemman till kyrkan där, och alltså av krononatur. Även denna delegation hade en del att ombesörja. Den 15 februari sammanträdde de med Munck af Rosenschöld i form av Bondeemancipationskommittén. Mötet resulterade i att två skrifter sattes upp, dels en petition till kungen, dels ett upprop å kommitténs vägnar. Det senare skulle så småningom tryckas i *Nationala Regeringen*. De hann också besöka riksdagsmannen Per Nilsson i Espö, som en förmiddag ledsagade dem och Mårtensdotter till Kammarkollegiet. När de försökte få tillträde till kungen den 19 februari ska de först ha schasats bort av betjäningen, men Per Nilsson hjälpte dem att få audiens. Mårtensdotter vägrade Karl XV dock att träffa, hon fick vänta i kapprummet. Kungen förklarade att lagen stod över även honom, och att han inget kunde göra samt uppmanade dem att ta sina konflikter till domstolarna ”och då ska i få rätt om i har någon”. Med de orden återvände delegationen efter en vecka i huvudstaden.¹⁶⁸

Allmogens gamla tradition att gå till kungs var inte utdöd ännu vid 1860-talets slut: för Tullbergska rörelsens deltagare tycks det ha varit givet att kungen gick man till för att få rätt. Och Karl XV hedrade ju traditionen, trots att han hade kunnat undandra sig den med stöd i sollicitantsförordningen. Hur stora förhoppningar deltagarna hade om att faktiskt få hjälp är svårt att säga, men att skicka så många som fyra eller fem personer till

Stockholm kostade pengar. Om deltagarna inte trodde att deras deputationer hade några förutsättningar att lyckas alls så hade de knappast blivit av. Men kungen gjorde inte mer än att uppmana dem att följa lagen, och vid det slutade det hela. Någon vilja eller möjlighet att göra något hade Karl XV inte.

Riksdagsmän och riksdag

Ett par av de petitioner som rörelsens deltagare skrev uppmanade kungen att lägga fram en proposition till riksdagen om att denna skulle utse en kommission för att undersöka de skånska jordägenderättsförhållandena eller väddade direkt till riksdagen om att ge dem jordägenderätt.¹⁶⁹ Bevisligen var det inte deltagarna helt fjärran att vända sig till riksdagen.

Faktum är att inte mindre än sju motioner som hade med Tullbergiska rörelsen eller med de sociala och jordägenderättsliga förhållandena i Skåne att göra lades fram i andra kammaren 1868 till 1870.¹⁷⁰ De sju motionerna lades fram av inalles sex riksdagsmän. Fem av de sex var lantbrukare från Skåne. Två tillhörde nyliberalerna, tre lantmannapartiet och en svajade mellan de två.¹⁷¹ "Frälsebondefrågan" engagerade lokala riksdagsmän, varibland den nyliberala hållningen var klart överrepresenterad. Sex av motionerna passerade tämligen obemärkt förbi, men en, Ola Jönssons i Kungshult om tillsättandet av en kommitté för att utreda äganderättsförhållandena till jorden i Skåne, rönt stor uppmärksamhet. Den ledde till en hård riksdagsdebatt, där både Posse och von Troil gjorde sitt bästa för att bekämpa den. Motionen gick till utskott med en rösts marginal (81-80), där den dock – till stora delar på grund av von Troil, som visste vad som förväntades av honom – blev hårt åtgången. Den föll utan omröstning när den kom tillbaka från utskottet.¹⁷²

Även om motionerna inte lades fram av deltagare i rörelsen, så hade deltagarna bevisligen kontakter med riksdagsmän. "Vi skånska riksdagsmän, i synnerhet jag och Per Nilsson i Espö" skrev Rosenberg i sina memoarer "fingo vår dryga del deraf både muntligen och skriftligen, medelst förfrågningar och kommissionsuppdrag" i "hofverifrågan". Ett par frälsebönder i sällskap med Mårtensdotter besökte vid tillfälle Sven Rosenberg och han fick också "sig tillsänd" arrendekontrakt från olika herrgårdar som han föredrog i lagutskottet. Som redan framgått fick Per Nilsson i Espö också besök av frälsebönder, som han tillsammans med Mårtensdotter ledsagade till Kammarkollegiets arkiv och hjälpte att få audiens hos kungen.¹⁷³

Rosenberg och Per Nilsson i Espö var knappast andra kammarens mest radikala ledamöter – Rosenberg var med i lantmannapartiet, men hade tidigare räknats till de ministeriella, och Per Nilsson hade flörtat med nylibera-

lerna, men tillhörde lantmannapartiet 1869.¹⁷⁴ Om dessa relativt moderata gentlemän fick besök av frälsebönder, så förvånar det inte att den ledande skånske nyliberalen Ola Jönsson i Kungshult också hade sådan kontakter. I ett brev till sin vän Fredrik Borg, redaktör för *Öresunds-Posten*, skrev han i slutet av februari 1869 att hans motion hade "lugnat frälsebönderna det hafva de sjelfva sagt mig jag har haft besök här utaf några af dem".¹⁷⁵

Att deltagarna besökte eller skrev brev till skånska riksdagsmän kan dock inte tas till intäkt för att de hade börjat bedriva politik i den nya konfliktre-pertoarens anda.¹⁷⁶ Men deras kontakter med riksdagen stannade inte där. Faktum är att deltagarna försökte att påverka riksdagen, eller rättare sagt andra kammarens ledamöter, förutom den verksamhet som de bedrev i den medborgerliga offentligheten (se nedan).

Under det att Ola Jönssons motion diskuterades i andra kammaren efter att ha kommit tillbaka från utskottet, så påstod han att han hade "erhållit" en skrift av "bönderna". Skriften börjar med att bestrida att motionen skulle underblåsa oroligheterna. "Denna uppfattning är grundfalsk. Vi begära, vi bönfälla, att en sådan komité må nedsättas." Skriften slutar med att betona hur utfattiga "vi" är, och att okunnighet och förtvivlan drivit dem att vägra uppfylla sina kontrakt. Enligt Ola Jönsson skulle det under skriften finnas "öfver 250 namn".¹⁷⁷

Vem som skrivit skriften går inte att säga, men det tycks som att Ola Jönsson arrangerat någon form av namninsamling tillsammans med lokala deltagare i rörelsen. I slutet av mars publicerade *Ystads Tidning* ett föregivet utdrag ur ett privat brev, daterat till Kastberga den 5 mars, som ska ha varit skrivet av en frälseäbo under Ellinge:

Snälla du, var snäll och underrätta så många du kan, att de lemna sina fullmakter upp till Ola Jönsson på söndag, ty då kommer han till Eslöf för att få röster till att öfverrösta herremännen på riksdagen. Gör dig underrättad om Röddingarna fått några kontrakter [...] och lemna dem upp till Ola Jönsson, att han kan få dem upp i riksdagen föra att visa huru herrmännen behandla bönderna [...] Jöns --- Hanna Pehrsondotter".¹⁷⁸

Ingen av uppgifterna i brevet är inplausibla och inte heller språket motsäger att det faktiskt hade skrivits av Jöns Andersson och Hanna Persdotter, som några månader senare skulle ockupera det hemman de snart skulle vräkas från. Det står alltså klart att Ola Jönsson samlade ihop de 250 namnunderskrifterna från olika i håll i Skåne strax innan motionen skulle behandlas av riksdagen.

Redan innan Ola Jönsson skrivit sin motion bedrev eller samordnade Munck af Rosenschöld en annan namninsamling. Bland hans efterläm-

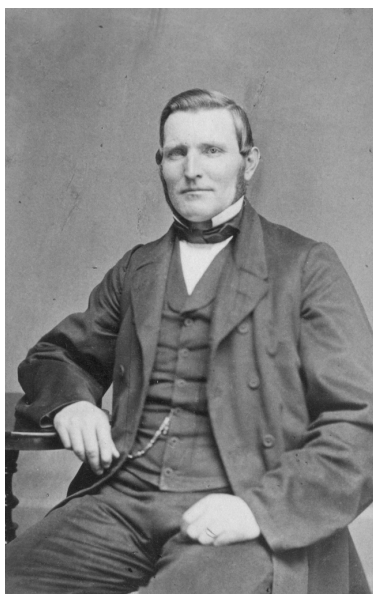

Bild 8. Ola Jönsson i Kungshult (1826–1904) blev under 1850-talet vän med *Öresunds-Postens* redaktör Fredrik Borg som blev hans politiska läromästare. Riksdagsman sedan 1859 hade han vid slutet av 1860-talet ett grundmurat rykte som rabulist. Som förkämpe för allmän rösträtt, folkbeväpning, religionsfrihet och utökade rättigheter för kvinnor föll det sig naturligt för honom att ansluta sig till det nyliberala partiet. Hans ställning som ledande skånsk nyliberal förärade honom epitetet ”den rödrepublikanska klubbens skånska filialafdelnings öfvermachinist och rumormästare”.

nade papper finns inalles 20 fullmakter eller petitioner från femton skånska socknar ställda till riksdagen, undertecknade av inte mindre 535 personer. Många av fullmakterna är lika till innehåll och bemyndigar innehavaren att ”vid riksdagen framdraga [...] portogrammer [sic!] om jordatvister och böndernas frigifvande från träldomens och lifegenskapen”. De är daterade mellan den siste december 1868 och den sjätte februari 1869.¹⁷⁹

Vem som tog initiativet till namninsamlingen är inte klart och inte heller hur Munck af Rosenschöld koordinerade det hela med alla dessa människor. Inte heller står det klart om namnen någonsin framlades inför riksdagen. Ett föregivet brev från ”en utaf f. korporalen Tullbergs förra agenter” som cirkulerade i pressen i februari månad ger dock vid handen vad namninsamlingen handlade om. Brevet är daterat till Stockholm den 29 januari, och förklarar att ”edra skrivelser äro inlemnade till Kung och riksförsamling, och äfven der er väckt motion om en undersökning om huruvida de adeliga herrarne har kommit i besittning till de stora frälsegodsen och motioner blef remiter till lagutskotten”. Brevet fortsätter med att förklara att Munck af Rosenschöld hade ”mycket [...] att göra med riksdagsgubbarne för att skriva motion och uppman [sic!] den att inlemna den på rikssallen [sic!]”. Brevet slutar med uppmaningen ”och låt mig nu icke hafva skrefvet föregäfvcs till eder och gör intet med detta som med fullmackten [sic!] der kom ej till Stockholm för än d. 25 Januari”.¹⁸⁰

Ola Jönssons motion är daterad till den 25 januari. Om en namninsam-

ling skulle lämnas in samtidigt med den, kan en fullmakt som anlände till Stockholm den dagen förmodligen inte komma med. De "portogrammer" som Munck af Rosenschölds namninsamling stödde var alltså inget annat än Ola Jönssons motion, och av formuleringen i brevet att döma tycks Munck af Rosenschöld ha bearbetat den senare. De 535 namnen i Munck af Rosenschölds insamling tycks ha lämnats in till kung och riksdag samtidigt med motionen. Både Munck af Rosenschöld och Ola Jönsson samarbetade bevisligen med rörelsens deltagare i Skåne, som med sina namn försökte påverka "riksdagsgubbarna" att rösta för en undersökning av de skånska jordägarförhållandena.¹⁸¹

Petitionerna och namninsamlingarna till stöd för Ola Jönsson i Kungshults motion måste tas till intäkt för att det fanns ett hopp hos vissa deltagare om att riksdagen skulle hjälpa dem.¹⁸² I början av februari påstod *Ystads Tidning* att en underlydande till Eriksdal ska ha sagt att "nu har riksdä'n tagit hand om böndernas sak, så att nu bli vi snart alla fria och behöfva inte med fråga efter häradsrätter eller andra domstolar".¹⁸³ Kronolänsmannen Malmqvists rapporterade under december månad att bönderna hade stort förtroende för Tullberg som de "på sätt ryktet förmäler" trodde skulle "uppträda" vid riksdagen och få alla "utmätnings och vräkningsåtgärder" ogiltigförklarade. Senare skulle Malmqvist skriva att "Ola Jönssons bekanta motion göra bönderna, om möjligt är, mera trotsiga än förut".¹⁸⁴

Det är alltså klart att kontakter förekom mellan deltagare i rörelsen och skånska riksdagsmän. Även om kontakterna inte alltid hade med själva riksdagen att göra, så tyder de på att frälsebönderna upplevde att det var lönt att vända sig till riksdagsmän för att få hjälp. Minst två petitioner skrevs i förhoppningen om att riksdagen skulle ta sig an deltagarnas sak, ett par hundra personer gjorde ett försök att göra sin röst hörd i andra kammaren genom att stödja Ola Jönssons motion, och över dubbelt så många deltog i den namninsamling som Munck af Rosenschöld hade hand om med samma syfte. Någon form av förtroende för eller förhoppning om att få hjälp av riksdagen som institution och/eller enskilda riksdagsmän som personer måste åtminstone delar av deltagarna ha hyst. *Ystads Tidnings* och Malmqvists kommentarer pekar ju också på att det fanns ett förtroende för riksdagen. Det förtroendet kunde inte ens andra kammaren leva upp till, lika lite som kungen.

Tullbergska rörelsen visar inte bara att frälsebönder röstade, utan också att de började se ett värde i sin rösträtt, i alla fall i rörelsens kölvatten. I januari 1869 publicerade *Nationala Regeringen* tre skriftliga edsförpliktelser undertecknade av personer från Baldringe, Bjerresjö, Borrie, Bromma, Hedeskoga, Högestad, Söfvestad och Årsjö, byar som borde vara bekanta för

Bild 9. Arvid Fredriksson Posse (1820–1901), greve och godsägare, ledamot av andra kammaren och ledande man i lantmannapartiet, har gått till historien som en utpräglad maktmänniska. Arrendatorerna under hans eget Charlottenlund i Balkåkra socken ställde sig utanför Tullbergsska rörelsen, men som förmyndare för Carl Erik Piper, innehavare av de stora fideikommisserna Högestad och Kristinehof, skulle han i allra högsta grad bli involverad i den. Stämningen mot Tullberg och Eskil Larsson för bedrägeri var hans verk.

läsaren vid det här laget: de utgör en stor del av rörelsens huvudområde (jfr karta 3). Posse anklagades för att via sina inspektorer eller förvaltare ha hotat sina underlydande med vräkning om de inte röstade på honom till riksdagsman. Av ett senare nummer av tidningen framgår att ett formellt klagomål för ”störande af och otillbörlig inverkan på valfriheten till val af ledamot i andra kammaren” hade lämnats in till justitiekanslern.¹⁸⁵ Vad klagomålet mynnade ut i är inte känt. Oavsett om anklagelsen är sann eller inte – hösten 1869 manipulerade dock Posse utan tvekan riksdagsvalet i Ljunits och Herrestad härader å det grövsta – tyder den i sig på ett gryende politiskt intresse bland deltagarna.¹⁸⁶

Sammanfattningsvis hade alltså riksdagen en inte obetydlig roll i deltagarnas kamp för jordägarerätt. De petitionerade den, kontaktade sina riksdagsmän och sammanställde namninsamlingar till stöd för en motion som bröt en lans för deras sak, sammantaget ett relativt sofistikerat politiskt beteende. Även om deltagarna i rörelsen inte nödvändigtvis tog initiativet till någon av namninsamlingarna, så visar deras agerande gentemot riksdagen att deras handlingar på den politiska arenan inte stannade vid att gå till kungs. Och det finns mer som visar på det.

Den medborgerliga offentligheten

Tullbergiska rörelsen fick eldunderstöd av den radikala pressen. *Folkets Tidning*, *Fäderneslandet*, *Nationala Regeringen*, *Sveriges Tidning*, *Söndags-Nisse* och *Öresunds-Posten* stödde deltagarnas kamp om jordäganderätt. På grund av tidens lagstiftning kunde pressen inte öppet förespråka lagbrott, och genomgående avrådde tidningarna bestämt deltagarna att bryta sina kontrakt eller ta till våld. Stödet bestod främst i att man kritiserade de sociala förhållandena på godsens och förespråkade deltagarnas rätt att kämpa för jordäganderätt, juridiskt eller politiskt. Tullberg som person var många av dessa frälsebondevänliga tidningar kritiska till.¹⁸⁷

Karl bom, svensk protestforsknings nestor, hävdade i *Hungerupplöpp och strejker 1793–1867* (1967) att pressen ”under hela epoken utgör en beaktansvärd faktor vid uppkomsten av folkresningar”. Någon avgörande roll som opinionsbildare hade den inte, men redan i slutet av 1700-talet fungerade den som inspiratör till folkliga resningar. Många av dem som fälldes för deltagande i upplöpp och kravaller var tidningsprenumeranter eller tidningsläsare.¹⁸⁸ En stor andel av frälseallmogen på 1860-talet var ju läs- och skrivkunnig, så frågan om rörelsens deltagare läste några tidningar, och i så fall vilka, aktualiseras. När det gäller den nya konfliktrepertoarens vara eller icke vara på den skånska landsbygden är det värt att undersöka om de själva var aktiva i den medborgerliga offentligheten och i så fall på vilket sätt.

Tidningsläsandet i frälsebygderna kom att stötas och blötas i pressen under rörelsens gång. När *Folkets Tidning* beklagade sig över att frälsebönderna inte läste annat än de konservativa *Snällposten*, *Malmö Allehanda* och *Väktaren* svarade den tillika konservativa *Helsingborgs Tidning* med att hävda att de endast läste *Folkets Tidning*, *Öresunds-Posten* och *Fäderneslandet*, tre tidningar som var djupt samhällskritiska och kan beskrivas som radikala eller liberalradikala.¹⁸⁹ *Folkets Tidning* och *Öresunds-Posten* utgavs i Lund respektive Helsingborg av Jöns Christian Bülow och Borg. *Fäderneslandet*, med Samuel Ödmann som redaktör, var den ledande radikala Stockholms-tidningen, och Nyliberala partiets främsta organ.

Öresunds-Posten blev inte *Helsingborgs Tidning* svaret skyldig. Postlistan, där det framgick hur många prenumeranter varje tidning hade vid landets olika postkontor, visade att *Öresunds-Posten* hade få eller inga prenumeranter i de trakter där ”frälsebondefrågan” hade varit på tapeten. ”Vi tro förhållandet är detsamma med *Folkets Tidning*”. *Folkets Tidning* hade 1868 en upplaga på endast 640 exemplar.¹⁹⁰ Skånes två främsta radikala tidningar nådde alltså knappast ut i någon större mängd i de bygder där Tullbergiska rörelsen härjade.

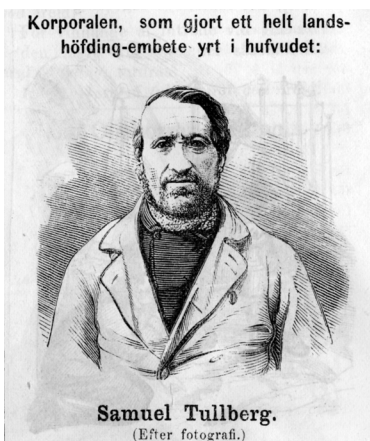

Bild 10. "Korporalen, som gjort ett helt landshöfding-embete yrt i hufvudet". En tidning som *Söndags-Nisse* försatte inte chansen att driva gäck med etablissemanget under Tullbergska rörelsen, inte minst i efterdyningarna av Tullbergs kontroversiella häktning och den dagarna därpå följande händelsen vid Kärrstorp.

Det gäller även delar av den radikala Stockholmspressen, till vilka förutom *Fäderneslandet* även *Sveriges Tidning* och *Söndags-Nisse* kunde räknas. *Fäderneslandet*, *Sveriges Tidning* och *Söndags-Nisse* hade tidigt år 1869 5165, 2145 respektive 325 prenumeranter utanför Stockholm,¹⁹¹ vilket sett till landets över fyra miljoner invånare betyder att även om varje tidning enligt tidens sed lästes av flera personer, så kan de knappast ha fått ett större genomslag på den nationella nivån. Vid Helsingborgs postkontor fanns det tidigt år 1869 32 prenumeranter på *Fäderneslandet* och 18 på *Söndags-Nisse*. Vid Ängelholms postkontor var motsvarande siffror 20 och sex, samt tre för *Sveriges Tidning*.¹⁹² Men några uppgifter på hur prenumerationssiffrorna såg ut i frälsebygderna har inte gått att uppbringa. Det är dock sannolikt att relativt få exemplar av de nämnda tidningarna nådde ut i frälsebygderna.¹⁹³

Det fanns dock ytterligare en radikal Stockholmstidning, *National Regeringen*, med en upplaga på 3000 exemplar.¹⁹⁴ Den drevs av den gamla rabulisten Munck af Rosenschöld, Ödmanns föregångare som chefredaktör för *Fäderneslandet*. I *National Regeringen* framförde Munck af Rosenschöld ett för tiden radikalt politiskt program som stod Nyliberala partiet nära. Tidningen hade därtill rykte om sig att vara "Tullbergs" organ. *Öresunds-Posten* hävdade att om någon tidning lästes bland frälsebönderna, så var det varken den eller *Folkets Tidning*, utan just *National Regeringen*, som östes ut "säckavis" bland dem. Andra samtida gjorde gällande att den spriddes i "tusentals exemplar [...] mot en prenumeraionsafgift af 5 rdr" bland frälsebönder eller skickades i "tunnsäckar" till Tullberg. Den lästes "i nästan hvarje stuga".¹⁹⁵

Men det svårt att säga något säkert om frälseallmogens faktiska tidningsläsande utifrån sådana uttalanden. I kronolänsmannen Malmqvists rapporter finns dock en källa från en initierad observatör av rörelsens och

frälseallmogens liv. Han menade att frälsebönderna ”för att [...] inhämta en smula upplysning och folkvett samt bättre följa med händelsernas gång, hålla [...] 2ne tidningar, neml: ’Nationalregeringen’ och ’Sveriges Tidning’, af hvilka den först nämnde är mest omtyckt”.¹⁹⁶ *Sveriges Tidning*, vars redaktör vid tillfället var rabulisten Janne Damm som senare skulle skriva nyckelromanen *Skånska frälsebönder* (1879) om rörelsen, var populär. Det förvånar mindre än att *National Regeringen*, som vid tidpunkten endast hade hunnit komma ut i ett nummer, redan hade hunnit etablera sig i frälsebygderna.¹⁹⁷

Bland Munck af Rosenschölds bevarade handlingar finns en lista över prenumeranter som visar att *National Regeringen* mycket riktigt hade en viss spridning i frälsebygderna. Tullberg och Salomon Nilsson var bland de första att anteckna sig som prenumeranter av tidningen; Nilsson antecknade sig för tre nummer. Några andra deltagare i rörelsen finns inte med på listan, men bland handlingarna finns också ett brev där tre arrendatorer från Baldringetorp, Borrie och Bromma beställer tre, en respektive fyra prenumerationer (å fem riksdaler per prenumeration) av tidningen.¹⁹⁸ Alla tre byarna var involverade i rörelsen. Med tanke på tidens vana att varje tidning lästes av flera personer, kan åtta nummer ha varit mer än nog för att täcka in tre frälsebyar.

Källmaterialet tillåter inga säkra slutsatser om tidningsläsandet i Skånes frälsebygder under rörelsens gång. Att säga något om hur många frälsebönder som höll sig med eller läste tidningar låter sig inte göras. Men *National Regeringen* och *Sveriges Tidning* tycks i alla fall ha haft en entusiastisk men till storleken obestämbar läsekrets.¹⁹⁹

Det verkar som att det inte var riktigt opportunt att läsa något annat än radikala tidningar i de trakter där rörelsen grep omkring sig. I samband med att *Helsingborgs Tidning* beklagade sig över att frälsearrendatorer endast läste radikala tidningar påstod den också att ”det har [...] gått så långt på några ställen att ingen vågar hålla annan tidning, emedan han då genast misstänkes gå ’de stores’ ärenden och fördenskull blir utsatt för allehanda trakasserier”.²⁰⁰ Med tanke på att de som gick ”de stores” ärende kunde bli både hotade, misshandlade och beskjutna så är uttalandet knappast orimligt, även om det bör tas med en källkritisk nypa salt. Som vanligt gav *Folkets Tidning* en något annan bild: ”Inspektor Collin på Björnstorp har förbjudit bönderna att med gårdens post få emottaga *Folkets Tidning*, och har någon dessutom uppbränt de exemplar af tidningen som varit böndernas tillhörighet.”²⁰¹ En kamp kring frälseallmogens tidningsläsande anas, vilket tyder på – om dessa uppgifter nu är korrekta – att både frälsebönder och godsägare såg pressen som viktig.

Faktum är att deltagarna i rörelsen gjorde mycket mer än att läsa *National Regeringen*. De var med och grundade den. Tullberg erkände under förhör – myndigheterna misstänkte honom för att ha sponsrat tidningen – att han i oktober 1868 hade träffat Salomon Nilsson och ”Sven [Hansson] i Borrie” i Stockholm. De två hade fört honom till Munck af Rosenschöld. Någon tidning hade de inte diskuterat då, men senare, ”antingen i Stockholm eller under hemresa nämnde båda bönder saken för Tullberg”. Sedermera hade pengar samlats in bland ”frälsebönderna i länet” till *National Regeringen*, men Tullberg hade inte befattat sig med det, ”utan hade Salomon Nilsson och Mätta Mårtensdotter hufvudsakligen haft denna angelägenhet om hand”.²⁰²

Ett utkast till ett brev av Munck af Rosenschöld till Salomon Nilsson, daterat den 26 november 1868, tyder på att det var den förre som tog initiativet till tidningen.²⁰³ I brevet framgår att Munck af Rosenschöld samma dag som Salomon Nilsson hade lämnat Stockholm hade försökt få *Norrlandsposten* att ta upp ”Er sak”, men att den inte hade kommit in ännu. Nästan lite apropå lade han till att ”för att vara oberoende af andra och kunna drifva saken igenom vid riksdagen och få besittnings och eganderätten afgjord genom lag och fideikommisserna upphäfna vill jag utgiva en egen tidning”. Den skulle innehålla ”det vanliga” så att dess prenumeranter inte skulle behöva hålla någon annan tidning. Han ber i brevet Salomon Nilsson att anförskaffa 300 riksdaler ”så kommer tidningen genast ut en gång i veckan”.²⁰⁴

Av ett nytt brevutkast från den 7 december framgår att Salomon Nilsson hade svarat på Munck af Rosenschölds brev. I utkastet tackar Munck af Rosenschöld ”för besväret för prenumeration och det intresse, som därför visats”. ”Nu veta Tullberg, som nu i lördags ock skulle söka skaffa prenumeranter från sitt håll och lofvade vara här igen på onsdag.” Salomon Nilsson uppmanades att få tag på så många prenumeranter som bara gick, och föra upp dem på en lista som Munck af Rosenschöld noga beskrev.²⁰⁵

Salomon Nilsson lyckades faktiskt hitta prenumeranter åt Munck af Rosenschöld: de tre arrendatorerna från Baldringetorp, Borrie och Bromma gav sina prenumerationspengar till honom.²⁰⁶ Och fler personer verkade som prenumerationsvärvare bland frälseallmogen. Det ovan refererade brevet av en av ”Tullbergs förra agenter” innehåller en uppmaning om att prenumerera på *National Regeringen* och att skjuta till pengar till den ”ty det är den som skall drifva på med edra affärer och den kostar mycket att hålla”.²⁰⁷

Hösten 1868 hjälpte sålunda personer från frälsebygderna till att finansiera landets mest radikala tidning. Åtminstone Tullberg och Salomon Nilsson

fungerade som prenumerantvärvare för tidningen. Om man därtill lägger att Mätta Mårtensdotter ingick i tidningens redaktion, så framgår det hur engagerade rörelsens lokala ledare var i den.²⁰⁸ Det är svårt att säga hur stort stödet för tidningen var, men åtminstone vissa deltagare i rörelsen såg ett värde i att ha en tidning på sin sida, att ha en röst i den medborgerliga offentligheten.

Detta för över till i vilken utsträckning deltagarna i rörelsen själva var aktiva i den medborgerliga offentligheten. Det tydligaste inslaget av opinionsbildning i Tullbergiska rörelsen var att flera av de petitioner och upprop ställde till kungen, justitiestatsministern eller riksdagen som deltagarna satte sina namn under kom att publiceras i pressen. Råbelöfsallmogens petition till kungen trycktes i ett bihang till *Nya Kristianstadsbladet*.²⁰⁹ "Skånska böndernas adress till svenska folket och dess riksförsamling" och adressen till justitiestatsministern, underskrivna av den delegation frälsebönder som var i Stockholm i mitten av november 1868, trycktes i *Sveriges Tidning* och den förra även i *Nationala Regeringens* första nummer.²¹⁰ Bondeemancipationskommitténs skrivelse till kungen och "Adress från Allmogen i Skåne" ställd till kungen kom med i *Nationala Regeringens* sista nummer.²¹¹ Skrivelser från tre av de fyra delegationer som begav sig till Stockholm kom alltså inte bara inför kungens ögon.

Men det är inte givet att det var deltagarna själva som tog initiativet till att få skrifterna publicerade. Munck af Rosenschöld kan mycket väl ha skrivit de två sista Stockholmsdelegationernas petitioner;²¹² att hans tidning tryckte dem förvånar knappast. Munck af Rosenschölds korrespondens tyder dock på att både han själv och Salomon Nilsson var aktiva i den medborgerliga offentligheten. Innan Salomon Nilsson lämnade Stockholm i november skrev han och de som ledsagat honom dit ett brev till *Norrlandspostens* redaktion, där den uppmanades att ta in "Skånska böndernas adress till svenska folket och dess riksförsamling" och deras petition till justitiestatsministern. Till brevet lade Munck af Rosenschöld endast en kort notis om att han intygade sanningshalten i de gjorda påståendena. Senare skulle Munck af Rosenschöld rapportera till Salomon Nilsson om hur han lyckades föra in "Er adress" både i *Norrlandsposten* och i *Sveriges Tidning*.²¹³ Salomon Nilsson och hans meddelegater tycks alltså ha varit aktiva i att få sina skrifter spridda i pressen, även om de tog hjälp av Munck af Rosenschölds kontaktnät.

Förutom publiceringen av adresser och petitioner, så var dock inte deltagarna särskilt aktiva i den medborgerliga offentligheten. Sammanlagt uppgår antalet artiklar eller insändare som skrevs av deltagare i rörelsen som jag har

hittat till mindre än ett dussin. De trycktes i samma tidningar som figurerat ovan: *Folkets Tidning*, *National Regeringen* och *Sveriges Tidning*. Några insändare riktade kritik mot gudsherrar för att ha vanskött kyrka och fattighus,²¹⁴ tvingat sina arrendatorer att rösta på dem i riksdagsval under hot om vräkning²¹⁵ eller, som Mätta Mårtensdotter gjorde, för att hålla sina underlydande i "andlig trældom och lifegenskap" genom att missköta skolorna och tillsätta gunstlingar som präster.²¹⁶ Det hände också att man gick i svaromål på andras insändare där påståenden framförts som man ville gensäga.²¹⁷

När rörelsens nederlag började bli uppenbart, tog sig deltagarnas växande desperation även uttryck i pressen. En insändare tryckt i *Sveriges Tidning* i början av januari 1869 förklarade att "vi [...], bönderna i Andrarum är ett hårdfört folk, som säkerligen möta med våld med våld" om landshövdingämbetet skulle sätta in några "våldsåtgärder" – bönderna i Andrarum hade dagarna innan lagt ned arbetet och ansökt om skatteköp. Insändaren fortsatte med att förklara att "dessa ättlingar af gamla snapphanar" inte var rädda för militären, och att man hade beväpnat sig och beslutat att "våga lif och blod för sin frihet".²¹⁸ Kort därefter tryckte *National Regeringen* en insändare som hotade med att "bränna var herregård" och "med sprängolja eller dynamit skicka tyrannerna på väg till himlen". "Innan vi stupa, skall inte finnas någon herregård i Skåne, som icke är stekt."²¹⁹ Därmed passerades gränsen för vad som gick att säga i offentligheten i 1860-talets Sverige. Brevet föranledde *National Regeringens* andra indragning på mindre än en månads tid. Med tanke på risken för redaktörer och ansvaringar att låta sådant gå i tryck är det begripligt att dessa är de enda artiklarna av sitt slag.²²⁰

Tullberg själv, som svor sig fri från att ha haft något med *National Regeringen* att göra, tillstod under förhör att han hade prenumererat på två tidningar och att han hade skickat artiklar till dessa som dock andra hade skrivit.²²¹ Det är ju klart att han ljög när han sa att han inte hade något med *National Regeringens* uppsättande att göra, men så var knappast fallet när han erkände att han skickat in artiklar. Även Tullberg tycks alltså ha använt pressen, även om det inte är klart vilka artiklar det var som han skickade in. Kanske publicerades de inte, kanske var det några av artiklarna ovan.

Radikala tidningar lästes bevisligen av frälsebönder och det var inte främmande för vissa deltagare att ekonomiskt stödja en tidning eller att delta i det offentliga samtalet. Men samtidigt kan deltagarna knappast sägas ha varit särskilt aktiva i den medborgerliga offentligheten; jämfört med det stora utrymmet rörelsen fick i den samtida pressen, är det slående hur lite deltagarna faktiskt skrev.²²² "Frälsebondefrågan" debatterades, men det var främst en debatt där den bildade borgerligheten deltog.

Det är dock fullt möjligt att man skrev till andra tidningar och blev refuserade. Det är slående att deltagarna endast kunde nå ut i *National Regeringen*, *Sveriges Tidning* och *Folkets Tidning*. I godsägarvänliga tidningar som *Malmö Handels- och Sjöfarts-Tidning* och *Ystads Tidning* syns de inte till, och inte heller i de radikala *Fäderneslandet* och *Öresunds-Posten*, som hade starka sympatier för frälseallmogens, om inte Tullbergs, sak.

I den meningen var satsningen på *National Regeringen* både lyckad och nödvändig. Tidningens första nummer kom ut den 23 december 1868, bara en dryg månad efter att den hade dryftats för första gången. De tre första sidorna upptog nästan uteslutande ”frälsebondefrågan”. I senare nummer fortsatte den att driva de skånska frälseböndernas sak. Dess sponsorer i rörelsen fick vad de betalade för. Men Munck af Rosenschöld gjorde mer än så: i tidningen drev han samtidigt sitt eget politiska projekt och förespråkade allmän rösträtt och folkbevapning jämte bondeemancipation. Med *National Regeringen* gjorde Tullbergsska rörelsen ett kortvarigt men påtagligt bidrag till den medborgerliga offentligheten vid 1860-talets slut. Tidningen kom ut med ialles sex nummer fram till den 16 mars 1869. Den överlevde Tullbergsska rörelsen med bara några veckor.²²³

Associationsväsendet – och politisk organisering?

Till den nya tidens konfliktrepertoar hörde associationsväsendet och formell politisk organisering. På 1860-talet var associationerna ett väl etablerat handlingsalternativ i Sverige, och även om det politiska livet inte såg ut som idag, hade politiska partier börjat växa fram. I första hand var dock associationerna och partipolitiken något som en relativt liten, i första hand urban, elit ägnade sig åt. Av associationerna hade endast skarpskyttet en mer folklig och lantlig förankring. Tullbergsska rörelsen ger en unik möjlighet att undersöka i vilken grad, om någon, som associationstanken hade nått de skånska frälsebygderna vid 1860-talets slut och om Nyliberala partiet och det nya sätt att organisera politisk verksamhet som det stod för hade fått något genomslag.

Tullbergsska rörelsen skulle ge upphov till minst två politiska organisationer av för 1860-talet modernt snitt, och ytterligare organisationsförsök som tycks ha runnit ut i sanden. Den första av dessa hade en påtaglig koppling till jordäganderättsstriderna: Bondeemancipationskommittén. Initiativtagare var troligen Munck af Rosenschöld. I *National Regeringens* första nummer publicerade han ett upprop som kallade kommittén till möte den 15 februari. Kommitténs syfte var att granska och underteckna ”de skrivelser hvilka skola inlemnas till konung och riksförsamling”. Med ”Bondeeman-

cipationen” avsåg tidningen ”svenska bondens rätt, att liksom ryska bonden friköpa sin jord, vare sig, denna hör under kronan, bruk, säteri eller hvad annat herravälde som helst”.²²⁴

Mötet hölls planenligt den 15 februari. Närvarande var förutom Munck af Rosenschöld av allt att döma också de fem sändemän från Skåne som var i Stockholm vid tiden, inklusive Sven Hansson i Borrie, som varit med även i den delegation som rest till Stockholm i november. Då mötesprotokollet är mycket vagt, går det inte att säga om även andra närvarade. Kommittén beslöt ”enhälligt” att råda frälsebönderna att förlika sig med godsägarna och avbryta rättstvisterna i väntan på att riksdagen skulle ta ställning till Ola Jönssons motion. Den lagliga vägen var den enda rätta. En petition ställd till kungen uppsattes och skrevs under av de fem sändemännen, som också framförde den till honom några dagar senare.²²⁵

Bondeemancipationskommitténs vidare öden är tyvärr svåra att följa. Munck af Rosenschöld var i alla fall fortfarande engagerad i frågan om bondeemancipation sommaren 1870. Då skrev han brev till riksdagsmän i egenskap av ”ledamot i svenska bondeemancipations komitén [sic]” och försökte få upp den på dagordningen på ett folkmöte som hölls i Bodal utanför Stockholm den 26 juni av en utbrytargrupp ur Nyliberala partiet, Föreningen för folkets väl, vari Munck af Rosenschöld var sekreterare.²²⁶ Men därefter slutar spåren; kommitténs vidare öden går inte att avgöra.

Bondeemancipationskommittén var ett försök till formell politisk organisering; dess tänkta roll var att samordna kampen om jordägarerätt inför riksdag och kung. Kommittén var ju även aktiv i offentligheten genom *Nationala Regeringen* och Munck af Rosenschölds försök att påverka åtminstone en riksdagsman. Att karaktärisera kommittén är inte helt enkelt med tanke på det fragmentariska källmaterialet. Å ena sidan var den öppet politiserad på ett sätt som associationerna inte var, å andra sidan var den knappast särskilt militant och förespråkade en politisk lösning. I någon mening får den sägas ha varit en association. Tyvärr går det inte att säga vilken roll Munck af Rosenschöld respektive frälsebönderna hade i kommitténs tillblivelse och verksamhet. Men även om den skapades av Munck af Rosenschöld så deltog dock Salomon Nilsson och hans medresenärer på minst ett möte och det är i sig intressant, ty skånsk frälseallmoge hade inte tidigare deltagit i något liknande.

De fem ”sändemännen” som var med på Bondeemancipationskommitténs enda dokumenterade möte tycks ha dragit någon slags slutsats av att kungen hade tvätt sina händer när de väl fick träffa honom. En dryg månad senare försökte de grunda en ”frivillig friskyttelkår”. Ledare för initiativet tycks dock en apotekare Carl Weinberg från Brösarp i Albo härad ha varit;

han skrev ett brev till Munck af Rosenschöld där han förklarade sina och de fem sändemännens planer. Ett möte skulle hållas i Tranås där en skrivelse skulle antas. Skrivelsen uppmanade "Svenska folkets frisinnaade män inom Bondeklassen" att bilda en friskyttelå och innehöll ett förslag på stadgar. Weinberg ville ha Munck af Rosenschölds synpunkter på skrivelsen. Ingenting i skrivelsen säger att kåren skulle inordnas i Sveriges armé eller underordna sig kungen, vilket väcker misstanken att den – som skarpskyttet hade varit tänkt – skulle användas i politiskt syfte, här som ett led i kampen om jordägarerätt. Även om det inte tycks ha blivit något av det hela, visar det ånyo att deltagare i rörelsen inte stod främmande för att organisera sig i mer moderna former.²²⁷

Nyliberala partiet hade ett av sina starkaste fästena i just Skåne. I december 1868 grundades en lokalavdelning av partiet, omväxlande kallad Demokratiska sällskapet i Skåne eller Nyliberala partiets filialafdelning i Skåne. Avdelningens starke man var Ola Jönsson i Kungshult. Bland dess medlemmar ingick också de båda tidningsredaktörerna Borg och Bülow.²²⁸ Alla tre hade i varierande grad stött Tullbergsska rörelsen.

En av de första frågorna Sällskapet tog upp var bildandet av socken-, härads- och provinsavdelningar för att sprida sina åsikter.²²⁹ Ett par sådana grundades på andra håll i landet under sommaren 1869.²³⁰ Det verkar som att en sådan avdelning grundades av deltagare i Tullbergsska rörelsen: Skarhults bonde- och arbetareklubb. Klubben är än mer undflyende än Bondeemancipationskommittén, men något går dock att säga.²³¹ Den bildades i Strös och Skarhults församling våren 1869. Till det möte där Demokratiska sällskapet diskuterade just lokalavdelningar hade den ställt en skrivelse som *Öresunds-Posten* hyllade som ett tecken på "den intelligens och de frihetssträvanden, som alltmer träda i dagen bland provinsens landtbefolkning", tyvärr utan att närmare redogöra för dess innehåll.²³² I ett brev till partibrodern Borg från början av maj 1869 skrev Bülow att "Skarhult och Hurfva-gubbarne", som inte gärna kan ha varit något annat än Bonde- och arbetarklubben, "önska sig ett folkmöte i Hurfva och ha derom talat med mig". (Hurfva är grannsocken med Skarhult, jfr karta 2). Han hade lovat dem ett sådant i slutet av månaden. Ett möte i Hurfva annonserades också för den 30 maj, men något möte verkar aldrig ha kommit till stånd: det nämns under alla omständigheter inte i pressen.²³³

Bonde- och arbetarklubben ska ha haft över 100 medlemmar och ha träffats i socknens skolhus, i alla fall till en början. Pressen rapporterade nämligen i slutet av juni om "en frälseegare" som "rasar" då det "i socknen har bildat sig en afdelning af demokratiska partiet och denna afdelning, som räknar öfver 100 medlemmar". Avdelningen träffades i ett av sock-

nens skolhus på söndagar men ”presten, som naturligtvis är frälseegarens förnämste man, har föga intresserat sig för folkupplysning; men för att förhindra demokraterna att hålla sammanträde i skolan, har nu presten anordnat – söndaskola”.²³⁴

Även om det inte går att identifiera en enda av klubbens medlemmar till namnet, så råder det ingen tvekan om att det var underlydande till Skarhult, och deltagare i rörelsen som var aktiva i den. Hela Skarhult socken var nämligen av frälsenatur och nästan all jord låg under Skarhults gods. Det fanns inte en enda hemmansägare i hela socknen. Ägaren till Skarhult, friherre Carl Johan Gustaf Adolf von Schwerin, hade därtill patronatsrätt till Strö och Skarhults socknar.²³⁵ Mycket mer adelsdominerad än så kunde en socken i 1860-talets Sverige inte vara; friherren ägde allt, inklusive prästen. Oavsett vilka bönder och arbetare som var med i klubben, så arrenderade de jord av eller arbetade åt von Schwerin. Då underlydande till Skarhults gods hade deltagit i arbetsnedläggelser under rörelsen, om förmodligen bara för en kortare tid, får det sägas vara mycket troligt att samma personer också var medlemmar av bonde- och arbetareklubben. Under alla omständigheter fanns det under våren 1869 en ”bonde- och arbetareklubb” ansluten till det Nyliberala partiet i en skånsk godssocken. Underlydande till godset utövade en tidigare aldrig sedd form av politisk verksamhet, formell politisk organisering inom ramen för ett parti.

Även Tullberg tycks ha insett att nyliberalerna erbjöd vissa möjligheter i striderna om jordäganderätt. I april 1869 besökte han ett av Demokratiska sällskapets möten i Hässleholm, ”men blef tillsagd att genast aflägsna sig”, vilket han också gjorde.²³⁶ Ola Jönsson, Borg och Bülow kunde strida för arrendatorernas jordäganderätt i riksdag och tidningar, men ha med den före detta korpralen att göra, ville de bevisligen inte.

Men kontakterna mellan deltagare i rörelsen och Demokratiska sällskapet slutade inte där. Ett av Nyliberala partiets främsta vapen i kampen för samhällsförändring var de så kallade folkmötena. Folkmöten hade börjat hållas i Sverige redan under 1850-talet, framför allt av reformrörelsen eller skandinavistiska kretsar. Årsskiftet 1868/1869 tog nyliberala krafter över folkrörelsetanken och en formlig folkmötesrörelse inleddes: det ena folkmötet efter det andra arrangerades över hela landet. Bara fram till hösten 1869 hölls ett hundratal folkmöten. Även om inte alla folkmöten arrangerades av Nyliberala partiet, är det symptomatiskt att den mest omfattande och planmässiga verksamheten ägde rum i Malmöhus, Kristianstads och Örebro län, partiets tre främsta fästen utanför Stockholm.²³⁷

Deltagare i Tullbergsska rörelsen försökte använda folkmötena i kampen om jordäganderätt. Arrendatorn Jöns Andersson skrev, i det redan citerade

brevet i *Ystads Tidning*, att fullmakter till riksdagen skulle gå att lämna till Ola Jönsson i Kungshult ”på söndag, ty då kommer han till Eslöf. [...] Vi få ett mycket stort folkmöte på söndag”. Kanske hade Jöns Andersson kontakt med en viss Per Hansson från Bjeresjö, som på tal om samma folkmöte skrev ett brev till Munck af Rosenschöld, där han undrade om ”detta sammanträde beror på frelsefrågan, eller om det utgöres till vår fördel, med hofveriets afskaffande, emedan vi ämnar att inlägga en skrift, för behandling af sammanträdet.” Förmodligen blev bägge två, om de nu begav sig till Eslöv något besvikna, ty Ola Jönsson var fortfarande i Stockholm och ”frelsefrågan” behandlades säkerligen inte, då den godsägarvänliga *Ystads Tidning* betonade att mötet hade gått lugnt till och präglades av försonlighet.²³⁸ Och av pressens rapporter att döma, så tog inget annat folkmöte under 1869 heller upp ”frelsefrågan”.²³⁹

På det politiska området handlade rörelsens deltagare med andra ord både enligt invanda och mer nyetablerade mönster. Att gå till kungs var en gammal tradition, som använts förr i konflikter mellan frälsebönder och godsherrar och det är slående – om inte förvånande – att denna medeltida sedvänja ännu ingick i konfliktrepertoaren på 1860-talet. Men i konfliktrepertoaren ingick också flera handlingsalternativ som måste räknas till den nya tiden. Deltagarna i rörelsen samlade in namn för att påverka riksdagen, finansierade en tidning och såg till att sprida sina petitioner i pressen, där man också till viss del på annat sätt deltog i det offentliga samtalet. De var delaktiga i en association som Bondeemancipationskommittén, och ett politiskt partis lokalavdelning, Skarhults bonde- och arbetareklubb. De visade intresse för att använda folkmöten som en plattform. Förvisso anar man personer som Ola Jönsson i Kungshult eller Munck af Rosenschöld som initiativtagare till många av deltagarnas handlingar på de ”nya” arenorna, men detta till trots så var åtminstone vissa av dem villiga att engagera sig i den nya tidens konfliktrepertoar. År 1869 hade denna nått de skånska frälsebygderna, om än i blygsam skala.

Samtidigt måste det framhållas att det endast var delar av den nya konfliktrepertoaren som användes. Kollektiva manifestationer som förekom i städernas politiska kultur i form av processioner, parader och marscher med fanor och musik användes inte. De var ännu något för den urbana medelklassen, aktioner som snart skulle tas över av arbetarklassen, men till frälsetrakterna hade de inte kommit vid slutet av 1860-talet.

Slutsatser

Hobsbawm och Rudé skrev en gång att "a remarkable feature of the labourers' movement of 1830, distinguishing it from many of its kind, was its multiformity". Samma sak kan sägas om Tullbergsska rörelsen: konfliktrepertoaren på den skånska landsbygden hade en stor bredd på 1860-talet. Deltagarna i rörelsen använde både juridiska, olagliga och politiska handlingar i kampen om jordägarätt. På det juridiska området fanns det bara två egentliga vägar att gå – ansökningen om skatteköp eller rättsegången – men på andra områden var repertoaren rikare. Deltagarna hade en innehållsrik olaglig konfliktrepertoar: skörd och bete på gamla gårdar, tjuvskytte, husockupationer, bedrägliga lösöresaktioner, hot och trakasserier, angrepp på djur, skottlossning, mordbrand, misshandel samt motstånd mot vräkningar/inflyttningar. Även väpnat uppror fanns bland valmöjligheterna. Och det fanns en levande tradition av anonymt motstånd. Även på den politiska arenan hade frälseallmogen mer än ett vapen, och de formella sätten att bedriva politik på som fanns i 1860-talets Sverige – riksdag, press, association, politisk klubb, folkmöte – togs till, liksom den hävdvunna formen att gå till kungs. Summa summarum en remarkabelt "multiform" konfliktrepertoar, för att låna Hobsbawms och Rudés karaktäristik av Swingprotesterna.²⁴⁰

Även sett till hur många som tog till olika konfliktformer fanns det en imponerande bredd: över tusen personer ansökte om skatteköp, och i rättsegångar, arbetsnedläggelser, petitioner och namninsamlingar – alltså alla tre kategorier av konfliktformer – deltog hundratals personer. Den juridiska-administrativa vägen var den vanligaste, men även den olagliga och den politiska vägen kunde mobilisera många ur frälseallmogen och landsbygdens jordlösa proletariat.

Antalet frälsebönder som lade ned arbetet eller vägrade betala sina arrenden var grovt räknat dubbelt så många som de som tog den rättsliga vägen. Det är, med tanke på de olika risker som dessa vägar förde med sig, anmärkningsvärt och tyder på att frälseallmogen inte hade något större förtroende för det juridiska systemet. Om man betänker att det var den lagliga vägen som nästan alla i det samtida samhället som kommenterade rörelsen såg som den rätta att gå i tvister om jordägarätt, så framstår frälseallmogens skepsis än tydligare. Grovt räknat fyra till sex gånger så många av rörelsens deltagare använde sig av ansökningar av skatteköp.

Våld, framför allt symboliskt våld, ingick i konfliktrepertoaren; tidigare forskning har undervärderat denna aspekt av rörelsen, som inte var så stillsam som t ex von Troil gav sken av. Husockupationer, bedrägliga lösöresaktioner och tjuvskytte tyder på en vilja att bråka med överheten där

det fanns möjlighet. Tankarna går till Magnussons hantverkare – de från Eskilstuna med ”den bråkiga kulturen”.

Handlingarna på den politiska fronten är svårtolkade. Det är svårt att avgöra vilken roll frälsebönder respektive allierade medelklass(ny)liberaler som Munck af Rosenschöld och Ola Jönsson spelade för deltagarnas handlingar. Klart är att det fanns ett förtroende för eller åtminstone en förhoppning hos delar av frälseallmogen om att få hjälp av kung och riksdag. I den meningen hade de förtroende för samhällets politiska institutioner. Kontrasten med domstolsväsendet är slående. Åtminstone vissa såg ett värde i att ha en röst i pressen – och deltog i politisk mobilisering, inom ramarna för associationsväsendet och ”partipolitiken”.

Rörelsens verksamhet på den politiska arenan illustrerar en av Tillys viktigaste poänger: att bedriva modern politik är tidskrävande och dyrt jämfört med direkta aktioner. Rörelsen började på allvar i juli; först i november kom den första delegationen till Stockholm. I november började man också sponsra *Nationala Regeringen*. Det är egentligen först i december när tidningen kom ut första gången som rörelsen fick en egen röst i den medborgerliga offentligheten. De två namninsamlingarna ägde rum i januari och i februari-mars, liksom kontakterna med riksdagsmän. I februari sammanträdde Bondeemancipationskommittén för första gången – ironiskt nog dagen innan Tullberg häktades. Skarhults bonde- och arbetareklubb dyker i källorna upp i mars-april, när rörelsen redan kollapsat, liksom engagemanget i folkmöten och försöket att bilda en ”friskyttekår”. All denna verksamhet tog tid och krävde pengar. Att skjuta in någons fönster var utan tvekan enklare. Att alla dessa initiativ kom relativt sent i rörelsens förlopp beror sannolikt delvis på att det tog tid att organisera sådan verksamhet, men också på att deltagarna gick över till en mer politisk kamp efterhand som det visade sig att de juridiska och kamerala vägarna var stängda för dem.

”Gammalt” och ”nytt” blandades i deltagarnas konfliktrepertoar: samma delegation som ”gick till kungs” kunde grunda en tidning eller en kommitté; och samma rörelse som såg en nyliberal ”bonde- och arbetareklubb” grundas innehöll mordbrännare och tjuvskyttar. Deltagarnas handlingar på den juridiska arenan säger som sagt föga om var de befann sig på vägen mellan den gamla och den nya protestrepertoaren. Med tanke på alla hot, trakasserier, skottlossningar och liknande, varav många måste beskrivas som direkta och lokalt förankrade – två centrala drag hos den gamla repertoaren – så vill jag hävda att deltagarna ännu till stor del befann sig i den äldre repertoaren. Men samtidigt fanns ju tydliga inslag av det nya: namninsamlingar till riksdagen, Bondeemancipationskommittén, finansieringen av

National Regeringen, Skarhults bonde- och arbetareklubb. Här riktade sig deltagarnas handlingar definitivt mot nationella maktcentra, ett av den nya repertoarens främsta kännetecken. Förvisso engagerade dessa kanske inte så många av deltagarna, men deras roll i Tullbergiska rörelsen visar under alla omständigheter att vissa av dem var på väg in i den nya repertoaren. Även om frälsearrendatorer får sägas ha släpat efter den framväxande arbetarklassen, så hade förändringen börjat nå de skånska godsbygderna på slutet av 1860-talet.

Som jag redan berört i slutet av kapitel 3 finns det stora likheter mellan Tullbergiska rörelsen och frälsebonderörelsen. Med Tillys ord kan man säga att deras konfliktrepertoarer till stora delar sammanföll: deltagare i bägge lade ned arbetet, använde en viss grad av våld, drev rättegångar och gick till kungs. Bägge var till övervägande del pennans protester: jämte arbetsnedläggelser var det skriftliga argumentet bägge rörelsernas främsta medel i striden mot jordägarna. Det är slående att allt som ingick i 1770-talets konfliktrepertoar också ingick i 1860-talet; inget verkar ha fallit i glömska. Däremot står det klart att en hel del hade tillkommit under de nästan hundra år som åtskilde de två: Tullbergiska rörelsens deltagare deltog i det framväxande politiska spelet, om än med stapplande steg. I kontrast med dessa två rörelser är revolten 1811 något av en udda fågel: förvisso förekom arbetsnedläggelser, men revoltens deltagare lämnade endast en skrift efter sig, och dess främsta medel var stora, ofta våldsamma folksamlingar som satte skräck i myndigheter och godsägare.

Klart är att Tullbergiska rörelsen inte var ett bondeuppror eller en revolt i traditionell mening, d v s en protest som karaktäriserades av snabb mobilisering, direkta aktioner med inslag av våld och hot om våld. Inte heller var den en folkrörelse i linje med nykterhets- eller arbetarrörelsen – den hade inte ens en mer blygsam organisation i linje med de samtida arbetare- eller fackföreningarna. Bondeemancipationskommittén var kanske ett slags embryo till en fastare organisation, något som hade kunnat bli en folkrörelse, men den blommade inte ut. Tullbergiska rörelsen dog ut utan att få något större politiskt genomslag och utan att leda till ett mer uthålligt försök till politisk organisering.

Den eftersträvansvärda jorden

Föreställningar och berättelser

Om deltagarnas föreställningar är föga känt, annat än att de ska ha varit inspirerade av gamla traditioner och hävdade att frälsejorden egentligen var av krononatur. I detta och följande två kapitel kommer de inlagor, petitioner och annat som deltagarna skrev eller skrev under att analyseras. I alla kapitlen försöker jag i första hand fånga in deltagarnas föreställningar och tankar, en sedan länge svunnen folklig kultur. Kapitel 6 handlar om deltagarna och samhället; kapitel 7 om deltagarnas relation till en i huvudsak skriftlig elitkultur. Men här är det jorden som står i centrum. Exakt vad var det för anspråk de gjorde på jorden, hur argumenterade de för och försökte legitimera dessa anspråk och vilka föreställningar och berättelser var jorden omgiven av?

Kampen för en egen torva

Till nästa Herrestads Härads infallande Lagtima vinterting, ödmjukast anhålla om laga stämning å bemålde Herr Grefve A. F. Posse å Charlottenlund, i påståender [sic!], att honom fränkänner alla sin och sin myndlings föregifvande rätt till ifrågavarande våra innehafvande hemman och gatehus, som sig bör, hvilka måtte fränkännas frälsetitel och frihet och med sina räntor Cronan, samt ifråga om besittnings och skatterätten oss hemfalla, och desamma med deras skogar, och torvfjordar och öfriga förmåner genast seqvisteras och från ytterligare förskingring och förstörelse skyddas och fredas, och att hans utfärdade Contrakter, i fall sådane finnes, förklaras olagliga och ogildte, och att de utvärkade Domsloten [om vräkning] förbjudas efterlevas enär de orättvisligen tillkommit, och vi frikallas från alla utgifter och tjenstbarheter till svarande sidan, samt att ställen förklaras vara af så kallade krono natur.¹

Undertecknade uppdraga härmed medelst innehafvaren att hos och införe nu förestående riksmöta göra ansökan och påstående der om att vi och alla så kallade frälsebönder och Lägenhets innehafvare komma som sig bör uti åtnjutande af

samma fri och rättigheter sin vanliga så kallade kronoåboar och alla säteri och frälsetitlar utstrakas [sic!], Herrgårdarna tillfalla kronan.²

Fullmakt för Innhafvaren häraf att vid Riksdagen framdraga de protogrammer [sic!] om jordatvister och böndernas frigifvande från trälldomens och lifegen-skapen. Vi anhålla alla att blifva Landets fria jordbrukare.³

I inlaga efter inlaga framfördes ständigt ett och samma krav: att de under-tecknade skulle få äganderätt till sina egna hemman eller lägenheter. Kraven framfördes i alla instanser som stod till buds: landskontoren, Finansde-partementet, häradsrätterna, Hovrätten, Högsta Domstolen, riksdagen och kungen själv.⁴ I kraven låg underförstått eller uttalat allt som tillhörde hem-manen, "deras skogar, och torfjordar och öfriga förmåner". Kraven riktades i första hand mot redan existerande brukningsenheter, allt från gatehus, till enskilda mantalssatta gårdar, till flera hemman. Där en deltagare försökte vinna äganderätt till en bondgård med bostadshus, lador och tiotals tunn-land jord, försökte en annan vinna äganderätt till vad som inte var mer än en stuga och en kåltäppa. Men det som förenade Tullbergiska rörelsens deltagare var att de alla ville vinna äganderätt till en egen bit jord.

Inte alla deltagare nöjde sig dock med det. Ibland ville de också få det gods som den omstridda jorden låg under fränkänt "säteri och frälsefrihet". Det kunde heta att "gården Högstad måtte Dömas tillhöra kronan som rätt är"⁵ eller "att så kallade gården Krageholm som är verkeligen Kronans egendom måte [sic!] tilldömas Kronan".⁶ I häradsrätterna riktades kraven endast på att det lokala godset skulle tillfalla kronan,⁷ men i några petitioner till riksdagen framfördes ett mer principiellt krav på att "allt herravälde och alla Herregårdar måste vek [sic!]" eller, som det också hette, att

vi och alla så kallade frälsebönder och lägenhetsinnehafvare komma, som sig bör, uti åtnjutande af samma fri och rättigheter som vanliga så kallade krono åboar. Och alla säteri och frälsetitlar utsyckas [sic!]; Herregårdarne tillfalla Kronan [...] alla Previligier- ordnar- ordnar och frälseståndsrättigheter försvinna.⁸

Några säterier skulle alltså inte få finnas kvar. Adeln skulle avskaffas. Den målsättningen, liksom den att få hela säterier indragna till kronan, framför-des dock mer sällan än kravet på egen jordäganderätt.

En anledning till att deltagarna krävde att säterierna skulle avskaffas var att de tänkte sig att det fanns gårdar som var "förminskade eller rent borta". De hade använts för att skapa säterierna: det "så kallade Säteriet Baldringe" hade tillkommit genom "orätt borttagne bondeställen" som hade blivit "för-minskade eller rent af borta" i jordeböckerna, så att "våre förfäder [...] med orätt af den orättfärdige Piper tvingats uppbygga Herregården".⁹ Posse hade

”med orätt utdrifvet våre förfäder och egenmäktigt taget och självpantat till sig hemman och lägenheter och plågat med orätt våre förfäder och oss uppbygga en så kallad Herregård”. Kennedys företrädare hade på ett lagstridigt sätt fråntagit Råbelöfsallmogen deras hemmans ”urgamla tillhörande större del jord”.¹⁰ Flera inlagor krävde helt följdriktigt att dessa ursprungliga hemman skulle återupprättas i jordeböckerna med all egendom, skogar, och annat med sina ”urgamla mantal”.¹¹

Som framgått hade konflikter mellan godsherrar och arrendatorer i Skåne historiskt sett antingen handlat om arrendenas storlek eller om jordägarerätt. Det första var vanligast under 1700-talet, det andra under 1800-talet. Under Tullbergiska rörelsen hävdade deltagarna faktiskt liksom frälsebonderörelsen att det fanns en övre laglig gräns för arrendena (se nedan), men trots det förekom sällan några krav på att arrendena skulle sänkas eller regleras.¹² Tullbergiska rörelsen faller tydligt in i 1800-talsmönstret: en önskan om jordägarerätt, inte sänkta eller reglerade arrenden, var konfliktens kärna. Till saken hör att räntorna på 1860-talet var långt högre på frälsejord än på krono- och skattejord, så deltagarna skulle ha fått en kraftig räntesänkning om de hade lyckats med att få ”sin” jord omvandlad till någon av de senare jordnaturerna.

Att säga att deltagarnas främsta mål var att få ”ägarerätt” till frälsejorden är något av en förenkling. Det fanns ett antal olika ”rätter” som de hade kunnat tala om: ägarerätt, besittningsrätt, dispositionsrätt, brukningsrätt, nyttjanderätt, skatterätt, åborätt. Eftersom de innebar olika saker och dessutom hade förändrat betydelse under 1700- och 1800-talen, så kan vilket eller vilka begrepp deltagarna använde och vad som de lade i dem säga något både om deras målsättningar och om deras referensramar.

Samtliga dessa ord användes. Främst talade deltagarna dock om ”skatterätt” (”skatteköpsrätt”; ”skattemannarätt”)¹³, ”besittningsrätt”¹⁴ och ”jordägarerätt” eller endast ”ägarerätt”.¹⁵ I många fall användes två eller flera av dem i samma inläga i en slags helgarderingar: ”vi anse oss i ingen del lagligen skyldiga till käranden afträda, lagligen som arf, efter föräldrars tillhörande skatte, besittnings, jord och hemmans eganderätt, till ifrågavarande våra i boende hemman”.¹⁶ I kontrast till det användes ”slägrätt”,¹⁷ ”arfverätt”,¹⁸ ”brukningsrätt”,¹⁹ ”nyttjanderätt”²⁰ och ”åborätt”²¹ endast i enstaka inlagor och ”dispositionsrätt” endast för att förneka att godsägarna hade någon sådan.²²

Vad lades då rent allmänt i dessa begrepp på 1860-talet?

”Åborätt”, eller rättare sagt ”stadgad åborätt”, innebar sedan 1789 att kro-noåbor hade ärftlig besittningsrätt på sina hemman så länge de fullgjorde sina skyldigheter och att de kunde skatteköpa dem till ett fördelaktigt pris.

I den meningen är det märkligt att ordet inte användes i någon större utsträckning av rörelsens deltagare.

När det gäller det för rörelsen mer centrala "skatterätt", den rätt som en skattebonde hade till sitt skattehemman, så hade den historiskt sett betytt en ärftlig besittnings- och nyttjanderätt. Däremot kan man inte, som Ulf Jonsson och Christer Winberg påpekat, likställa skatterätten med äganderätt före slutet av 1700-talet, åtminstone inte äganderätt i vår mening. (Däremot hade adeln något som liknade privat jordäganderätt till frälsejorden tidigare). En skattebonde fick nämligen inte förfoga fritt över sitt hemman och dess avkastning. Släkt och krona hade vissa rättigheter till hemmanet. Skattejord kunde lämnas i arv, men om den skulle säljas hade först släktingar (bördsrätt) och sedan kronan förköpsrätt (hembud) framför köpare utom släkten. Om bonden inte betalade räntan under tre år tillföll hans gård kronan (skattevrak). Därtill kunde han inte utnyttja vissa av hemmanets produkter – bärande träd, mastvirke och villebråd. Dem reserverade kronan åt sig. Detta ägande har kallats för "splittrat" (Maria Ågren) eller ett "grenverk" (Winberg).

Men med den kungliga förordningen den 21 februari 1789 kom skatterätten dock att likställas med en frälsemans äganderätt, något som även *Försäkran och Stadfästelse å Svenska och Finska Allmogens fri- och rättigheter* samma år bekräftade. Skattebonden fick ett individuellt, absolut och enhetligt ägande till sitt hemman. Skatterätt och jordäganderätt var därmed i praktiken synonymer. "Grenverket" försvann. Ägandet blev "samlat". Detta ägande kan kallas för "modernt" eller "borgerligt". De enda kvarvarande inskränkningarna på skattebondens ägande var bördsrätten (till 1863), som dock inte längre hade någon större praktisk betydelse, och att hemmansklyvning måste godkännas av myndigheterna (till 1881). I forskningen har övergången till ett modernt jordäggande ansetts vara en viktig förutsättning för agrarkapitalismens framväxt.²³

Bakom deltagarnas ganska vildvuxna formuleringar låg en strävan efter just en modern äganderätt till jorden. Inget tyder på något annat. Hur ska uttalanden som det som följer förstås?

våre hemman fränkännas frälsefrihet och titel och med deras skogar, torfjorä och öfrige förmåner, genast seqvisteras och ytterligare från förskingring och förstörelse skyddas och fredas och räntan måste kronan, samt besittnings och skatterätten eller hemmanen till oss tillfalla, med lika oinskränkt rättighet [...] som åboar på så kallade kronohemman ega

I samma inlaga heter det att man kräver att "okränk, enligt slägträtten till företräda besitta, nyttja och bruka" sina hemman.²⁴ Av ordvalet "oinskränkt" framgår att det var ett individuellt och absolut ägande som avsågs. Och när deltagarna förnekade godsägarnas dispositionsrätt, förnekade de också deras äganderätt.²⁵ Samtida överhetspersoner uppfattade det inte som att deltagarna lade något annat i "skatterätt" och "äganderätt" än vad de själva gjorde. von Troil skrev att frälseallmogen sträövde efter att få skatterätt.²⁶ Posse menade att syftet med rörelsen var att "arrendatorerna" skulle kunna "öfverflytta eganderätten till innehafvande hemman" och med det menade han säkert inget annat än just en modern äganderätt.²⁷ Den begreppsliga snårskogen i deltagarnas texter handlade inte om något annat än att det fanns ett antal i dåtiden levande ord med snarlika betydelser. Deltagarna lade inte olika betydelser i dem.

Deltagarna i Tullbergiska rörelsen ville bli självägande bönder och torpare. De ville ha sin egen torva. Och deras jord skulle vara av skattenatur, den jordnatur som gav oinskränkt äganderätt som kunde öfverföras till barn eller andra. Striden för en egen bit jord ska ses mot bakgrund av att deltagarna – arrendatorer och landsbygdens fattiga – levde i en tid utan besittningsrätt för frälsearrendatorer och med höga jordpriser. Många av deltagarna kunde nog inte se någon annan väg till jordäganderätt än den de tog under Tullbergiska rörelsen. Eftersom frälsegårdar sällan hemmansklövs, så var de stora för sin tid, ofta på ett halvt mantal eller däromkring.²⁸ Den som kunde vinna äganderätt till en sådan skulle inte bara bli hemmansägare, utan något av en storbonde av det slag som fanns bland skattebönderna, inte minst på Söderslätt. Om företaget hade lyckats skulle arrendatorerna dessutom i ett slag ha reducerat sin ränta till en tredjedel.

Men mer stod på spel än det materiella. Äganderätt till ett frälsehemman var för en arrendator ett sätt att undslippa godsägarnas makt, och bli en del av "Landets fria jordbrukare". Det var ett sätt att "undslippa slafveriet" och behålla "rätt och menskovärde".²⁹ Det fanns en existentiell dimension i deltagarnas målsättningar. Ett liv utan godsherrar, dagsverken och arrenden hägrade.

Många skatteansökningar och stämningar skrevs gemensamt. Det betyder inte att deltagarna stävade efter något annat än en individuell äganderätt, d v s att varje enskild deltagare ville vinna äganderätt till just sitt hemman.³⁰ Tankar på ett gemensamt ägande fanns inte. Även om det fanns anspråk på en slags allomfattade jordäganderätt i rörelsens argumentation (mer om

det nedan) så gällde ansökningarna om skatteköp och stämningarna till häradsrätterna att just de här deltagarna skulle få äganderätt till just de här hemmanen.

Kraven utsträcktes understundom till att även godsens – det lokala eller alla – skulle avskaffas. I ljuset av att mycket av rörelsens argumentation var allmänt hållen är det förvånande att krav på godsens avskaffande inte var särskilt vanliga. Endast en inlaga krävde en ny reduktion och två ville se en undersökningskommission tillsatt.³¹ Sett till de krav som deltagarna framförde handlade Tullbergiska rörelsen inte i särskilt stor utsträckning om frälsejordens status i allmänhet, utan om statusen på just de hemman och lägenheter som de olika deltagarna gjorde anspråk på.

Det kan inte nog framhållas hur oerhört central jorden var för deltagarnas målsättningar. Det var med en egen torva de ville träda in i framtiden. Det kan ställas mot vad de inte strävade efter, vad de i allmänhet inte talade om. Det går endast se vissa spår av den samtida radikalismen i deltagarnas texter. Endast ett fåtal texter framförde krav på allmän rösträtt, folkbeväpning eller ett reformerat skolväsende (se vidare kapitel 7). Det var i första hand sina egna hemman deltagarna slogs för, inte en genomgripande samhällsomvandling. Förvisso fördes jordäganderättsstriderna i första hand inom det juridiska och kamerala systemet, och att kräva något annat där var knappast meningsfullt. Men endast i några av de mer politiska petitioner och upprop som deltagarna skrev, sådana som vände sig till riksdag eller kung, figurerade utökade medborgerliga rättigheter. Det är minst lika talande för hur de såg på världen som vad de faktiskt stävade efter.

Underlydande till en handfull gods nöjde sig dock inte med att kräva jordäganderätt. Under rörelsen krävde människor från Ellinge, Högestad och Krageholm att deras godsherrar skulle "fränkännas" kyrkan, alltså deras *jus patronus*, den rätt som vissa godsägare hade att uppbära kyrkans tionde samt att utse präst mot skyldighet att sörja för kyrkobyggnaden.³² Om Ellinge sades det att *jus patronus* aldrig tillhört godset, "dit det likväl kommit genom bristande kontroll å kronobetjenings sida fordomdags, till socknelagets förfång". Dessutom var rusttjänsten "borta", "och med det samma patronatsrätten försvunnen".³³ Om Högestad hette det att kyrkan "som sig bör" genast skulle tillfalla församlingen. Kravet mot Krageholms kyrka motiverades med att greve Claes Gustaf Fritz Piper hade "tillegnat" sig – underförstått: på ett otillbörligt sätt – *jus patronus* och undandrog kommunen dess rätt.³⁴

I sig är det inget förvånande med konflikter kring *jus patronus*. Den samtida juridiska litteraturen ger vid handen att sådana konflikter förekom vid

mitten av 1800-talet.³⁵ Till sju av de 22 gods vars underlydande vägrade att betala arrenden eller utgöra dagsverken under rörelsen hörde patronatsrätt. Endast underlydande från två av dessa – Ellinge och Krageholm – drev frågan om *jus patronus*. Högstads församling var konsistoriell, med valrätt för själva församlingen, varför kravet på att den kyrkan skulle tillfalla församlingen är något märkligt. Någon huvudfråga var *jus patronus* inte för rörelsen som helhet. Men om de rättsliga och kamerala instanserna hade givit arrendatorerna under Ellinge och Krageholm rätt, så skulle Västra Salterup respektive Söfvestads socknar i ett slag ha revolutionerats. De skulle ha gått från socknar (kommuner) där godsägare inte bara ägde nästan all jord och därmed dominerade det lokala politiska livet, utan också kontrollerade kyrkan och prästen, till socknar bebodda av skattebönder med full kontroll av alla socknens affärer.

”Denna tacksamma mark har Tullberg odlat” Föreställningar om frälsejorden

Sommaren och hösten 1869 skrev Tullberg två inlagor till Onsjö häradsrätt som en del av sitt försvar mot Posses anklagelser om att han och Eskil Larsson hade förlätt folk att delta i rörelsen för att kunna lura av dem pengar. I huvudsak ägnade Tullberg inte skrifterna åt att försvara sig, utan åt att diskutera den skånska frälsejorden. Utifrån landslagar, riksdagsbeslut, jordeboksutdrag och annat gjorde han gällande att det

af dessa urkunder och hundratals Kongl resolutionsbreff och andra gällande stadgar framgår klart att frälsemän aldrig egt makt hvarken fördrifva Bönder från bondehemman och om ock af så kallad frälse natur eller stegra dess afgälder, eller mera betunga så kallade frälsebönder och Rikets öfrige under[såtar] något sådan högst orimlig lag eller författning har aldrig funnits som berättigar frälsemän [...] oinskränkta makt öfver de så kallade frälsehemman [...] enär dessa ej äro purt eller egit frälse utan endast varit nytt frälse, d v s till jordnaturen krono, men varit till räntenaturen frälse under den tid rusthållning och vapentjenst egde rum, men numera är försvunnen.³⁶

Tullberg menade att ”nytt frälse” inte var en egen jordnatur. Det som kallades för frälsejord var i själva verket kronojord. ”Frälse” var endast en ”räntenatur”, ett sätt att betala skatt.³⁷ Frälseräntan utgjordes till frälsemän som ersättning för deras rusthållning och vapentjänst, som de dock inte längre utgjorde. Den rätt som frälsemän hade över frälsehemman var dessutom inte oinskränkt. Den gav dem inte rätt att ”fördriva” bönderna från ”bondehemman”, varför det kunde ”omöjiligen dragas annan slutsats

än att bönderna hafva författningsenlig besittningsrätt till deras hemman". Dessutom saknade godsägarna "eganderätt" till böndernas hemman och till säterierna. Herrgårdarna hade genom den danska reformationen 1536 och Karl XI:s reduktion omvandlats till kronojord. Inte heller kunde frälsemän kräva hur mycket som helst av sina bönder, eftersom det inte fanns "någon herrskapsrätt; dessutom har icke frälserätten varit vidsträcktare än kronans". Med andra ord fanns det en övre gräns för de krav godsägare kunde ställa på sina frälsebönder. Den övre gränsen var lika med kronoräntan, alltså den jordskatt som skatte- och kronobönder betalade. Allt annat hade enligt Tullberg varit en "högst orimlig lag eller författning".³⁸

Dessa funderingar kring frälsejorden kan sammanfattas i fyra punkter: (1) *frälsejorden var egentligen av krononatur och godsägarna hade inte äganderätt till frälsehemmanen eller (som det ibland formulerades) säterierna*, (2) *bönderna hade äganderätt till sina hemman*, (3) *frälse innebar endast att frälsegårdens ränta anslagits som ersättning för rusttjänsten (eller rusthållningen), och frälse var en "räntenatur" som inte ändrade jordens egentliga jordnatur samt* (4) *kronoräntan utgjorde en övre gräns för de ekonomiska krav som kunde ställas på ett hemman eller en lägenhet*. De fyra punkterna sammanfattar inte bara de två inlagorna, utan de centrala delarna av hela rörelsens tänkande kring frälsejorden. Resten av detta kapitel kommer att viga åt att syna dessa tankar närmare.

(1) "allt så kallat frälse och säteri uti Skåne är utaf så kallad krononatur" Uppfattningen att frälsejorden i Skåne egentligen var av krononatur framfördes i inlaga efter inlaga. Frälsejorden kallades omväxlande för kronojord, kronorusthåll eller "kronoskatterusthåll", eller i vissa fall skattejord.³⁹ Sådana utsagor gjordes redan i de första rättegångarna under 1864: "hemmanen Ringhult, Fjerhus, Båhus, Bradholm och Hönseröd äro dels af kronoskatterusthålls dels af blott kronohemmans natur".⁴⁰ Samma budskap upprepades sedan gång på gång under resten av rörelsen. Det kunde heta att "alla ifrågavarande hemman och lägenheter [under Barsebäck] äro i anseende till jordens rätta natur så kallade Kronohemman, Kronotorp eller serskilde Kronolägenheter",⁴¹ att "alla de hemman och lägenheter man kallar frälse [är] af så kallad krononatur"⁴² eller att "förmålde hemman ehuru ansedde Ellinge gods underlagde såsom frälsehemman, icke äro af någon sådan natur, utan Krono-gods".⁴³

Hand i hand med detta förnekade man godsägarnas äganderätt. Någon "laga eganderätt till frälsehemman" fanns inte; "den gamla förvända tron om adelns jordäganderätt" var "redan om intet"; en sådan rätt till "våre innehafvande egendom" skulle strida mot "mesklig [sic!] jemlighet och

svenska folkets lagbundna frihet”.⁴⁴ Ingen kunde ”tillerkänna Piperska eller andra adelsmän någon slags jordeganderätt”.⁴⁵ I själva verket var ”ifrågavarande ställen så väl som all Frälse och Säteri uti Skåne [...] utaf så kallad krononatur”.⁴⁶

I nästan varenda inlaga gjorde deltagarna gällande att det inte fanns någon frälsejord. Den jord som kallades frälse var i själva verket kronojord. I relation till rörelsens målsättningar var denna tanke legitimerande för kraven på att få äga sina hemman, och förnekade godsägarna en motsvarande rätt. Om deltagarna faktiskt trodde att deras hemman egentligen var av krononatur, får ansökningarna om skatteköp av frälsejord en viss kulturell logik.

Men varför ta vägen över kronojord? Varför inte bara påstå att frälsejorden var skattejord? Oavsett vad deltagarna faktiskt trodde, så fanns det skäl att knyta an till kronojorden eftersom det gjorde det möjligt att vidga ”frälsebondefrågan” från att handla om en konflikt om jord mellan individer, till att bli en konflikt mellan godsägare å ena sidan och allmänheten och kronan å den andra.

Karl och Pål Åkesson gjorde gällande att godsägarna ”undansnillar kronan på räntorna och må henda mera så att Kronan med orätt förlorar kanske milionvis årligen [...] till alment ruin, spott, skam, och skada, vars upphörande tid torde vara inne”.⁴⁷ Krageholms säteri hade enligt en inlaga uppkommit genom att kronobetjäningen ”blundat för kronans, och folkets rätt”, med följderna att greve Carl Erik Piper nu kunde ”prunka som egare till det som Konungen och folket eger”.⁴⁸ Andra inlagor framhöll hur godsägarna undanhöll kronan inkomster och samtidigt frälseallmogen jord, genom ”försnillning” eller – som det uttrycktes ibland, för att det inte skulle råda tvivel om vad det handlade om – genom ”kronoförsnillning”.⁴⁹ Någon sådan ”försnillningsfrälserätt” fanns inte.⁵⁰ ”Både kronan och bönder” förorättades av detta beteende, som medförde ”hela landets obotliga skada, om det ej blifva betalt och rättat”.⁵¹

Sådana framställningar skildrade inte en privaträttslig uppgörelse mellan godsägare och arrendatorer, utan ett samhällsproblem. Implikationen var att deltagarna inte bara försvarade sina egna intressen, utan också allmänhetens och kronans. Konflikten handlade i själva verket om det allmänna bästa. På detta sätt försökte deltagarna legitimera sina krav, men också finna en potentiell allierad – kronan – i striden mot godsägarna. Tämigen oblyga försök gjordes ibland för att sträcka ut en hand till kronan.⁵²

Den kulturella logiken i att gå vägen till äganderätten över kronojorden låg dels i att det gjorde det möjligt att använda den rådande skatteköpslag-

stiftningen i striden om jorden, dels i att det öppnade upp för att deltagarna kunde hävda att de inte stred för sig själva, utan för det allmänna bästa. Kanske fanns det en förhoppning om att kunna spela ut krona och adel mot varandra på detta sätt. Om så var fallet misslyckades det kapitalt, då myndigheter och domstolar aldrig tvekade om hur de skulle döma i de Tullbergiska målen. Ironiskt nog kan det till och med ha varit ett taktiskt misstag att dra in kronan, då enskild inte kunde föra kronans talan i en äganderättstvist, något som godsägare som Dücker och Arvid Posse inte underlät att påtala.⁵³

Att deltagarna hävdade att frälsejorden var kronojord betyder inte att en sådan föreställning var spridd bland dem. Det kan ha varit något som Tullberg hade tänkt ut eller ett för stunden valt, taktiskt betingat, argument. Men som redan framgått ingår Tullbergiska rörelsen i en lång historia av konflikter om hoveriets storlek eller jordäganderätt. Om man synar det som föregått rörelsen på den skånska landsbygden visar det sig att tanken på att frälsejorden egentligen var kronojord var gammal. Den rörelsen utomstående von Troil var en av många samtida som menade att rörelsen ingick i en gammal tradition:

Bland frälsebönderna under de vidsträckta skånska egendomarna hafva emellertid sägner länge fortplantats från fader till son, att besittningsrätten till vissa af frälsehemmanen icke skulle vara af godsens egare lagligen förvärfvad, utan dessa hemman i sjelfva verket tillhörde kronan. Då en eller annan uppviglar förstått att häraf begagna, har det ej sällan lyckats honom gifva ny fart och dessa rykten, hvaraf följden blifvit ansökningar från ett större eller mindre antal frälsebönder att få till skatte lösa deras innehafvande hemman.⁵⁴

von Troil såg alltså inga tillfälliga, taktiskt valda argument bakom rörelsen, utan (muntligt) traderade "sägner" om att frälsejorden egentligen skulle vara kronojord.

von Troil var inte ensam om att hävda att rörelsen byggde på en gammal tradition. Per Nilsson i Espö hävdade att frälsebönderna i Skåne trodde att de hade besittningsrätt till sina hemman så länge de utgjorde sina skyldigheter. Espös riksdagskollega, Sven Nilsson i Österlöf, talade om en "gammal tradition" om att frälsebönderna blivit av med sina hemman på ett oegentligt sätt: "denna tacksamma mark har Tullberg odlat."⁵⁵ Även i pressen framfördes att det fanns en sådan tradition:

Det har gått som en tradition från far till son, sedan långliga tider tillbaka, att jordeganderätten till deras innehafvande hemman blifvit dem frånroffade och att de äro offer för en för den fattige oblid lagstiftning – vi ha ofta varit i tillfälle

höra sådana yttranden af frälsebönder, som åtnjutta aktning såsom redbare och arbetsamme män.⁵⁶

Även deltagarna själva talade om en sådan tradition. Sven Larsson skrev i sin petition till kungen att den ”jäsning” som pågick ”under loppet af många år [hade] glimmat såsom elden under askan” och att ”bland allmogen i denna provins fortlever nemligen en allmänt gängse tradition” att många hemman ”blifvit kronan och bönderna olagligen frånhända”.⁵⁷ Även petitionen från Trolle-Ljungbys underlydande gjorde gällande att det fanns ”en tradition” att ”våre förfäder för lång tid tillbaka innehafte de af oss nu brukade hemman såsom kronobönder”.⁵⁸

Sådana uttalanden kan dock inte tas som intäkt för att en sådan tradition faktiskt hade funnits. Traditioner är ofta inte så gamla som de som hänvisar till dem tror. De uppfynns ibland för att ge tyngd åt olika gruppers anspråk.⁵⁹ För att visa att det funnits en sådan tradition, kan man inte nöja sig med samtida källor. Men det finns stöd för att den av von Troil och deltagarna omtalade traditionen åtminstone fanns ett knappt sekel tidigare. Smedberg har nämligen visat att liknande tankar förekom under frälsebonderörelsen: ”En vanlig typ av sådana argument utgick från antagandet, att de hemman bönderna nu brukade en gång hade varit av krononatur.”⁶⁰

Att den skånska frälsejorden egentligen var kronojord hävdades under två större proteströrelser med nästan ett sekels mellanrum. Helt klart är att deltagarna inte endast var påverkade av Tullberg. Snarare var även han inspirerad av en gammal föreställning om den skånska frälsejordens status. Det är rimligt att hävda att detta var just en gammal föreställning, inte ett taktiskt valt argument. Tullbergska rörelsens argument började prövas i domstolar och av myndigheter redan 1864–1865. Argumenten såg likadana ut 1868. Och inte heller 1873 hade något ändrats. Trots att argumenten misslyckades med att vinna ett enda rättsfall i en enda instans behölls de oförändrade i ett årtionde. Om de hade varit taktiskt betingade, hade de rimligtvis bytts ut. Det som ligger bakom oföränderligheten i rörelsens argumentation är en faktisk tro på att det som man skrev var sant. Det var en tro som delvis hade rötter som gick tillbaka åtminstone ett sekel.

(2) ”den urgamla Bonderätten står ännu fast”

Att hävda att frälsejorden var kronojord och att godsägarna inte hade någon rätt till den var bara ett första steg i rörelsens argumentation. I nästa steg gällde det att övertyga om att jorden istället tillhörde just deltagarna. I själva verket hade deltagarna flera argument för varför frälsejorden var deras. Lagar och förordningar, arv, urminnes hävd eller nedlagt arbete gav dem rätt till den.

Lagar och förordningar

Det finns hänvisningar till ett stort antal lagar och förordningar från medeltid och fram till den egna samtiden i alla de inlagor och petitioner som rörelsen har lämnat efter sig: kungliga brev, beslut, förklaringar, förordningar och resolutioner samt riksdagsbeslut, jordabalken, strafflagen, domarreglerna, Malmö recess, adelsprivilegier, regeringsformen. Antalet är så stort att utrymmet här inte tillåter en uppräknig av dem alla, än mindre en systematisk analys av deras roll i rörelsens argumentation. Många av dem var heller inte särskilt viktiga, och tycks ha varit mer eller mindre utbytbara. En handfull var dock så centrala att de måste synas närmare.

Karl XI:s reduktionsstadga och därmed beslätade riksdagsbeslut tockades av deltagarna som att de hade avskaffat all frälsejord i Skåne: ”med Redtionsstadgan [sic!] den 9 december medfl stadgar, är Skåne förklarad för Kronans omistliga egendom för väderliga tider”; ”således är fullt bevisat att intet frälse efter denna Reductjon fanns i Skåne”; ”purt eller eganderättsfrälse finnes ej i Skåne – synnerligen som genom Riksdagsbeslut, Reductjons stadgan den 9 december 1682, Skåne bestämts för kronans omistliga egendom.”⁶¹ Även Karl XI:s rustjånstordning för de gamla danska landskapen av den 12 januari 1687 samt hans förordning för rusthållarna i Skåne av den 7 november 1695 anfördes som bevis för att alla skånska frälsehemman var av krononatur med äganderätt för brukarna.⁶²

Ett annat dokument som var centralt i rörelsens bevisföring var ett utlåtande av Kammarkollegiet av den 5 maj 1853. Utlåtandet innehöll en historik över vad som hände med danska kronans och adelns jord årtiondena efter att Skåne hade erövrats av Sverige.⁶³ Det togs till intäkt för att ”skånska adelns sätes och ladugårdar” var ”svenska kungs och kungsladugårdar, äfvensom därunder lydande in- och utsockne frälsehemman [...] svenska kronohemman”.⁶⁴ Ur detta följde att ”intet frälse eller säteri finns i Skåne”.⁶⁵ Utlåtandet tockades också som att det bekräftade reduktionen: ”hvad gäller det gamla världsliga frälset i Skåne beträffar, så är det genom [...] den 5 maj 1843 kongl kammarcollegii utlåtande styrkt, att, alltsammans genom sista Skånske eller konung Carl XI:tes Reducjton blifvit underlagt Kronan.”⁶⁶

Stöd för sin jordäganderätt fann deltagarna även i Gustav III:s mest namnkunniga lagar, *K.M. Förordning, om Krono-Hemmans försäljande till Skatte* av den 21 februari 1789, *K.M. öpne Nådige Försäkran och Stadfästelse å Svenska och Finska Allmogens Fri-och Rättigheter* av den 4 april 1789 och Förenings- och säkerhetsakten. Den ”Kongl förordningen den 21 februari 1789” utvisade så enligt en inlaga att ”frälseköp och lagfarter aldrig ingått i jordnaturen, eller sjefva jorden eller jordeganderätt utan blott räntenaturen,

eller räntan”.⁶⁷ Lagarna stadgade alltså enligt deltagarna att ”frälse” endast betydde att adeln hade rätt till räntan, men garanterade åbornas äganderätt.⁶⁸ Andra inlagor gjorde istället gällande att någon eller några av Gustav III:s lagar gav dem rätt att skatteköpa eller äga sina hemman.⁶⁹

Förordningarna om skatteköp och allmogens fri- och rättigheter stadgade enligt en inlaga att ”skatteläggningar, skola Evärdeligen Gälla, hvilket och sårligen i sakens natur, Enär regenter aldrig egt förfoga om eller kunnat lemna till Enskilt annat än Krono Ränta eller skatten af jorden”.⁷⁰ Citatet innehåller två delar, bägge av stor betydelse för rörelsens argumentation. Den ena delen – att ”regenter aldrig egt förfoga om eller kunnat lemna till Enskilt annat än Krono Ränta eller skatten af jorden” – återkommer jag till nedan.

Den andra delen – ”skatteläggningar, skola Evärdeligen Gälla” – upprepades i andra ordalag i text efter text, där man kan läsa att hemmansnaturer ”lagligen icke kunnat förändras”⁷¹, ”att dessa hemman måtte förklaras icke till naturen lagligen kunna förändras från krono till utsockne frälse, som man i sednare tider behagat det benämna”⁷² eller att ”reducerad egendom aldrig kunnat frångomma kronan och blifva enskilt tillhörighet”⁷³ och så vidare. Ofta togs någon av Gustav III:s lagar som stöd.⁷⁴

Deltagarna i rörelsen hävdade alltså att de hade lagar och förordningar på sin sida. Inte minst Karl XI:s och Gustav III:s lagar stödde deras anspråk på att frälsejorden var av krononatur och egentligen ägdes av dem, samt att säterierna var avskaffade. Jord kunde enligt deltagarna endast lagligen få sin jordnatur förändrad i en för allmogen gynnsam riktning; frälsejord kunde reduceras till kronojord, och kronojord kunde skatteköpas, men jordnaturerna kunde inte röra sig i motsatt riktning.⁷⁵ Slutsatsen av detta var att deras krav låg i linje med ”Sverges gällande lag och all rättvisa”.⁷⁶

Deltagarna försökte alltså finna stöd för sin sak i både äldre och nyare lagstiftning och kamerala utlåtanden. I en mening fanns det en logik i att hänvisa till Karl XI:s reduktion och Gustav III:s bondevänliga lagar. Många hemman hade ju dragits in under reduktionen, som dock inte hade omfattat all frälsejord, som deltagarna trodde.⁷⁷ Inte heller gav rusttjänstordningen den 12 januari 1687 eller förordningen för rusthållarna den 7 november 1695 frälsearrendatorer några utökade rättigheter.⁷⁸ Gustav III:s lagar utökade förvisso skatte- och kronoböndernas rättigheter, inte minst när det gällde jordäggande och besittningsrätt, men varken förordningen om skatteköp eller stadfästelsen av allmogens privilegier gav frälsebönder några som helst ökade rättigheter till sina hemman.⁷⁹ Hemmansnaturer kunde under vissa omständigheter förändras, tvärt emot vad deltagarna tänkte sig.⁸⁰

De anförda lagarna sade helt enkelt inte enligt tidens juridiska expertis

det deltagarna hävdade att de sade. Deltagarna gjorde sina egna, kreativa läsningar av lagar och förordningar, läsningar som ledde dem fel. Bakom läsningarna låg – som jag kommer att argumentera för mer utförligt senare – deltagarnas kulturella förförståelse av sakernas tillstånd. Bakom deltagarnas användning av lagen anas ett möte mellan skriftlig lag och muntlig folklig kultur, där den förra tolkades utifrån den senare, med resultatet att rörelsen inte förmådde att skapa en argumentation som var förankrad i gällande lag eller ens var juridiskt begriplig.

Arv

Ett antal inlagor gjorde gällande att ”bönderna” alltid hade ägt frälsejorden. Hemmanen hade ägts och brukats av deltagarnas förfäder och därför ärvts av dem som gjorde anspråk på den nu: ”Jordeganderätten deremot har alltid tillhört bönder och våra förfäder, och derföre tillhör besittnings och skatte eller jordegande rätten oss”⁸¹; ”ändock bönderna i arfväg egde besittningsrätten”⁸²; ”är uppenbart at jag som Bonde så väl som alla andra äger ärftlig besittning till min innehafvande jord”.⁸³

I juridisk mening hävdade deltagarna därmed att de var arvingar till frälsejordens tidigare ägare. Denna tanke tog sig två olika former. Dels gjorde man gällande att frälsehemmen hade varit i släktens händer i ”århundraden” eller sedan den ”danska tiden” eller till och med sedan en dimmig forntid: ”här ifrågavarande hemman [har] innehafts från far till son och måg, eller öfverhufvud inom börd och det i alla tider.”⁸⁴ Anspråken på äganderätt hölls i denna version allmänna och principiella. Dels försökte vissa deltagare bevisa att de hade ”ärvt” sina hemman genom att räkna upp tidigare ägare och sitt släktskap med dem. Detta förekom främst i de tidiga tvisterna i Norra Åsbo och Västra Göinge härader, men också i enstaka senare rättegångar. Ingen uppgav dock släktförhållanden som gick längre tillbaka än till slutet av 1600-talet, och i några fall kom man inte längre än till början av 1800-talet.⁸⁵

Att hävda att man hade ärvt sina hemman var givetvis ett försök att legitimera kraven på jordäggande; arv var ett laga fång som hade stark legitimitet i dåtidens samhälle. I juridiskt hänseende fanns det en logik i att framföra det i en tvist om jordägganderätt. I en del rättegångar framfördes helt följdriktigt krav på att godsägaren skulle visa upp åtkomsthandlingar till sitt gods eller på annat sätt bevisa äganderätt till hemmanen eller frälseräntan ”för sig eller sina fångesmän”, eller alltså bevisa från vem de förvärvat sin äganderätt.⁸⁶

Detta taktiska inslag till trots, kan deltagarna mycket väl ha trott att de ”ärvt” sina hemman. Det var under alla omständigheter inte ovanligt att frälsegårdar övertogs av söner eller svärsöner till den gamla brukaren.

Lundh och Olsson har visat att 31 procent av frälsegårdarna under Duveke 1834–1889 och 71 procent under Trolleholm 1823–1886 övertogs av en son eller svärson till den gamla brukaren. Tanken på en nedärvd rätt till frälsehemmanen hade en viss logik; säkert satt vissa av deltagarna på gårdar som de övertagit av sina fäder eller andra släktingar.⁸⁷

Urminnes hävd

Vissa inlagor grundade deltagarnas äganderätt till frälsejorden i urminnes hävd. Urminnes hävd var ursprungligen ett laga fång, ett sätt att lagligt förvärva egendom. Den tillämpades när ”ingen minnes eller av sanna sago vet, huru hans förfäder eller fångesmän först därtill komne äro”, alltså när det saknades uppgifter om hur en person eller institution fått åtkomst till ett jordstycke eller en rättighet. Långvarig besittning kunde på det sättet ge uppkomst till äganderätt som inte kunde klandras av den som annars skulle vara rätte ägaren: rättssystemet förflyttade sitt beskydd från juridisk ägare till faktisk innehavare. Bakom låg en tanke på att långvarigt innehav var rättmätigt och att obrutna ägarkedjor som förlorade sig i ett historiskt dunkel gav legitimitet. Urminnes hävd användes flitigt i rättstvister på framför allt 1600-talet men i 1800-talets juridiska praxis hade den förlorat status som laga fång och sågs snarare som ett villkor som kunde ge laga fång. Den hade under 1700-talet blivit ett omstritt juridiskt begrepp med en oklar status i den praktiska rättstillämpningen. Men begreppet var dock levande i samtidens juridiska praxis.⁸⁸

I ljuset av den funktion som arv hade i rörelsens argumentation, är det inte förvånande att urminnes hävd användes av Tullbergsska rörelsen. Tullberg själv menade att all jord ursprungligen hade ägts av bönder, och därför måste allt ägande kunna härledas från bönder för att vara giltigt: ”ingen åtkomst eller egande rätt till jord eller hemman kan vara lag och rätts enlig, utan måste vara grundad på gammal häfd eller laga åtkomst från bönder.”⁸⁹ Implikationen var givetvis att de nuvarande godsägarna inte kunde bevisa någon sådan laga åtkomst.

Sambandet mellan urminnes hävd och ursprungligt bondejordäggande dök även upp i andra inlagor. En inlaga förklarade att ”vår lagligen som urminnes häfd och upptagning från öde äro ifrågavarande hemman med alla andra tillhörigheter oss, som så kallade kronohemman tillhöriga och af oss ega besittas”;⁹⁰ en annan att greve Dücker inte hade någon äganderätt, vilket bevisades av jordeböcker, skattsedlar, kyrkoboksutdrag och ”urminnes häfd”.⁹¹ Kopplingen mellan ”urminnes hävd” och ursprungligt jordäggande var ett försök att legitimera kraven på äganderätt med hjälp av ett omstritt juridiskt begrepp.

Men särskilt vanligt var det dock inte att urminnes hävd anfördes. Ågren har visat att urminnes hävd sällan användes i konflikter kring ägande eller besittning av hemman och torp under 1600- och 1700-talen, utan snarare kring gränser, åkrar och ängar; något som går igen i rättsfall från mitten av 1800-talet.⁹² I den meningen är det inte förvånande att urminnes hävd inte hade en mer framträdande roll i rörelsens argumentation, trots att den knöt långvarigt innehav till ägande och att den gjorde en poäng av att "bönderna" hade ursprunglig äganderätt.

Nedlagt arbete

På många sätt var grunden för hävdens juridiska status det som kallades för nedlagt arbete. I 1600- och 1700-talens juridiska diskurs ansågs det viktigt att skydda nedlagt "arbete och flit". Ågren har hävdat att "i det feodala samhället gav det nedlagda arbetet faktiskt rätt till vissa anspråk på det färdigutvecklade produktionsmedlet", något som ibland ledde till konflikter och krav på ekonomisk kompensation, inte minst mot slutet av 1700-talet när alla äldre rättigheter började omtolkas i termer av *privategendom*.⁹³

Tankar på att nedlagt arbete gav vissa rättigheter framfördes understundom under Tullbergska rörelsen. Så krävde en torpare att få sitta kvar på sin lägenhet trots att han brutit mot sitt kontrakt "enär han nedlagt store kostnader å byggnader",⁹⁴ medan en arbetskarl krävde ersättning för att hans avlidne far hade tillträtt ett frälsehemman som var obesatt.⁹⁵ Arrendatorer kunde också argumentera för att de på sin ålderdom skulle få ersättning för sitt "nedlagda arbete" då de hade brukat sina hemman i tjugo eller trettio år och under den tiden förbättrat dem genom att uppföra byggnader, gräva diken och förbättra jordmånen "på egen bekostnad".⁹⁶

Nedlagt arbete förekom också i berättelser om att det var bönder som en gång röjt upp all den nuvarande jorden. Redan tidigt i rörelsens historia tecknade Tullberg ned ett långt resonemang om att

Då man befinner att en arbetare börjat på en av skaparens jord uppföra en koja bereder för sig och de sina ett [hem], [od]lar och till åker, efterkommande på samma sätt, tills det [...] kunnat skattläggas, äro då icke en sådan lägenhet hans mödas lön kommer icke den då hans arfvingar emot åliggande skyldigheters fullgörande är väl rätt emot lag pålägga större bördor eller under föregifven frälserätt frångripa hans arfvingar besittningsrätten till deras faders uppodlade jord – sådant är både olagligt och orätt.⁹⁷

Tullberg hävdade alltså att nedlagt arbete gav eller borde ge besittningsrätt, vilket egentligen bara var ett annat sätt att säga att allt jordäggande kom från "bönderna" – men med betoningen på att just arbete gav vissa rättigheter.

Men nedlagt arbete användes dock inte särskilt ofta, och hade liksom urminnes hävd ingen central roll i rörelsens argumentation, trots kopplingen mellan nedlagt arbetet och synen på jordäganderättens ursprung.

Bonderätten

Men inte bara gällande lag – och i mindre utsträckning urminnes hävd och nedlagt arbete – utan även en mer abstrakt rätt togs till i striden om frälsejorden: "bonderätten". Enligt svenska akademins ordbok är "bonderätt" känt från en kunglig stadga om landmilitären från 1681 och från Henriks Reuterdahls *Svenska kyrkans historia* andra band från 1850. I Reuterdahl dyker ordet upp i en skildring av skånsk medeltidshistoria. Reuterdahl skildrar där hur en godtycklig och övermodig skånsk adel på grund av statsmaktens svaghet kunde förvärva stora jordegendomar, dock utan att "skånsk bonderätt och bondefrihet [...] alldeles förlorades".⁹⁸

Varifrån deltagarna i rörelsen hade hämtat ordet går inte att säga. Där emot är det möjligt att finna ut vad denna "bonderätt" innebar för dem. En inlaga till Harjagers häradsrätt lämnar inget tvivel om vad som låg i begreppet:

och derföre har aldrig ens herrskapsrätten, som är räntan och för skyldigheten, tillhört Ellinge, ännu mindre Bonderätten, som icke [kun]nat af Regenter, eller myndighet, förfäder och oss afhändas, *Bonderätten består uti besittningsrätt, som är obestriddlig rätt till att man från man arvinge efter arvinge i nedstigande skyldskap ega, nyttja och bruka jorden och himmanen med alla tillhörigheter imot endast lag behöriga onera.*⁹⁹

Bonderätten var "urgammal": "Alt dessa Magnater egde allt ändock de i sjelfva verket egde intet – den urgamla Bonderätten står ännu fast".¹⁰⁰ Med tanke på denna urgamla bondeäganderätt är det inte förvånande att man understundom hävdade att hemmanet så och så var "ett urgammalt jordeget bondhemman af krononatur".¹⁰¹

Även "Reductjons och Indelningsverken" och "allt sundt förstånd, mennskorätt, lagar, författningar, och all rättvisa" garanterade bönderna denna deras rätt.¹⁰² Även "skaparen" stödde bonderätten, alltsedan "jordens första brukning".¹⁰³ "Böndernas" rätt var "folkets rätt": en inlaga jämställde "folkrätten" med "folkets urgamla rätt" att äga jord.¹⁰⁴ Folkrätten kontrasterades mot "herrskapsrätten", som var rätt till ränta mot försvarsskyldighet.¹⁰⁵

"Bonderätten" ("folkrätten") var ett nyckelbegrepp i rörelsens argumentation. Det knöt ihop "herremän", "bönder" ("folk"), ägande/besittning, arv/ursprung och lagstiftning till en helhet: "bönderna" hade en urgammal, nedärvd äganderätt till jorden, en rätt som skyddades av lagar och förordningar,

”sundt förstånd” och ”mennskorätt”. Föreställningen om ”bonderätten”, med dess betoning på arv och ”urgammalt”, fungerade naturaliserande för deltagarnas anspråk på jordägarätt.¹⁰⁶ Det var ett sätt att säga att sakernas tillstånd inte kunde vara på något annat sätt: deras ägarätt till jorden var självklar och därmed var deras krav på jordägarätt också legitimt.

I ljuset av den vikt som arv, urminnes hävd och den urgamla bonderätten hade i rörelsens argumentation, förvånar det att det sett till rörelsen som helhet bara var en handfull personer som försökte bevisa sin ägarätt genom att hänvisa till konkreta släktingar. Inget minne av slakten nådde alltså längre än till 1600-talets slut, vilket är en slående kontrast med ”bondens” ”urgamla” ägarätt. Det verkar ha funnits ett glapp i deltagarnas sätt att tänka mellan den allmängiltiga ”bonderätten” och faktiska kedjor av innehav i slakten. Att inte fler försökte bevisa sitt ägande på detta sätt beror på att ”arv” och ”förfäder” av deltagarna användes i en abstrakt mening, kopplad till ”bondens” naturliga jordägarätt snarare än till konkreta släktskapsförhållanden. Per Torsson spårade till exempel sin rätt till hemmanet Hårsjö no 3 till år 1779 och en viss Nils Gudmundsson, en gång gift med hans hustrus mormor Sissla, ”och tillbaka från samme Nils Gudmundsson och Sissla till 1677 och vidare tillbaka till danska tider” så att ”samma hemman således från urminnes tider af bemälde vår hustrus och moder förfäder och släkt lagligt besutits och häfdats”.¹⁰⁷ Längre än till 1779 hade Per Torsson inga kunskaper om släktskapen, och han verkar inte ha ansett sig behöva det heller: hans hustrus släkt hade innehaft hemmanet under danska tiden, och det räckte för att bevisa hans rätt.

Jakten på historisk tyngd tog sig ytterligare former. En inlaga gjorde gällande att den ”egendom som der till [Krageholm] finnes tillhör *bondbyar* och ställen eller kronan”.¹⁰⁸ Brönnelöf hade sedan ”ifrån urminnes tider och till närvarande tider” varit ”en *bondby* med nummer och Hemmans-tal”.¹⁰⁹ Bakom uttalandet låg inte bara ett försök att naturalisera dessa ”bondbyar” – att göra anspråk på att de borde var oföränderliga – utan också en föreställning om att det en gång funnits ”riktiga” byar. Kanske var det samma ”bondbyar” som Kastbergaåborna talade om när de påpekade att ”ifrågavarande hemman är ett så kallad eget Bördshemman att det till ego grensor upptages uti skånska palten af 1504”.¹¹⁰

Nära föreställningen om "riktiga" bondbyar låg en tanke om att säterierna hade skapats ur ursprungliga hemman. Det "så kallade Säteriet Baldringe" hade "tillskapats af orätt borttagne bondeställen".¹¹¹ Carl Erik Piper borde därför dömas till att låta återupprätta "borttagne ställen och afträda därtill hörande jord och öfrige förmåner" eller "alla dess urgamla tillhörigheter".¹¹² På samma sätt förklarade en stämning att Posse "med orätt utdrifvet våre förfäder och egenmäktigt taget och sjelfvpantat till sig hemman och lägenheter och plågat med orätt våre förfäder och oss uppbygga en så kallad Herregård". Även Kennedys "företrädare" anklagades för att på ett lagstridigt sätt ha fräntagit Råbelöfsallmogen deras hemman och deras "urgamla tillhörande större del jord".¹¹³

Bakom formuleringarna ligger en föreställning om ursprungligt jordägande och om ursprungliga "bondbyar", bestående av tillika ursprungliga hemman, som borde vara oföränderliga. Deltagarna försökte här ånyo legitimer sina krav på jorden genom att falla tillbaka på det förflutna och naturalisera sitt jordägande. Förekomsten av föreställningar om riktiga byar och riktiga hemman måste i deltagarnas ögon ha legitimerat deras krav om att även själva säterierna skulle tillfalla dem. Att tankar på ursprungliga och oföränderliga byar och hemman framfördes i en tid när inget frälsehemman gick säkert från att dras in under huvudgården och läggas ned och tilldelas en plattgård är givetvis inte en tillfällighet; i det förflutna fann deltagarna en motbild till sin egna, osäkra tid.

I sammanhanget är det viktigt att framhålla en tystnad. Deltagarna hänvisade till arv, bonderätt och urminnes hävd, men aldrig till den liberala doktrinen om äganderättens helgd eller okränkbarhet. Det gjorde däremot etablissemangen under rörelsens gång. Äganderättens hävd var "en princip som aldrig bör kränkas". Den var en av "två grundsatser, med hvilka man icke får experimentera, hvilka man icke får tumma" (lagarnas helgd var den andra).¹¹⁴ Trots att deltagarna ville skaffa sig ett modernt ägande så förankrade och legitimerade de detta i mer traditionella termer som gamla lagar, arv och urminnes hävd, snarare än i den relativt nyetablerade läran om äganderättens okränkbarhet, som däremot låg nära tillhands för de bildade klasserna.

(3) "helst som frälse endast betyder ränta"

En central tanke i rörelsens syn på frälsejorden var att frälse var en räntenatur som inte ändrade jordens egentliga jordnatur. Den framfördes redan under de tidiga konflikterna kring Barsebäck och Råbelöf vid mitten på 1860-talet.

Anders Jönsson skrev om hemmanet Karup no 1 att det inte lydde under Barsebäck, ”med mera eller annat än den ränta, som kronan möjligtvis öfverlåtit”.¹¹⁵ Råbelöfs underlydande avfärdade Kennedys äganderätt med att ”frälse endast betyder ränta”.¹¹⁶ Och liknande formuleringar som att ”frälse Betyder ränta [...] ock jag som Bonde äger jorden och kronan (staten) Rântan”¹¹⁷, att ”till Högstads gård ingen jord tillhör, ifall den kallas frälse ty frälse betyder ränta och ej jord”¹¹⁸ eller ”detta är enda skillnaden på de så kallade krono och de så kallade frälsehemman och lägenheter och beror på hvarthän rântan (skatten på jorden) anordnats”¹¹⁹ återkom i inlaga efter inlaga under rörelsens gång.¹²⁰ Deltagarna försökte med detta att definiera ”frälse” som ”ränta” istället för något som hade med ägande att göra. ”Ty det är oförståndigt olagligt och orätt förblanda eller som man då dessa himmelsvidt åtskilda naturer: Neml Rântennaturen [...] och [...] åborätten.”¹²¹

Tanken på att skyldigheten att betala ränta inte hade att göra med äganderätten till jorden kopplades understundom till att kronan endast förfogade över räntorna. ”Bönderna” hade en gång tillåtit beskattning för kungens och försvarsverkets underhåll, men aldrig gett bort sin jordägarätt. Kungen fick dock ”blott skattedispositionsrätt” och ingen ”ränteägar rätt”.¹²² Därför hade kronan inte kunnat anslå mer till herrgårdarna ”än hvad Kongl Majt och kronan egde, som blott var rântan”.¹²³ ”Ty när regeringen den tiden till adeln bortskänkte de flesta skattehemman, kunde ej mera gifvas än kronan egde, det vill säga rântan men grunden eller jordeganderätten behöllo bönderna sjelfva”.¹²⁴

”Frälse” innebar enligt deltagarna i själva verket inget annat än att rântan hade överförts från böndernas gårdar till adelsmän som ersättning för rusttjänst: ”ifrågåvarande ställen så väl som all Frälse och Säteri uti Skåne är utaf så kallad krononatur och som sådant, endast iföljd af Krigsväsendet enligt Rusttjenstordningen [...] kunnat med sine rentor indeles till Rusthållning”.¹²⁵ Adeln hade ”saknat i alla tider jordegande rätt och endast för krigsyirket fått förläningar”.¹²⁶

Ord som rusthållning, krigstjänst, krigsyirket eller vapentjänst användes i rörelsens skrifter som synonymer till ”rusttjänst”.¹²⁷ Den ”rusttjänst” (som jag använder som samlingsnamn för dessa olika ord nedan) som böndernas rântor hade anslagits till som ersättning skulle utgöras inom ramen för Adelsfanan:

Hvad åter det nya eller nu i tal, varande frälset, så har detta uppkommit i följd af Rusttjänstordningen den 12 januari 1687, rörande hemman eller rättare deraf utgående rântor, och beträffande di så kallade säterierna (officers boställen) vid Regimäntet Adels Fahnan [...] enlig Kongl resolutjon den 21 februari 1689,

besitta emot rusttjänstskyldighet [...] Intet annan frihet å egendomar i Skåne finnes, utan den, som förundts i och för rusthållningen Krigs och Vapentjensten, och med detsamme är allt skånske så kallat frälsets natur, kronorusthåll.¹²⁸

I vanligt språkbruk avsåg ”kronorusthåll” ett hemman som underhöll en ryttare vid ett indelt kavalleriregemente. Tullberg tänkte sig dock att hela den skånska frälsejorden var rusthåll av ett särskilt slag, nämligen dels att säterierna hade varit officersboställen vid Adelsfanan, dels att de vanliga frälsehemmanen hade anslagits som ersättning för den övriga rusttjänstskyldighet som adeln fullgjorde inom ramen för Adelsfanan.¹²⁹

Att ett sådant samband fanns mellan frälseräntan, ”rusttjänst” och Adelsfanan framfördes i många andra inlagor.¹³⁰ Sakhistoriskt fanns ett liknande samband. Frälset hade uppstått under medeltiden. Den som gjorde rusttjänst, d v s krigstjänst till häst, ”frälste” sin jord från skatter. Det direkta sambandet mellan personlig rusttjänst och skattebefrielse upphörde dock redan under Karl IX:s tid. Fram växte istället en börsadel och den privilegierade frälsejorden. Rusttjänsten kvarblev dock som en å frälsejorden åliggande prestation att sätta upp ryttare. I praktiken blev rusttjänsten därmed en skatt på frälsejorden, som utgjordes istället för den ordinarie räntan. Rusttjänstryttarna sammanfördes i en enhet, den så kallade Adelsfanan. Efter Karl XII:s regeringstid förvandlades den dock till en pappersorganisation. Enheten mönstrades sista gången 1743 och vid början av 1800-talet drogs de officersbefattningar som var indelade till förbandet in.¹³¹

Adelsfanans samband med rusttjänsten är skälet till att den nämndes av deltagarna i Tullbergsska rörelsen. Tanken att ”frälse” betydde att frälsegårdarnas räntor hade anslagits som ersättning för rusttjänst inom ramen för Adelsfanan var viktig för att legitimera allmogens försök att vinna äganderätt till frälsehemmanen. Deltagarna hävdade nämligen att rusttjänsten hade upphört:

men i Skåne finns icke ens en sådan rätt till räntorne af jordegendomar synnerligen som enligt Skånska rusttjenstlagen den 12 januari 1687 Adel och Stånds personer aldrig haft annan rätt än blott att efter kronovärde upbära räntorna af jord i vederlag för de rysttjenst [sic!] Hestar som presterades till Adelsfane regementet under dess tillvaro, men enär detta sedan 1743 indrogs, faller sig sjelf, att, från denna och i närvarande tid bemelde jord räntor tillhöra kronan.¹³²

Årtalet 1743 dök upp i ett flertal inlagor. Slutsatsen var glasklar: ”då, Rusttjensten sedan 1743 upphördt, saknar den ofelbart all rätt till Cronans ränterätt, hvilken ränterätt måtte Cronan hemfalla genast, enär Rusttjensten numera ej utgår”.¹³³ I och med att ”rusttjänsten” hade upphört,

så hade också själva grunden för frälseräntans överföring till godsägarna fallit. Därmed måste denna återgå till kronan, ”ty hvilken krigs eller annat tjensteman som på ett eller annat sätt afgår från tjensten mister med det samma ovillkorligen lönen”.¹³⁴

Deltagarna i rörelsen hävdade att frälse endast var en räntenatur som inte ändrade jordens egentliga natur. Frälset hade uppstått som ersättning för rusttjänsten, och då denna inte längre utgjordes måste också frälseprivilegiet ha upphört. Därför måste frälsejorden nu förvandlas till sin ursprungliga krononatur. Denna uppsättning föreställningar fyllde två funktioner. För det första kunde rörelsen på detta sätt (historiskt) förklara frälsejordens ursprung – varför det över huvud taget fanns någon frälsejord. För det andra kunde deltagarna samtidigt legitimera sina krav på jordägarerätt med att godsägarna inte längre utgjorde den tjänst som en gång hade skänkt frälsejorden dess privilegierade status.¹³⁵ I detta låg deras strävan att förankra sina äganderättsanspråk i gällande lag.

Deltagarna hade förvisso helt rätt i att året 1743 var viktigt i Adelsfanans historia, men de missförstod det som hade hänt. Faktum är att förbandet inte alls ”indrogs” 1743 och inte heller upphörde rusttjänsten. Det som hände 1743 var att förbandet mönstrades för sista gången. Att ”rusthåll” och ”rusttjänst” var synonymer för dem avslöjar ett missförstånd. ”Rusthållet” innebar att vissa gårdar understödde ryttare vid ett indelt kavalleriregemente mot skattebefrielse, alltså något helt annat än ”rusttjänst”.¹³⁶ Som sådan föregick rusttjänsten rusthållningen med flera sekel.

Trodde deltagarna verkligen att frälse endast var en ”räntenatur”, att rusttjänsten hade upphört och att de därför inte längre var skyldiga godsägarna något? Allt tyder på det. Det kan kanske tyckas märkligt att ett sådant missförstånd fick en sådan spridning, men å andra sidan kunde bevisligen liknande missförstånd uppstå. De tolkningar av förordningen om skatteköp av kronohemman den 21 februari 1789 och *Kungl Maj:ts försäkran och stadfästelse å svenska och finska allmogens rättigheter den 4 april 1789* som deltagarna gjorde var lika excentriska.

Varken Tullberg eller någon annan deltagare hade de kunskaper som krävdes för att kunna läsa lagtexter. Parallellerna till Ginzburgs Menocchio är tydliga: sådana missförstånd och feltolkningar var grundade i en förförståelse om sakernas tillstånd eller ett kulturellt önsketänkande om att lagar och förordningar och rätten egentligen var på deltagarnas sida. När Tullberg och andra deltagare läste lagtexter, jordeböcker, kungliga brev och annat, ägde ett möte mellan muntligt och skriftligt rum, ett möte där det skriftliga tolkades utifrån den förförståelsen, snarare än till sitt faktiska innehåll.¹³⁷

Dessa tankar på att frälse bara var en ”räntenatur” som givits som kompen-

sation för en avskaffad ”rusttjänst” användes inte under frälsebonderörelsen. Smedberg nämner under alla omständigheter inget sådant. När någon först kom på att undergräva frälsejordens legitimitet med att rusttjänsten var död går inte att säga, men tanken hade knappast en kontinuitet så långt tillbaka i tiden. Frälsebonderörelsen handlade inte om jordäga och det var inte meningsfullt att hävda att man inte hade några skyldigheter mot adeln på grund av rusttjänstens upphörande i det sammanhanget. Det blev ett meningsfullt argument först när målet blev att helt undandra sig alla skyldigheter gentemot godsägarna.

(4) ”jorden tillhör oss bönder emot endast lagbehöriga onera”

I inlaga efter inlaga påstod deltagarna att kronoräntan utgjorde en övre gräns för de ekonomiska krav som kunde ställas på ett hemman eller en lägenhet. Ibland uttrycktes tanken i allmänna ordalag som att ”jorden tillhör oss bönder emot endast lagbehöriga onera”¹³⁸ eller att ”ty skola alla fromma hjärtan skåda och rätt är att jag och alla andra bönder ega besitta och bruka jorden mot lag behörige onera af alla slag”.¹³⁹ Ibland uttrycktes den mer specifikt, som att det var förbjudet för frälseman att belasta bönder ”med högre än den vanliga räntan”, eftersom den skulle utgöras ”på samma sätt som om kronoskatte fastställt är”,¹⁴⁰ eller att frälsebönder hade rätt att besitta sina hemman ”utan några andra än lag behöriga onera lika för så kallade krono, skatte och frälsebönder, ty någon sådan orimlig lag eller författning har aldrig funnits som tillåter och ännu mindre berättigar frälsemän mera betinga eller annorlunda åboerne å de ställe som tecknas som frälse än kronan eger”.¹⁴¹ I flera fall förankrades detta i förordningen om skatteköp av kronohemman och stadfästelsen av svenska och finska allmogens rättigheter.¹⁴²

Tanken på en maximal ränta framfördes även under frälsebonderörelsen. Då sades det att ”avraden” (d v s kronoskatten) var den övre gränsen för vad frälseägaren kunde kräva av sina åbor och att frälsebönderna inte var skyldiga att utgöra mer än vad frälseägaren rustade för enligt rusttjänstlängden: herrskapets rustning borde vara den övre gränsen för frälseallmogens onera.¹⁴³ Föreställningen att kronoräntan var en övre gräns för skattskyldigheten tycks alltså ha överlevt de sociala och ekonomiska förändringarna mellan 1770- och 1860-talen.

När det gäller frälsebonderörelsen var det logiskt att hävda en sådan övre gräns, eftersom målsättningen då var att sätta gränser för godsägarnas ekonomiska krav, men under Tullbergsska rörelsen spelade föreställningen en helt annan roll. Den användes för att yrka laga ansvar på godsägarna för att de ”pålagt och utprejat förbudne och orätta skatter, utgifter, körslor,

forsler, arbete, tjänstbarheter”, det vill säga att arrendatorerna hade tvingats utgöra arrenden och arbete trots att godsägarna inte hade någon rätt därtill: ”Beträffande tiden då mig pålagts med orätt förbudne skatter och tyngder och tjänstbarheter, har skitt årligt, om icke dagligt, i minst 22 år.”¹⁴⁴ Nästan alla inlagor som anförde att det fanns en övre gräns för räntan yrkade också ansvar för godsägarna för att de hade överskridit den.¹⁴⁵

Argument (4):s funktion på 1860-talet var alltså att underbygga krav på ekonomisk ersättning av godsägarna. Om föreställningen om en maximal ränta faktiskt överlevt från 1770-talet (snarare än uppstått på nytt i ett nytt sammanhang, viket också är möjligt), så hade den fått en ny innebörd och funktion. Den passar väl in i komplexet (1) till (3); kravet på ersättning måste sägas ha varit logiskt utifrån vad deltagarna hävdade i övrigt.

Berättelser om frälsejordens och jordäganderättens historia

då däremot sjelfva jorden hemmanen och lägenheterna med alla deras tillhörigheter i årtusenden för[e] rusttjenstens och frälsetitel uppkomst och än idag tillhör bönder och det arbetande folket.¹⁴⁶

Redan i sina första mål i Norra Åsbo häradsrätt diskuterade Tullberg det svenska jordägandets historia. I en bilaga till Onsjö höstting 1869 skulle han återvända till ämnet. Tullberg inledde då med att hänvisa till andra delen av Anders af Botins *Beskrifning om Svenska Hemman och Jorda-Gods* (1755–56). Tullbergs historiska skildring börjar liksom af Botins i ett dimmigt förflutet:

Svenska hemman til sit första uphof, natur och beskaffenhet, upkommit genom ett fritt inkräcktande det lediga och obebyggda landet, så att hvar och en Bonde samt dess arfvingar voro fullkomlige ägare till den trakt, som han uprögt år sig till hemman och Boställe, hvarigenom de äldste Svenske bönder ägde sina hemman med en oinskränkt frihet.¹⁴⁷

Av detta drog Tullberg slutsatsen att ”ingen åtkomst eller egande rätt till jord eller hemman kan vara lag och rätts enlig, utan måste vara grundad på gammal häfd eller laga åtkomst från bönder”. Räntan till kronan hade uppkommit genom ett frivilligt åtagande av bönderna, men det ändrade inte deras natur: ”intet andra än blott skattehemman fants eller finnas utan sådana hvaraf utgår ränta till kronan.”¹⁴⁸

Inte bara kronojorden utan även kyrkojorden, det andliga frälset, hade uppstått efter det tecknade urtillståndet: ”hvid Christendomens första

predikande i landet fants intet frälse, utan uppkommit senare, samt att alla hemman varit skatte och inne[hafvdes] af åboarne med full eganderätt". Inte heller ändrade det vem som ägde jorden. Med kristendomen uppstod alltså det andliga frälset men i och med reformationen 1536 så hade "biskoparnas jord" lagts under kronan "till evigt": "Härigenom är bevist att det Andeliga frälset är krono till evighet och därför är idag Högstad gård och Grefvarne Pipers innehafvde egendom Krono."¹⁴⁹

När det gäller det världsliga frälset tänkte sig Tullberg att detta fanns i en ny och en gammal version. När det gäller det gamla frälset citerade Tullberg Gustaf Jonzons *Om Svenska hemman, deras uppkomst och indelning* (1862):

Skattehemman förändrade småningom sin förra betydelse, så att alla hemman, som under denna benämning förekommo i förordningar och handlingar under 1600-talet, egentligen voro skatte-frälse; ty när regeringen den tiden till adeln bortförlänte de flesta skattehemman, kunde ej gifvas mer än kronan egde, d. v. s. räntan, men grunden och eganderätten behöllo bönderna sjelfva.¹⁵⁰

Skattefrälse var i själva verket en jordnatur som uppstod under 1600-talet genom att skattegårdars räntor men inte jord bortskänktes till frälsemän; det var alltså inte det historiskt sett ursprungliga frälset. Men Tullberg menade alltså att bönderna behöll äganderätten till skattefrälsejorden. Därtill visade Kammarkollegii utslag av den 5 maj 1843 att "alltsammans genom siste Skånske eller konung Carl XI:tes Reductjon blivit underlagat Kronan, och Skåne blifvit skattadt för Kronans omistliga egendom", vilket också af Botins bok, ett par riksdagsbeslut (1680 och 1682), reduktionsstadgan 1682 och andra författningar övertygat honom om. "Således är fullt bevist att intet frälse efter denna Reductjon fants i Skåne [...] och sålunda är Skåne krono."¹⁵¹

Efter reduktionen hade det "nya" frälset uppstått, "i följd af Rusttjänstordningen den 12 januari 1687". Eftersom "rusthållningen" endast innebar att ränta anslagits till herremännen hade de inte haft "med de så kallade Frälsebönder eller deras hemman att skaffa" sedan dess. Därtill menade Tullberg att om man jämförde rusttjänstförordningen med förordningen om skatteköp av kronohemman den 21 februari 1789 "mfl stadgar" så följde att "alla så kallade frälsehemman varit skattefrälse så länge Frälsemän egt uppbära räntan deraf, men vid rusttjänstens och rusthållningens för hvilken de egde uppbära räntor på 1740-talet blifvit, omintet, måste ofelbart räntan åter tillhöra kronan".¹⁵²

Det senare uttalandet är knappast glasklart, men vad Tullberg menade här hade han sagt tydligare i en tidigare inlaga. Då skrev han att det nya frälset hela tiden var "till jordnaturen krono, men varit till räntenaturen frälse under den tid rusthållning och vapentjänst egde rum" och vidare att det

ej motsägas kan, det alla så kallade Säterier och frälsehemman indelats till Rusthållning och vapentjenst och detta endast med räntorna hvaraf uppkommit Cavalleri Corpsen Adelsfanan, lika som de 2ne Skånska Kavalleri Regementen, och derföre omfattas allt det i Skåne som kallas säteri eller frälse är som krono indelat och omfattas af 1695 års Skånska indelnings Reglemente, och är numer indragit och är krono.¹⁵³

Han tänkte sig alltså att det nya frälset hade anslagits som ersättning för ”rusthållningen” och i och med att denna hade upphört under 1740-talet, så måste också det nya frälset ha upphört. Tullberg sammanfattade sin berättelse om jordägandets historia med att ”vid vägande häraf, kan jag icke fatta annat än bönderne, icke, hvarken böra eller ega, något till herremännen utgöra eller utgifva”.¹⁵⁴

Tullberg tänkte sig alltså att det en gång hade funnits ett urtillstånd, ett avlägset förflutet med fria bönder, som alla ägde den jord de själva uppodlat. Kronojorden hade uppstått genom att ”bönderna” frivilligt åtagit sig att betala skatt. Senare hade också det andliga och världsliga frälset uppstått; ingen av dessa ändrade dock att bönderna ägde sin jord. Frälsena avskaffades genom den danska reformationen respektive Karl XI:s reduktion. Och även det nya frälset, som uppstått efter Karl XI:s reduktion, var avskaffat. ”Bönderna” hade alltså alltid ägt sin jord och dessutom borde de sedan 1740-talet inte ens behöva utgöra några räntor till godsägarna. Detta skrev Tullberg när rörelsen i praktiken hade ebbat ut, men redan i dess början hade han framfört liknande tankar, om ursprungligt jordäggande, frivillig skatt till krona och frälse, men en alltid oföränderlig jordägganderätt för ”bönderna”, oavsett vilken jordnatur deras hemman hade.¹⁵⁵

Tullbergs berättelse var baserad på en uppsjö av texter. Den har stora likheter med af Botins och Jonzons skildringar.¹⁵⁶ Där fanns tanken på ett ursprungligt jordäggande, då bara skattebönder med full ägganderätt fanns, att skattefrälse bara var en förläning av räntan, hur det andliga och det världsliga frälset ”reducerades” under Gustav Vasa respektive Karl XI, samt hur rusttjänsten i praktiken upphörde 1743.¹⁵⁷ Men Tullberg läste inte alltid af Botin eller Jonzon så noga – Jonzon hade klart för sig skillnaden mellan rusthållning och rusttjänst, som Tullberg blandade ihop.¹⁵⁸ Och varken af Botin eller Jonzon skrev om något ”nytt” frälse. Dessutom lade Tullberg till en del och misstolkade annat. af Botin menade att de ursprungliga skattehemmanen hade gått förlorade och han hade klart för sig att reduktionen inte på något sätt avskaffade allt frälse, som Tullberg gjorde gällande. Med andra ord: Tullberg var en kreativ läsare, som tolkade och misstolkade och lade ihop sin läsning av af Botin, Jonzon och annat för att skapa sin egen helhetsbild av jordägandets historia.

Det finns fler inlagor som diskuterade jordägarerättens historia. Vissa av dem kan ha skrivits av Tullberg, andra var det inte. Oavsett vilket så fanns många av Tullbergs tankar om det förflutna med i dem. Flera skildrade ett uttillstånd liknande Botins, Jonzons och Tullbergs. "Jorden är brukarens från de äldste tider tillbaka",¹⁵⁹ "sjelfva jorden hemmanen och lägenheterna med alla deras tillhörigheter i årtusenden för[e] rusttjenstens och frälsetitel uppkomst och än idag tillhör bönder och det arbetande folket"¹⁶⁰, "vår förfäder [...] i forntiden uppodlade jord och uppbyggde hemman som från urminnes tider varit i deras och vår häfd och bruk"¹⁶¹, "frälsemän" får inte

draga besittnings eller skatte eller jordegande eller dess brukningsrätt undan bönder och det arbetande folket, hvilka och inga andra från Adams tid, och än i dag ega besitta alla hemman med dess tillhörigheter emedan vi bönder och våra förfäder och företrädare äro justt och inga andra som alla hemman uppbyggt och uppodlat på den fria, men ingalunda motparten eller deras fångesmän tillhörande jord.¹⁶²

"Äldsta tider", "i årtusenden", "från urminnes tider", "från Adams tid" – "böndernas" jordägarerätt gick långt tillbaka i tiden; i själva verket till en än mer mytisk tid än den Tullberg tänkte sig, som var en konkret historisk tid (1000-talet och tidigare).

Tullbergs beskrivning av det som hänt mellan uttillståndet med fria bönder och dagens "slafveri" återkom i andra inlagor. Karl XI:s reduktion drog in all frälsejord. Skattehemman förvandlades till skattefrälse under 1600-talet, men bönderna behöll ändå sin ägarerätt. Det "nya" frälset uppstod med rusttjänstens införande, men jorden blev kronojord med ägarerätt för bönderna. I vilket fall försvann det "nya frälset" när Adelsfanan drogs in 1743.¹⁶³

Även delvis konkurrerande versioner av den skånska frälsejordens historia framfördes. Sven Larsson beskrev i sin petition till kungen hur den skånska adeln efter att Skåne blev svenskt hade fått behålla sina privilegier med Malmö recess. Men på grund av deras stöd till Danmark under Skånska kriget på 1670-talet hade deras jord dragits in av svenska kronan, antingen som en del av Bornholms vederlag eller genom utbyte med jord i andra delar av landet "så att skånska adelns sätes- och ladugårdar förvandlades till svenska kungs- och kungsladugårdar". Deras underlydande hemman blev därmed "svenska kronohemman".¹⁶⁴ Samma berättelse framfördes även i andra skrifter.¹⁶⁵ I en annan inlaga finns en version av det förflutna som ligger närmare Jonzons (af Botins) än Tullbergs skildring (den nämner bland annat hur "kronoegendomen uppkommit de första genom folkets lemnande egendom och skatter till konungen till afgudaoffer", något som

Tullberg aldrig nämnde). Tullberg var knappast den ende som läste dessa böcker.¹⁶⁶ Tullberg själv påpekade t ex att många bönder ägde Jonzons bok, som dessutom fanns i många sockenbibliotek.¹⁶⁷

Även om det cirkulerade något olika versioner av den skånska jordens historia bland deltagarna, så mynnade dessa berättelser ut i att det hade funnits en tid när all jord var självägd och att oavsett hur frälsejorden hade uppstått så hade den vid ett eller annat tillfälle förvandlats till kronojord. Det förflutna legitimerade deltagarnas anspråk på jordäganderätt, och jorden borde tillhöra arvtagarna till dem som odlat upp det en gång öde landet.

Men om nu frälsejorden egentligen var kronojord, varför fanns den då ändå kvar? Varför ägde deltagarna inte redan sina hemman? Även detta förklarades i historiska termer. I en inlägga påstod en Ola Andersson att hans farfars far och flera andra åbor från Grönhult i Gärds härad år 1757 hade skatteköpt sina hemman, som tillhörde Kristinehofs alunbruk. Men den dåvarande ägaren klagade hos Kungl Majt och fick rätt. Därefter hade Andersson farfars far blivit ”arresterad och häktad till dess han (och de) lemnat deras skatteköpsbrev till Piperska betjening vid Christinehof”. Piper fick skatterätt på hemmanen 1760.¹⁶⁸

I en artikel om Råbelöfskonflikten i *Nya Kristianstadsbladet* skildras två berättelser som författaren fått berättade för sig av frälsebönder. Den första handlar om en godsägare som skulle ha tillskansat sig sina bönders åtkomsthandlingar på ett otillbörligt sätt och sedan vägrat att lämna tillbaka dem, ”och bönderna gingo således i mistning af de enda bevis de innehade på eganderätten till sina hemman”. Den andra handlade om en ”general Skytt”, som ska ha försökt köpa några hemman i Odersberga och som inledde en veritabel terrorkampanj när bönderna vägrade sälja. Han brände ned hemmanen två gånger, varpå hemmansägarna gav med sig.¹⁶⁹

Att sådana berättelser om godsherrar som med hjälp av olika missgrepp tillskansat sig frälsejorden levde på 1860-talet berodde säkerligen på att de traderades muntligt. Intressant nog verkar berättelserna ur *Nya Kristianstadsbladet* haft en grund i faktiska förhållanden som låg ett sekel eller mer tillbaka i tiden. Godset i den första berättelsen verkar ha varit Gustafsborg.¹⁷⁰ ”General Skytt” kan identifieras med en viss general Carl Skytte, som av allt att döma – förmodligen under stora nordiska kriget – hade bränt ned några hemman i Odersberga, men inte för att bönderna utan ägaren, Axel Gyllenstjerna, vägrat sälja dem till honom.¹⁷¹ Förvrängningar ägde alltså rum i berättelsen om denna händelse från det att den hade utspelat sig fram till 1860-talet.

Man kan notera att i dessa två berättelser ägde frälsebönderna jord fram till 1700-talets första hälft, då de blev av med den på grund av adelns illvilja. Det är ju att säga något annat än att frälseallmogen fick, eller snarare fick tillbaka, jordägarerätt i samband med reformationen eller reduktionen.

Fler inlagor förlade de missgrepp som förklarade hur frälseallmogen blivit av med sin jord närmare i tiden. I samma inlaga som åbor och husmän från Kastberga gjorde gällande att de som bönder hade en nedärvd ägarerätt från Adams tid hävdade de också att Dücker genom ”påläggande våra förfäder och företrädare dels utdrifvit och slagit Lilla Kastberga i bruk dels fråntagit oss, Stora Kastberga åboar, tillhörande jord”.¹⁷² Trots tanken på en ursprunglig ägarerätt så riktades alltså den konkreta anklagelsen om att ha berövat bönderna denna mot den nuvarande godsägaren: Dücker hade tagit över Ellinge år 1828, så de påstådda missgreppen måste rimligtvis ha ägt rum nyligen. På samma sätt gjorde ett antal åbor och husmän från Baldringe gällande att det var Posse som hade utdrivit deras ”förfäder” från deras hemman och lägenheter för att bygga upp en herrgård.¹⁷³ Posse hade tillträtt som förmyndare för greve Carl Erik Piper år 1860; hans övergrepp måste rimligtvis ha ägt rum relativt nyligen. Även andra inlagor hävdade att Dücker och Posse (Piper) hade tagit jorden från ”våre förfäder och oss”.¹⁷⁴

I själva verket fanns det två versioner av hur frälseallmogen blivit av med sin jord: en om en ursprunglig ägarerätt, som förlade frälsejordens uppkomst till en konkret historisk tid, men som gjorde gällande att frälsejorden egentligen hade avskaffats på 1680- eller 1740-talet, men ändå fanns kvar, och en annan som påstod att frälsebönderna hade blivit av med sin ägarerätt under 1700-talet eller till och med under de nuvarande godsägarna. Förvisso måste inte dessa berättelser utesluta varandra, men deltagarna framförde under alla omständigheter två tämligen olika historiska förklaringar till hur frälsejorden hamnat i godsägarnas händer.

I en inlaga skrev Pål Persson från Stora Kastberga att ”det gäller här att med bevisning undanröja tvåhundraåriga fel och förbiseenden”.¹⁷⁵ Valet av tvåhundra år ingår i ett mönster. Flera inlagor hävdade nämligen att bönderna hade ägt sina hemman under ”Danska tiden”. Frederna 1658 och 1660 innebar ingen förändring, då jorden därmed övergick ”från dansk och under svensk lag med villkor, att åborne som stått i danske tider, skulle bibehållas vid deras åborätt”.¹⁷⁶ Malmö recess skyddade denna rätt: ”och i grund af Malmö recess 1662 om Skånes afträdande till Sverige har detta hemman aldrig kunnat blifva frälse”¹⁷⁷ och hade därtill upphävt den danska livegenskapen.¹⁷⁸

Idealiseringen av den danska tiden – som inte minst är ironisk med tanke på att den danska adeln med ”en provkarta på [...] manipulationer” drog

in fler och fler bönder under veckodagsfriheten under 1500- och 1600-talen – gick hand i hand med föreställningar om att det var efter Skånes övergång till Sverige som saker och ting hade gått fel.¹⁷⁹ De missgrepp som hade berövat ”bönderna” deras jord påstods ha ägt rum efter att Skåne blev svenskt. Det handlade både om att frälsejorden aldrig avskaffats trots reduktioner och Adelsfanans ”indragning” och om manipulationer under 1700- och 1800-talen: skatte- och kronohemman hade i 1725 års jordeböcker förändrats till frälse;¹⁸⁰ ”adeln hade kommit i besittning af svenska kronans och böndernas vid den tiden [1670-talet] obestridda rätt” genom att kronans sak av myndigheterna hade ”behandlats på ett lamt och tvetydigt sätt”;¹⁸¹ ”vid den tidpunkt som vi nu berört [1670-talet], måste således våra förfäder hafva varit antingen kronobönder eller sjelfegande skattebönder, ett tredje kunde icke gifvas” och jorden hade ”i en sednare tid” kommit i adelns händer genom ett ”oerhört våld”;¹⁸² en ej specificerad Piper hade ”under den tomma Regeringstiden” slagit under sig böndernas jord.¹⁸³ ”Den tomma Regeringstiden” refererade till 1700- och 1800-talen. Det var då bönderna skulle ha berövats sin jord genom myndigheternas slapphet och adelns våld.

I föreställningarna om att frälsejorden tillhörde ”bönderna” ingick berättelser baserade på muntlig tradition samt det skrivna ordet – historiska verk och lagar – som förklarade hur det kom sig att den nu var i godsägarnas händer. Dagens tillstånd förklarades och begripliggjordes i historiska termer. Det förflutna legitimerade anspråken på jordäggande genom att ge dem historisk tyngd (ursprungligt jordäggande, ursprungliga bondbyar, ursprungliga hemman) och historiskt konkretion (reduktionerna, rusttjänstens indragning). Men detta idealiserande av det förflutna handlade inte endast om legitimitet, utan också om en föreställning om *Utopia*. I en tid där deltagarna kände sig utsatta vände de sig till ett idealt förflutet där saker var som de ville att nuet skulle vara. Deltagarna fann en ideal värld i ett föreställt förflutet där det varken fanns gods, godsherrar, krono- eller frälsejord. Den bästa av alla tänkbara världar var en där alla var självägande. Det var vad man hoppades kunna åstadkomma i sin samtid.

Det var givetvis inget unikt att tänka sig att de hade funnits en guldålder i ett fjärran förflutet. Helmut Gabel har visat hur tyska tidigmoderna bönder på samma sätt idealiserade det förflutna. Traditionen hade för dem en mytisk kvalitet, den utgjorde en rättvisa som kan sägas ha stått över all historisk verklighet. Hugues Neveux och Österberg har i en syntes tryckt på

att tidigmoderna europeiska bönder sällan presenterade krav på förändring som innovationer. Istället förankrade de krav på förändring i att de ville återgå till något ursprungligt. Denna bondetraditionalism var dock mycket flexibel: "rather than limiting their actions, this traditonalism [...] allowed them to integrate and to justify all their demands and undertakings." Med hänvisning till det förflutna kunde de legitimera mer eller mindre vilket krav som helst, oavsett hur nydanade.¹⁸⁴ Detta sätt att använda det förflutna för att framföra radikala krav på förändring var som synes i högst grad levande på 1860-talets skånska landsbygd.

Det är slående att deltagarna så tydligt vände sig till historien. Det förflutna gav argument och stöd för att deras anspråk på jordägarätt var giltiga. Givetvis förhåller sig människor både som individer och grupper aktivt till det förflutna. Historia har varit ett gångbart vapen i många konflikter, sociala, etniska, religiösa och andra. Att deltagarna tänkte i historiska termer kring jordägarätten och använde historiskt förankrade argument är knappast förvånande.¹⁸⁵ Det är snarare en följd av deras sociala erfarenhet. Scott har beskrivit kopplingen mellan social underordning och historia som att: "At the core of the social experience of class is the growth of a distinctive and shared understanding of history – an understanding that sets one class apart from others."¹⁸⁶ Den specifika och delade förståelse av historien som deltagarna i rörelsen hade betonade dem själva som offer för stora oförrätter i det förflutna, oförrätter som hade berövat dem deras jordägarätt. När det gäller deltagarnas syn på sig själva och godsägarna som sociala grupper återkommer jag till dem i kapitel 6, men här måste det framhållas att den syn på jordägarättens historia som deltagarna uttryckte var förankrad i upplevelsen av att vara arrendator utan besittningsrätt eller jordlös proletär på en landsbygd som höll på att transformeras av agrarkapitalismens frammarsch.

Deltagarnas historieskrivning var ett möte mellan en företrädelsevis skriftlig och en företrädelsevis muntlig kultur, eller, om man så vill, en elit- och en folklig kultur. Bevisligen läste Tullberg och andra kameralhistoriska verk och lagen. Slutsatserna som de drog av sin läsning avslöjar dock vad de hade med sig i bagaget: föreställningar om hur jorden egentligen alltid hade tillhört "bönderna", något som varken af Botin, Jonzon eller någon av alla de handlingar de refererade till påstod. Här anar man den tankemässiga bur som Ginzburg talade om när han beskrev Menocchios sätt att läsa: den folkliga kultur som han inte kunde träda utanför. Det finns också tecken på att de två inte alltid var så lätta att förena: att man i rörelsens inlagor kan finna två versioner av jordägarättens historia – att den avskaffats formellt under 1600- eller 1700-tal respektive att deltagarnas förfäder blivit berövade

sin jord av senare tiders godsherrar – pekar på att det fanns ett glapp mellan det skrivna ordet och den folkliga kulturens muntliga traditioner. Det var den folkliga kulturens muntliga traditioner som var den tolkningsram som det som man läste passades in i, vilket förklarar de märkliga läsningar rörelsens deltagare gjorde.

Slutsatser

Tullbergiska rörelsen var ett försök från människor med osäkra framtidsutsikter att i en tid av social och ekonomisk omvandling förvandla sig till skattebönder med en modern jordägarätt. Mer eller mindre varenda inlägga, petition eller annan skrift – oavsett om allmogen var käranden eller svaranden, vad det enskilda målet gällde eller vilket år eller vilket sammanhang den skrev i – innehöll argument om att frälsejorden egentligen var av krononatur och att deltagarna hade ägarätt till densamma. Godsherrarna ägde inte sådan jord, men hade möjligtvis rätt till räntan. Det fanns en "bonderätt", en naturlig och ursprunglig jordägarätt, som omfattade deltagarna, ja alla "bönder", hela "folket" (1, 2). Frälsejorden hade uppstått genom att kronohemman tilldelats säterier som ersättning för en rusttjänst som inte längre utgjordes. Därför borde frälsejorden tillfalla deltagarna (3) och därför kunde arrenden och arbetskyldigheter inte lagligen överstiga kronoräntan (4).

Rörelsen gav uttryck för ett väl sammanhållet komplex av föreställningar kring vad frälsejord och frälse var. Förvisso innehöll långt ifrån alla texter hela argumentationen, men många innehöll stora delar av den: (1) till (4) var rörelsens huvudargumentation, något som deltagarna bokstavligt och bildligt skrev under på. De tre första punkterna legitimerade deltagarnas kamp om att vinna ägarätt till sina hemman.

Även om redan de första inläggen och petitionerna innehöll rörelsens huvudtankar så går det att se subtila skillnader mellan rörelsens tidiga (1864–1867) och sena (1868–1869) skrifter. Understundom hävdade de att frälsejorden var av skatte-, inte krononatur under de första åren, något som upphörde efter 1867.¹⁸⁷ "Bonderätten" började inte användas förrän 1868, även om många av de tankar som inordnades under den hade framförts tidigare. Vid konflikterna kring Gustafsborg relaterades tanken på att frälse endast innebar att räntan överfördes till godsägaren inte till rusttjänsten, utan till att Gustafsborg hade varit ett glasbruk. Eftersom bruket var nedlagt borde räntorna återgå.¹⁸⁸

Deltagarna anknöt i sina texter och tal till berättelser och myter om ett dimmigt förflutet utan frälsejord, med fria brukare och ursprungliga byar, ett idealt förflutet, en utopi som tillsammans med olika berättelser för-

klarade hur de blivit av med sin jord och dagens situation uppstått. Även om det fanns olika förklaringar till hur detta gått till hade missgreppen genomgående ägt rum efter att Skåne blev svenskt.

Att så lite ändrades i Tullbergsska rörelsens tal om jorden trots nederlagen i de kamerala och juridiska instanserna tyder på att de inte var valda av tillfälliga och taktiska skäl, utan att det fanns en stark tro bland deltagarna på deras giltighet. Annars hade de rimligtvis ändrat dem. Bakom orden fanns alltså en tro på att de beskrev sakernas tillstånd, en uppsättning föreställningar som kretsade kring frälsejordens ursprung och egentliga natur samt "böndernas" naturliga jordägarerätt.

En jämförelse med den nästan hundra år tidigare frälsebonderörelsen ger vid handen att en del av dessa föreställningar fanns redan då, om än i en annan kontext. Men det fanns också skillnader. Både på 1770- och 1860-talet hävdade delar av den skånska landsbygdsbefolkningen att frälsejorden egentligen var av krononatur (1) och att kronoräntan utgjorde en maximal räntegräns (4). Där fanns en kontinuitet med frälsebonderörelsen. Men resten av den Tullbergsska argumentationen (2, 3) framfördes inte under frälsebonderörelsen, i alla fall så långt det går att utläsa ur Smedberg.¹⁸⁹ Frälsebonderörelsens deltagare ville ju endast få arrendet reglerat i lag. I det sammanhanget var anspråk på jordägarerätt eller tankar på att frälse som en räntenatur inte relevanta.

Det är svårt att göra en jämförelse med revolten 1811, då dess deltagare nästan inte lämnade några egenhändigt skrivna handlingar efter sig. Deras "argumentation" går inte att rekonstruera. Viljan att få hoveriet avskaffat var radikalare än frälsebonderörelsens krav. Kraven på att godsens jord skulle delas upp ligger mer i linje med Tullbergsska rörelsen – och den stora massan av revoltens deltagare var, liksom många av Tullbergsska rörelsens, jordlösa. Likheter ska dock inte överdrivas: de krav på social jämlikhet som framfördes under 1811 hade inte någon motsvarighet under Tullbergsska rörelsen.¹⁹⁰ Både sett till social sammansättning (drängar), medel (väpnad revolt) och mål (social jämlikhet) framstår revolten 1811 som något annorlunda från Tullbergsska rörelsen.

När det gäller Tullbergs roll för rörelsens argumentation, så var den givetvis stor, men knappast avgörande. Delar av hans funderingar kring frälsejorden hade andra framfört redan nästan hundra år tidigare. Tullberg kan mycket väl ha lagt till sina egna jordfunderingar till dessa idéer, men även om så var fallet, så måste de ha haft en klangbotten hos deltagarna i rörelsen för att kunna få en sådan mobiliserande verkan som de fick.¹⁹¹ Och flera samtida betraktare med inblick i de lokala förhållandena, inte minst von Troil och de skånska riksdagsmännen Sven Nilsson i Österlöf och Per

Nilsson i Espö, tryckte på rörelsens idémässiga kontinuitet bakåt i tiden. Tullberg var den siste i en lång tradition.¹⁹²

I von Troils skildring framstår det unika med Tullberg inte i att han tänkte sig att frälsejorden var kronojord, utan att han kopplade den traditionen till lagar, förordningar och andra texter, som jordeböcker och kameralhistoriska verk. Även om von Troil grovt förenklade Tullbergs källor, så menar jag att han hade rätt i sin beskrivning. Med andra ord var Tullbergs insats främst att han klädde äldre föreställningar i nya ord och satte dem i relation till lagar, förordningar och annat; han försökte gifta ihop en muntlig tradition med olika skrifter. Men det var han inte ensam om: i petitionerna till kungen från Sven Larsson och Trolle-Ljungbys underlydande, som i stilen är mycket olika Tullbergs skrifter, finner man exempel på att andra deltagare gjorde samma sak.

Inlagorna visar hur vanskligt projektet var. Tullberg och övriga deltagare var dåliga läsare som ryckte saker ur sina sammanhang. Inte en enda av de lagar och förordningar som de anförde stödde deras anspråk. De läste impressionistiskt, för att bekräfta det de redan trodde sig veta. Det är förklaringen till att de missförstod så mycket av det som de refererade till, och kanske också till den vildvuxna floran av referenser, där danska recesser från 1500-talet lades till Karl XI:s reduktionsstadgar och rusttjänstförordningar samt Gustav III:s förordning om skatteköp av kronohemman den 21 februari 1789; de plockade ihop allt de hittade som såg ut att stödja deras sak.

Bakom Tullbergska rörelsens argumentation går det att ana en delvis stabil, delvis föränderlig folklig kultur, vari frälsejorden omgavs av en rik uppsättning föreställningar. I en mening är det ett trivialt påstående, då ju en stor andel av Skånes befolkning alltsedan medeltiden hade varit frälsearrendatorer. Givetvis var erfarenheterna av att vara arrendator något som hanterades i den folkliga kulturen och som förändrades i dialektik med villkoren för att vara arrendator och, med tidens gång, landsbygdens proletarisering, att vara en jordlös proletär. Det är slående – och inte trivialt – hur mycket av den folkliga kulturens innehåll som på 1860-talet kretsade just kring frälsejordens status, dess vara eller icke-vara.

Det brutna kontraktet

Samhällsgrupperna och deras förpliktelser

Tullbergsska rörelsens deltagare tänkte inte bara kring jorden. De tänkte också kring det samhälle de levde i. Att deltagarnas sociala ställning och att olika gruppers samhällsroller hade en stor plats i den folkliga kulturen är lika självklart som att jorden var omgiven av en rik uppsättning föreställningar. Men liksom det är långtifrån givet hur Tullbergsska rörelsens deltagare tänkte kring jorden är det långtifrån givet hur de tänkte kring samhället. Rörelsen utspelade sig under en tid av kraftig social, ekonomisk, politisk och ideologiskt förändring, en tid som Jansson har karakteriserat som det ”sprängfulla tomrummet”, då den gamla feodala samhällsmodellen med dess stånd och privilegier var stadd i upplösning samtidigt som det nya klassbaserade samhället och de moderna ideologierna ännu inte hade etablerats. Frågan här är hur Tullbergsska rörelsens deltagare såg på samhället och på sin plats i det, vilka ord den använde och vilka kategorier de tänkte i, och vad det säger om deras kultur.

I detta kapitel kommer den amerikanske sociologen Barrington Moores tanke på att alla stratifierade samhällen innehåller ett socialt kontrakt att vara vägledande. Den tanken har fått stort genomslag i forskningen och har visat sig var i högsta grad relevant för den syn på samhället som deltagarna i Tullbergsska rörelsen hade. Ett socialt kontrakt innehåller enligt Moore definitioner av vilka rättigheter och skyldigheter över- och underordnade grupper har gentemot varandra. Kontraktet är outtalat och dess innehåll är varken uppenbart eller statistiskt: det befinner sig i ständig omförhandling genom att över- och underordnade testat dess gränser. Enligt Moore innehåller sociala kontrakt tre skyldigheter som åligger överheten: skydd från yttre fiender, upprätthållande av inre ordning samt skydd av undersåtarnas materiella säkerhet. Underlydande grupper ska tjäna dessa mål samt hjälpa de överordnade grupperna materiellt. Om den ena parten i samhället inte utför sina plikter kan den andra parten vägra att utföra sina: kontraktet sägs upp.¹

Framför allt Scott har tryckt på att det sociala kontraktet är en symbolisk akilleshäla för överordnade grupper. En elit måste för att legitimera sin samhällsposition formulera sina särintressen som generella intressen: "we know that any ideology which makes a claim to hegemony must, in effect, make promises to subordinate groups by way of explaining *why* a particular social order is also in their best interests". De överordnade blir därmed också till viss del bundna av kontraktet. I sina strävanden att legitimera samhällsordningen sätter den dominerande gruppen potentiella vapen i händerna på de dominerade och öppnar sig för motkrav: sociala konflikter springer i allmänhet inte ur revolutionära ambitioner, utan ur upplevda brott mot det sociala kontraktet. Kontraktet har historiskt sett ofta legitimerat den svagare partens protester.²

Detta om det sociala kontraktet i allmänhet. Givetvis har det kontraktet tagit sig olika uttryck i olika tider och kulturer och politiska situationer.³ Bakgrund till det specifika, Tullbergsska sociala kontraktet bildar Europa under tidigmodern tid och 1800-tal. Hur det sociala kontraktet såg ut i det tidigmoderna Europa är väl undersökt. Samhället var i den statsbärande ideologin uppdelat i tre stånd som genom privilegier tilldelades rättigheter och skyldigheter. Undersåtarnas främsta funktion i treståndsläran, eller "Hustavlans värld" med kyrkohistorikern Hilding Pleijels klassiska benämning, var att arbeta och lyda. Överheten skulle å sin sida skydda och vårda sina undersåtar. Om dessa gemensamma åtaganden uppfylldes garanterades det allmänna bästa; om inte, så hade de underlydande rätt att göra motstånd, till och med uppror mot överheten.⁴

Ett centralt åtagande för överheten var att garantera undersåtarnas försörjning, det som Moore kallar skyddet av de underordnades materiella säkerhet. I tysk forskning har bland andra Peter Blickle talat om en "husnödtorft", en undersåtarnas föreställning om en rätt till en rimlig materiell standard som om den understegs gav dem rätt att protestera. I denna nödtorft ingick en föreställning om att bondehushållet skulle kunna försörja sig självt. Snarlik denna nödtorft är den "moraliska ekonomi" som Thompson menade att deltagarna i hungerupplopp i 1700-talets England agerade utifrån. Som sociala fenomen innebar hungerupploppen en krock mellan folkliga föreställningar om rättvisa brödpriser förankrade i tankar på det allmänna bästa och den "fria" marknadsekonomiska prissättning som tidens ekonomiska ideologer och spannmålshandlare föredrog.⁵ För Sveriges del har Mathias Cederholm och Börje Harnesk belagt att allmogen ofta åberopade nödtorft och fattigdom i kontakter med överheten under sent 1400-tal, samt under 1500- och 1600-talen. Sennefelt har visat att deltagarna i Dalupproret upplevde att deras överlevnad var hotad av missväxt,

uppdrivna spannmålspriser, militära kostnader och höga skatter, vilket visar just Scotts poäng om hur det sociala kontraktet sätter vapen i händerna på underlydande grupper.⁶

När det gäller svenska förhållanden har forskningen för det senare 1700-talet och 1800-talet snarare talat om paternalism (patriarkalism) än om ett socialt kontrakt, även om paternalismen var just ett socialt kontrakt. Paternalismen som samhällsideologi präglade människors syn på sociala relationer under den tidigmoderna epoken och i vissa sociala miljöer även in på 1800- och 1900-talen. Forskningsläget kring paternalismen är så omfattande att jag endast kan beröra det översiktligt här. En god utgångspunkt finns i Harnesk forskning. Han menar att en social relation måste uppfylla tre principer för att vara paternal. Den ska präglas av olikhet; det ska finnas en underordnad och en överordnad part. Relationen ska också vara ömsesidig; bägge parterna ska få ut något av den, i praktiken politisk säkerhet och materiell trygghet i utbyte mot arbetskraft och lojalitet. Slutligen ska relationen inkludera principen "helhet". Den ska omfatta stora delar av parternas liv. Kung-undersåte; husbonde-husfolk; fader-barn är typiska relationer som i det tidigmoderna samhället, i alla fall i den officiella ideologin, präglades av paternalism.⁷

Paternalismen var inte oföränderlig. Harnesk ser tre faser i paternalismens historia. Under 1500- och 1600-talen fanns en teokratiskt färgad paternalism, grundad i Hustavlans värld. Den följdes av ett 1700-tal som var fattig på paternalism och från 1700-talets slut till mitten av 1800-talet av en "väl villigt" fördragsmässig paternalism. Den senare var naturrättslig grundad och betonade just kontraktet mellan över- och underordnad. Till denna historik över paternalismen kan "industripatriarkalismen" eller "nypatriarkalismen", läggas. Den etablerades på bruk och industrier under senare delen av 1800-talet.⁸

Paternalismen kan lika lite som sociala kontrakt i allmänhet ses endast som ett överhetens instrument för social kontroll. I den svenska debatten har flera historiker anknutit till Thompsons synsätt. Paternalismen var förvisso en samhällsideologi, men den anammades inte passivt av underordnade grupper. De kunde använda sig av den för att tvinga överheten att ta på sig paternala plikter och funktioner,⁹ på samma sätt som ett socialt kontrakt i allmänhet sätter vapen i händerna på underlydande grupper. För att ta ett i sammanhanget relevant exempel har Sundberg påpekat att dansk och tysk godsforskning visar att i tider av dåliga skördar och hunger ökade trycket från undersåtarna att godsherrarna skulle uppfylla sina patriarkala förpliktelser, i detta fall genom att garantera deras husnödtoft.¹⁰

Tyvärr finns det lite forskning när det gäller svenska eller skånska gods och

paternalism.¹¹ Det syns dock troligt att paternalismen präglade de sociala relationerna vid skånska gods, i alla fall under 1800-talets första hälft, när den var populär hos både konservativa och liberaler. Den bör ha appellerat till många godsherrar.¹² Oavsett, så kommer den följande analysen att kasta ljus över hur deltagarna tänkte kring det samhälle de levde i, kring det sociala kontraktet och olika samhällsgruppers rättigheter och skyldigheter.

Social förändring och nöd i den folkliga kulturen

Då denna aristokrati fordom ansåg som en pligt att sörja för sina underhållandes välbefinnande, synes den på sednare tid företrädesvis hafva eftersträvat höga arrenden, utan afseende på den belägenhet, hvori deras underhållande derigenom kommit.¹³

The social convulsions which followed the transfer of agriculture to a capitalist, or at least a large-scale commercialised pattern, loosened the traditional ties to the land of their forefathers, especially when they found that they owned none of it.¹⁴

Varför blev det vid just denna tidpunkt så intressant [...] att av domstolen definieras som ägare?¹⁵

Historiker och sociologer försökte länge förklara folkliga uppror och protester med ekonomiska faktorer. Försöken stupade dock på att även om det förvisso ofta går att finna ekonomisk nöd bakom folkliga protester, så har de flesta människor i det förflutna som befunnit sig i ekonomisk nöd inte protesterat alls. I en komplex värld håller inte enkla ekonomiska förklaringsmodeller.¹⁶ Sociala och ekonomiska faktorer orsakar inte i sig protester eller konflikter, men däremot kan hur de tolkas och omtolkas leda till protester.¹⁷ Frågan i detta avsnitt är vad deltagarna i Tullbergsska rörelsen uttryckte om sin sociala och ekonomiska situation under kampen om jordägarerätt.

Innan jag beskriver hur deltagarna i rörelsen skildrade sin situation kan det vara på sin plats att redovisa vad forskningen har kommit fram till om de ekonomiska och sociala faktorer som präglade den skånska frälseallmogens liv vid tiden för Tullbergsska rörelsen. Vad innebar det att vara arrendator vid ett skånskt gods under 1800-talet? Här kommer jag att ta avstamp i godsens arbetsorganisation och arrendatorernas villkor vid seklets början.

Runt år 1800 var bruk av godsets domänjord med dagsverkesskyldiga

åbor kärnan i skånsk godsdrift. Godsens inkomst kom till övervägande del (tre fjärdedelar till fyra femtedelar) från domändriften, inte från frälseböndernas arrenden. Arrendet, i penningar eller natura, var lågt i jämförelse med dagsverksskyldigheten (hoveriet). Denna var inte kontraktsmässigt reglerad. För att hinna med både sitt eget och sin godsherres jordbruk höll frälsebönder sig med en eller flera drängar, som ofta ålades att fullgöra dagsverksskyldigheten medan åborna brukade den egna jorden. I allmänhet ålåg det åbon att själv hålla dragare och redskap för sina dagsverken.¹⁸

Bland godsens underlydande ingick också de i Skåne så kallade husmännen. En husman hade nyttjanderätt till ett gatehus. Godsägare upplät gatehus till anställda och som undantagsförmån. Sådana gatehus saknade skattlagd jord och innehavare av dem återfinns inte bland Tullbergiska rörelsen deltagare (om inte en del av ”de okända” var sådana). Men bland husmännen fanns också en grupp vars gatehus hade åkrar och äng. Sådana husmän utgjorde dagsverken, i allmänhet dock inte hoveri utan ett bestämt antal dagsverken i veckan, så kallade veckodagsverken. I socialt hänseende kan dessa gatehusmän jämföras med det som i resten av Sverige kallades för torpare. Husmän var vid 1800-talets början mindre viktiga än åbor i godsdriften. Olsson har uppskattat att husmän gjorde en femtedel av alla dagsverken i Skåne år 1800. Sådana husmän, omväxlande kallade för husmän eller torpare i mitt källmaterial, återfinns bland Tullbergiska rörelsens deltagare.¹⁹

Detta system baserat på frälseåbors dagsverken skulle förändras under 1800-talets gång. I forskningen sammanfattas dessa förändringar med begreppet den agrara revolutionen. Den handlade om mycket mer än gods och godsdrift, hela det svenska jordbruket omvandlades. Förändringen har med en äldre, historiematerialistisk terminologi beskrivits som övergången från ett ”feodalt” jordbruk med godsägande *rentiers* och självhushållande bönder till ett ”kapitalistiskt”, där både godsägare och bönder producerade för avsalu på en marknad.²⁰ Förutom denna ökade marknadsinriktning är den agrara revolutionen också känd för en kraftig produktions- och produktivitetsökning genom nyodling, dikning, skiften, nya växtföljder, grödor och redskap, avel och växtförädling, och så småningom också mekanisering. Det centrala i detta sammanhang är dock att skånska godsägare med den agrara revolutionen började lägga om produktionen och arbetsorganisationen vid sina egendomar.

Omläggningen av godsens arbetsorganisation skulle få stora konsekvenser för arrendatorerna. Mellan 1810 och 1860 minskade antalet frälsebönder i Skåne från 8189 till 4848, vilket var 41 procent.²¹ Från mitten av seklet skulle också antalet husmän börja minska. I Malmöhus län inleddes minskningen enligt ekonomhistorikern Emil Sommarin på 1840-talet, i Kristianstads län

Bild 11. Den agrara revolutionen förknippas framför allt med skiftena och den genomgripnade förändring av kulturlandskapet som den medförde. I sammanhanget ska man dock inte glömma bort utdikningens och nyodlingens roll för det förändrade kulturlandskapet. Carl Stefan Bennet målade vid mitten av 1800-talet denna akvarell över det skånska landskapet mellan Göddelöfs och Genarps kyrkor, en trakt där många av gårdarna tillhörde Björnstorp, Toppeladugård och Härkeberga gods. Vid den tiden hade de flesta godsägare skiftat ut sina byar.

på 1860-talet.²² Det fanns flera skäl till åbornas och husmännens minskade antal. Frälsejord såldes ut, framför allt från mitten av 1840-talet. Det fanns inget som gav de gamla arrendatorerna rätt att köpa sina arrendegårdar; godsägaren kunde sälja till vem han behagade.²³ Den främsta orsaken var dock att domändriften utökades vid många gods. Enligt Gunnar Fridlitzius ökade mantalet under domändrift i 70 skånska godssocknar från 24 procent till 54 procent mellan 1805 och 1865; med andra ord minskade samtidigt frälseböndernas andel av mantalet från 76 procent till 46 procent. Olsson har kommit fram till liknande siffror för den brukade arealen vid ett tjugotal gods vid mitten av seklet. Då kom över 90 procent av ett typiskt skånskt gods inkomster från domändriften.²⁴

Under 1800-talet anlades också plattgårdar (även kallade farmer) vid många gods. Bara i Malmöhus län ska nära 150 plattgårdar ha anlagts. En plattgård var en större – i regel hundra till tvåhundra hektar stor – självständig brukningsenhet som antingen brukades av jordägaren själv eller arrenderades ut mot penningarrende, ofta till en skolad lantbrukare av utländsk börd. Jord till den utökade domändriften och plattgårdarna fick godsägarna genom att lägga ned gamla arrendegårdar, i förekommande fall hela byar. Jens Möller har visat att i ett femtiotal skånska frälsebyar försvann under 1800-talet över hälften, ibland alla, frälsegårdar, för att läggas till utökade godsdomäner eller nyupprättade plattgårdar.²⁵

Arbetsorganisationen vid godsen började samtidigt att förändras. Drift med dagsverksskyldiga åbor började ersättas av husmäns dagsverken – som

Olsson uppskattar mer än tredubblades mellan 1800 och 1850 – och, framför allt från 1840-talet, statares arbete. Möller har betonat att omdaning av domänstrukturen innebar att dagsverkesskyldiga bönder under 1800-talet successivt ersattes med statare. Han menar att de skånska godsens drift genomgick en total omläggning med det framväxande kapitalistiska jordbruket.²⁶ Samtidigt började dagsverken avskaffas och ersättas med penningarrende.²⁷ Olsson har dock med rätta framhållit att det inte handlade om ett radikalt brott. Artonhundratalet medförde inte att godsen i samlad ordning bytte arbetsorganisation. Förändringarna tog tid och utvecklingen var motstridig. Förvisso finns det exempel på gods och framför allt plattgårdar redan under 1800-talets första hälft där frälsebönder helt ersattes med husmän och/eller lönearbetare (daglönare och statare), men på andra gods innebar de utökade domänerna istället att frälseböndernas och husmännens dagsverken stegrades. Det var inte ovanligt att frälsebönder, husmän och statare användes samtidigt vid enskilda gods. Fram till mitten av 1800-talet var lönearbete vid de flesta huvudgårdar ett komplement till dagsverken. Först därefter började dagsverkesskyldiga åbor och husmän på allvar ersättas med statare, samtidigt som de arrendatorer som fanns kvar alltmer övergick till spannmåls- eller penningarrende. Graden av förändring ska alltså inte överdrivas. Dagsverken av åbor och torpare behölls vid många gods 1800-talet ut och Tullbergsska rörelsen visar också att dagsverkesskyldiga åbor och torpare i allra högsta grad var en realitet på skånska gods vid 1860-talets slut.²⁸

Jordbrukets ökade kommersialisering under 1800-talets första hälft ledde alltså inte till att man avskaffade det feodala systemet med dagsverkesskyldiga åbor. Tvärtom ökade uttaget av dagsverken. Olsson har uppskattat att en genomsnittlig skånsk frälsebonde utgjorde 314 dagsverken per år vid seklets mitt. Hundra år tidigare hade antalet dagsverken varit mindre än en tredjedel så många. Uppskattningen får stöd av bevarade kontrakt, där 300 dagsverken per år inte är ovanliga under 1800-talets första hälft. Exempel finns på över 800 dagsverken per år.²⁹

Att godsägare kunde pressa ut allt fler dagsverken av sina arrendatorer kanske förvånar, men faktum är att det i svensk lagstiftning inte fanns och inte sedan medeltiden hade funnits något lagrum som bestämde en övre gräns för hur många dagsverken en godsägare kunde kräva av sina arrendatorer.³⁰ I en tidsålder som hyllade det "fria avtalet" fick det konsekvenser. Olsson har visat att ett typiskt skånskt frälsehemman vid mitten av 1700-talet hade samma ränta som ett krono- eller skatterushållshemman. Men år 1870 betalade en frälsebonde 33 procent av årsproduktionen i ränta, vilket då var tre till fyra gånger så mycket som en krono- eller skattebonde. I

praktiken bestod hela skillnaden i frälsehemmanens arbetsränta, som ökat så dramatiskt sedan mitten av 1700-talet.³¹

Nu utmärktes emellertid 1800-talets jordbruk av en kraftig produktionsökning, så att räntorna ökade betyder inte nödvändigtvis att frälsebönderna fick det sämre i absoluta mått.³² I ljuset av att frälsegårdar i allmänhet var relativt stora behöver det höga räntetrycket inte ha betytt knappa levnadsförhållanden. Någon forskning om vad ränteökningen betydde för skånska frälsearrendatorers levnadsstandard finns inte. Frälseallmogens levnadsvillkor diskuterades flitigt under Tullbergiska rörelsen, men motståndare och anhängare till arrendatorernas kamp för jordäganderätt gav högst olika bilder och att dra några slutsatser av sådana partsinlagor går inte.³³

Däremot har demograferna Tommy Bengtsson och Dribe undersökt fertilitet och dödlighet i fyra skånska socknar, däribland två frälseindominerade, under 1700- och 1800-talet. Under 1800-talet skaffade förvisso frälsebönder sig något färre barn än självägande bönder, men de anpassade till skillnad från stattare och andra jordlösa inte sin reproduktion under tider av ekonomiska svårigheter. Inte heller hade frälsebönder högre dödlighet under svåra år. Bengtssons och Dribes undersökning mynnar ut i konstaterandet att det fanns en stor klyfta mellan de som hade tillgång till jord, arrenderad eller ägd, och de som inte hade tillgång till jord.³⁴

Någon misär rådde alltså av allt att döma inte bland frälsearrendatorer. Det måste dock framhållas att detta inte utesluter att frälsebönder kunde ha en sämre levnadsstandard än självägande bönder. Undersökningar av mellansvenska landbor kan tas som utgångspunkt för en diskussion.³⁵ I en undersökning av bouppteckningar i två socknar i Södermanland har Anu-Mai Köll visat att landbors inventarier mellan 1820 och 1865 blev mer värda och att gruppen i den meningen närmade sig självägande bönder. Men värdeökningen rörde främst redskap, boskap och utsäde, inte personliga inventarier som kläder och möbler. Landbornas framsteg var skenbara; de ökade sin produktionsförmåga, inte sin levnadsstandard. Bakom den skenbara ökningen låg en ökad exploatering. Även bouppteckningar från 1870-talet visar att landbor släpade efter självägande bönder när det gällde det personliga föremålsbeståndet.³⁶ Mats Olsson har på samma sätt menat att mycket av produktionsökningen bland skånska frälsebönder förvandlades till en ökad arbetsränta.³⁷

I en undersökning av den västmanländska socknen Ängsö har Samuelsson visat att skatte- och frälsebönder var relativt jämställda i ekonomiskt hänseende en bit in på 1800-talet. Men mellan 1810- och 1830-talet minskade landböndernas förmögenheter med över en tredjedel samtidigt som skatteböndernas ökade med en tiondel. Landborna kunde inte längre

upprätthålla samma levnadsstandard som skattebönderna. Andra aspekter av frälsearrendatorernas liv bekräftar den bilden: frälsebönderna i socknen fick med tiden allt bistrare levnadsvillkor. De fick färre barn, levde kortare gjorde fler negativa karriärer och hade mindre förmögenheter än skattebönderna efter att länge ha hållit jämna steg med dem. Brottet kom i slutet 1700-talet och blir tydligt under 1800-talet första årtionden.³⁸

Forskningen visar alltså att mellansvenska landbönder under 1700-talet var ekonomiskt likställda med övriga bönder, men att de tappade mark efterhand som 1800-talet led. Då de ekonomiska och sociala trenderna vid mellansvenska och skånska gods tycks ha stämt överens i mycket annat så tycks det mig inte alltför djärvt att säga att även skånska frälsebönder sannolikt fick en allt sämre relativ och kanske också i vissa hänseenden absolut levnadsstandard under 1800-talets gång.

Äldre agrarhistorisk forskning har pekat på att frälsebönder som blev avhysta under 1800-talet drabbades hårt i socialt och ekonomiskt hänseende. De hade få alternativ. I bästa fall kunde de stanna kvar på godset eller den nya plattgården som jord- eller statorpare.³⁹ Moderna studier stöder den bilden. Henrik Svensson har visat att en massavhysning i Borrestad slutade med att fem av byns 23 brukare stannade kvar som inhysesshjon eller på undantag, nio tog över nybildade torp medan nio flyttade. Av de som flyttade kunde tre köpa var sitt småbruk, medan de andra sex kunde finna arrenden på annat håll. När Gårdstånga by förvandlades till en plattgård tvingades enligt Möller större delen av byns åbor att antingen flytta eller bli arbetskarlar. Endast tre av 19 fick behålla sina gårdar. Olsson har visat att när Lyngby plattgård upprättades vid Vittskövle gods i början av 1800-talet förvandlades tolv hemman och två gatehus ”med utsäde” till åtta gatehus ”utan utsäde” (d v s till statare). Av de gamla brukarna stannade sju kvar som drängar medan tre lämnade byn. År 1836–37 var det dags för en plattgårdsanläggning i Vittskövle by, där 19 hemman lades ned. Av de gamla brukarna blev åtta inhysesshjon, en husman, en torpare och tre flyttade. Tre fick ta över andra bruk i byn. Tre år senare omvandlades byn Eskilstorp till en plattgård. Fyra av sju brukare blev inhysesshjon på sina gamla hemman, tre flyttade. Antalet fattigvårdsmottagare i Vittskövle socken fördubblades efter avhysningarna på 1830-talet: anläggningen av plattgårdar i Vittskövle och Eskilstorp var en social katastrof för de tidigare brukarna. Undersökningarna ger samma bild: de arrendatorer som avhystes deklarerades i många fall socialt; de blev undantagsmän, torpare eller statare, även om vissa kunde undvika social degradering genom att flytta.⁴⁰

När godsägare sålde ut frälsejord var det var långtifrån alltid som den tidigare brukaren kunde köpa sin gamla gård. Under 1800-talets senare del

var det enligt Möller främst gamla brukare som köpte sina tidigare hemman, men det är tveksamt om det var så tidigare.⁴¹ I en fallstudie av när Sireköpinge gods omorganiserades vid mitten av 1800-talet har Dribe och Olsson visat att av 52 personer som köpte frälsejord var det endast tio som köpte en fastighet som de själva brukat före försäljningen, medan ytterligare sju tidigare hade arrenderat annan jord under godset. Åtminstone 21 gamla brukare kunde inte friköpa någon jord, utan flyttade eller stannade kvar på godset under knappare omständigheter.⁴² Att många bönder och ofrälse köpte frälsejord under 1800-talet betyder alltså inte att alla de frälsebönder vars arrendegårdar såldes kunde bli självägande bönder.

Avhysningar och utförsäljning av jord ledde alltså till att många före detta arrendatorer sjönk ned i landsbygdens proletariat, samtidigt som de uppskruvade arrendena och dagsverkena sannolikt gjorde att frälseallmogen tappade mark jämfört med krono- och skattebönder i socialt och ekonomiskt hänseende. Denna frälsearrendatorernas proletarisering från det sena 1700-talet var en del av en större proletariseringsprocess som pågick i Sverige samtidigt med den agrara omvandlingen. Ännu vid 1700-talets mitt var den svenska allmogen relativt homogen och bestod till största delen av hemmansbrukare. Men mellan 1750 och 1870 fördubblades landets jordbruksbefolkning. Och det var främst de lägre folklagren som växte i storlek: mellan 1751 och 1850 ökade antalet bönder med en tiondel, samtidigt som den agrara underklassen (torpare, statare, backstugusittare) ökade över fyra gånger. År 1870 var antalet torpare och backstugusittare i Sverige nästan lika många som antalet bönder, och drängarna var fler.⁴³ Folkökningen gjorde det än mer förödande för de frälsebönder och husmän som blev av med sina bruk eftersom jordpriserna flerdubblades från 1830-talet till 1860-talet.⁴⁴

Forskningen tecknar en samstämmig bild av både skånska och mellan-svenska frälsearrendatorers villkor under 1800-talets gång. De tillhörde de stora samhällsförändringarnas förlorare, socialt och ekonomiskt. Många vräktes och proletariserades. De som kunde behålla sina arrenden pressades allt hårdare av godsherrarnas ekonomiska krav, med följderna att de tappade mark jämfört med andra bönder och kanske också i absoluta termer. Tullbergsska rörelsen bröt alltså ut vid en tidpunkt då godsens i Sydsverige genomgick omfattande förändringar med stora ekonomiska och sociala följder för arrendatorerna. Även om vissa frälsearrendatorer kunde förvärva äganderätt till jord, så stod många av dem inför hotet att sjunka ned i den agrara underklassen eller att tvingas överge landsbygden för städerna eller USA.

Förutom dessa mer övergripande trender kan även mera kortsiktiga konjunkturer ha påverkat deltagarnas handlingar. Hela 1860-talet utmärktes i

Sverige av ekonomisk stagnation. Kreditbrist, höga löner och låga spannmålspriser ledde till låg lönsamhet för jordbruket.⁴⁵ För Skånes del var skörden 1865 svag i både Hallands och Kristianstads län. Både höstsäden, foderväxterna och potatisen slog fel. I den officiella statistiken rankades skörden som "under medelmåttan". I dessa län skulle konflikter mellan godsägare och arrendatorer utspela sig vid Araslöfs, Råbelöfs och Sperlingsholms gods mot slutet av 1865 och början av 1866. Bolinder spekulerade i att dessa oroligheter hade att göra med att bröderna Hamilton i samband med sin konkurs 1864 hade pressat sina bönder hårdare, men den felslagna skörden pekar på att även andra ekonomiska faktorer kan ha figurerat i bilden.⁴⁶

Skåne skonades förvisso till skillnad från delar av landet från missväxt under nödåret 1867, men hela sommaren det följande nödåret 1868 var ovanligt varm och torr med bara några regndagar. Skörden i både Kristianstads och Malmöhus län klassades i den officiella statistiken som "under medelmåttan", steget närmast över "nära missväxt". Kronofogdarnas rapporter från de fögderier som främst var scenen för Tullbergsska rörelsen visar att skörden av spannmål och potatis där var under medelmåttig, medan skörden av kreatursfoder till stora delar slog fel. "Många jordbrukare hafva derföre måst minska antalet kreatur." Spannmålsskörden var dock så klen att jordbrukare "gent emot reglen" i många fall inte kunde utnyttja de stegrade spannmålspriser som följde på de skrala skördarna 1867–1868, då de helt enkelt inte hade något att sälja.⁴⁷ Någon missväxt går det knappast att tala om i Skåne under 1868. Men Tullbergsska rörelsen kulminerade alltså månaderna efter att en skral skörd bärgats.

Detta för över till hur deltagarna skildrade sina liv. Det råder ingen tvekan om de uppfattade de genomgripande sociala och ekonomiska förändringar som beskrivits ovan. Åbon Sven Larssons petition illustrerar detta. Han gjorde gällande att många bönder hade blivit uppsagda från sina gårdar och förpassade till "någon mager utjord" när "frälseägaren [...] föll på den idéen att lägga böndernas jord till gårdsbruket [godsets domän] eller att sammanslå flera frälsehemman till farmer". Samtidigt hade arrendena drivits upp. Den slutsats han drog var att "i båda fallen är ekonomisk ruin och undergång nästan oundviklig". "Bönderna" skulle snart "de flesta utblottade och med talrika familjer" vara tvungna att ge sig ut i den "vida världen" och söka sitt uppehälle. Men de såg det som en "helig pligt" att försöka rädda sig och sina familjer från undergång innan det gick så långt.⁴⁸

Sven Larsson var inte den ende som såg avhysning av frälsebönder som något som låg i tiden. Trolle-Ljungbys underlydande klagade i sin petition till kungen på att frälsebonden aldrig hade

någon trygghet äfven om han lyder under en god frälseägare, ty denne kan idag dö och i morgon hafva en efterträdare som kör bönderna på porten, såsom redan skett på många egendomar, sammanslås till större farmer som sedan bortarrenderas.⁴⁹

Även Stockholmsdelegationen tryckte i sin adress till "svenska folket och dess riksförsamling" på hur allmogen avhystes från sina gårdar.⁵⁰

Även uppfattningen att arrendena hade ökat eller skulle komma att öka i framtiden framfördes. En insändare av några "åboar i Fjelkestad" hävdade att skälet till att deras gamla arrenden hade förlängts med två och inte fem år var att tiderna just nu var för dåliga för "kunna upptrissa arrendeafgifterna 50 a 100 proc utöfver der vanliga". Men inom två år kunde det ju bli bättre tider. Kennedy ville ha händerna fria för att höja arrendena om det skulle bli så.⁵¹ I adressen till "svenska folket och dess riksförsamling" gjordes gällande att de allt kortare kontraktstiderna ledde till att "hvarje femte år eller förr arrendet ökas så [...] att det på ett tiotal af år mångdubblats och vi ej kunde utgöra detsamma". Resultatet skulle bli att "snart skola fjerdedelen af landets jordbrukare [d v s alla frälsebönder] blifva husvilla, utan arbete och bröd och jagas i landsflykt".⁵²

Även i en del rättegångsinlagor hävdade rörelsens deltagare att arrendena hade ökat jämfört med förr. "Afskrifter af äldre kontrakter på lifstid" visade att de hade "upptrissats [att] utgifva 3 a 4 gånger mera, än förr."⁵³ Under rättegången mot Tullberg i Onsjö häradsrätt skrev en skara bönder från Röddinge och Lyckeröd att rörelsen hade uppkommit på grund av att "på de måste herrgårdarna har hvart femte år blifvit upprättadt ny kontrakt och med dubbelt arrende"⁵⁴ vilket lett till skuldsättning. Skulden för rörelsen låg inte på Tullberg

utan tvärtom, det är herremännens orimliga pålagor oss och allmakten som gifvit ringa grödor i år nästan missväxt, hvilket bringat oss i det armod ock ren oförmögenhet efterkomma Herremännens fordringar.⁵⁵

De senaste årens uppdrivna arrenden och missväxt eller dåliga skördar präglade enligt deltagarna deras tillvaro.⁵⁶ Frälseallmogens situation var ohållbar. De var "utarmade", "plundrade", "gränslös nöd" rådde.⁵⁷ Om fattigdom inte redan hade infunnit sig, så stod den för dörren, då godsägarna

hafver för afsigt, att uppsäga och oss utvråka, derest vi icke vilja ingå på nya kontrakter, innehållande så orimliga föreskrifter och så högt uppdrifne arrendekontrakter mm så att ingen derpå kan ingå utan att med hustru och barn inom ett par år blifva bragdt i yttersta fattigdomselände.⁵⁸

Dessa uttalanden om avhysningar och ökade arrenden var partsinlagor och ska inte förväxlas med en social verklighet. Men de visar att delar av rörelsens deltagare skildrade den sociala och ekonomiska utvecklingen på godsen i linje med de ovan refererade forskarna.

Även utomstående kommentatorer såg samma sociala och ekonomiska trender. Förvisso menade von Troil och andra ur överheten att frälseallmogens förhållanden inte var så svåra som deltagarna ville ge sken av, men samtidigt var von Troil medveten om att frälsebönder "under de senaste åren [...] ofta afhysts för bildandet af plattgårdar".⁵⁹ Kronolänsmannen Malmqvist gav i en rapport en mörk bild av situationen för Krageholms och Högestads arrendatorer. De senaste åren hade arrendena höjts och jord dragits in, vartill kom att skörden 1867 hade varit klen.⁶⁰ Även i pressen diskuterades de senaste årens avhysningar, allt kortare kontraktstider, uppdrivna arrenden och plattgårdar, ibland i närmast konspiratoriska termer: godsägare tvingade arrendatorer att förbättra jordbruket vid sina gårdar, höjde sedan arrendena till orimliga nivåer, för att slutligen vråka de skuldsatta arrendatorerna och anlägga plattgårdar på deras gamla gårdar.⁶¹

En aspekt av det senare berördes i ett upprop där några underlydande till Skarhults gods hävdade att friherre von Schwerin hade "slagit under sig all den gammalt odlade jorden äfvensom ängen och all skogen". Istället hade han flyttat ut sina arrendatorer på "usla jordlappar af den öröjda ouppodlade och stenbundna fåladsmarken".⁶² Inga andra deltagare i rörelsen berörde detta, men väl pressen, där man kunde läsa hur vissa godsherrar "antingen bildat plattgårdar eller till säterierna anslagit den gamla odaljorden och anvisat arrendatorer ouppodlad och oländig utmark till uppodling".⁶³ Anklagelserna handlade alltså om att godsherrarna samtidigt som de drog in god jordbruksjord tvingade de gamla arrendatorerna att bedriva gratis nyodling åt dem; ett sätt att exploatera sina arrendatorer som gått godsforskningen förbi.⁶⁴

Deltagarnas beskrivningar av sin situation visar att de föreställde sig de sociala och ekonomiska förändringar som de sydsvenska godsen genomgått årtiondena tidigare på samma sätt som den moderna forskningen: arrendatorer avhystes och arrendena stegrades, även om läget kanske inte var fullt så allvarligt som de gjorde gällande. Det är viktigt att påpeka att dessa trender hade pågått under en lång tid före rörelsens utbrott och att de därför inte på

ett enkelt sätt kan sägas ha "orsakat" den – då skulle den ha brutit ut långt tidigare. Men utan tvekan finns en stor del av den kulturella logik som låg bakom Tullbergiska rörelsens i deltagarnas tolkning av dessa förändringar.

Dagens och gårdagens samhälle: samhällsgruppernas rättigheter och skyldigheter

Ett centralt inslag i varje folklig kultur är definitionen av olika sociala grupper och deras rättigheter och skyldigheter eller – annorlunda uttryckt – vilka de olika parter är som ingått i det sociala kontraktet och vad de kan förvänta sig av detsamma. En analys av dessa grupper och deras förpliktelser ger inte en helhetsbild av samhällssynen, men säger mycket om konstruktionen av den sociala världen i en kultur. I Tullbergiska rörelsens texter återkom ständigt ett antal grupper eller institutioner: deltagarna själva, godsägarna, myndigheterna och domstolarna samt kungen.

Bönder och folk: deltagarna beskriver sig själva

I den folkliga kulturen bör en definition av vilka rättigheter och skyldigheter deltagarna hade ha ingått. Men för att en analys av sådana rättigheter och skyldigheter ska vara meningsfull måste en annan fråga först besvaras, nämligen hur deltagarna framställde sig själva som kollektiv, hur de definierade sig själva i förhållande till samhället i övrigt.

Deltagarna använde ett flertal självbenämningar i sina texter: "allmogen"⁶⁵, "den arbetande klassen",⁶⁶ "hemmansägare",⁶⁷ "hofveribönder",⁶⁸ "landets fria jordbrukare"⁶⁹, "medborgare"⁷⁰, "underlydande"⁷¹ och "undersåtar".⁷² Vanligast var dock "bönder".⁷³ Även "folket", "svenska folket"⁷⁴ och "åbo"⁷⁵ var frekventa självbenämningar. Men vad säger "åbo", "bonde" och "folk" om deltagarnas syn på sig själva som en grupp i samhället?

För att i strikt mening kallas för "åbo" måste man inneha mantalssatt jord; "åbo" inkluderade inte torpare och husmän. Birgit Petersson har dock gjort gällande att "åbo" i 1860-talets Malmöhus län användes om självägare och brukare av annans jord, både krono- och frälse-, men inte av skattejord. Arrendatorer av större gårdar kallades för lantbrukare eller arrendator. Storleken på gården avgjorde, inte ägandeförhållandena.⁷⁶ Förmodligen avsåg deltagarna i Tullbergiska rörelsen den strikta, kamerala meningen – relaterad till besittning – när de talade om "åbo", i och med att det var skattebönder de ville bli.

I samtiden kunde ordet "bonde" användas synonymt med "åbo", dvs som en ägare eller brukare av mantalssatt jord, men det kunde också motsvara ordet "allmoge", alltså någon som var bosatt på landsbygden, i motsats dels till stadsbor, dels till herrar eller adelsmän.⁷⁷ Enligt Britt Liljewall hade "bonde" varit en populär självbeteckning som höll på att dö ut vid mitten

av 1800-talet. Istället höll ordet "hemmansägare" på att slå igenom.⁷⁸ Även andra forskare har lyft fram att skattebönder vid mitten av 1800-talet, i ett försök att flytta fram sina sociala positioner, ville bli kallade hemmansägare eller lantbrukare.⁷⁹

Vad menade då Tullbergiska rörelsens deltagare med "bonde"? Det fanns en stor, agrar underklass på 1860-talet.⁸⁰ Många av deltagarna var ju inte arrendatorer och borde därför inte heller ha kunnat betecknas som "bönder". Det råder dock ingen tvekan om att rörelsens deltagare inkluderade hela landsbygdsbefolkningen i ordet, inte bara de som innehade mantalssatta gårdar. Det finns nämligen inlagor som beskrev deltagarna som "bönder" och som var undertecknade av husmän och torpare eller av personer som inte arrenderade någon jord alls.⁸¹ Alla deltagare i Tullbergiska rörelsen var alltså "bönder" – åbor, husmän och torpare, till och med de deltagare som inte var arrendatorer, utan tillhörde ett jordlöst proletariat.⁸² Att vara bonde var något positivt för deltagarna. De föredrog att kalla sig själva det framför de nya statusorden hemmansägare eller lantbrukare.

Detta kan jämföras med att "frälsebonde", "gatehusman" och "torpare" endast användes i enstaka inlagor eller inte alls.⁸³ "Frälsebonde" var ett särskilt stigmatiserande ord; i kontrast till samtida utomstående som gärna använde ordet, så använde deltagarna det alltid med "så kallade" framför.⁸⁴ Deltagarna ville gärna vara "bönder" men definitivt inte "frälsebönder", "gatehusmän" eller "torpare".

Ordet "folk" hade haft en storhetstid sedan slutet av 1700-talet med den moderna nationalismens framväxt. I de statliga böndagsplakaten slog folkbegreppet igenom i början av 1800-talet och det var vanligt förekommande vid seklets mitt. Det hade en central roll i Erik Gustaf Geijers diktning och likaså i det politiska samtalet vid mitten av 1800-talet. Både konservativa och radikala krafter använde det. En av Nyliberala partiets politiska pamfletter hette *Hvad folket venter af den nye representationen*. "Folk" var ett centralt begrepp i partiets språk, som talade om "folkrepresentation", "folkbevärning", "svenska folket", "folkpolitik", "folkmakt" och "folkskola". Det var ingen tillfällighet att de massmöten som främst nyliberaler arrangerade 1868–1869 kallades för "folkmöten".⁸⁵

Faktum är att ordet "folk" tycks ha slagit igenom mycket snabbt. Det användes av frälsebönder redan under frälsebonderörelsen.⁸⁶ Både "folk" och "svenska folket" hade alltså använts av frälsebönder hundra år tidigare och var etablerade i det samtida politiska samtalet.⁸⁷ Att de användes under Tullbergiska rörelsen är därför inte förvånande. Liksom ordet "bonde" användes de om alla deltagare, arrendatorer och jordlösa.⁸⁸ I själva verket användes "folk" och "svenska folket" som synonyma med varandra och med

"bonde" av deltagarna. Orden omfattade åtminstone i teorin alla deltagare, vare sig de var jordlösa proletärer eller arrenderade stora gårdar. Stöd för den tolkningen finns i uttrycket "bönder och det arbetande folket".⁸⁹ Det var deltagarna som var detta arbetande folk.⁹⁰

Det är svårt att säga hur inkluderande orden "bonde", "folk" och "det arbetande folket" var i den folkliga kulturen. Trots att det låg i rörelsens argumentation att all frälsejord tillhörde "bönderna" eller "folket", så sades det aldrig explicit vilka som omfattades av dem. Åtminstone "folket" borde ha kunnat inkludera städernas hantverkare och industriarbetare (ja till och med överklassen, vilket det bevisligen inte gjorde).⁹¹ Även om det inte går att ge något säkert svar, så nämnde deltagarna aldrig sådana grupper i sina texter. I en inläga krävdes att jord som adeln orätt slagit under sig och där någon släkting till "sista åbon" inte kunde hittas skulle "tillfalla den hemmanslösa almogen [sic!] inom soknen [sic!] efter lottning". Med andra ord tillhörde jorden inte vem som helst, utan lokalbefolkningen, och inte ens alla av dessa kunde räkna med att få någon jord.⁹² Om detta var en uppfattning som delades av rörelsen som helhet går inte att säga, men det lilla underlag som finns pekar dock på att det kollektiva "vi" som deltagarna talade om var "alla som lever i frälsebygderna, arrendatorer och andra".

Även kollektiva självbenämningar som deltagarna inte använde kan säga något om hur de såg på sig själva som grupp. Ett relativt nytt ord som "klass" spelade ingen roll för deras självförståelse.⁹³ Äldre ord som "allmoge" och "undersåte" användes sällan.⁹⁴ Det i den radikala politiska diskursen vanliga "medborgare" användes understundom, men "folk" och "bonde" var vida vanligare. I sig säger detta inte så mycket om deltagarnas syn på sig själva, men det pekar på förändringar och förskjutningar mellan olika begrepp: "undersåte" höll på att falla i glömska – föga förvånande med tanke på ståndsamhällets undergång – medan "medborgare" ännu inte hade lyckats etablera sig. "Folk" var bevisligen det mest centrala begreppet vid mitten av 1800-talet, då det svenska samhället med Janssons ord befann sig i tomrummet mellan det feodala (med dess undersåtar) och det moderna (med dess medborgare).⁹⁵

Vad var det då för rättigheter detta "folk" hade? Det berördes endast i en handfull texter. Sven Larsson beskrev i sin petition hur "de högadelige sätterägarna erhållit ett med lifegenskap beslagt herravälde öfver åboarne å frälsehemmanen [...] i trots af de fri- och rättigheter hvarom bönderna sedan uråldriga tider varit försäkrade". I andra inlagor går det att läsa om "Svenska folkets lagbundna friheter" eller "den frihet [...] våra Grundlagar" tillförsäkrar medborgarna.⁹⁶ Dessa rättigheter inkluderade rätten för "svenska folket och ej herremän" att "beskatta sig sjelf, sjelf stifta sina lagar".⁹⁷

Även om källmaterialet är skört, är det slående att det deltagarna skrev om "folkets rättigheter" låg nära synen av det förflutna i 1700- och det tidiga 1800-talets antiaristokratiska och nationalromantiska strömningar. Den svenska bondens urgamla frihet och lagstiftningsrätt var ett centralt tema i frihetstidens historieskrivning och samhällsdebatt och senare i den göticistiska diktningen och historieskrivningen. Bilden av Sverige som en urdemokrati präglad av frihet, jämlikhet och rättvisa var väl etablerad på 1860-talet, och skulle fortsätta vara så en bra bit in i nästa sekel. I Tullbergsska rörelsens språk finns alltså ekon av den fria odalbonden i af Botins och Anders Schönborgs historieskrivning och i Geijers och Esaias Tegnérss diktning.⁹⁸

Redan på 1770-talet hade sådana tankar om svenska folkets fri- och rättigheter letat sig fram till de sydsvenska godsbygderna. Smedberg har visat att frälsebonderörelsens deltagare talade om "vi äro ett fritt folk", "svenska folkets fri- och rättigheter", sin "fri- och säkerhet" och om lagens blindhet för adelsman och bonde. Smedberg menade att man i de inslagen kunde se spår av den anti-aristokratiska debatten under slutet av frihetstiden, och kanske också Gustav III:s politiska språk och 1772 års regeringsform.⁹⁹

Vid mitten av 1860-talet liksom vid början av 1770-talet präglades alltså den skånska frälseallmogens syn på vilka rättigheter den hade som grupp av tankar som låg i tiden och som hade framförts av samtida eller nära samtida med helt annan samhällsställning och bakgrund. Den folkliga kulturen var varken statisk eller isolerad, även om den kunde innehålla äldre tankeelement.

Deltagarna hävdade ju därtill att de hade en självskriven jordägarätt, den "bonderätt" eller "folkrätt" som jag beskrivit i kapitel 5. I självbenämningarna "bonde" och "folk" – liksom åbo – möttes alltså deltagarnas krav på jordägarätt och deras självrepresentation på ett kulturellt logiskt sätt: folk och jordägarande gick hand i hand. Möjligtvis är det ett eko av odalmanen och den urgamla svenska jordägarätten från af Botins kamerala verk samt Tegnérss och Geijers dikter som går att ana bakom tanken på en "bonderätt", men deltagarna hade i så fall lagt till inte så lite själva, ty orden "bonderätt" och "folkrätt", bägge kända sedan långt tidigare, hade inte getts en så allmängiltig betydelse förut.¹⁰⁰ Om deltagarna i rörelsen över huvud taget var inspirerade av skriftliga framställningar, så hade de stöpt om innehållet och fyllt det med en ny betydelse.¹⁰¹

Om vilka "folkets" eller "böndernas" skyldigheter var hade deltagarna föga att säga, vilket kanske ligger i sakens natur. De såg kanske ingen anledning att säga något om dem i sina texter. Men med tanke på att rörelsen syftade till att frigöra deltagarna från godsägarna, är det tveksamt om de menade att de hade några skyldigheter alls till de senare. Källmaterialet är för tunt för att

det ska gå att säga något om detta.¹⁰² Möjligtvis är förklaringen densamma som den amerikanske historikern David Luebke funnit i en undersökning av bondekulturen i Schwarzwald under 1800-talet: böndernas skyldigheter var konstruerade så att de i praktiken var obefintliga.¹⁰³

Det måste framhållas att självbenämningarna "folk" och "bonde" beskrev deltagarna som politiska subjekt. Förmodligen hade de också föreställningar om sig själva som "frälsearrendatorer" (i någon mening) eller som "Borriebor" (och så vidare) och kanske också som "skåningar",¹⁰⁴ men det är inget som syns i källorna. Det som syns är ett abstrakt och politiskt "vi" som inte var förankrat i det lokala, utan just i relationen till andra grupper eller institutioner i samhället. Och de andra var godsägare, myndigheter och kung som hade mer eller mindre tydligt definierade skyldigheter mot deltagarnas politiska "vi" i den folkliga kulturen.

Moral och vandel: godsägarna och deras förpliktelser

Bonden – för att begagna ett gammalt ordspråk – kysste länge den hand, som han gerna velat se af intill armbågen.¹⁰⁵

Emot sådana lumpna motiver står hela min medborgerliga existens.¹⁰⁶

Det finns idag en anseelig forskning om relationen mellan allmoge och kungamakt (stat) under Sveriges tidigmoderna historia, men när det gäller relationen mellan allmoge och adel i allmänhet eller frälsebönder och godsherrar i synnerhet är kunskaperna sämre, framför allt om 1800-talet.¹⁰⁷ Det råder dock ingen tvekan om att det fanns en tradition av folklig adelsfientlighet i Sverige, en adelsfientlighet som i alla fall under 1800-talet hade en stark ställning bland det urbana småfolket och även i den politiska radikalismen. Adelsfientligheten letade sig till och med in den högre kulturen som historieskrivning och diktning.¹⁰⁸ För skånska förhållanden har jag i en undersökning av 1811 års revolt kunnat visa hur misstro och hat präglade deltagarnas syn på adeln. Den beskyldes för att försökt lämpa över bördan att försvara riket på allmogen. Sennefelts forskning om Dalupproret visar att adelsfientlighet inte var beroende av att adeln hade en stark lokal ställning. Dalallmogen avskydde adeln, trots att det fanns mycket få adelsmän i landskapet. Adeln och myndigheterna sågs som ett "störningsmoment" i relationen mellan kung och allmoge.¹⁰⁹ Frågan här är hur deltagarna i Tullbergiska rörelsen såg på godsherrarna, som även om adeln vid den här tiden hade blivit av med sina privilegier, ännu mer eller mindre alla var adelsmän, och vilken roll dessa gavs inom ramarna för ett tänkt samhällskontrakt.¹¹⁰

"Tvärtemot allt hvad lag, författningar och rättvisa innehåller": De dåliga godsherrarna

Som jag varit inne på gjorde deltagarna en poäng av att adelns jordinnehav hade uppstått som en ersättning för vapentjänst och rusttjänst. Eftersom deras godsägare var befriade från sådana antaganden, så borde frälsebönderna inte heller längre behöva arbeta eller betala arrenden till dem. Godsägarna uppfyllde inte den skyldighet som berättigade dem deras privilegier och därför var frälseallmogen inte skyldig dem någonting (se kapitel 5).

Detta sätt att argumentera visar tydligt på förekomsten av ett samhällskontrakt i deltagarnas tänkande, ett där godsägarna hade rätt till skattelättnader mot militära åtaganden – kom ihåg att skydd mot yttre fiender enligt Moore är en av de viktigaste komponenterna i varje socialt kontrakt – och där deras underlydande i alla fall implicit erkände sig skyldiga att arbeta för godsägarnas uppehälle. Även om sättet att argumentera för frälsejordens avskaffande med hänvisning till den avsomnade rusttjänsten kan ha varit taktiskt betingat, så säger ju själva taktiken något om hur deltagarna såg på samhället och samhällsklassers förpliktelser. Det är inte minst intressant eftersom betoningen av att adeln hade fått frälsejorden som ersättning för rusttjänsten – sakhistoriskt helt korrekt – så tydligt anknyter till gamla tankefigurer, som i detta fall ligger mycket närmare "hustavlans värld" än det liberala tankegods som var samhällets dominerande ideologi vid 1800-talets mitt. Om deltagarnas kontraktstänkande gick tillbaka på "hustavlans" så får det dock sägas ha varit en subversiv läsning av denna gamla statsideologi; att använda den för att göra sig av med godsherrarna och bli självständiga jordägare låg långt bortom hustavlans funktion i det tidigmoderna samhället.

Dessa anklagelser om att godsägarna inte längre uppfyllde sina förpliktelser och alltså hade förverkat sina privilegier uttömmar dock inte på långa vägar vad deltagarna hade att säga om dem. Det kanske tydligaste inslaget i deltagarnas syn på godsägarna var inte att de inte längre uppfyllde sina förvarsskyldigheter, utan snarare att de inte längre var goda herrar. Skulden för deltagarnas prekära sociala situation lades till största del på just godsägarna och deras uppträdande. Godsägarna hade "utträngt rätter man från dess lagligen tillhörande besittnings och skatterätt"¹¹¹ och därmed "på lagstridigt sätt fråntagit oss våra hemman deras urgamla tillhörande större del jord".¹¹² På det sättet hade de "plågat [...] våre förfäder och oss uppbygga en så kallad Herregård".¹¹³ De hade handlat "tvärtemot allt hvad lag, författningar och rättvisa innehåller"¹¹⁴ när de "prejat" allmogen med "förbudne och orättvise skatter, tyngder, arbete och forslor"¹¹⁵ och på det sättet berövat allmogen "oerhörda summor".¹¹⁶ Resultatet var att frälseallmogen levde under ett "slafveri".¹¹⁷

Denna syn, som gav godsägarna skulden för deltagarnas sociala situation, ligger väl i linje med att deltagarna hävdade att det var adeln som berövat allmogen den jord som de egentligen hade äganderätt till. Godsägarna ansvar för det sociala läget definierades på ett sätt som säger mycket om deltagarna. För även om de var medvetna om de sociala och ekonomiska trender som hade förändrat den skånska landsbygden de föregående femtio åren, så talade de inte om dessa i strukturella termer. Istället talade de om godsägarnas moral ochandel.

Godsägarna anklagades i inlaga efter inlaga för att ha bristande karaktär. De var ohederliga: "Att hålla menskor bakom ljuset och med en sådan orätt frångå bondens i trädgård och med lag förvärfvade [jordägar] rätt [...] är mera nesligt än hederligt".¹¹⁸ De var fräcka och hade inte "blygts [...] inbilla folk" att de ägde andras jord "under sken av lag och rätt".¹¹⁹ De arrendekontrakt de utfärdat hade tillkommit genom "svek och sanningslöst utförskaffande"¹²⁰ eller genom att de hade tvingat arrendatorerna skriva under dem med "maktspråk".¹²¹ Greve Alfred Piper förklarades vara "döbel skyldig till Lands förärdare" för att han hade tagit sig rätten att utfärda kontrakt.¹²²

Godsägarna drevs av en skamlig vinningslystnad: "Käranden kan väl tycka det vore bra att ha men andras tillhörigheter att gripa är icke bra, utan som en ren vinning, skamligt, skamligt."¹²³ Denna vinningslystnad ställdes mot det allmänna bästa: "låt oss på rättvisans vågskålar få sagde Grefvarne Pipers och Arvid Posses välgärningar (nyttja för allmänhetens väl) eller för egenintresse, den skålen för eget intresse skall kasta välgärningarnas och deras begångna rätvisor i luften." Carl Erik och Alfred Pipers och Arvid Posses "välgärningar" uppvägs inte av vad de gjort för sitt "egenintresse".¹²⁴

Anklagelserna om bristande karaktär var legio; godsägarna ägnade sig åt "lögn och bedrägerier",¹²⁵ "brutalitet"¹²⁶, "sanningslöshet",¹²⁷ "högmö",¹²⁸ "list och våld"¹²⁹ samt "våld och förföljelse".¹³⁰ Det enda som förvånade var "att icke bönderna föreskrifvits att kläda af och på Herrarna samt hjälpa dem i och å sängen helst som Sveriges Tidning säger di äro begåfvade om en större isterbuk".¹³¹ Godsägarna var svekfulla, skamlösa och lata.

Därtill anklagades godsägarna för att "egenmäktig och själfpantningsvis [...] frångått oss [och våra] förfäder och fångstmän, våra ställen".¹³² Orden "egenmäktigt" och "själfpantningsvis" sattes i samband med hur godsägarna hade berövat deltagarna deras jord.¹³³ Bägge var juridiska begrepp. Deltagarna använde dem med innebörden "egenmäktigt förfarande". Att handla så var givetvis ett lagbrott och de upprepade lagbrotten var ännu ett tecken på godsägarnas bristande moral. I en inlaga kallades just villigheten att "gripa in" i "annans lag" för "karakteriske adelsbedrifter".¹³⁴ Denna mörka

bild av godsägarna drevs i vissa fall så långt att deras föregivna försök att tillskansa sig deltagarnas jord framställdes som en konspiration. Genom att medvetet utarma allmogen skulle de kunna lägga beslag på deras jord och göra dem husvilla.¹³⁵ I vissa inlagor slog denna svartsyn över i anklagelser om ondska eller ren illvilja.¹³⁶

Deltagarnas sociala och ekonomiska villkor handlade alltså enligt dem själva om godsägarnas bristande moral. I rörelsens texter skildrades godsägarna konsekvent som lagbrytare och bedragare, som berövat deltagarna det som egentligen var deras. Godsägarna var svekfulla, lata och drivna av en skamlig vinningslystnad. Att godsägarna, vars ekonomiska och sociala makt präglade frälsearrendatorernas liv och stod i vägen för deras dröm om ett samhälle av fria jordbrukare, utmålades negativt är knappast oväntat. Men det är slående att deltagarna, så väl medvetna om de sociala och ekonomiska trender som till stora delar styrde deras liv, förankrade samhällsförändringen och sin egen utsatthet just i godsägarnas bristande moral. Därmed fanns det två möjliga lösningar på deras problem. Den första var att skaffa sig jordäganderätt, vilket ju var det främsta syftet med hela rörelsen. Den andra var att få de dåliga godsherrarna att bli goda godsherrar. För rörelsen som helhet var den senare mindre viktig, närmast paradoxal, eftersom deltagarna om de hade lyckats uppnå sina ambitioner ju aldrig hade behövt befatta sig med någon godsherre igen, men deras syn på den goda godsherren avslöjar ändå något om deras föreställningar kring över- och underordning.

"Vårt fordna Herrskaps sanna adel och goda hjerta": De goda godsherrarna

Till viss del är det underförstått i anklagelserna mot de dåliga godsherrarna hur en god godsherre skulle vara. De berättelser om goda godsherrar som analyseras i det följande avsnittet visar vilka förpliktelser som allmogen på den skånska landsbygden ansåg att godsägare hade vid 1860-talets slut.

Kritiken mot de dåliga godsherrarna var något som låg i tiden. Under rörelsens gång framförde personer utanför den att de sociala relationerna mellan underlydande och godsherrar hade förändrats på senare tid.

Om Herrar godsegare patroner, eller hvad de eljest må heta, Christeligen behandlade sitt arbetsfolk, sina underhafvande, och visade dem huldhet och godhet [...] så skulle den stora arbetande klassen vara vida bättre än den är. Men [...] så länge husbönderne illa bemöta sina tjänare, så kan man ej vänta andra än dåliga tjenare, sturska och otrogna. Och så länge Herrar godsegare, patroner etc. bemöta med köld, hårdhet och förakt sina underhafvande, så kunna ej desse blifva bättre än de äro.¹³⁷

I *Den skånska frälsebondefrågan* (1870) gjorde Hultgren gällande att den skånska aristokratin tidigare hade månat om sina underlydande, men övergått till att prioritera höga arrenden. Samtida pressröster framförde detsamma eller berättade om gamla, goda, paternalistiska godsägare.¹³⁸

Även arrendatorer skulle under rörelsens gång framföra sådana anklagelser. Vid Herrestads häradsrätts vinterting 1869 stämde de f d frälseåborna Nils Persson och Hans Olsson från Ivarstorp förvaltaren Platen å Högestad. De hade inte deltagit i Tullbergsska rörelsen till skillnad från andra vid godset, men ett halvår efter att konflikterna börjat vid godset var de ändå i strid med honom. I sin stämning förklarade Nils Persson att Platen ”med maktspråk” hade tvingat honom att avträda Ivarstorp no 2. Gården hade lagts under godset men Platen hade lovat honom undantag, inklusive rätt att bo kvar i stugan. Trots flera påminnelser hade Platen inte gett Nils Persson någon skriftlig försäkran av undantagsförmånerna och Nils hade

nu sedermera blifvit rent utvräkt från nämnde ställe med sju oförsörjde barn utan att taga i beaktande både jag och min hustru äro barnfödde på godset och sedan år 1850 innehaft detta hemman efter förfäder, samt utgjort de skyldigheter som Herrskapet pålagt oss, hvilka i sednare åren varit så dryga, att de medtagit all vår förut hafda förmögenhet, så att vi i följde deraf, med sju oförsörjde barn äro helt och hållet bragde till Tiggarsstafven och utan tak öfver hufvud, hvilket är så mycket mera påkostande, som vi icke veta oss i någon mon visat vårt Herrskap eller dess betjening minsta olydnad.¹³⁹

Även Hans Olsson hade efter lovat underhåll vräkt med sina fyra barn, trots att han och hans hustru var ”födda på Godset” och hade ”jemte föräldrar alltid utgjort de skyldigheter som Herrskapet och dess betjening har ålagt oss”, skyldigheter som de sista åren varit så dryga att de blivit av med alla sina tillgångar.¹⁴⁰ Nils Persson och Hans Olsson menade alltså att deras starka band till godset och deras lojalitet och trohet berättigade dem till åtminstone en möjlighet att försörja sig och sina familjer i gengäld. Problemet var bara att Platen inte brydde sig det minsta om sådana föreställningar.¹⁴¹

Andra samtida mål visar att tanken att godsägarna borde ta hand om de sina var spridd på den skånska landsbygden på 1860-talet. Barsebäcksarrendatorn Ola Jönsson tryckte i en inlaga på att hans fru var född på godset och att hemmanet ”under en längre följd af år” hade brukats av hennes anförvanter. Han kunde inte tro att den nye fideikommissarien, Walthier Hamilton, skulle få följa sin ”bøjelse” att ”kullkasta en äldre anförvands åtgärder, att betrygga en å dess gods i mångfaldige år arbetande familj”. Vräkningen var ”både från moralisk och juridisk synpunkt [...] i hög grad omänsklig och ovärdigt den nuvarande innehafvaren af Barsebäck”.¹⁴²

Hösten 1866 stämde änkan Bengta Nilsdotter hovmarskalken Rudolf Hodder Stjernsvärd. Nilsdotters man hade brukat hemmanet Österlöf no 10, som hade tillhört Karsholms gods. När en viss Nils Persson tog över hemmanet hösten 1850 efter att hennes man avlidit, lovade denne henne undantag så länge hon levde och han brukade hemmanet. Hemmanet bytte dock ägare flera gånger och Nilsdotter blev av med undantaget. Hon såg sig därför nödsakad att stämma Stjernsvärd, som hade köpt Karsholm 1855 men sålt ut det berörda hemmanet redan 1856. I sin stämningsansökan gjorde hon gällande att

Det har varit allmänt bruk på Herrskapsgods, att då frälse bönder eller deras hustrur blifvet gamal och oförmögna att sig försörja; så hafva de Herrskap hos hvilka de använt sina arbetskrafter sörjit för deras ålderdom på det sätt att de tilldelat dem lifstids undantag, som vanligtvis utgått från de hemman de brukat.

Detta stämde alltså när det gällde henne själv; hon och hennes man hade brukat hemmanet i ”ungefär 25 års tid”. Hennes övertygelse att hon hade rätt till försörjning var så stark att hon ansåg sig kunna kräva det trots att hon erkände att hon inte visste något om på vilka villkor Stjernsvärd köpt Karsholm. En sak var hon dock säker på, nämligen

att [köpet] ej skedde utan förbehåll om undantag till gamla orkeslösa personer derom är alla öfvertygade, som känna vårt fordna Herrskaps sanna adel och goda hjerta, och derom vittna de många underhållstagare på deras fordna gods om hvilkas framtid de dragit försorg.¹⁴³

Nilsdotter hävdade att hennes långa och trogna tjänst berättigade henne till en god ålderdom i gengäld. Hon försökte underbygga sitt krav med att hävda att så hade det varit på Pipers tid (han ägde Karsholm från 1816 till sin död 1850); Piper var en sann adelsman som tog hand om de sina.

Rätten till försörjning, framför allt för gamla trotjänare som var födda på godset, var i frälseallmogens ögon en central del i relationen mellan godsherre och underlydande, och avgörande för om en godsherre var ”god” eller ej. De som arbetat åt en herre hade rätt till en tryggad existens. Bakom sådana tankar skymtar föreställningen om överhetens skyldighet att garantera undersåtarnas välfärd och materiella standard inom ramarna för ett socialt kontrakt grundat i en paternal ideologi. De krav på trygghet och försörjning som Hans Olsson, Nilsdotter et al framförde var ett försök att framställa sina anspråk som rimliga inom ramarna för en paternal ideologi för att därmed tvinga överheten att leva upp till sina plikter och funktioner. Det är inte så lite ironiskt att Nils Persson och Nilsdotter i detta fall var

mer fast i denna gamla ideologi än den samtida överheten, som inte längre brydde sig om sådana anspråk.

Rätten till trygghet och försörjning var så fundamental att en godsherre som inte levde upp till den kunde råka ut för att de underlydande sade upp det sociala kontraktet. Det gjorde 35 personer från Fjelkestad, Råbelöf och Råby, som i en inläga förklarade att Kennedy hade misslyckats med att leva upp till vad som kunde krävas av en god godsherre:

vi hvarken veta eller tro, oss kunna anses kärandens lagenlige tjenare eller han vår husbonde, som oss hvarken föder eller löner, utan tvärtom vi skall underhålla honom och likväl anses för hans tjänare eller slafvar hvarifrån vi yrkar befrias.¹⁴⁴

En god godsherre skulle alltså föda och löna sina underlydande; nu, när läget var tvärtom, ville Kennedys underlydande utträda ur relationen med honom. Detta var intet nytt; deltagare i frälsebonderörelsen hade på samma sätt hävdad att adeln fått sina privilegier på villkor att de uppträdde ”vård-samt” mot sina underlydande.¹⁴⁵

Den gode godsherren skulle också personligen närvara vid godset. Trolle-Ljungbys underlydande skrev i sin petition till kungen att de hade turen att ha en human och rättrådig godsägare, men ”godset skötas genom inspektorer och dessa äro ofta motsatsen till deres herre”.¹⁴⁶ I en inläga fick greve de la Gardie beröm för att han ”vid början af arrendet, sjelf hade förfogat öfver bönderna och varit tillgänglig”. Tyvärr hade han istället lämnat godset i ”okontrollerade förvaltares” händer, vilket hade lett till de nuvarande konflikterna.¹⁴⁷

Trolle-Ljungbys underlydande var ovanliga; det var sällan den nuvarande godsägaren var god. Däremot hade det funnits goda godsherrar eller i alla fall bättre godsherrar förr i världen, som Nilsdotter hade varit inne på. Underlydande till Högestad hävdade att ”Kongl Rådet Grefve Piper så mycket bättre än käranden [den nuvarande greve Piper], att han icke sökte uppåta bondrätten”.¹⁴⁸ Den nuvarande godsägarens far, greve Carl Claes Piper, skulle med andra ord ha varit en bättre herre. Även Nilsdotter hade höga tankar om just honom.

I sak har berättelserna om ett idealt förflutet lite att göra med om det faktiskt hade varit bättre förr eller inte. Thompson har påpekat att paternalismen i underordnade gruppers berättelser tenderar att förläggas till ett avlägset och idealiserat förflutet: ”Always paternalist actuality appears to be receding into an ever more primitive and idealized past.”¹⁴⁹ Bakom en del av berättelserna ovan antyds på samma sätt att den ”gamla goda” paternalismen i det ideella förflutna höll på att dö ut. Även Smedberg har visat att

det under frälsebonderörelsen förekom att frälsebönderna idealiserade de tidigare godsägarna, då man ansåg att räntorna var mycket lägre.¹⁵⁰

I den folkliga kulturen fanns det alltså en klar bild av hur en god godsherre skulle vara. Den gode godsherrn tog hand om sina underlydande, genom att belöna lojalitet och skötsamhet med ekonomisk trygghet och möjlighet till försörjning. Han tog själv hand om sitt gods. Han levde upp till den gamla paternalismens förpliktelse att vara som en fader för sina underlydande. Men de goda godsherrarna fanns företrädesvis i det förflutna, inte idag. Ånyo går det att ana en negativ syn på de förändringar som präglade den skånska landsbygden vid tiden för Tullbergsska rörelsen: sociala relationer hade förändrats, gamla spelregler om de förpliktelser som godsherrar och frälsebönder hade gentemot varandra hade satts ur spel. Goda adelsmän hade blivit dåliga adelsmän.

Det kan, som jag redan berört, synas som en paradox att dessa föreställningar och förväntningar på den gode godsherrn dök upp i samband med en rörelse vars hela syfte var avskaffa godsherrarna helt. På samma sätt är det ideala förflutna med ideala godsherrar som analyserats här ett annat än det som beskrevs i kapitel 5, då det inte handlade om en tid med goda godsherrar, utan en utan några godsherrar över huvud taget. Till viss del förklaras detta av att långtifrån alla på den skånska landsbygden ville vinna äganderätt. Varken Hans Olsson eller Nils Persson deltog i Tullbergsska rörelsen. Trolle-Ljungbys underlydande ville bara ha besittningsrätt, inte äganderätt till sina gårdar. Men jag tror också att det handlar om vad kultur är, hur kultur fungerar. Kultur är ett *bricolage*, ett lapptäcke, en pool med tankefigurer och idéer, som är långtifrån koherent. Olika tankefigurer aktualiseras i olika sammanhang. Det är därför inte konstigt att samma sociala rörelse både kan vilja helt avskaffa godsägaren och tvinga honom att bli en god godsherre kan innehålla ett idealiserat förflutet både utan godsherrar och med goda godsherrar.

Herremännens ivriga bispringare: myndigheter och domstolar

Godsägarna hade dock inte berövat deltagarna deras jord utan hjälp. Både myndigheterna i allmänhet och domstolarna i synnerhet anklagades för att i samtiden eller det förflutna ha hjälpt godsägarna att skaffa sig jordägarerätt till deras jord.

Myndigheterna anklagades i första hand för att ha manipulerat eller tillåtit manipulationer av jordeböckerna.¹⁵¹ "Kronans tjenare" hade "blundat för kronans, och folkets rätt". Med "lång och orätta penndrag" eller "vårdslösa jordeboksanteckningar" hade godsägarna kunnat tillskansa sig böndernas jord. Med "myndigheternas begifvande" hade "frälsemännen [...] fått på-

lägga bönderna godtyckliga bördor af alla slag”. Utan myndigheternas hjälp hade alltså arrenden och pålagor inte kunnat drivas upp. Tullberg menade att von Troil fann ett ”ont nöje” i att ”fälla bönder [... med] skadeliga domslut”.¹⁵²

Såande är att anklagelserna nästan uteslutande riktades mot kronobetjeningen eller länsstyrelsen, alltså mot de lokala myndigheterna. Mer centrala organ kom nästan helt undan kritik. Kammarkollegiet och ”Råds Herrarna” (under Adolf Fredriks regeringstid) nämns i ett par inlagor, och Sven Larsson kom med en svepande anklagelse om att de ”mäktiga” hade kontakter ”till och med i konungarnas rådsammare”, men det är allt.¹⁵³

Även häradsrätterna anklagades för att bispringa godsägarna: ”häradsrätten biträda kåranden och lägger förbuden skatt och tunga å mig [...] och derföre är partiskt sinnad.”¹⁵⁴ Anklagelser framfördes om att häradsrätterna var partiska eller jäviga i de Tullbergska målen, ja till och med ingick i ”en sammansvergnig att ingen domare skulle tilldömma bonden deras rätt”¹⁵⁵ eller att domstolarna hjälpt godsägarna att manipulera lagfarter.¹⁵⁶ I enstaka fall utsträcktes dessa anklagelser till hela domstolsväsendet. Sven Larsson hävdade att det var ”svårt och ofta omöjligt [...] för den fattige och okunnige att erhålla rätt emot mäktiga, vidt förgrenade intressen, som haft djupa försänkningar i domstolarna”. Utsikterna för Råbelöfs arrendatorer att vinna något ”på vanlig domstolsväg” var därför ”föga trösterika”; domstolsvägen var stängd, och inget annat återstod än att ”i petitionsväg” vända sig till Kungl Maj:t.¹⁵⁷

Både myndigheter och domstolar anklagades alltså för att inte ha skött sina åligganden. Detta var allvarligt eftersom det var ”kronofogden och annan kronbetjenings pligt och skyldighet att allmogen skydda och försvara samt vid lag och författningar handhafva, men icke på hvarjehanda sätt betunga och ruinera”. Det ålåg ”fogdar och Embetsmän” att försvara allmogens egendom med lagen.¹⁵⁸ Dessa uttalanden mynnar ut i samma krav som riktades mot godsherrarna: allmogen hade rätt till skydd och en rimlig försörjning. Det var myndigheternas skyldighet att skydda allmogens egendom och välfärd med lagen; istället hade de bisprungit godsägarna och hjälpt dem driva bort och ruinera deltagarna. Med andra ord hade de inte uppfyllt sin del av kontraktet. Bakom detta tal går det ana hur ”dåliga” och ”goda” myndigheter skulle vara; parallellerna med ”dåliga” och ”goda” godsherrar är tydliga. Även om jag inte kunnat hitta några liknande, explicita anklagelser riktade mot domstolarna, så ligger det ju underförstått i deltagarnas anklagelser att inte heller de hade klarat av att sköta sina åtaganden genom att vara partiska, genom att ingå i godsägarnas sammansvärjningar.

Anklagelserna om att gå godsägarnas ärenden riktades i första hand mot lokala myndigheter och domstolar. Det komplicerar bilden från kapitel 4, där deltagarnas handlingar pekade mot att de hade ett större förtroende för myndigheterna än för domstolarna. Här verkar skillnaderna snarare ligga i om institutionerna var lokala eller centrala. Det är klart att den misstro som deltagarna hyste tycks ha bottnat i att de tänkte sig att godsherrarna hade makt och inflytande just över de lokala domstolarna och myndigheterna. De levde i en värld där godsägarna tänktes ha makt inte bara över sina jordegendomar, utan också över statens lokala funktioner.

Lag och välfärd: Dagens och gårdagens kungar

I det tidigmoderna Europa hade det sociala kontraktet en central roll i den kungliga maktutövningens legitimitetssträvan. För svenska förhållanden har Marie Lennersand tryckt på att en central ideologisk funktion för kungen under 1600- och 1700-talen var hans roll som högste domare och rättvisans beskyddare. Det ålåg också kungen att vidmakthålla en faderlig omvårdnad om folket. Han hade alltså tydliga förpliktelser gentemot sina undersåtar. Lennersand menar att dessa grundläggande drag i den statsbärande ideologin inte ändrades under den tidigmoderna tiden, inte ens under Karl XI:s envælde. Den i grunden repressiva absoluta staten legitimerade den kungliga maktutövningen med ideologiska element i vilka kungens samhälleliga funktioner var centrala.¹⁵⁹

Forskare har funnit en sådan kunglig ideologi i vanliga människors tal och handlingar från hela Europa under tidigmodern tid: kungen skulle vara rättfärdig, vårda rättvisan och bevaka allmogens intressen. Om kungens handlingar var svåra att förena med en sådan bild, t ex om han inte hjälpte folket i tider av nöd och dyrtid, så förklarades det med att han var omgiven av dåliga rådgivare som hindrade honom från att få kännedom om allmogens verkliga tillstånd. Som Burke har framhållit var en vanlig folklig bild att se kungen som en Salomongestalt, en vis och rättrådig fader för sitt folk. Framför allt gällde detta forna tiders kungar som ofta framställdes som milda och dygdiga, styrande under en guldålder.¹⁶⁰

Smedbergs forskning pekar på att åtminstone en del av dessa tankefigurer var levande på den skånska landsbygden under frälsebonderörelsen. Deltagarna i frälsebonderörelsen såg på kungen som en garant för rättvisa och deras hopp om slutlig framgång menade Smedberg var ett hopp om att till slut få rätt hos kungen, något som han tolkade som en gammal inrotad rojalism.¹⁶¹

Dessa tankar kring kungens roll som allmogens och inte minst lagens beskyddare inom ramen för ett socialt kontrakt hade alltså varit vitt spridda

i Europa under flera hundra år. De skulle dock komma att svepas bort av det moderna samhällets framväxt. Men av Tullberg ska rörelsens deltagare att döma var det robusta och seglivade tankar, som ännu levde på den skånska landsbygden vid 1860-talets slut.

Karl XV, lagen och välfärden

Karl XV hade en central roll i deltagarnas petitioner och i överklaganden till Finansdepartementet (det senare undertecknade sina beslut med och kallades för "Kongl Maj:t"). Sådana petitioner och överklaganden skrevs som om de var riktade till Karl XV personligen. Bortom de specifika juridiska eller politiska krav eller önskemål som framfördes och bortom den språkligt rituella underkastelsen deltagarna uttryckte sig i, så kretsade deras anspråk på kungen kring två teman: undersåtarnas välfärd och lagens upprätthållande.

Den rituella underdånigheten hängde samman med just undersåtarnas välfärd. När deltagarna vädjade till "Eders Majestät[s ...] omsorg för folkets väl"¹⁶² eller "Eders Majs landtfaderlige omsorg och högsta nåd"¹⁶³ så var det inte bara underdånig retorik: bakom orden låg ett krav på att kungen faktiskt hade ett ansvar för tillståndet i riket. Det syns tydligt i en inlägga till Finansdepartementet, där ett antal personer som gjorde anspråk på att äga hemman tillhörande Gustafsborg skrev att "nöden påkallar för kronans och folkets väl alltså eders majs kraftiga hjälp och rättelse samt tillbakavisandet af desse orätte förnillningar". Adels handlingar hade berövat allmogen deras jord, den nöd som detta hade orsakat förpliktade kungen att ingripa för "folkets väl". Konkret mynnade detta ut i en uppmaning att Karl XV i "ansende på till Eders Majs landtfaderlige omsorg och högsta nåd" skulle "hemmanen sequestera, med skogar och alla tillhörigheter och från ytterligare förskingring och förstörelse skydda och freda".¹⁶⁴ I denna inlägga relateras flera av de centrala tankarna bakom rörelsen – "folkets" naturliga jordäganderätt, godsägarnas bedrägerier och rätten till en dräglig tillvaro – till kungens samhällsfunktion.

Kungen förväntades dock inte bara skydda folkets välfärd, utan också lagen och garantera att rättvisan upprätthölls. Tullberg själv vände sig i ett överklagande "i djup underdånighet och med det innerligaste förtroende till Eders Majts". Han förlitade sig, skrev han, på Karl XV:s "Landtfaderliga omsorger för att hålla all rättvisa och dennas skyddande lagar och författningar i helgd och förmedelst tillbakavisa samt undanröja alla orättvisor". Kungen skulle hålla lagen helig och skydda mot orättvisor.¹⁶⁵ Därför måste också kungen enligt ett överklagande döma för "oss ringa bönder [...] i enlighet med det älskade vadspråket 'land skall med lag byggas'".¹⁶⁶ Kungens roll som garant för rättvisa och materiell välfärd sågs av deltagarna som

två sidor av samma mynt: ”och må ock och skall Konungen [...] försvara samma gods med lagen”. Att försvara allmogens gods var samma sak som att upprätthålla lagen. Bägge var kungens ansvar.¹⁶⁷ Lagens och rättvisas omvårdnad var kungens område; det var han som skulle se till att landet byggdes med lag.

Förvisso kan man invända mot analyserna ovan. De bygger på ett litet källmaterial, och att deltagarna försökte tvinga på kungen rollen som välfärdens garant och lagens beskyddare betyder inte att de faktiskt också såg så på honom; det kan ha varit retoriska grepp eller taktiskt valda argument. Under alla omständigheter är det klart att dessa tankefigurer ännu var levande i den folkliga kulturen. Det föll sig naturligt att använda dem i striden om jordäganderätt, vilket också pekar på att de måste ha haft en självskrivnen ställning i den samtida folkliga kulturen.

Karl XI: en ideal kung med en ideal lag

Bakom kraven som riktades mot Karl XV låg en föreställning om hur den ideale kungen skulle vara. De handlingar som rörelsen lämnat efter sig tyder på att många deltagare i rörelsen tänkte sig att det fanns en kung i det förflutna som hade levt upp till vad man kunde kräva: Karl XI. Även andra kungar nämndes understundom, men ”Högst salig” Karl XI hade en särställning.¹⁶⁸

En anledning till denna höga uppskattning var givetvis reduktionen. Tullberg själv menade att reduktionsstadgan hade tillfogat adeln ”vederbördig näpst för att sätta bönderna uti behörig besittning och ro i sine hemman”. ”Hvem som helst” kunde inse att ”det aldrig [hade] varit högst salig konung Carl XI mening beslutet [om ett byte av jord mellan kronan och en viss Foss] skulle komma till stånd”.¹⁶⁹ Ett par inlagor förklarade i självsäkra ordalag att ”all jordnatur grundar sig [...] på Konung Carl XI visa hushållsrätt Lagar och författningar”. Ja, de ”dåvarande åboerne (våre förfäder)” hade ”af dåvarande suverän Konung Carl XI erhållit den aldra kraftigaste försäkran och fastställelse på deras och deras barns och efterkommandes för everdeliga tider orubbade och ärftliga besittnings och nyttjanderätt”. Senare lagar ”om jordnatur, åbo besittningsrätt och egande till jord” stödde sig på Karl XI:s författningar ”och derföre äro dessa grunden för kronans folkets (vår) rätt”. Varken Karl XII, Ulrika Eleonora eller Kammarkollegiet hade kunnat byta bort förfädernas skatte- och besittningsrätt.¹⁷⁰ Karl XI skildrades alltså som en böndernas försvarare, kungen som hade näpst adeln och gett allmogen jordäganderätt.

Men det var inte bara rollen som böndernas beskyddare som gjorde Karl XI till en idealkung. Han hade också stiftat den ideala lagen, i alla fall enligt

Tullberg: "lika lite kan ifrågakomma något emellan Konung Carl XI och nuvarande lagar, hvilka äro grundade just på Carl XI lagar."¹⁷¹ "Jordnatur och dess brukningsrätt m.m. grundar sig på Högst Salig Konung Carl XI visa hushålls rätt lagar och författningar åberopas i allt detta."¹⁷² För Tullberg var Karl XI en lagstiftare av rang. Hans lag var den enda riktiga, en ideal lag som borde vara den nuvarande lagens grund. Samma resonemang går igen i en petition till riksdagen från Andrarums socken där de undertecknade gör klart att de ville se Karl XI:s lagar "upplifvas" igen.¹⁷³

I rättegången mot Tullberg påstod ett av åklagarens vittnen, Anders Nils-son i Kattarp, att Tullberg under en överläggning med denne hade sagt att

den lag vi nu hafva den skiter jag uti, den är ej annat än smörja och gröt, dikter av Präster och Lärde, som nödgat Konungen underskrifva densamma för att få besitta tronen; denna lag kan således ej följas, utan Konung Carl XI lag vill jag hafva, vill vår konung hafva, och den skall ni begära.¹⁷⁴

Notera att här skymtar tanken att saker och ting inte var som kungen egentligen ville: "präster och lärde" – en variant av de klassiska "dåliga rådgivarna" – hade tvingat kungen att skriva under en lag han egentligen inte vill ha.¹⁷⁵ Oavsett vilket så påstod Posse i samma mål att Tullberg "fördelt arrendatorerne till den öfvertygelsen att nu gällande lag [...] vore odugelig" och att den skulle snart bytas ut.¹⁷⁶ Även ett annat av åklagarens vittnen, Per Mickelsson i Norra Lien, påstod att han en gång besökt Tullberg, som då visade upp 1697 års rusttjänstlängd "hvarjemte han ur en annan bok föredrog något om konung Carl XI:s reduction, slutande med orden 'det skall gälla mig och alla konungar till efterrättelse'".¹⁷⁷

Vad Tullberg faktiskt sagt är svårt att avgöra med sådana källor, men med tanke på vad han bevisligen skrivit syns det knappast osannolikt att han sagt sådana saker. Då syftet med vittnesmålen var att få Tullberg fälld för bedrägeri borde utsagorna, om de inte är sanningsenliga, ha anpassats efter vad som häradsrätten kunde tänkas svälja. Därtill syns en lika hög skattning av Karl XI:s lagar i andra inlagor som av allt att döma skrivits av andra än Tullberg. Ett av uppropen till riksdagen krävde som sagt att Karl XI:s lagar skulle "upplifvas", något som ligger nära det Tullberg själv ska ha sagt.¹⁷⁸

Kungar och folklig kultur: naiv monarkism eller inte-så-naiv-monarkism?

Framför allt två kungar, Karl XV och Karl XI, hade alltså en stor roll i deltagarnas skrifter och tal. Kungen skulle garantera undersåtarnas materiella välfärd och upprätthålla lagen. Den ideale kungen Karl XI hade stiftat den ideala lagen. Bevisligen fann deltagarna det också värt besväret att resa till Stockholm för att lägga fram sin sak inför Karl XV. Oavsett hur stort hopp

de hade om att faktiskt få hjälp av honom, så hävdade de att han hade ansvar både för den allmänna välfärden och för att upprätthålla lagen.

På ett plan är det inte förvånande att kungen hade en så pass stor roll i deltagarnas tankar och till viss del också handlingar. Kungen hade en stark ställning i det samtida samhället. Katarina Andersson har visat hur de liberala och radikala krafter som verkade för parlamentsreform under 1860-talet, trots allt tal om republik och politisk frihet hyllade kungen och såg kungamakten som en viktig del i det framtida samhället. Även skarpskytterörelsen var till stor del rojalistisk.¹⁷⁹ Samtidigt kan det tyckas något paradoxalt att kungen tillmättes en så stor roll i en konflikt vars målsättningar var socialt omstörtande (i alla fall på det lokala planet) och vars medel till stora delar var olagliga. Vad betyder det? Trodde deltagarna verkligen på att kungen borde och ville hjälpa dem? Vilken roll hade dessa tankar om kungen i den folkliga kulturen?

Både marxistiska tänkare och nutida historiker har sett tanken om att kungen var allmogens beskyddare som ett effektivt medel för överheten att förhindra uppror och radikal samhällsförändring. Bönderna hyste en "naiv monarkism" som stod i vägen för ett mer radikalt ifrågasättande av det rådande samhället. För svenska förhållanden har Åke Abrahamsson hävdats att det under 1800-talets första hälft fanns en "genuin rojalism" i de bredare folklagen.¹⁸⁰

Men det är knappast så enkelt. Flera forskare har ifrågasatt hur naiv den naiva monarkismen egentligen var hos den tidigmoderna allmogen. När Luebke undersökte konflikter inom ett bondesamfund i Schwarzwald på 1700-talet fann han att bondedelegationer ofta sändes till kejsaren för att söka hjälp. Bönderna föreställde sig att deras relation med kejsaren var kontrakterad: de skulle vara lojala mot honom och betala sin skatt; han skulle i gengäld skydda deras urgamla rättigheter. Om han inte uppfyllde sin del av avtalet kunde kontraktet sägas upp. Men, säger Luebke, bönderna såg sig själva som per definition lojala och menade att den skatt de betalade nu var för hög; deras del i kontraktet var obetydligt. I de folkliga föreställningarna var den ideala relationen mellan kung och undersåtar

founded on the assumption of mutual obligations so lop-sided and strictly construed that no condition of real life could satisfy their requirements. In so far as daily experience refuted this reciprocity at nearly every turn, monarchism justified resistance against virtually all non-peasant authorities, up to and including the emperor himself, should events prove that he had refused to uphold his part of the bargain. Monarchism, in short, amounted to a blanket defence against domination.¹⁸¹

Böndernas naiva monarkism gjorde dem alltså mer, inte mindre, benägna att ifrågasätta den rådande ordningen. Den kunde till och med inkludera ett ifrågasättande av monarkin då inte ens kejsaren skonades från den naiva monarkismens logik!¹⁸²

På samma sätt har historikern Daniel Field i sina studier av ryska bönders funnit att deras till synes universellt spridda tro på tsaren-som-frälsare förvisso bidrog till social stabilitet, men också att den var potentiellt och faktiskt subversiv. Myten om tsaren var i själva verket en böndernas revolutionära ideologi, eftersom den inte bara lovade att de skulle bli befriade från förtryck, utan också gjorde att det faktiska förtrycket kunde skyllas på myndigheterna som enligt den naiva monarkismens logik inte kunde utföra den gode tsarens vilja. Den "naiva" monarkismen fungerade därför som en förevändning när bönder satte sig upp mot makten; under dess banér kunde olagligheter utföras. Böndernas monarkism fungerade legitimerande och mobiliserande i sociala konflikter.¹⁸³

Scott har träffande sammanfattat det paradoxala i detta som en "symbolisk jujitsu" (!) där "an apparantly conservative myth counseling passitivity becomes a basis for defiance and rebellion that is, in turn, publicly justified by faithfull allegiance to the monarch!". Den naiva monarkismen var inte alltid så naiv. Detta förklarar de hyllningar av kungen som ofta förekom under tidigmoderna uppror och upplöpp.¹⁸⁴

Att Karl XI sågs som en Salomongestalt eller att Karl XV framställdes som rättvisans högsta garant betyder alltså inte nödvändigtvis att deltagarna i Tullbergiska rörelsen var naiva rojalister. Karl XI:s ideala lag legitimerade och gav tyngd åt deltagarnas anspråk på rättvisa och jordägarerätt. Genom att framställa Karl XV som rättvisans högsta garant gav de tyngd åt sina anspråk på att han skulle ta sitt ansvar som en god konung genom att intervensera i konflikten på deltagarnas sida. Den till synes höga skattningen och tron på kungen i deltagarnas texter och tal var knappast passiviserande; den fick dem att föra kampen om jordägarerätt till rikets politiska centrum.

Om man ska tro en del av åklagarens vittnen försökte Tullberg understundom övertyga frälsearrendatorer att Karl XI:s lag var den enda riktiga, en lag som Karl XV egentligen ville ha. Han ska till och med ha påstått sig ha varit släkt med kungen eller ha haft hans uppbackning för att få frälsearrendatorer att gå med i rörelsen.¹⁸⁵ Tullberg ska ha sagt att deltagarna skulle få rätt först när deras sak kom inför kungen.¹⁸⁶ Det är tyvärr av källkritiska skäl omöjligt att avgöra vad Tullberg faktiskt sade, men det var ännu fullt möjligt att framställa den folkliga monarkismen som så stark att den gick att använda för att mobilisera människor.

Klart är att kungens roll som garant för rättvisa och det allmänna bästa

var levande element i den sydsvenska folkliga kulturen ännu på 1860-talet. Men trodde deltagarna faktiskt att kungen skulle hjälpa dem, eller manipulerade de bara dessa element för sina egna syften? Man skulle kunna argumentera för att deltagarna i rörelsen knappast hade gjort sig besväret att skicka flera deputationer till kungen om de inte också trodde att han skulle hjälpa dem. Schöldström återger en berättelse av Per Nilsson i Espö som tyder på att tanken på kungen som rättvisans garant var djupt förankrad. Espö sprang en dag i Stockholm vintern 1869 på en deputation frälsebönder anförd av Mårtensdotter. De förklarade att de hade försökt få tala med kungen men inte blivit insläppta. De hävdade därför att "lag och rätt för dem icke funnes i landet, derom vore de nu visse, sedan till och med kungen kört ut dem".¹⁸⁷

Möjligtvis är frågan felställd. Som Field berört handlar det inte om aningen genuin tro eller krass manipulation: "There is [...] no necessary contradiction between sincere belief and manipulation." Människor kan använda inslag i en föreställningsvärld för att gynna sina intressen utan att för den delen vara hycklare. Längre än så går inte att komma.

We know that these peasants professed their faith in the tsar, that these professions were useful to them, and that nonpeasants accepted them. We may wonder about the sincerity of these professions, but we cannot appraise it. The sincerity of peasants is out of our reach.¹⁸⁸

Vad Tullbergsska rörelsens deltagare "egentligen" tänkte om kungen går inte att säga. Men klart är att ett medeltida och tidigmodernt tankegods om kungens roll i samhället ännu hade retorisk kraft och erbjöd konkreta handlingsalternativ (gå till kungs) på den skånska landsbygden vid mitten av 1800-talet.

Gällande lag och naturlig lag

Trots de ständiga nederlagen genom de rättsliga och kamerala instanserna hävdade deltagarna envist att de hade lagen på sin sida. Något annat kunde de knappast heller göra. Vad skulle de skriva till domstolar och kung för att legitimera sina anspråk på jordägarerätt? De ständiga hänvisningarna till lagen är dock långtifrån triviala, ty deltagarna hade en mycket speciell syn på vad lagen var och hur den skulle fungera.

Understundom anklagade deltagarna domstolar och myndigheter för att de inte dömde efter lagens bokstav och andemening, men de ifrågasatte också delar av om inte hela den rådande lagstiftningen. En "sådan *orimlig lag* eller författning" som tillät frälsemän att fördriva bönder från deras hemman eller kräva mer än kronoräntan hade aldrig funnits. Ett stycke

om skattefrälsehemman i 1807 års lagsamling var inte grundat ”i *verklig lag*”. Domslut skulle falla efter ”klar lag och naturlig rätt”.¹⁸⁹ Lagar och författningar kunde alltså vara antingen rimliga eller orimliga, verkliga eller inte, klara/naturliga eller inte. Med sådana uttryck hävdade deltagarna att det fanns en mer riktig lag än den lag som fanns nu; förmodligen Karl XI:s ideala lag eller en lag som var lik den.

Frågan blir då vad deltagarna tänkte sig att denna ”verkliga” lag skulle omfatta. Tyvärr är källmaterialet sprött här, men en kvalificerad gissning är möjlig. I en skrift skrev deltagarna att ”det är svenska folket och ej herremän som eger [...] stifta lagar och lagen är gifven för meninge mans bästa och ej för fogdar, som domare Reglerna stadgar”.¹⁹⁰ Domarreglerna var en samling rättsregler baserade på romersk, kanonisk och äldre svensk rätt, nedtecknade av Olaus Petri på 1500-talet och som sedan 1600-talet bifogades till de tryckta upplagorna av Sveriges rikes lag. En ledande tanke i Domarreglerna var att skydda menige man från godtycke och hårdhet i rättstillämpningen.¹⁹¹ ”All Lagh skola vara sådana, at the tiäna til thet besta, och therföre tå Lagen bliffua skadeliga, så är thet icke mera Lagh, utan Olagh, och bör afleggas” sade §7 av Domarreglerna i 1734 års lagbok, en paragraf som för övrigt citerades även av frälsebonderörelsens deltagare. Budskapet upprepades i §13: ”Then menige mans besta är then yppersta Laghen, och therföre thet som finnes then menige man til nytto vara, thet bör hollas för Lagh, ändoch at beskriffuin Lagh effter Orden synes annorlunda lyda.”¹⁹²

Att Domarreglerna nämndes i sammanhanget var inte en tillfällighet; uttalandena om ”verklig lag” och så vidare var troligen grundade just i en sådan föreställning om att ”lagen” skulle skydda ”menige mans bästa”, att den skulle vara till ”nytta” och inte ”skada” – och annars så var den ”orimlig lag”. Tyvärr är det långtifrån glasklart i det bevarade källmaterialet vad detta ”menige mans bästa” var enligt deltagarna. Med tanke på den centrala roll som undersåtarnas välfärd och försörjning haft i europeisk folklig kultur enligt forskningen, så syns det rimligt att det var just det som deltagarna i Tullbergsska rörelsen såg som ”menige mans bästa”.

I en inlägga skrev en Jöns Åkesson i Grydby anklagande att det var ”kronofogden och annan kronbetjenings pligt och skyldighet att allmogen skydda och försvara samt vid lag och författningar handhafva, men icke på hvarjehanda sätt betunga och ruina”. Han relaterade alltså just bristen på skydd och försvar till motsatsen till välfärd; ett korrekt handhavande av lagen utesluter att allmogen ruinas.¹⁹³ Samma koppling hade gjorts under frälsebonderörelsen. I en av frälsebonderörelsens skrifter kan man läsa att ”vår högst smärftfulla medfart och undergång, vilken vi aldrig tro lärer i någon mån stämma överens med våra sunda lagar, helgade regeringsform och

svenska folkets [...] fri- och rättigheter”. Smedberg menade att rörelsens deltagare såg lagen ”som fördelaktiga, som ett slags garant för rättvisa och billighet”. Lagen skyddade enligt deltagarna dem från godsägarnas ekonomiska krav och vräkningar.¹⁹⁴ Frälsebonderörelsens deltagare relaterade alltså lagen till skydd för sin materiella välfärd. Jöns Åkessons uttalande tyder på att de föreställningarna var levande ett knappt sekel senare.

Lagen skulle alltså per definition tjäna ”folket”, inte ”herremän” eller ”fogdar”. Den skulle skydda det allmänna bästa, annars var den inte lag trots allt. ”Meniga mans bästa” var samma sak som deltagarnas materiella välfärd. Underförstått i detta låg därför också att lagen skulle skydda deras jordägarerätt för att vara riktig lag, vilket också var rättvist: ”rätt måste blifva rätt och ty skola alla fromma hjärtan skåda och rätt är att jag och alla andra bönder ega besitta och bruka jorden mot lag behörige onera af alla slag.”¹⁹⁵

Det kan synas paradoxalt att en proteströrelse med ett delvis så våldsamt innehåll och med inget mindre än en social revolution på sin agenda hade ett så starkt legalistiskt inslag, ty annat än legalism kan man knappast kalla deltagarnas ständiga tal om lag och rättvisa eller deras strider på de rättsliga och kamerala instanserna. Hur ska detta förklaras? Trodde deltagarna på lagen och på det juridiska systemet eller inte?

En del av svaret står att få i en jämförelse med tidigare forskning. Som ofta är fallet med den sydsvenska folkliga kultur jag försöker rekonstruera finns det paralleller till det tidigmoderna Europa. Neveux och Österberg har i en komparativ syntes hävdad att ”rättvisa” i tidigmoderna bönders konflikter med överheten, vare sig de kom från i England, Frankrike, Sverige eller Tyskland, fungerade som en yttersta norm som stod över alla andra normer och som legitimerade deras krav:

The goal of invoking a norm, and the underlying value of justice, was to legitimate a certain action (a complaint, an appeal to a court, an uprising and so on) aiming to modifying either a specific situation that already existed, or one which it was feared might soon become a reality.

Den situation som de var missnöjda med dömdes ut för att den inte överensstämde med lagen (ofta en god gammal kungs lag) eller en (gärna urgammal) sedvänja. Därför stred den mot det som var rättvist. För bönderna var ”rättvisa” tidlöst och universellt, något transcendentalt, men som samtidigt saknade ett konkret innehåll. Det fanns alltid en norm som stödde deras nuvarande mål, och den normen sade att det som de försökte uppnå var ”rättvist”. ”Consequently, what for them was just varied according to the circumstances; it was always the product of a real or imagined given situation.”¹⁹⁶

"Lagen" fungerade på samma sätt i Tullbergiska rörelsens argumentation – i och med att den inte gav dem det de ville ha (jordägarerätt) så var den orättvis och därför en falsk lag. Deltagarnas legalism var en legalism som fungerade på samma sätt som deras inte alltid så naiva monarkism. Den ifrågasatte den gällande lagstiftningen, som inte var till någon hjälp för dem: istället menade de att det fanns en riktig lag som garanterade dem det de ville ha. Legalismen legitimerade deras krav och protester på samma sätt som deras monarkism, den band dem inte till att följa den faktiska lagen, lika lite som den "naiva" monarkismen bundit bönder att följa sina kungar. Det fanns i deltagarnas föreställningsvärld ett gap mellan den gällande lagen och den riktiga lagen. I den meningen var Tullbergiska rörelsen lika mycket en kamp om tolkningen av lagen som en kamp om jordägarande. På grund av denna syn på lagen låg det inte någon motsättning i att lägga ned arbetet och i att stämma godsherrar: bägge handlingarna var rätt, och då deltagarna försökte uppnå det som var rätt, så var deras handlingar i deras egna ögon därför lagliga.

Vad deltagarna tyckte och tänkte om den existerande lagen och sina möjligheter att få rätt inom det juridiska och kamerala systemet bortom retoriken i inlagor och petitioner är svårt att säga. Mot slutet av rörelsen tycks under alla omständigheter vissa av deltagarna ha dragit slutsatsen att den faktiska lagen inte stod på deras sida.¹⁹⁷ Folksamlingen som deltog i "upploppet" i Kärrstorp ska ha sagt till postskrivaren Colliander "att någon rättvisa fingo de aldrig, emedan den var landsförvist".¹⁹⁸ Lite uppgivet kom Tullberg själv i ett överklagande i början av 1870-talet skriva att "Rättvisans port tycks vara ganska trång".¹⁹⁹ Kanske anar man bakom sådana uttalanden en ökande uppgivenhet inför rättssystemet efterhand som konflikterna fortskred.

Det är dock klart att "lagen" var användbar för deltagarna i Tullbergiska rörelsen i samma mån som den naiva monarkismen har varit användbar i många sociala konflikter. Det betyder inte att deltagarna var hycklare. De kan mycket väl ha trott på det rätta i sina handlingar och på att det fanns en mera riktig lag. Det i sammanhanget centrala är att det ännu under 1860-talet på den skånska landsbygden var naturligt för dem att ta till argumentet att lagen skulle skydda det allmänna bästa för att vara en rättvis och riktig lag; en tankefigur känd från stora delar av Europa under den tidigmoderna och till och med den medeltida epoken, av allt att döma lika seglivad som tron på kungens roll som garant för den lag och rätt eller på den gode, paternale godsherren som månade om sina underlydande.²⁰⁰

Det brutna kontraktet: rätten att göra uppror

Ekonomisk otrygghet, godtyckligt adelsvälde och rättslig osäkerhet präglade den värld deltagarna i Tullbergska rörelsen beskrev i sina texter. Konsekvenserna av detta var enligt dem själva förödande: de var förslavade, underkastade godsägarnas "despotiska och godtyckliga regemente", deras "meniskoförtryk".²⁰¹ I Skåne kunde adeln utöva "ett förtryck, som saknar motsvarighet inom någon annan del af vårt land och säkert äfven i de flesta andra Europeiska länder". Frälseallmogen, "de flesta utblottade och med talrika familjer", skulle bli tvungna att ge sig ut i "den vida världen" för att söka sitt uppehälle.²⁰² Även andra deltagare delade denna mörka bild. Anders Jönsson skrev att

det mycket klandrade skicket, här i Skåne, att ränteäggande frälsemän, tid efter annan, tvert emot all lag och rätt, fått pålägga bönderna godtyckliga räntebördor i mån af hemmanets upparbetning, i förening med att domstolarne vid lagfarter å hemmansräntor gått frälsemännen tillhanda med protokoller och synnerligast fastebref, som synas inbegripa besittnings eller skatterätten till sjelfva hemmanet hafva numera urartat derhän, att tusendets bondefamiljer sålunda utfattiggjorde blifvit utvräkte från hemman, hvarpå deras förfäder man efter man innehaft besittnings eller skatterätt i många hundra år, och flera hundra lika med mig gå i närvarande stund samma öde till mötes, men hvarthän ska det leda annat än till utvandring i massor, och dertill äro vi beredde, om dylika olagligheter fortfarande få utöfvas.²⁰³

Enligt en skrivelse från några underlydande från Skarhult hade godsägaren slagit under sig nästan all jord och arrenderat ut den till utlänningar. På godset fanns nu två fattighus, som dock var så "fullproppade med hungerande trasiga varelser" att man på kommunalstämmen varit tvungen att anslå medel till att bygga ett nytt, "mycket starkt" fattighus. "Eländet är rysligt och det ser ut som om svenska bonden skulle utplånas från svenska jorden."²⁰⁴

Dessa skildringar innehöll retoriska överdrifter. Men samtida kommentarer från personer utanför rörelsen och rapporter om vad deltagarna sagt i situationer där de hade föga anledning att ta till överdrifter tyder på att de uppfattade sin situation som svår. Under "Råbelöfskriget" skrev *Nya Kristianstadsbladet* att när man frågat de strejkande om de inte insåg faran med att arbetsvägra svarade de att

om vi arbeta på hemmanen tills vår fattigdom inte längre tillåter oss att fullgöra de hårda kontrakterna och vi då, utblottade på allt, blifva drivna från hus och hem, hvilket måste inträffa om ett par år, eller vi blifva jagade bort nu genast, qvittar oss lika.²⁰⁵

När rörelsen började ta fart rapporterade kronolänsman Malmqvist att två frälsebönder han hade talat med vid Herrestads häradsrätt sa att ”återgå till kontraktarnas uppfyllande skulle [...] bringa dem i fattigdom, och att upphöra med dessas fullgörande kunde ej stort sluta sämre för dem”.²⁰⁶ Deltagarna i Tullbergiska rörelsen hade en mörk syn på den tid de levde i: fattigdom eller emigration väntade i en framtid som inte tillhörde dem. Snart skulle inga frälsearrendatorer finnas kvar.

I denna verklighetsbeskrivning ligger att överheten inte hållit sin del av det sociala kontraktet. Den skulle ju upprätthålla lagen och garantera undersåtarnas materiella välfärd. Som forskningen kring sociala kontrakt har visat har underlydande grupper som känt sig förfördelade ansett sig ha rätten att säga upp detta, rätten att göra motstånd, till och med att resa sig i revolt. Deltagarnas handlingar under Tullbergiska rörelsen – arbetsnedläggelser, vardagligt motstånd, anonymt våld – visar att de tog sig rätten att göra motstånd. Och som jag redan varit inne på hände det ju att deltagarna bokstavligt talat sade upp kontraktet med sina godsherrar för att dessa inte hade uppfyllt sina åtaganden. När deltagarna hävdade att kung, domstolar och myndigheter hade ett ansvar för lagens upprätthållande och för deras materiella välfärd, som enligt dem själva i högsta grad var hotad, så anknöt de till att dessa inte hade uppfyllt sina åtaganden. På så sätt legitimerade deltagarna sina handlingar.

I en inlaga formulerades denna rätt att göra motstånd tillsammans med ett hot om våldsamheter på ett sätt som visar att det nuvarande läget sågs som ett brott mot det sociala kontraktet:

skall [folkrätten] med handlingskraft utages, blir betänkligt, men som motpartsidan betar sig synas nöden vara för dörren, som tvingar folket göra [...] slut på det oliderliga Herraväldet, som aldrig varit mig vetterligen till annat än skada.²⁰⁷

Nöden stod för dörren, orsakad av ett skadligt adelsvälde, som underförstått stred mot det allmänna bästa: kontraktet var alltså brutet. Folket var därför tvingat – märk väl, tvingat – att ta ut ”folkrätten”, det vill säga skaffa sig jordäganderätt, med ”handlingskraft”.

Deltagarna ansåg alltså att läget var sådant att de hade rätt att göra motstånd. Deras desperation var så stor att den understundom tog sig formen av samhällsomstörtande uttalanden. Det finns flera exempel på det. Sven Larsson skrev i sin petition att den ”jäsning” som pågick i Skåne, alltså den gryende rörelse som han själv och Råbelöfs underlydande var en del av, hade ”mer om mer tilltagit samt hotar med betänkliga följder, såvida icke Eders Majestät, af omsorg för folkets väl och bevekt af våra underdåniga

böner, vidtager [...] åtgärder”.²⁰⁸ Talet om ”underdåniga böner” till trots – underdånighet och hot förekom ofta jämte varandra i petitioner till överheten i det gamla Europa – så hotade han alltså med att det skulle kunna bli farligt om kungen inte vidtog de åtgärder som han krävde, att tillsätta en undersökningskommission och inställa alla vräkningar tills vidare.²⁰⁹

von Troil skrev i sina memoarer att man under rörelsen kunde höra ”en och annan af [arrendatorerna] yttra: ’vi kunna försöka hvad som helst, ty vi får det dock ej sämre än nu’”.²¹⁰ I en färgstark insändare i *National Regeringen* som kommenterade vräkningen i Stenby ställdes frågan ”Hvad skall allmogen göra? Skall den söka lagen, där ingen rätt är att få? eller gripa till vapen, bränna hvar herregård och med sprängolja eller dynamit skicka tyrannerna på väg till himlen”. ”Innan vi stupar, skall inte finnas någon herregård i Skåne, som icke är bränd, och ingen bondplågåre som inte är stekt.”²¹¹ När postskrivaren Colliander under upploppet i Kärrstorp förklarade att militär var på väg för att skingra folksamlingen där, ska de närvarande ha sagt ”att de blott behöfde sända bud, då de skulle få många fler, att de ej hade mera än ett lif att våga och detta kunde de mista först som sist; ty någon rättvisa fingo de aldrig, emedan den var landsförvist”.²¹²

Slutsatser

De texter som Tullbergiska rörelsen lämnat efter sig gör det möjligt att rekonstruera hur de tänkte kring det samhälle de levde i. Det fanns ett antal teman som var viktiga i dessa texter: hur deltagarnas sociala situation såg ut, hur de definierade sig själva som grupp, och vilka rättigheter och skyldigheter de hävdade att kung, godsägare, myndigheter och domstolar hade. Som jag redan berört upprepade gånger kan man inte se det som deltagarna skrev i sina texter endast som taktiskt valda argument. Jag menar att de kategorier som det föll deltagarna naturligt att använda i sina texter speglar deras föreställningar och hur de tänkte kring sig själva och samhället. Att deltagarna i rörelsen bar på en uppsättning föreställningar som har påvisats från många håll i Europa från senmedeltid och framåt visar också på att de var djupt kända och låg bortom de tillfälligt valda argumenten.²¹³

Tullbergiska rörelsens deltagare kände till de sociala och ekonomiska trender som präglade godsbygderna i spåren av den agrara revolutionens och jordbrukets kommersialisering. De visste att godsägare lade om arbetsorganisationen, att åbor och torpare avhystes, att plattgårdar anlades, att domäner utökades, att jord såldes ut, att dagsverkesbördor och arrenden ökade. Deltagarna skildrade en värld där deras välfärd och (i den mån de innehade några) deras gårdar var hotade. Det gällde att få jordäganderätt nu eller för alltid bli av med sina hemman eller torp.

I sina texter konstruerade deltagarna sig själva som "bönder" eller "folket", ett folk med urgamla fri- och rättigheter, framför allt då en gammal jordäganderätt. De sociala och ekonomiska förändringarna som påverkade deras liv uppfattade de inte som strukturella, utan som grundade i godsägarnas bristande moral ochandel. Drivna av en omoralisk vinningslystnad satte godsägarna sig över lag och rätt och drev bort deltagarna från deras jord. En gång hade det dock funnits goda godsherrar, godsherrar som gav sina underlydande en trygg försörjning. Godsägarna bisprangs av lokala myndigheter och domstolar, som hade hjälpt eller hjälpte dem i deras försök att lägga beslag på deltagarnas jord och ruinera dem. Därmed uppfyllde de inte sina åtaganden att skydda deltagarnas välfärd och upprätthålla lagen. Även kungen borde skydda deltagarnas materiella standard och lagen. Lagen skulle per definition skydda "meniga mans bästa", deltagarnas materiella välfärd och gjorde den inte det var den inte riktig lag. Hela denna beskrivning av samhället mynnade ut i att läget var så dåligt att deltagarna hade all rätt att göra motstånd, till och med våldsamt motstånd, en rätt som de ju också faktiskt tog sig.

Om Tullbergiska rörelsen som socialt fenomen relateras till den just tecknade bilden av deltagarnas syn på samhället och var de befann sig i det samma, framträder den som en kulturell reaktion på de ekonomiska och sociala trender som hade präglat deltagarnas liv och som de trodde skulle fortsätta att prägla dem i framtiden. Den var en reaktion på social och ekonomisk förändring, grundad i föreställningar om rätt till jordäggande och nödortft samt en gammal paternalisms, ett gammalt socialt kontrakt, sammanbrott.

När deltagarna talade om den nuvarande kungens roll som lagens beskyddare, om sedan länge döda ideala Salomongestalter och om forna tiders goda godsägare tog de till klassiska tankefigurer, kända från många folkliga protester: de grundade sin sociala kritik i att överheten inte hade skött sina åtaganden, att den hade brutit mot ett socialt kontrakt. Deltagarnas tankar kring godsägare, myndigheter och kung hade en och samma kärna: alla hade de en skyldighet att upprätthålla dels deltagarnas materiella välfärd, dels lag och rättvisa. I botten på Tullbergiska rörelsen fanns alltså inte bara föreställningar om "folkets" naturliga jordäganderätt, utan också en uppsättning föreställningar om olika samhällsgruppers förpliktelser och rättigheter inom ramarna för ett socialt kontrakt.

Relationen mellan deltagarna och överheten var dock inte symmetrisk. Överheten hade skyldigheter, deltagarna rättigheter. Precis som hos Luebkes Schwarzwaldbönder talade deltagarna i Tullbergiska rörelsen mycket lite om sina egna skyldigheter. Möjligtvis anar man tankar om en undersåtarnas

skyldighet att vara lojala och arbetsamma bakom synen på adelns gamla försvarsskyldighet och i de texter där de nostalgiskt längtade tillbaka till en tid med goda godsherrar, men i övrigt erkände deltagarna inte att de hade några förpliktelser. Det kontrakt de hade skrivit under var ett som gav dem stora rättigheter, men få skyldigheter. Det var ett kontrakt som, liksom deras "naiva" monarkism och deras "legalism", var till stor nytta i kampen med överheten.

Enligt Moore tar överheten på sig tre åtaganden i ett socialt kontrakt: skydd från yttre fiender, upprätthållande av inre ordning och skydd av undersåtarnas materiella säkerhet. När deltagarna hävdade att de inte borde behöva arbeta eller betala arrenden till godsägarna eftersom dessa numera inte gjorde vapen- och rusttjänst riktades deras kritik in sig på att de senare inte längre uppfyllde den samhällsfunktion som en gång berättigat adeln deras samhällsprivilegier: skyddet mot yttre fiender.

Men i övrigt utgick deltagarnas sociala kritik av överheten uteslutande från dess roll som garanter för den materiella välfärden; då lag och rättvisa per definition skulle gynna just den, var välfärden och lagen två sidor av samma mynt. Deltagarna hävdade, liksom många bönder gjort under den tidigmoderna epoken, att de hade rätt till en lägsta materiell standard, det som i den tyska forskningen kallas rätt till en nödtorft. I sin skånska 1860-talstappning kan denna nödtorft sägas ha bestått av två delar: 1) rätt att äga jord och 2) rätt att arrendera jord till en kostnad som inte översteg kronoräntan, två föreställningar som diskuterats i kapitel 5 ovan. I förlängningen fanns bakom sådana argument en föreställd rätt till att kunna försörja sig och sin familj. Under rörelsens gång hävdade vissa deltagare just att de inte längre hade möjlighet att försörja sina familjer.²¹⁴ Rörelsen kan i den meningen ses som ett familjeförsörjarprojekt.²¹⁵

Som Scott har understrukt har sociala protester snarare tenderat att leda till krav på att överheten ska ta på sig de plikter den har enligt den rådande samhällsideologin än på att samhället ska omgestaltas i grunden.²¹⁶ Tullbergsska rörelsen kan sägas både stämma och inte stämma in på det. För rörelsen som helhet var ju målsättningen att skapa ett radikalt annorlunda samhälle, ett med självägande bönder och utan godsägare. Förvisso slogs man inte för någon uttalad princip om allas rätt till jordägande, men det låg ju underförstått i hela deras argumentation att "folket" hade jordägarerätt. I det ideala förflutna fanns det endast självägande bönder. Inget av detta hade i sig med det sociala kontraktet att göra. Men samtidigt var bevisligen gamla tankar på överhetens förpliktelser i högsta grad levande på den skånska landsbygden på 1860-talet: rörelsens deltagare grundade mycket av sin kritik om sakernas tillstånd i att överheten hade dessa förpliktelser.

Åtminstone vissa drömde sig tillbaka inte bara till en tid med en god kung, utan också en tid med goda godsherrar. Kanske hade de lägre ambitioner än de som krävde sin egen jord; kanske handlar det bara om att sådana tankeelement ännu var levande i den folkliga kulturen och därför kunde framföras samtidigt med kraven om jordägande utan att de som gjorde det såg någon direkt motsättning i det.

Deltagarnas syn på godsherrar, myndigheter och domstolar är inte förvånande med tanke på att det i Sverige fanns en lång historia av adelsfientlighet. Slående är dock att berättelser om gamla goda kungar, onda frälsemän, korrupta myndigheter och domstolar, klassiska tankefigurer med en historia som sträckte sig till medeltiden, fortfarande var så livaktiga på 1860-talets landsbygd. På samma sätt hade deltagarnas syn på lagen och kungen som en garant för rättvisan mycket gemensamt med hur bönder i det medeltida och tidigmoderna Europa såg på dessa saker. När deltagarna talade om den ideale kung Karl XI och hans ideala lag föll de också in i klassiska tankemönster. Det är anmärkningsvärt att så traditionella sätt att föreställa sig världen var så levande på 1860-talet, inte minst om man jämför med de samtida nyliberalernas strid för att införa allmän rösträtt, jämlikhet mellan könen och folkbeväpning. Tullbergsska rörelsen kan i den meningen ses som traditionell och tillbakablickande. Deltagarnas krav på jordägarerätt och en bättre överhet stod långt från de krav som hade framförts 1789, 1848 eller som snart skulle komma att framföras av arbetarrörelsen. Deras utopi var ett land av fria självägande bönder styrda av en vis och rättvis kung, inte en upplyst demokrati skyddad av ett folk i vapen eller ett klasslöst samhälle med gemensamt ägande.

Men rörelsen kan därför inte ses som tillbakablickande och konservativ, i alla fall inte på ett enkelt sätt. Jämfört med de argument som Cederholm funnit bland senmedeltida småländska bönder och som Harnesk belagt bland svenska bönder under Vasakungarna finns det förvisso likheter. Rätten till en rimlig materiell standard – nödortf – var ett viktigt argument för den senmedeltida och tidigmoderna allmogen när den försökte få skatter och andra pålagor sänkta; här finns paralleller till Tullbergsska rörelsen. Cederholm har visat att senmedeltidens bönder hävdade att det ingick i kungens roll att skydda dem mot lokala herrars övergrepp genom att upprätthålla rätt och sedvänja; föreställningen om den gode kungen var levande. Lennersands forskning visar att kungen ännu runt 1700 tog på sig den rollen i den egna ideologiproduktionen. Men det fanns också tydliga skillnader. Sedvänjan och hävden var viktiga i allmogens politiska språk under senmedeltid och tidigmodern tid; det var den inte under Tullbergsska rörelsen. Inte heller spelade religionen, central för tidigmoderna bönders moraliska och

rättsliga argumentation, någon större roll i Tullbergsska rörelsen. Även på en samhällelig nivå finns en central skillnad här: de tidigmoderna böndernas konflikter var främst med den allt starkare statsmakten och dess krav på resurser, inte med godsägare som hotade deras jordinnehav.²¹⁷ Med andra ord fanns det inslag av medeltida och tidigmoderna kulturella element i de Tullbergsska deltagarnas föreställningsvärld, men vissa gamla inslag levde inte längre (eller aktualiserades i alla fall inte), och andra inslag hade fått en förändrad betydelse i den sociala och ekonomiska situation som rådde på 1860-talets skånska landsbygd.

Det senare visar ju rörelsens målsättningar, som framstår som allt annat än traditionella. Som jag redan framhållit hade jordäganderätten inte varit viktigt i 1700-talets konflikter mellan allmoge och godsägare. Då handlade det om arrendenas storlek. Först med 1811 års revolt tycks jordäggande ha blivit en fråga. Och deltagarna i frälsebonderörelsen gjorde inte någon sak av adelns försvarsskyldighet, en fråga som dock var viktig 1811²¹⁸ och som ju även spelade en viss roll under Tullbergsska rörelsen, även om den säkerligen ingick i den tidens sociala kontrakt. Adelsfanan och rusttjänsten hade inte blivit döda bokstäver förrän under 1700-talets andra hälft, så den specifika form som kritiken tog sig på 1860-talet kan inte ha varit äldre så.

”Det yttre och inre Ryssland”

Deltagarna och den svenska 1800-talsradikalismen

Kapitel 5 och 6 uttömmar inte Tullbergsska rörelsens texter. De analyserar ett ”Tullbergsskt” språk och en uppsättning föreställningar som finns i texter skrivna av Tullberg och andra, ställda till det juridiska och kameral systemen. Men 1860-talets kamp om jordäganderätt skulle också – som jag nämnt i kapitel 1 – leda till texter som inte såg ut som de ”Tullbergsska”, texter som mer eller mindre tydligt anknöt till samtidens samhällsdebatt och historieskrivning. De texterna var företrädesvis petitioner eller upprop till kung eller riksdag.¹ Därmed aktualiseras frågan om ”folk-” och ”elitkultur” och relationen dem emellan. I vilken grad ingick tankar och föreställningar ur elitkulturen i den folkliga kultur som jag försöker rekonstruera, och i så fall vilka?

Att det fanns inslag av en skriftlig kultur i rörelsens språk har redan berörts ett par gånger i kapitel 5 och 6. Det i det politiska samtalet så centrala begreppet ”folket” var en självklar självbenämning för deltagarna. Liksom i det sena 1700- och 1800-talets diktning och historieskrivning tänkte sig deltagarna att detta ”folk” i en dimmig forntid hade bestått av självägande bönder med rätt att själva stifta lagar. Tullberg och andra deltagare i rörelsen hade läst både lagar, förordningar och kameralhistoriska verk. Det måste dock ånyo framhållas att dessa element ur en skriftlig elitkultur fick delvis andra betydelser när de tolkades av deltagarna: ”folket” var samma sak som ”bönderna”; jorden hade ”bönderna” en självskriven jordäganderätt till enligt ”bonderätten”; adeln hade aldrig haft rätt att äga deras jord. Det deltagarna läste anpassades till vad som var givet i den folkliga kulturen, som ännu företrädesvis var muntlig.

Men det går också att hitta tankar och referenser i en del av deltagarnas texter som måste sägas höra hemma i tidens samhällsdebatt och akademiska kultur och som tagits upp utan att på ett så tydligt sätt ha stöpts om i mötet. Det mest slående exemplet kommer från ett överklagande till Hovrätten över Skåne och Blekinge från åtta åbor från Stenby som av Ingelstads

häradsrätt hade dömts att avträda sina arrenden och ersätta greve Carl Erik Piper för uteblivet arrende och arbetskostnader. Överklagandeskriften är en de mest intressanta texter som rörelsen har lämnat efter sig. Den anklagar Carl Erik Piper och Posse för att de satt egenintresset före ”allmänt väl”. Sakernas tillstånd var nu sådant att

orättvisor ränker och förtryck går i full galopp, hvilka de förmoda Domarmakten skall understödja denna orätt men om nu Herran sänder en Gideon, en Engelbrekt, en Luther, en Garibaldi, en Lekoln [sic!], eller en dylik anförare, eller en Konung Carl XI Gustaf III efterträdare som lika med lagman Torgny utförer folkets sak.²

Texten är en provkarta på referenser. Här samsas den bibliske Gideon med reformatorn Martin Luther; den mytiske Torgny lagman, som enligt sagan stod upp mot Olof Skötkonung, med upprorsledaren Engelbrekt, Guiseppe Garibaldi med Abraham Lincoln, kända från kampen för Italiens enande respektive slaveriets avskaffande, samt de två ”bondevänliga” kungarna Karl XI och Gustaf III.

Personerna förenas av att de ingick i en främst skriftlig kultur. De hade också alla en plats i radikalismens tankevärld, eller kunde lätt passas in i den: Gideon, en domare som ”beklädd med Herrens kraft” ledde ett israeliskt uppbåd mot Midjan och segrade – ett tecken på Jahves överlägsenhet över Baal³ – och Martin Luther hade bekämpat religiösa orättvisor.

Redan 1700-talsrevolutionären Thomas Thorild hade i sina dikter hyllat Torgny lagman som en utövare av folkmakt. I dikten *Folkets Röst* skrev han: ”Hvad Thorigny talte till Olof kung/Var folkets höga ljud”. Geijer höll honom för ”den visaste mannen i Svea rike”. Ännu på 1860-talet hölls han bevisligen högt, både i den radikala *Politisk tidskrift för Sveriges allmoge* och i den mer konservativt anstrukna *Folkskolans läsebok* från 1868.⁴ Engelbrekt hade liknande anor. För Thorild var han en utövare av folkmakt. I Geijers tappning var han en folkets man, riksdagens grundare, en martyr för friheten som kämpade mot aristokratin och ville ”återställa rikets gamla rättigheter och frihet” och ”lösa riket ur träldom” men utan att eftersträva en våldsam samhällsomvälvning. Blanche hade i en pjäs från 1846 porträtterat honom som en motvillig oppositionsman som rådde dalkarlarna att ha tålmod med kungen i förhoppningen att denne skulle gå folket till mötes. Blanches Engelbrekt var riktad mot tidens reaktionära strömningar, men var också en maning till de maktavande att förekomma uppror genom reform. Över huvud taget var Engelbrekt i ropet vid mitten av seklet. Han sågs som en nationell frihetshjälte, som ”inte minst i bildform, [fick] låna drag av sin tids idealiserade Garibaldimyt”. *Aftonbladet* publicerade 1860 ett upprop för

en nationalinsamling till en Engelbrektstaty. När statyn avtäcktes i Örebro 1865 var det Blanches Engelbrekt man anknöt till, han som erkände folkets rätt men var mot en våldsam förändring av samhället. Senare skulle Torgny lagman och Engelbrekt bli viktiga för socialdemokraterna: de var, om än i föränderliga skepnader, demokratiska hjältar från slutet av 1700-talet till mellankrigstiden, i över ett och ett halvt sekel.⁵

I Sverige utspelades i början av 1860-talet en Garibaldikult. Garibaldi sågs som en förkämpe för demokrati och frihet. Hans militära styrkor inspirerade skarpskytterörelsen under dess första, delvis radikala period. Och i samtiden såg man alltså paralleller mellan Garibaldi och Engelbrekt. Engelbrekt valdes att bli skarpskytterörelsens symbol då han sågs som den förste Garibaldi. Garibaldikulten var spridd i flera samhällslager; Helsingborgs hantverkare hade några år före Tullbergsska rörelsen organiserat möten och festligheter till Garibaldis ära – och till Lincolns.⁶ I den radikala pressen hyllades just Lincoln för sin roll i slaveriets avskaffande som en hjälte i ”det menskliga framåtskridandets tjänst”, föga förvånande med tanke på att USA i svensk samhällsdebatt alltsedan 1820-talet hade hållits högt bland dem som ville förändra samhället, då dess institutioner sågs som ett demokratiskt föredöme och användes som ett vapen mot de mera konservativa krafterna i debatten.⁷

Karl XI var en stor kung inte bara i den folkliga kulturen. I frihetstidens och den gustavianska tidens historieskrivning hölls han högt: reduktionen sågs som nödvändig och enväldet bröt aristokratins makt. För upplysningstidens historiker var han en idealkung. Även 1800-talets historieskrivning hade en hög uppfattning om Karl XI. Enligt Geijer var han inte en verklig despot, då han regerade med ständerna ”i andan af fornda Svenska konungar” och var ”af Naturen rättvis”. Vid mitten av seklet intog både historiker som Anders Fryxell och radikaler som Ödmann en något nykt-rare om än fortfarande positiv syn på honom. Senare skulle han skattas högt av den tidiga socialdemokratin.⁸ Även Gustav III hade en stark ställning bland litterära och historiskt bildade kretsar under 1800-talet. Bilden av honom kom att bli omstridd från mitten av seklet, men ännu på 1860-talet kunde Svenska Akademiens ständige sekreterare Bernhard von Beskow ge ut en veritabel hagiografi över honom i *Svenska Akademiens handlingar*.⁹

Författaren till överklagandet från Stenby måste ha följt med både historieskrivning och samhällsdebatt, då han delade de tankar som där torgfördes om de uppräknade personerna. Vem det var går tyvärr inte att avgöra. Någon av de i Tullbergs krets som hade hand om bevakning av Hovrättsärenden hade troligen skrivit den. Roswall, som hade hjälpt Stenbyborna i häradsrätten, är också en kandidat.¹⁰ Det går givetvis inte heller att utesluta att Stenbyborna

själva hade skrivit den. Oavsett författare hade de senare rimligen läst och godkänt skriften innan den sändes till Hovrätten. Alltså hade de både tagit del av och ställt sig bakom innehållet. Utifrån en enda text går det knappast att hävda att Engelbrekt et al (Karl XI undantagen) hade en stark ställning i den folkliga kulturen, men under alla omständigheter kan de inte heller ha varit helt okända. Det måste också framhållas att flera av de uppräknade personerna (Torgny Lagman, Engelbrekt, Karl XI) senare skulle få en viktig roll inom socialdemokratins historieskrivning; kanske hade de redan vid denna tid en stark ställning bland de lägre samhällslagren.

Jag har i Nils Rudolfs arkiv och i *Nationala Regeringen* hittat upprop, petitioner och insändare som innehöll klassiska "Tullbergiska" inslag, som att allmogen uppgavs ha ägt jorden sedan urminnes tider och att "de mäktige" slagit den under sig så att på det sättet "tusentvis af landskapets flitiga odlare [hade] jagats öfver verldshafvet okända öden till mötes"¹¹, men som samtidigt anknöt till den samtida radikalismens tankar.¹²

Ur ett radikalt-politiskt perspektiv blev dock kampen om jordäganderätt något annat än i de "Tullbergiska" inlagorna, där jordägandet främst konstruerades som en historiskt given rättighet. Det inslaget fanns förvisso, föga förvånade med tanke på den frie odalbondens plats i 1800-talets historieskrivning, även i dessa texter. Men "bondens" eller "svenska folkets" jordäganderätt fick här ytterligare dimensioner när den kopplades samman med krav på allmän bondeemancipation och genomgripande samhällsombildning i demokratisk riktning.

Retoriskt spelade Ryssland en viktig roll i talet om bondeemancipation och demokratisering. I ett upprop till riksdagen framställdes landsbygdens föregivna avfolkning som ett problem då den försvagade rikets försvarskraft: "Hvarifrån vill man sedan taga försvarare mot Ryssland?" Men avfolkningen var också ett symptom på det som var dåligt med det svenska samhället: "Hvad värre är: hvad har man att försvara mot Ryssland? I Sverige är det värre än i råmännens land."¹³ Ryssland fungerade här som en retorisk motbild till det som Sverige utifrån en radikal ståndpunkt borde vara. Det var inget nytt; Ryssland hade haft en sådan funktion i svensk radikalism åtminstone sedan 1861, då Blanche i ett tal sade att syftet med skarpskytterörelsen var att bilda ett försvar mot "det yttre och *inre* Ryssland", ett uttryck som alltså ännu var levande i samhällsdebatten vid 1860-talets slut.¹⁴

Ur ett radikalt perspektiv var det provocerande att de ryska bönderna i samband med livegenskapens avskaffande 1861 hade fått rätt att friköpa sina gårdar men att den "Svenska bonden" inte hade en sådan rättighet. Uppmaningar riktades under Tullbergiska rörelsen till kungen om att svenska

bönder skulle "få njuta samma rätt som den Ryska, att lösa till sig sin jord"¹⁵ eller till riksdagen om att all jord i riket, inklusive den under "död hand" (kyrkor, akademier och liknande), "som dett redan skett uti Ryssland" skulle få lösas av brukarna. Hemman där det inte gick att hitta en arvinge till "sista åbon" borde tillfalla "den hemmanslösa allmogen inom socknen efter lottning".¹⁶ Även fideikommisserna kom i skottgluggen i vissa texter: "Vi hoppas, att I [riksdagen] inse, tiden är inne, att I upphäfven **fideikommisserna**, gifven slägterna lika arfsrätt i dem och låten alla jord blifva säljbar och alla jordbrukare själfegande eller i besittningsrätten tryggade, de må hafva så ringa jordlott som helst." Förmodligen grundades angreppet i att fideikommisserna undanhöll en del av jorden från jordmarknaden.¹⁷ I ett antal av de texter som var skrivna med ett icke-tullbergskt språk framfördes alltså ett principiellt krav på bondeemancipation och friköpsrätt för all jord som inte var självägd, något som inte framfördes i de Tullbergiska inlagorna, där kraven riktades endast mot frälsejorden. Och även om det låg i den Tullbergiska argumentationen att all frälsejord var kronojord, så krävdes där aldrig allmän bondeemancipation, utan endast att konkreta personer skulle få köpa specificerade frälsehemman och lägenheter.¹⁸

Att "Svenska bonden" fick rätt att lösa sin jord konstruerades i en inlaga som ett led i det svenska samhällets framtidskridande och välstånd:

Jorden tillhör svenska folket, lagstiftningsrätten är dess; samhället kan inte längre gå i barndomens kolt och det är tid att forntida fördomar, lagliggjorda orättvisor och våld upphäfves. I sjelfva Ryssland får bonden lösa sig jorden och jordegaren inte afvhyssa honom. I Danmark på samma sätt. Det är endast i Sverige den enskiltes egen nytta sättes framför folkets rätt och landets bästa.

En jordreform skulle fullborda "1809 års verk".¹⁹ Och om "all Sverges jord" skulle "brukas af fria bönder och själfägare" skulle dess "jordbruk och välstånd och själfständighet och frihet till förkofvran, befrämjande och trygghet" gynnas.²⁰ Jordreform sågs alltså som en garant för framtidskridande, välstånd, frihet och allmän- istället för egen nytta, till och med som ett tecken på ett samhälles mognadsgrad.

Inte bara välstånd, frihet och framtidskridande skulle gynnas av en jordreform. I den "Adress från en qvinna av folket" som Mårtensdotter fick publicerad i *Nationala Regeringen* relaterade hon jordreform till bildning. Just bildningen hade en stark ställning inom liberalism och radikalism.²¹ Artikeln var en svidande uppgörelse med skolväsendet vid Högestad och Marsvinsholm, som beskrevs i närmast konspiratoriska termer: godsägarna ville, biträdda av prästerna, inte bara hålla sina underlydande i "verldslig trældom och lifegenskap, utan äfven uti okunnighetens andliga trældom

och lifegenskap". Mårtensdotter uppmanade därför "nordens män [...] och [...] qvinnor" att på samma sätt som de en gång bekämpade Rysslands herravälde i "de verdsliga striderna" bekämpa Rysslands herravälde "på bildningens, frihetens och upplysningens stridsplats". "Ryssland" var som synes en gångbar symbol även på bildningens område. "Bonden", skrev Mårtensdotter, måste få fulla mänskliga och medborgerliga rättigheter, och fria från präster och herremän få odla sin jord och skaffa sig och sina barn "del af all tidens bildning".²² För Mårtensdotter handlade bondens emancipation lika mycket om det andliga som det materiella.

I några av de inlagor från Munck af Rosenschölds arkiv som petitionerade riksdagen framfördes inte bara krav om jordäganderätt och fideikommissernas avskaffande, utan också på att riksdagen skulle upphäva tiondena, upprätta ett stående nationalförsvar av "hvarje svensk man", anta en ny brotts- och strafflag, bygga ut järnvägarna samt införa enkammarriksdag "dertill hvarje svensk man med fulla medborgerliga rättigheter är lika valbar och valberättigad".²³ Hade dessa krav bemötts, skulle Sverige ha förvandlats till ett land av fria småbrukare, skyddade av ett folk i vapen och med allmän rösträtt. Denna utopiska vision om ett annorlunda land förde mycket längre än den Tullbergiska kampen om jordäggande. Samtliga krav ingick i det politiska program som Nils Rudolf lanserade i första numret av *National Regeringen*.²⁴ Nyliberala partiet krävde förvisso inte jordägganderätt, men liksom Nils Rudolf folkbeväpning, ny strafflag och allmän rösträtt.²⁵ I början av 1869 framförde alltså deltagare i Tullbergiska rörelsen krav som låg i linje med den samtida radikalismen.

Givetvis är det ett problem att Nils Rudolfs hand går att ana i mer eller mindre alla de texter som de ovanstående analyserna bygger på.²⁶ De är förvisso undertecknade av andra än honom, men de skrevs under av personer som hade kontakter med honom och texterna finns i original i hans arkiv, i några fall skrivna med hans handstil. Vem som faktiskt skrivit dem och vilken roll Nils Rudolf haft i deras tillkomst går endast att spekulera i. Detta till trots menar jag att inlagorna säger något om deltagarnas relationer till den radikala idétradition som denne tillhörde, eller, med andra ord om relationen mellan den ännu huvudsakligen muntliga folkliga kultur som jag försökt rekonstruera i föregående kapitel och den del av den elitkultur som radikaler som Blanche, Damm, Mankell, Munck af Rosenschöld och Ödmann var delaktiga i. Oavsett upphovsman hade rimligen de som lade fram texterna läst dem innan de skrev under dem; de var bekanta med deras innehåll och stod bakom det. Om dessa tankar var nya för dem, så innebar Tullbergiska rörelsen i så fall att de för första gången kom i kontakt med dem.

Bild 12. Nils Rudolf Munck af Rosenschöld (1815–1894) hade i slutet av 1860-talet satt skräck i etablissemangen i över tjuo år. Han tillhörde en namnkunnig om fattig skånsk ädelsätt och skaffade sig redan under 1840-talet genom sina utfall på riddarhuset ett rykte som en vildsint rabulist. Efter att ha underkänts vid en farsartad disputation vid Lunds universitet spenderade han ett rastlöst liv som skriftställare och sakkörare. Mest känd är han kanske för att ha grundat *Fäderneslandet* 1852. Nils Rudolf engagerade sig djupt i Tullbergiska rörelsen genom *National Regeringen* och Bondeemancipationskommittén. Ändra utgången på jordäganderättsstriderna kunde han dock inte.

I ett större perspektiv är detta ett viktigt resultat. Som jag visat i kapitel 4 använde sig deltagarna till stora delar av den äldre konfliktrepertoaren, men också inslag ur den nya: namninsamlingar, tidningar, politisk organisering i form av folkmöten, Bondeemancipationskommittén, Skarhults bonde- och arbetarklubb, skyttekåren. Analysen av rörelsens texter pekar i samma riktning. Till stora delar anknöt rörelsens deltagare till gamla och väl kända föreställningar, etablerade i europeisk folklig kultur sedan senmedeltid och tidigmodern tid. Deras krav inskränkte sig i huvudsak till att just de skulle få jordäganderätt. Men det fanns också inslag av den samtida radikalismens politiska språk och krav i deras inlagor. Tullbergiska rörelsen visar att på den skånska landsbygden hade en gammal och robust, om inte oföränderlig, folklig kultur i slutet av 1860-talet börjat ersättas av ett nyare politiskt handlande och ett nyare politiskt språk, förankrat i den svenska 1800-talsradikalismen och dess kamp för ett demokratiskt Sverige. Brottet med det gamla hade börjat, men det gamla var fortfarande starkt. Då det finns så lite forskning på detta tema går det inte att utesluta att det nya redan tidigare hade etablerats bland landsbygdens befolkning. Men det är fullt möjligt att det var just Tullbergiska rörelsen som fick deltagarna att ta steget över till det nya, att handla inom ramarna för den nya konfliktrepertoaren och framföra nya krav med ett nytt språk. Tullbergiska rörelsen var till synes en katalysator i den gamla folkliga kulturens försvinnande.

”Innan vi lämna den jord, vi af våra förfäder innehaft”

Syftet med denna avhandling har varit att göra en social- och kulturhistorisk undersökning av Tullbergsska rörelsen för att synliggöra deltagarnas föreställningar och handlingar och därmed skapa förståelse för rörelsen som socialt fenomen och rekonstruera (delar av) en numera utdöd folklig kultur. Som forskningsläget har sett ut har rörelsen varit svårbegriplig och de föreställningar som den bottnade i okända trots att det förts en livaktig kulturhistorisk forskning i över två årtionden i Sverige.

Att låta människor ur det förflutna komma till tals har inget egenvärde. Varför ska just deltagarna i Tullbergsska rörelsen synliggöras? Jag menar att det är viktigt eftersom den historiska forskningen kring det svenska 1800-talet har tenderat att antingen handla om de då socialt och politiskt dominerande skatte- och kronobönderna eller om den för framtiden centrala arbetarklassen. Därmed har de människor som förlorade på landsbygdens omgestaltning hamnat i skymundan, människor vars historia – som jag kommer att argumentera för mer utförlig nedan – inte kan ignoreras utan konsekvenser. ”The blind alleys, the lost causes, and the losers themselves” måste som Thompson skrev tas på allvar, annars blir historieskrivningen teleologisk och bilden av det förflutna halv.

I detta kapitel kommer jag först att sammanfatta mina utgångspunkter och resultat för att därefter sätta in Tullbergsska rörelsen i tre större sammanhang. Det första sammanhanget utgörs av de återkommande sociala konflikterna på de skånska godsen under 1700- och 1800-talet. Den delen sammanfattas det som jag redan har sagt om detta ovan, för att sätta Tullbergsska rörelsen i perspektiv och peka framåt mot vidare kulturhistorisk forskning om den skånska landsbygden. Därefter följer ett försök att kasta ljus över det svenska godsväsendet i allmänhet och rörelsen i synnerhet genom att sätta in dem i ett europeiskt 1800- och 1900-talsperspektiv. Slutligen väcker jag frågan om vad ett fenomen som Tullbergsska rörelsen betyder eller borde betyda för synen på Sveriges 1800-talshistoria och i förlägningsen också på landets långa och krokiga väg mot att bli ett demokratiskt samhälle.

Tullbergiska rörelsen och den folkliga kulturen:

En sammanfattning

Något självklart sätt att komma åt människors föreställningar och handlingar i det förflutna finns inte. De senaste årtiondenas historiografi har sett en formlig explosion av olika perspektiv som kan användas för ett sådant syfte. Om man menar att en sådan förståelse inte kan lämna de konkreta sociala och ekonomiska omständigheter som dessa människor lever under utanför analysen blir dock de flesta av dessa mindre intressanta. Då det är en bärande tanke i den kulturinriktade protestforskning som historikerna Hobsbawm, Rudé och Thompson utvecklade på 1960- och 70-talen att sociala konflikter kastar ljus över människors föreställningar kring makt och sociala relationer har det fallit sig naturligt att ta avstamp i det synsättet, liksom i deras tanke att konflikter inte minst är intressanta att undersöka under perioder av social förändring.

Begreppet "kultur" är dock så vagt och används med så skiftande betydelser att det måste definieras närmare för att vara användbart. Att förstå kultur som ett logiskt och koherent system av meningsbärande symboler à la Geertz och andra symboliska antropologer förefaller i ljuset av utvecklingen av den kulturhistoriska forskningen mindre intressant. Där har en syn på kultur-som-praxis, kultur-som-*bricolage* vuxit fram efterhand som kulturteorin har konfronterats med ett komplext och föränderligt förflutet. "Kulturen" är inte något enhetligt, utan full av sprickor och motsättningar. Den är en plats där föreställningar krockar och omförhandlas och är därför i ständig förändring, något som inte går att fänga med ett symboliskt perspektiv.

Inte minst Thompson har argumenterat för att motsättningar inom en kultur måste förstås mot bakgrund av konkreta sociala relationer. De lägre folklagens föreställningar i engelsk 1700-talshistoria, den grupp som i första hand intresserade honom, formades av erfarenheterna av exploatering, hegemoniska stävanden och motstånd i dialektik med samhällelig förändring. Deras föreställningar sammanfattade han med begreppet "folklig kultur", ett orättvist kritiserat begrepp som tar fasta på den uppenbara tankemässiga klyfta som fanns mellan underordnad och överordnad, "folk" och "elit", i det tidigmoderna Europa. Ur resonemangen ovan följer, vilket både Burke och Scribner påtalat, att man lika lite kan tala om en folklig kultur som en kultur. Detta är viktigt då föreliggande undersökning inte handlar om vilka underordnade människor som helst, utan om de människor som hade erfarenheter av att leva i de skånska godsbygderna på mitten av 1800-talet (även om de säkerligen delade ett visst kulturellt material med andra grupper).

Utifrån mitt övergripande syfte och kulturhistoriska perspektiv har jag ställt tre större frågor, som lite förenklat kan sammanfattas som vilka (och hur många) människor deltog i Tullbergiska rörelsen? hur gick de till väga? och hur tänkte de? De två sista handlar just om att rekonstruera den folkliga kulturen via deltagarnas handlingar och språk. En viktig aspekt i sammanhanget är frågan om hur deltagarnas föreställningar hade formats av de sociala förändringarna under 1800-talets första hälft, vilket även kan kopplas till den i forskningen märkligt nog helt bortglömda frågan om hur den gamla folkliga kulturen (de folkliga kulturerna) omvandlades och försvann med det moderna samhällets framväxt.

Den gängse bilden av Tullbergiska rörelsen är att den var en strid om jordäganderätt som utspelades på den skånska landsbygden mellan frälsebönder och godsägare från slutet av 1867 till början av 1869. Deltagarna i rörelsen gjorde gällande att frälsejorden var av krononatur och att den därför måste gå att förvandla till skattejord via skatteköp. En våg av arbetsnedläggelser följde. Ledare för rörelsen var bondadvokaten Tullberg, som formulerade och framförde dess krav. I det stora hela är det en korrekt bild – deltagarnas sociala sammansättning var dock mer komplicerad och Tullberg var mindre viktig än vad som har antagits – men den är förenklad och har gjort föga för att begripliggöra deltagarna och deras handlingar eller för att synliggöra deras motiv och tänkande. Jag hoppas att mina huvudsakliga resultat, redovisade i det följande, ger en vida fylligare bild.

Tullbergiska rörelsen var mycket mer omfattande än den gängse bilden har givit vid handen. En bra bit över tusen personer deltog i den, grovt räknat fyra till fem gånger fler än vad som angetts tidigare. En majoritet av dessa hörde hemma i Malmöhus län. Inte mindre än vart fjärde gods i Malmöhus län kom att bli scenen för någon form av konflikt om jordäganderätt under 1860-talet. I Kristianstads län framstår jordäganderättsstriderna i jämförelse som marginella, även om det var där rörelsen hade sina rötter och striderna där skulle fortsätta långt efter 1869.

Min undersökning visar att bilden av Tullbergiska rörelsen som frälsearrendatorernas kamp om jordäganderätt endast är delvis korrekt. I själva verket deltog två sociala grupper. Den ena var dagsverkesskyldiga frälsearrendatorer, men de var en minoritet av deltagarna. Majoriteten utgjordes av människor som inte arrenderade någon jord. Deras sociala hemvist går inte att avgöra med säkerhet men troligtvis tillhörde de landsbygdens jordlösa proletariat. Den sociala sammansättningen ställer rörelsen i delvis ny dager, då den alltså var en de jordlösas kamp om jordäganderätt i större utsträck-

ning än den var en godsarrendatorernas kamp om den jord de brukade. Därtill betyder det att den folkliga kultur jag rekonstruerat här inte endast kan sägas ha varit en den skånska frälseallmogens kultur, utan snarare en kultur som omfattade grupper som förlorade mycket på landsbygdens omgestaltning under 1800-talet: godsens arrendatorer (en ständigt krympande skara) och landsbygdens proletariat (en ständigt växande skara).

I ljuset av hur striden om jordäganderätten gick till är namnet ”Tullbergiska rörelsen” missvisande, om inte direkt felaktigt. Även om Tullberg med sitt kansli spelade en viktig roll för deltagarnas textproduktion så stod och föll den inte med det. Mycket av det som sades hade sagts innan Tullberg kom in i bilden, i vissa fall ett sekel tidigare. Han försåg tidigare föreställningar och argument med ett kvasi-juridiskt utanverk. Tullbergiska rörelsen var en del av en gammal, främst muntlig, tradition. De berättelser, argument och föreställningar som framfördes i inlagorna var deltagarnas.

Inte heller utövade Tullberg, trots att han och hans kansli var djupt involverad i striden om jordäganderätt på de juridiska och kamerala arenorna, något ledarskap över rörelsen som helhet. Det kunde ingen göra. Rörelsen var splittrad i tid och rum. Snarare än en strid om jordäganderätt var den flera mer eller mindre samtidiga, lokala strider. Endast i enstaka fall koordinerade underlydande till flera gods sina aktioner. I övrigt handlade rörelsen om att underlydande till enstaka gods eller i enskilda byar försökte vinna jordäganderätt var för sig. Inte ens på det lokala planet var uppslutningen god. Inte vid något gods deltog ens i närheten av alla arrendatorer. Det finns indicier på att den gamla skånska byalagskulturen med dess hot och bötesförelägganden liksom vid tidigare sociala konflikter spelade en roll för deltagarnas organisationsförsök, men avgörande var den bevisligen inte: de flesta valde att inte delta i striderna för jordäganderätt.

Deltagarnas konfliktrepertoar, som jag med inspiration av Tilly kallar deras olika sätt att försöka vinna jordäganderätt på, hade en stor bredd. I kampen för jordäganderätt använde de både juridiska, olagliga (utominstitutionella) och politiska handlingar. På det juridiska området förekom både rättegångar om jordäganderätt och ansökningar om skatteköp av frälsejord. Det senare, som i laglig mening var omöjligt, är inte känt från konflikter före 1850-talet och var den konfliktform som flest deltagare använde. Bland de olagliga handlingsalternativen var arbetsnedläggelsen central. Att arbetsvägra var vanligare än att vägra betala arrenden. Fler arrendatorer bröt sina kontrakt än stämde sina godsherrar. Det tyder inte på något större förtroende för det juridiska systemet bland deltagarna.

I deltagarnas konfliktrepertoar ingick flera andra former av olagligt motstånd: hot och trakasserier, husockupationer och motstånd mot vräkningar/inflyttningar. I den senare typen av motstånd kunde dussintals eller i enstaka fall hundratal människor delta. Över huvud taget var rörelsen betydligt mer våldsam än vad som tidigare framkommit; för rörelsen misshagliga personer besköts eller överfölls, vräkningar kunde understundom endast genomföras med militär handräckning, och vid Kärnstorp var det öppna upproret inte långt borta. Revolt var ett levande alternativ i konfliktrepertoaren.

Förutom dessa öppna konfliktformer ingick en uppsjö av olagliga konfliktformer i deltagarnas konfliktrepertoar. Många av dem faller under det som i forskningen kallas för ”vardagligt motstånd”, det vill säga handlingar (oftast) utförda i det fördolda och inriktade på materiell självhjälp: åverkan på åker och äng, tjuvjakt, bedrägliga lösöresaktioner, mordbrand samt anonyma, symboliska eller fysiska angrepp på djur och människor, ibland medelst skottlossning mot dörrar och fönster. På den sydsvenska landsbygden på 1860-talet fanns en beredvillighet att bråka med överheten och de som underordnade sig den där tillfälle gavs. Myndigheterna kunde i praktiken inte göra något för att komma åt dem som utövade sitt motstånd i det fördolda.

På det politiska området tog deltagarna till flera formella sätt att bedriva politik som var etablerade på 1860-talet: de gick till kungs, vände sig till riksdagsmän eller direkt till riksdagen med petitioner, skrev i pressen och sponsrade en tidning ekonomiskt (*Nationala Regeringen*), samt medverkade till uppsättandet av en association (Bondeemancipationskommittén) och en politisk klubb (Skarhult bonde- och arbetareförening). Förvisso är det svårt att avgöra om deltagarna själva tog initiativ till sådant eller om de leddes till det av allierade medelklassradikaler som Munck af Rosenschöld och Ola Jönsson i Kungshult, men oavsett vilket så visade de en bredvillighet att agera på flera av de politiska arenor som stod tillbuds. Med tanke på att många av dessa handlingar var både tids- och kostnadskrävande tyder det på ett relativt stort förtroende för, eller i alla fall förhoppningar på, att rikets politiska institutioner skulle vara dem till hjälp i kampen för jordägarerätt.

Deltagarnas konfliktrepertoar visar att Tullbergsska rörelsen inte var en revolt av det gamla slaget, alltså en konflikt karaktäriserad av snabb mobilisering, direkta aktioner och våld, även om händelserna vid Kärnstorp visar att de inte hade glömt hur en sådan skulle se ut. Inte heller var den en modern folkrörelse. Den var inte grundad i någon politisk ideologi och dess emancipatoriska ambitioner sträckte sig – med några undantag – inte längre än till deltagarna och deras rätt till jorden. Inte heller hade den en formell

organisation i linje med de samtida arbetare- eller fackföreningarna. Den hade inget gemensamt med de folkrörelser (nykterhets- och arbetarrörelsen) som skulle etableras i Sverige under 1880- och 1890-talen. Ordet folkrörelse bör, har det sagts, reserveras för "stora, landsomfattande organisationer, som samlar människor till långsiktiga idémässiga strävanden och som funnits i årtionden".¹ Det är således inte tillämpligt på Tullbergsska rörelsen, även om en del av rörelsens senkomna försök till politisk organisering kan sägas ha varit ett embryo till en mer uthållig och politisk kamp. Men alla dessa initiativ rann ut i sanden. Tullbergsska rörelsen blev aldrig en varaktig och organiserad politisk utmaning.

Rörelsens deltagare bar på en väl sammanhållen uppsättning föreställningar kring frälsejorden. Föreställningarna kan sammanfattas i fyra punkter. Frälsejorden var egentligen av krononatur och godsägarna hade därför inte äganderätt till den (1). Det fanns en "bonderätt", en naturlig och ursprunglig jordägarätt, som omfattade alla deltagare i rörelsen (2). "Frälse" innebar att frälsegårdens ränta anslagits som ersättning för "rusttjänsten", den var en räntenatur som inte ändrade jordens egentliga natur eller vem som ägde den (3). Kronoräntan utgjorde en övre gräns för de ekonomiska krav som kunde ställas på ett hemman eller en lägenhet (4). Sammantaget mynnade denna beskrivning av frälsejorden ut i att den rätteligen tillhörde deltagarna (1–3) och att det fanns en övre gräns för hur stora ekonomiska krav godsägarna kunde ställa på arrendatorer (4). Dessa argument upprepades i text efter text år efter år trots ständiga nederlag i olika instanser med en sådan konsekvens att deltagarna måste ha hyst en stark tro på det rätta i dem. Tankekomplexet (1–4) utgjorde kärnan i synen på frälsejorden i godsbygdernas folkliga kultur på 1860-talet.

Det förflutna spelade en inte oviktig roll i deltagarnas tankar kring frälsejorden. De berättade om en tid utan frälsejord och godsherrar. I detta ideala förflutna fanns deras utopi, ett land med endast fria jordbrukare. Enligt deltagarna hade frälsejorden uppstått under medeltiden, men avskaffats antingen med Karl XI:s reduktion eller Adelsfanans "indragning" 1743. Att det ändå ännu fanns frälsejord skyllde de på adliga manipulationer under 1700- och 1800-tal. Det förflutna användes alltså både som ett ideal och som en förklaring till dagens situation.

Det är slående vilken rik uppsättning föreställningar och berättelser som omgav frälsejorden i den sydsvenska folkliga kultur som jag har synliggjort här. Utan tvekan var det ett resultat av att en stor andel av Skånes befolkning sedan medeltiden hade varit frälsearrendatorer. Deras erfarenheter av det hade lämnat djupa avtryck i den folkliga kulturen.

Deltagarna i rörelsen ville med sina handlingar förvandla sina gårdar till skattehemman eller, om de inte hade några sådana, vinna äganderätt till ett hemman. Tullbergsska rörelsen var ett försök från deltagarnas sida att förvandla sig från frälseåbor med ett obefintligt besittningsskydd till självägande bönder eller från jordlösa proletärer till jordägare. Att just detta kom att bli deras mål är i ljuset av de förändringar som enligt den agrarhistoriska forskningen hade ägt rum på landsbygden det föregående seklet inte en tillfällighet. Den kulturella logiken i rörelsens målsättningar är inte svår att finna. Den sprang ur erfarenheterna av förändringar under 1800-talets första hälft, som innebar att frälsearrendatorernas historiskt sett obefintliga besittningsskydd gjorde dem oerhört utsatta, samtidigt som gruppen jordlösa proletärer på landsbygden växte. Trots den klyfta som fanns mellan frälsearrendatorer och jordlösa i socialt hänseende så delade de en social erfarenhet: att vara eller snart riskera att vara jordlös i en tid av uppressade jordpriser. Tullbergsska rörelsen bröt ut efter att godsens och godsbygderna i Sydsverige hade genomgått omfattande förändringar under en lång tid: arrendatorer ersattes med statare och daglönare, arrendegårdar lades ned och drogs in under godset eller användes för att anlägga plattgårdar, dagsverkesbördor och arrenden drevs upp. Antalet arrendatorer i Skåne minskade under 1800-talets gång dramatiskt, samtidigt som den ekonomiska exploateringen av de arrendatorer som fanns kvar ökade. När deltagarna såg sig omkring var det inte svårt att hitta ett ideal att sträva efter: skattebönderna, som satt säkra på sina gårdar och som betalade en bråkdel i ränta jämfört med en frälsearrendator.

Deltagarnas texter visar att de var väl medvetna om dessa förändringar. De fruktade att de skulle sjunka ned i den agrara underklassen (och många av dem ingick ju redan i den) eller nödgas överge landsbygden för städerna eller USA. Godsägarna exploaterade dem allt hårdare. De var förlorare i en föränderlig värld. Det gällde att göra något nu. Ur sådana dystra tankar om framtiden sprang Tullbergsska rörelsen. "Konflikterna och de envetna kraven på olika slags rättigheter bör", skrev en gång Ågren om hur underlydande vid Grängshammars bruk mot 1700-talets slut alltmer kom i luven med bruksledningen, "förstås som ett desperat försök att i tid hamna i rätt fälla: bland jordägarna".² Tullbergsska rörelsen var ett sådant desperat försök att i sista stund bli jordägare. Men att dämna upp förändringens flodvåg gick inte med de trubbiga verktyg som deltagarna hade. Rörelsen misslyckades helt med att uppnå deltagarnas målsättningar.

Deltagarna tänkte inte bara kring jorden och sin egen socio-ekonomiska situation utan också kring samhället och inte minst olika sociala gruppers förpliktelser. Deras texter visar att deras syn på samhället genomsyrades av det som kallas för ett "socialt kontrakt", det vill säga ett outtalat avtal som beskriver samhällets under- och överordnade gruppers rättigheter och skyldigheter. Enligt Moore, som jag valt att följa, har de överordnade grupperna typiskt tre uppgifter i det sociala kontraktet: skydd från yttre fiender, upprätthållande av inre ordning samt skydd av undersåtarnas materiella säkerhet. Underlydande grupper ska tjäna dessa mål samt hjälpa de överordnade grupperna materiellt. Om den ena parten i samhället inte utför sina plikter kan den andra parten vägra att utföra sina: kontraktet sägs upp.

I den svenska forskningen har begreppet socialt kontrakt inte slagit igenom. Istället har man talat om paternalismen, den samhällsideologi som präglade människors syn på sociala relationer under den tidigmoderna epoken och i vissa miljöer, såsom bruk och gods, även på 1800- och början av 1900-talet. Enligt Harnesk, vars definition har varit tongivande i forskningen, måste en social relation uppfylla tre principer för att vara paternal. För det första ska det finnas en under- och en överordnad part. Dessutom ska för det andra relationen omfatta stora delar av parternas liv. Den ska slutligen och för det tredje vara ömsesidig; bägge parterna ska få ut något av den, i praktiken politisk säkerhet och materiell trygghet för de underordnade i utbyte mot arbete och lojalitet. Med andra ord var paternalismen den konkreta form som det allmängiltiga fenomenet socialt kontrakt tog sig i Sverige under tidigmodern tid och ytterligare ett drygt sekel.

Deltagarnas texter visar att de hade en tydlig bild av vilka grupper det var som hade slutit det sociala kontraktet och hur det var konstruerat. Sig själva definierade de som "bönder" eller "folket", ett folk som de liksom historiker som af Botin och Schönberg och diktare som Geijer och Esaias Tegnér ansåg hade urgamla fri- och rättigheter. Till dessa räknade de den för dem så viktiga "bonderätten", föreställningen om en naturlig och oföränderlig jordägarätt för alla "bönder". I sina texter sade deltagarna däremot nästan inget alls om sina skyldigheter. Man kan ana ett implicit erkännande av en skyldighet att arbeta och lyda, men överlag föredrog de att tala om överhetens åtaganden.

Överheten bestod inte bara av godsägarna utan även domstolar, myndigheter och kungen. Deltagarnas sociala kritik riktade nästan uteslutande in sig på att överheten hade misslyckats med att skydda en upplevd rätt till en nödort för dem och deras hushåll. De största bovorna var godsägarna: myndigheter och domstolar, framför allt de lokala, skildrades som deras agenter. Konkret kritiserades godsherrarna för att vara drivna av en omoralisk

vinningslystnad, en karaktärsbrist som var det främsta skälet till den svåra sociala och ekonomiska situation som deltagarna hävdade att de befann sig i. Det fanns dock i den folkliga kulturen en motbild till dessa samtida, giriga godsherrar: i det förflutna hade det funnits goda godsherrar som hade garanterat sina underlydande en trygg försörjning, föga förvånande med tanke på hur central de underlydandes försörjning var i den folkliga kulturen. De hade, med andra ord, varit goda paternala godsherrar.

Även kungen ålades ett ansvar för deltagarnas välfärd. Därtill förknipades han med lagens upprätthållande. I flera texter bad deltagarna Karl XV om hjälp just med hänvisning till hans ansvar för deras välfärd och som garant för lagen. I Karl XI såg deltagarna en Salomongestalt, en vis och upplyst lagstiftare som skrivit den ideala lagen. Hans lagar var de enda rätta och de borde därför återupplivas. Den nuvarande lagen gav de däremot inte mycket för; den skyddade inte deras materiella standard och var därför ingen riktig lag.

Sammantaget mynnade deltagarnas beskrivningar av sakernas tillstånd ut i att överheten hade misslyckats med att skydda deras nödtorft. Inte heller hade den upprätthållit lagen, men då lagen främst tolkades som en garant för deras materiella välfärd så landade den delen av deras sociala kritik egentligen i samma anklagelse. Den slutsats de drog var att kontraktet hade brutits av överheten och att de därför hade rätt att protestera mot det nuvarande läget.

Det måste framhållas att den sociala kritik som deltagarna framförde, explicit mot godsägarna och deras föregivna lakejer de lokala myndigheterna och domstolarna, implicit mot kungen, byggde på överhetens förpliktelser i den gamla paternalismen. Bakom den kritiken går det att ana en annan utopi än den om ett land med fria jordbrukare, nämligen den av en tid med en rättvis kung och goda godsherrar. Motsägelsen mellan dessa två utopier skulle kunna bero på att folk på den skånska landsbygden bar på olika drömmar om hur den bästa av alla världar såg ut, men skulle lika gärna kunna bero på att samma människor bar på konkurrerande utopier som aktualiserades under rörelsens gång. Gemensamt för båda var dock att det var till det förflutna man vände sig för att hitta den bästa av alla världar.

Genom att gå bakåt i tiden och jämföra den folklig kultur som fanns på 1860-talets landsbygd med hur den kulturen tidigare sett ut i Skåne i synnerhet och i Europa i allmänhet, kan man se hur denna förändrats, och inte minst vilket genomslag de sociala, politiska och ekonomiska förändringarna under det föregående seklet hade fått. Hur förändrades den folkliga kulturen med erfarenheterna av agrarkapitalismens segertåg och godsväsendets

förändring? Givetvis hade den både förändrats och inte förändrats men det är värt att titta på vilket sätt, inte minst eftersom det säger något den större förändringsprocess varmed en medeltida och tidigmodern tankevärld gradvis omgestaltades till en modern dito.

En del av rörelsens tankar hade funnits redan under frälsebonderörelsen, inte minst att frälsejorden egentligen var av krononatur och att kronoräntan utgjorde en övre gräns för räntan. Liksom Tullbergiska rörelsens deltagare talade frälsebonderörelsens deltagare om svenska folket och dess urgamla fri- och rättigheter, som de menade måste skydda dem från adelns krav. Den starka adelsfientlighet deltagarna bar på är känd från frälsebonderörelsen och revolten 1811, men även från andra håll i svensk historia.

Den kulturella kontinuiteten var i själva verket än mer slående. I den folkliga kultur som träder fram i deltagarnas texter och tal ingick nämligen klassiska mönster, kända från det medeltida och tidigmoderna Europa och även från andra håll i världen. Den gamla goda kungen som stiftat en ideal lag är känd från många håll, liksom kravet att kungen skulle upprätthålla och skydda rättvisan. Rätten till en nödtorft, överhetens ansvar för undersåtarnas välfärd, har varit vida spridd sedan medeltiden. Drömmen om att återvända till ett mera rättvist och bättre förflutet hade närts många gånger förr. Om man slipar bort lokala och tidsmässiga idiosynkrasier så kunde mycket av det som rörelsens deltagare sade lika gärna ha sagts under medeltiden. Tankefigurer med en historia som sträckte sig till medeltiden var alltså fortfarande livaktiga på 1860-talets landsbygd. Sveriges politiska och sociala omgestaltung under det halvsekel som föregick Tullbergiska rörelsen hade ännu inte svept bort tankeelement som kan sägas ha ingått i en månghundraårig och delvis gemensam europeisk folklig kultur.

Därmed inte sagt att det inte fanns äldre föreställningar som inte användes av rörelsens deltagare. Argument grundade i sedvänja, hävd eller religion var vanliga under medeltid och tidigmodern tid i Europa; de lyser nästan helt med sin frånvaro under Tullbergiska rörelsen. Det fanns med andra ord inslag av medeltida och tidigmoderna kulturella element i de Tullbergiska deltagarnas föreställningsvärld, men vissa gamla inslag var inte längre levande i 1860-talets lokala folkliga kultur.

Om man jämför rörelsen med samtiden framträder istället förändringar som inte hade ägt rum i den folkliga kulturen, tankar som inte hade trängt in i den. Det går inte att se mycket av den samtida radikalliberalismen i deltagarnas mål, argument eller föreställningar (se dock nedan): de stred för att få ett eget hemman, inte allmän rösträtt, folkbeväpning eller kvinnoemancipation. Deras utopi var ett land av självägande bönder, inte en demokrati och ett folk i vapen. Deras krav var långt ifrån 1789 års krav.

Rörelsen kan i den meningen ses som traditionell och tillbakablickande.

Men det vore ändå ett misstag att kalla rörelsens deltagare, deras krav och föreställningar för traditionell. Tiden hade inte stått still. Flera inslag i Tullbergiska rörelsens tänkande hade inte figurerat i 1770-talets frälsebonderörelse. Varken tanken på en ursprunglig "bonderätt" (2) eller tanken att frälse endast var en "räntenatur" och som privilegium var en ersättning för "rusttjänsten", och därför måste falla bort med Adelsfanans "indragning" (3) hade framförts på 1770-talet. Förvisso blickade deltagarna tillbaka mot det förflutna, men deras utopi av ett land med fria jordbrukare hade aldrig funnits. Det de ville ha var något relativt nytt, nämligen en jordäganderätt av ett slag som vuxit fram och etablerats först under 1700-talet. I själva verket var deras tillbakablickande varken traditionellt eller konservativt, det var framtidsinriktat och omstörtande.

Detta visar att det även i "det gamla bondesamhället" ägde rum ständiga tankemässiga förändringar, omförhandlingar och omtolkningar av gamla föreställningar efterhand som de sociala och ekonomiska villkoren för människor förändrades. En del gamla föreställningar försvann, andra fick nya betydelser i ljuset av sociala och ekonomiska förändringar och nya föreställningar växte fram och etablerades.³

Även deltagarnas konfliktrepertoar visar tydligt på blandningen mellan gammalt och nytt. Jämfört med frälsebonderörelsen framträder både kontinuitet och förändring. Arbetsnedläggelser, rättegångar och deputationer till kungen ingick i både frälsebonderörelsens och Tullbergiska rörelsens repertoar. Men nya handlingsalternativ hade tillkommit på 1860-talet. Nya möjligheter att bedriva politik hade uppstått som inte fanns på 1770-talet: att verka i den medborgerliga offentligheten, att organisera sig politiskt inom ramarna för associationsväsendet och den framväxande partipolitiken. Tullbergiska rörelsens deltagare använde dessa möjligheter, förvisso inte fullt ut, men dock med ett gryende intresse. Det visar att de, med Tillys terminologi, var på väg från den äldre konfliktrepertoaren till den nyare. I England hade den övergången börjat ske redan vid mitten av 1700-talet och i Sverige bland borgerligheten och städernas småfolk tidigare under 1800-talet. Tullbergiska rörelsen visar att den nya repertoraren hade börjat etableras på den skånska landsbygden på 1860-talet, även om deltagarnas handlingar på det nya området var trevande och senkomna och den knapast därför kan sägas ha slagit igenom ännu.

Bilden av Tullbergsska rörelsen som en rörelse med jordägarätt som sitt främsta mål och med en traditionell syn på olika samhällsgrupper och deras rättigheter och skyldigheter bygger på ett stort antal texter som till språk och innehåll kan kallas för "Tullbergsska", även om Tullberg själv inte skrev alla av dem. I det "Tullbergsska" språket fanns inslag som kan härledas från den samtida, företrädesvis skriftliga elitkulturen: "folket" var centralt även i det samtida politiska samtalet; deltagarna i rörelsen tänkte sig att detta "folk" en gång hade bestått av självägande bönder med rätt att själva stifta lagar, deltagarna hade läst både lagar, förordningar och kameralhistoriska verk.

Detta aktualiserar frågan om "folk-" och "elitkultur" eller, mer konkret, vilka element av den samtida elitkulturen som hade tagits upp i den folkliga kulturen. De beskrivna elementen anammades inte passivt av deltagarna, de gavs delvis andra betydelser: "folket" var samma sak som "bönderna"; till jorden hade "bönderna" en självskriven jordägarätt enligt "bonderätten"; lagar och annat gavs milt sagt kreativa tolkningar – reduktionen hade inte avskaffat all frälsejord som deltagarna gjorde gällande. Liksom Ginzburgs berömda mjölnare Menocchio stöpte deltagarna om det som de läste utifrån vad som var givet i den folkliga kulturen.

Men deltagarna i 1860-talets jordägarättsstrider skulle också skriva ett mindre antal texter som till stil och innehåll såg annorlunda ut, och som låg betydligt närmare samtida samhällsdebatt och akademisk kultur som hade tagits upp av dem utan att ha stöpts om. Krav på allmän bondeemancipation och ett mer demokratiskt samhälle framfördes. I den kontexten fungerade, liksom i den samtida radikalismen, "Ryssland" som en gångbar motbild till allt vad Sverige borde vara. Den ryska bonden hade fått sin frihet 1861, nu måste den svenska bonden få sin. Med det som argument framfördes krav på att all jord i landet som inte var självägd skulle få lösas av brukarna. Fideikommisserna skulle upphöra. På så sätt skulle frihet och välstånd gynnas och Sverige bli ett mera moget samhälle. Detta krav kunde ha skrivits under av många samtida radikaler med medelklassbakgrund. Det principiella kravet på allmän bondeemancipation gick längre än de krav som vanligtvis framfördes i rörelsens texter, som inte gick ut på mer än att just de som skrivit under den texten skulle få jordägarätt.

Mest intressanta är de krav i en handfull inlagor som riktades på att riksdagen skulle införa folkbeväpning, anta en ny brotts- och strafflag, samt införa enkammarriksdag och allmän rösträtt. Därmed förespråkade man ett radikalt annorlunda samhälle, ett samhälle som man tänkte sig på samma sätt som många samtida radikaler, inte minst nyliberaler. Åtminstone vissa deltagare i rörelsen gick alltså i somliga texter betydligt längre i sina krav

än vad den stora massan gjorde, och då var de tydligt påverkade av radikalt tankegods.

Det finns källkritiska problem med dessa texter. Det är svårt att avgöra vem som skrivit dem. Rörelsens främste allierade från den samtida medelklassen, rabulisten och tidningsredaktören Munck af Rosenschölds hand går att ana bakom flera av dem. Det är i sig föga förvånande med tanke på att han hade livliga kontakter med rörelsens deltagare, gav ut den tidning de sponsrade och hjälpte två av de deputationer som rörelsen skickade till Stockholm. Detta till trots säger texterna med mer vidsträckt innehåll och krav något om just deltagarnas relation till radikalismen, ty oavsett vem som hade skrivit dessa hade rimligtvis de som skrev under dem läst dem. Alltså var de var bekanta med deras innehåll och stod bakom det.

Med andra ord står det klart att deltagarna i Tullbergiska rörelsen, även om de till stora delar anknöt till föreställningar med en lång historia och i första hand krävde äganderätt till sin egen torva, även i viss utsträckning var medvetna om och påverkade av den samtida radikalismens politiska språk och krav. Den folkliga kulturen hade tagit upp element som härstammade från en elitkultur. Här finns en tydlig parallell till deras konfliktrepertoar. Till stora delar använde de ju sig av den äldre konfliktrepertoaren, men de hade även börjat anamma den nya. I slutet av 1860-talet hade alltså ett nyare politiskt handlande och ett nyare politiskt språk, förankrat i den svenska 1800-talsradikalismen, börjat etableras i de skånska godsbygderna. Kanske hade detta börjat etableras redan tidigare, kanske var det just Tullbergiska rörelsen som fick deltagarna att ta steget till det nya. Det viktiga är dock att det i Tullbergiska rörelsens texter syns hur den gamla robusta, om inte statiska, folkliga kulturen hade börjat förändras på ett mer fundamentalt sätt. Snart nog skulle den vara ett minne blott.

Tullbergiska rörelsen och tidigare konflikter: En sydsvensk motkultur

I ett större historiskt perspektiv var Tullbergiska rörelsen en del av en lång historia av infekterade relationer mellan godsherrar och frälseallmoge i Sydsverige. Om man inskränker sig till områdets svenska historia finner man konflikter mellan godsherrar och frälsebönder från 1690 fram till att den traditionella godsdriften (hoveri) försvann under 1800-talets slut. Tullbergiska rörelsen var ett sista kapitel i en tvåhundraårig historia om sociala konflikter mellan arrendatorer och godsägare på den skånska landsbygden. De jordlösa proletärer (som grupp uppstod de först under 1800-talets gång) som troligen utgjorde rörelsens majoritet hakade på denna tradition.

Konflikterna såg dock inte likadana ut under dessa två sekel. De förändra-

des med tidens gång från att handla om hoveriet till att handla om jordäganderätt. Fram till början av 1800-talet kretsade nästan alla kända konflikter kring försök att få hoveriet reglerat. Det gäller främst frälsebonderörelsen (1772–1776) som var den första större orolighet som bröt ut i Sydsverige sedan övergången till Sverige, men också andra, mindre konflikter under 1700-talets gång. Enstaka jordäganderättsstrider är också kända från mitten av 1700-talet, men först under 1800-talet blev jordäganderätt det centrala tvistefröet. Under den stora revolten 1811 framfördes krav på jorddelning. Först med tvisten om Sörby no 8 och de uppmärksammade domar som föll i målet vid mitten av 1850-talet tog jordäganderättsstriderna fart på allvar. Under 1860-talet följde sedan fler krav från de lägre folklagren om äganderätt till frälsejord. De kulminerade med Tullbergiska rörelsen från hösten 1867 till våren 1869. Striderna skulle sedan fortsätta i mindre skala in på 1870- och 1880-talen. Först trettiofem år efter tvisten om Sörby ebbade de ut.

Varför sådana kulturella förskjutningar ägde rum är inte helt lätt att svara på. Jag menar dock att de hade med de sociala erfarenheterna att vara arrendator (och senare jordlös eller att riskera att bli det) att göra. Under 1700-talet kunde de flesta unga män räkna med att ta över en gård under sina liv. Någon jordhunger rådde inte. Däremot utgjorde mer eller mindre alla frälsearrendatorer dagsverken vilket var det som orsakade konflikter på 1700-talet. Det är inte minst slående att frälsebonderörelsen bröt ut vid en tid när mängden dagsverken hade börjat öka. Vid mitten av 1800-talet var läget annorlunda. Förvisso hade dagsverkerna fortsatt att öka men det hade samtidigt produktiviteten; kanske hade frälsearrendatorerna i termer av levnadsstandard tappat mark gentemot krono- och skattebönder, kanske inte. Men det som är slående är att jord, en egen gård, i och med proletariseringen och nedläggningen av allt fler frälsegårdar började bli en bristvara. I det läget uppstod konflikter kring jordäganderätt. Med andra ord: det finns en logik i att konflikterna vid de sydsvenska godsens under 1700-talet främst handlade om arrendenas storlek och under 1800-talet främst om jordäganderätt.

Att svara på varför sådana konflikter återkom vid sydsvenska gods under så lång tid är inte heller helt lätt, åtminstone inte med en kulturhistorisk ingång. Kulturhistoria är inriktad på att förstå snarare än att förklara. Men om man antar att erfarenheten av sociala och ekonomiska förhållanden slår igenom i människors föreställningar, så framstår det som om inte nödvändigt så i alla fall fullt förklarligt att det skulle vara så. Skåne och Halland dominerades sedan den danska tiden av en mäktig adel. Till skillnad från stora delar av Sverige, där lejonparten av jorden sedan århundraden var i skatte- och kronoböndernas händer, ägdes över hälften av jorden i södra

Sverige av adeln. Ännu mot slutet av 1800-talet låg adelsägda storgods tätt i Skåne och Halland. Godsägare kunde även efter rösträtsreglerna från 1862 års kommunalreform dominera det lokala politiska livet, förutom den makt det innebar att äga en stor del eller all jord i en socken. Endast i ett par uppsvenska län hade adeln en liknande ställning. Dessa förhållanden, inte minst den specifika erfarenheten av att arrendera en gård av en godsägare, måste ha fått ett genomslag i den lokala folkliga kulturen. Denna skulle mycket väl ha kunnat vara lika särpräglad som de sociala förhållandena i Skåne var, en sydsvensk kulturell *Sonderweg*.⁴

En central föreställning i denna skånska (gods)folkliga kultur var att frälsejorden egentligen var kronojord. Både utomstående som von Troil och deltagare i rörelsen uppfattade det som en gammal tanke, något som får stöd av att frälsebonderörelsens deltagare hade hävdatsamma nästan ett sekel tidigare. Redan på 1690-talet hade Bjärsgårds frälsebönder bett om att få "slippa in på kronans" jord; redan då var att bli kronoåbo något som frälseåbor aspirerade till. Tanken på en övre laglig gräns för arrendet framfördes upprepade gånger under 1700- och 1800-talen, så även den får sägas ha haft en stark ställning i den folkliga kulturen.

De folkliga föreställningarna om frälsejorden var ett vapen i kampen för en drägligare social tillvaro. I den meningen är det rimligt att se dem inte bara som ett utslag av en folklig kultur utan också av en protest- eller motkultur, formad i opposition mot de maktägandes syn på frälsejorden som historiskt självklar och given. I det sammanhanget förefaller det logiskt att anknyta till Scotts tankar om kultur och motstånd i samhällen där en grupp har makten att ideologiskt dominera och ekonomiskt exploatera en annan. Scott menar att i sådana samhällen kommer den överordnade gruppens självbild att dominera i interaktionen mellan dem och deras undersåtar i nästan alla sociala sammanhang: underdåniga slavar lyder villigt sin herre; välartade livegna hälsar sin herre med sänkt blick och mössan i hand. Om man ser endast till den öppna interaktionen får man bilden att den överordnade gruppen uppnått det som Antonio Gramsci och andra marxistiska tänkare har kallat för hegemoni, alltså att de genom sin kontroll över samhällets institutioner (skolor, media, etc) lyckats få den underlydande gruppens medlemmar att internalisera en uppsättning normer som gör att de accepterar sin underordning i samhället som naturlig och given.⁵

Scott varnar dock för att förhållandena är betydligt mer komplicerade än så. Underlydande grupper har alltid haft möjlighet att formulera en kritik av makten bakom ryggen på de styrande. De skapar en motideologi där samhället skildras på ett helt annat sätt än i den officiella ideologin. Sådana motideologier osynliggörs dock på grund av överhetens makt över samhäl-

lets offentliga arenor – en varning som historiker bör ta på allvar, med tanke på att våra källor ofta kommer därifrån. Dessa dolda motideologier kallar Scott för *hidden transcripts*, ett begrepp som saknar en god motsvarighet på svenska, men som löst kan översättas med ”dold motkultur”. Scott påpekar att sådana motkulturer främst uppstår i samhällen med mycket asymmetriska maktförhållanden (bland slavar, livegna och kastlösa), vilket dock inte hindrat forskare från att använda dem som om de förekommer även i mindre polariserade samhällen.⁶

Men även om maktförhållandena på den sydsvenska landsbygden under 1700- och 1800-talen inte var så polariserade som de samhällen som Scotts teorier är avsedda att behandla, så menar jag att de kan användas för att förstå de skånska jordäganderättskonflikternas historia. De återkommande konflikterna om arrendets storlek och frälsejordens kamerala status på den sydsvenska landsbygden kan ses som grundade i ett sydsvenskt *hidden transcript*, en sydsvensk motkultur. Dessa föreställningar förändrades under årens gång, men hade ändå en kärna: arrendets storlek och rätten till jorden. Motkulturen fanns där under över hundra år, men blev endast synlig under öppna konflikter som frälsebonderörelsen och Tullbergiska rörelsen. Det skånska godsväsendets sociala och kulturella historia under 1700- och 1800-talet går inte att förstå om den motkulturen inte tas i beaktande.

Tullbergiska rörelsen och Europa: Social förändring, social konflikt och den uteblivna frälsebondeemancipationen

The irruption of modern capitalism into peasant society, generally in the form of liberal or Jacobin reforms (the introduction of a free land-market, the secularization of church estates, the equivalents of enclosure movement and the reform of common land and forest laws, etc) has always had cataclysmic effects on that society.⁷

I ett europeiskt perspektiv var Tullbergiska rörelsen inte unik. Konflikter mellan godsägare och arrendatorer, före detta arrendatorer eller jordlösa proletärer blev akuta på många håll i Europa efterhand som kapitalismen omgestaltade ekonomiska och sociala relationer på landsbygden. Det var dock inte på något sätt givet vilka former dessa konflikter skulle ta sig. Bonderevolter var inte okända: Galizien 1846, södra Italien 1848, Ryssland efter Krimkriget, Sicilien 1860.⁸ I det perspektivet hade det inte förvånat om händelsen i Kärrestorp hade slagit ut i full revolt.

Men konflikterna skulle också ta sig helt andra, och nya, former. Sam-

tidigt med Tullbergiska rörelsen (1868) ledde den italienska statens nya, liberalt inspirerade skogslagstiftning, kraftigt ökade skatter och missväxt till att en millenaristisk kristen rörelse ledd av Davide Lazzaretti uppstod bland Toskanas småbönder och hälftenbrukare. Gemensamt ägande var ett centralt inslag i det gudsrike Lazzaretti lovade att införa på jorden. Rörelsen slogs ned med våld 1878.⁹ På den andalusiska landsbygden spred sig en av Bakunin inspirerad anarkism bland utfattiga lantarbetare och kärva bergsbönder under 1870-talet. Rörelsen kollapsade vid årtiondets slut men skulle flamma upp gång på gång fram till spanska inbördeskriget. Denna endemiska bonderadikalism, med social jämlikhet och gemensamt jordägarande på dagordningen, växte fram i spåren av feodalismens avskaffande och uppkomsten av en fri jordmarknad som landsbygdens småfolk inte kunde hävda sig på.¹⁰

På de brittiska öarna tog sig konflikterna i spåren av landsbygdens omgestaltning mer handfasta former. De engelska godsägarna hade tidigt gått över till en organisation med storarrendatorer som drev sina gårdar med lantarbetare, på många sätt den process som de skånska godsens höll på att genomgå under 1860-talet. När jordbrukets mekanisering ledde till att lantarbetarna fick sämre löner eller helt berövades arbetet reagerade de med "a silent, embittered, vengeful campaign of poaching, burning and rural terror [...] which erupted into epidemics of incendiarism and cattle-maiming at moments of acute distress". Kampanjen kulminerade redan 1830–1831 med de berömda *Swing*-protesterna, men skulle fortgå fram till 1860-talet.¹¹

På Irland utkämpades 1879–1881 det så kallade *Land War*, en konflikt där små- och storarrendatorer under en ekonomisk kris gjorde gemensam sak mot godsägarna. Konflikter gällde att godsägarna kunde sätta arrenden godtyckligt och att de stora godsens jord undanhölls jordmarknaden (de var en form av fideikommissar). Bägge uppfattades som orättvisa i en tid dominerad av liberalismens ekonomiska teorier. Arrendatorerna, redan vana vid att organisera sig i intresseorganisationer, formerade sig i en *Land League* och inledde en politisk kamp som förvisso misslyckades med sina storslagna mål, men tvingade fram en ny lag som gav arrendatorer besittningsskydd, skyddade de förbättringar de gjort på sina gårdar samt instiftade en specialdomstol som skulle hantera konflikter om arrendet. Under 1880- och 1890-talen skulle konflikter om arrenden och jordägarerätt utspela sig även i Skottland och Wales.¹²

Kapitalismens frammarsch i Europa under 1800-talet ledde alltså på många håll till protester bland arrendatorer och landsbygdens småfolk. De tog sig mycket olika uttryck, både till form och innehåll: millenaristiska drömmar grundade i kristendom eller frihetligt socialism, terror och våld,

krav på säkrare besittning och reglerade arrenden grundade i liberal ekonomisk doktrin.

Tullbergiska rörelsen utspelades mer eller mindre samtidigt som flera av dessa konflikter. Den var dock en skånsk version av dem, vilket framträder tydligt vid en jämförelse. Ställd jämte *Swing*-protesterna kan den inte sägas ha varit särskilt våldsam. Varken utopisk kristendom (Toskana), Bakunins anarkism (Andalusien) eller liberal ekonomisk doktrin (Irland) var viktiga i den syn på samhället som deltagarna i rörelsen bar på (men däremot spelade alla tre en roll för de radikaler som stödde den, som Nils Rudolf). Deras tankar om samhället var snarare en sekulariserad version av den gamla Hustavlans värld. Deras syn på jordäggande var förvisso liberal, men att fideikommisserna undanhöll jorden från marknaden var något perifert i rörelsen och deras krav på jordäggande förankrades inte (som på Irland) i att de hade spelat ut sin roll i en modern ekonomi, utan i att deltagarna hade en historiskt given rätt därtill. Det som framträder i denna jämförelse är ånyo just att Tullbergiska rörelsen var förankrad i en gammal (om än föränderlig) folklig kultur och stod långt från det samtida politiska och ekonomiska samtalet.

Att Tullbergiska rörelsen sprang ur en äldre folklig kultur snarare än 1800-talets stora ideologier blir än mer tydligt om man jämför med den politiska mobilisering som hade ägt rum på Danmarks och Norges landsbygd tjugo år tidigare. De danska frälsebönderna började på 1840-talet kräva att resterna av arrendesystem, hoveriplikt och ståndssamhälle skulle avskaffas. Arrendegårdarna skulle bli bondens och bonden skulle emanciperas. Bönderna organiserade sig i föreningar och fick ett språkrör i tidningen *Almuevennen*. Denna "bondebevægelse" skulle präglä Danmarks politiska liv under 1840-talet. Etablissemangets motvilja att bemöta rörelsens krav drev bönderna i armarna på de liberala krafter som verkade för enväldets avskaffande och ett mer demokratiskt Danmark. År 1846 bildade bönder och bondevänliga intellektuella *Bondevennernes Selskab* som snart blev ett liberalt politiskt parti. I februarirevolutionens kölvatten genomfördes i mars 1848 en fredlig revolution av de liberala krafterna. Enväldet föll. I valet till den nationalförsamling som tillsattes för att utarbeta en ny författning erövrade *Bondevenner* över en tredjedel av alla platser. Den nya författningen, 1849 års junigrundlag, gav allmän rösträtt för män samt religions-, yttrande-, tryck- och föreningsfrihet.¹³

I Norge utspelade sig 1849–1852 "Thraniterbevegelsen", liksom Tullbergiska rörelsen uppkallad efter sin ledarfigur, Marcus Thrane. Thraniterbevegelsen var dock något helt annat än Tullbergiska rörelsen och Thrane någon helt annan än Tullberg. Han var en medelklassradikal av Nils Rudolfs typ som

hade varit verksam som lärare, journalist och tidningsredaktör. Han var övertygad socialist. Några gods fanns inte i Norge, men väl en växande underklass av husmän, småbönder, hantverksgesäller och daglönare. En ekonomisk kris i slutet av 1840-talet och februarirevolutionen skapade en grogrund för politisk mobilisering av denna underklass, som lyssnade när Thrane började tala om en klassbaserad kamporganisation. Arbetarföreningar grundades i en rasande fart, först i städerna men efterhand också på landsbygden. *Arbejder-Foreningarnas Blad* spred rörelsens budskap. Som mest samlade den 30000 människor i 400 föreningar. Inspirerad av den engelska chartismen ställde den samman petitioner och organiserade arbetarkongresser med deltagare från hela landet. I kontrast med Thranes revolutionära och socialistiska retorik var rörelsens krav relativt modesta: lägre spannmålstullar, jordräppor till de jordlösa, bättre folkskolor, likhet inför lagen, allmän värnplikt och rösträtt. Rörelsen kollapsade när stora delar av dess ledarskap efter att ha radikaliserats och därmed skrämt upp myndigheterna, arresterades sommaren 1851. Hårda fängelsestraff följde.¹⁴

I Danmark utkämpade godsarrendatorerna en till stora delar lyckad politisk kamp under liberalt baner; i Norge utkämpade landsbygdsproletariatet en till stora delar misslyckad kamp under socialistisk fana. Bägge rörelserna använde sig av den nya konfliktrepertoarens vapen: föreningar, partibildning, petitioner, arbetarkongresser, demonstrationer, tidningar. Men någon motsvarande politisk mobilisering av bönder och landsbygdens småfolk ägde aldrig rum i Sverige, varken före eller efter 1848. Utan tvekan beror det på, som Øyvind Østerud konstaterade för redan trettio år sedan, att Sveriges skatte- och kronobönder kom att bli politiskt aktiva inom ramarna för det etablerade systemet (riksdagen), och att de både före och efter 1866 gjorde gemensam sak med borgerskapet och den jordägande adeln, varmed de hade gemensamma intressen, snarare än med landsbygdens jordlösa eller de relativt svaga radikala krafterna.¹⁵

Den förklaringen svarar dock inte på varför varken frälsebönder, torpare eller statare i Sverige kom att mobilisera politiskt utifrån de nya ideologierna under mitten av 1800-talet. Tullbergiska rörelsen var förvisso ett frö till en sådan mobilisering, men ett som aldrig blommade ut. Nils Rudolf misslyckades helt med att förvandla Bondeemancipationskommittén till en uthållig och politiskt radikal utmaning av etablissemangen. Jämfört med det genomslag Thrane hade fått i Norge tjugo år tidigare med ett radikalt politiskt program och samma vilja att verka inom den nya konfliktrepertoaren framstår det misslyckandet som än tydligare. Liksom de tyska 1800-talsbönderna vände sig Tullbergiska rörelsens deltagare mot de feodala kvarlevorna, inte för politisk förändring, när de väl valde att ta striden om sin framtid.¹⁶

Deras försök att använda sig av den nya konfliktrepertoaren måste sägas ha stannat på halva vägen.

I ett europeiskt perspektiv är den svenska frälsearrendatorns historia under 1800- och 1900-talen otypisk. Med liberalismens framgångar under 1800-talet svepte en våg av bondeemancipation genom Europa. Livegenskapen avskaffades i land efter land, i Danmark redan 1788–1800, i Frankrike 1789, i Preussen 1807, i Baltikum 1816–1819, i Habsburgarnas länder 1848, i Bulgarien 1858, i Ryssland 1861, i Polen 1864. Understundom, som i Danmark och Ryssland, följde utökade politiska rättigheter. Men inte bara människan, utan även jorden, skulle befrias under detta liberalismens segertåg; all jord måste få en och endast en ägare och bli en vara på en marknad. Därför kom staten i många länder att komma att gå i bräsch för att ge arrendatorer besittnings- eller äganderätt till sina arrendegårdar. I Danmark stadfästes i samband med livegenskapens avskaffande det äldre system där godsägaren var förbjuden att lägga ned arrendegårdar och där brukaren hade livstids arrende. I Baltikum fick arrendatorer möjlighet att friköpa sina gårdar (1856). I det Habsburgska väldet fick bönderna äganderätt till sina gårdar i samband med livegenskapens avskaffande, liksom de ryska reformerna gav de före detta livegna nyttjanderätt till och skyldighet (!) att friköpa den arrenderade jorden (1848 respektive 1861). I Polen fick frälsebönderna året efter det stora upproret ännu generösare villkor: äganderätt till sin jord. Staten ersatte jordägarnas ekonomiska bortfall (1864). De irländska arrendatorerna lyckades med *the Land War* få lagstadgad besittningsrätt (1881).¹⁷ Förespråkarna för den svenska frälsebondens och –jordens emancipation under Tullbergiska rörelsen var väl medvetna om denna reformvåg.¹⁸

Denna jordens frigörelse skulle i många länder fullbordas åren efter 1917, när både reformivriga kommunister och revolutionsrädda konservativa gick till angrepp på de kvarvarande godsdomänerna. De baltiska storgodsen exproprierades 1919–1920; i Danmark diskuterades expropriering på allvar under 1919, men i slutändan stannade reformerna vid att innehavarna till de 1500 arrendegårdar som ännu inte var friköpta fick rätten att göra så; de irländska godsen gick i graven 1921 när godsägare blev lagligen skyldiga att sälja ut sin jord till sina arrendatorer; i Finland uppstod tiotusentals nya självägare på bara några efter att Lex Kallio (1922) stadfäste att upp till hälften av en större egendoms jord kunde tas till anspråk för att bilda mindre jordbruk.¹⁹

I Sverige fanns ingen livegenskap. Inte desto mindre kom frälsebondens emancipation i politiskt hänseende sent till Sverige och arrendegårdarna och godsen skulle aldrig emanciperas. Skatte- och kronobönder – två tredjedelar

av bondeklassen – hade från en redan stark position stärkt sina rättigheter – politiskt och till jorden – med 1789 och 1809–1810 års omvälvningar. Deras emancipation tog ytterligare ett steg med kommunallagstiftningen 1862 och representationsreformen 1866, som för ett halvt sekel framöver gav dem mycket av den lokala och nationella politiska makten under det som ibland kallas för bondens storhetstid. Men Gustav III:s lagar och 1809 års regeringsform gav inte frälsebönder (eller landsbygdens fattiga) några utökade rättigheter, politiskt eller till jorden. Med 1862 och 1866 års reformer skulle frälsebönderna i praktiken få samma politiska rättigheter som andra bönder (även om de alla fick vänta drygt femtio år till på den allmänna rösträtten), men någon rätt till godsens jord eller ens till sina arrendegårdar fick de aldrig. Både 1800-talets och det tidiga 1900-talets jordemancipation gick Sverige förbi.²⁰

Den svenska utvecklingen är inte minst slående om man jämför med grannen Danmark. I politiskt hänseende emanciperades de en gång liv-egna danska bönderna nästan två årtionden före de svenska frälsebönderna (1841/1849 mot 1862/66). När det gäller frälsejorden är skillnaderna än mer slående. I slutet av 1700-talet var nästa all dansk jord i adelns händer. Men redan vid mitten av 1700-talet hade danska kronan och progressiva godsägare börjat sälja besittning- eller äganderätten till sina arrendatorer. Dansk lag förbjöd nämligen godsägare att lägga ned arrendegårdar, varför försäljning var en nödvändighet för att få kapital till investeringar i en mer modern huvudgårdsdrift. Försäljningen fortsatte under större delen av 1800-talet, så att 90 procent av de gamla arrendegårdarna 1870, strax efter Tullbergiska rörelsens grandiosa misslyckande, var självägda.²¹ I Sverige släpptes förvisso frälsejorden fri för vem som helst att äga med 1789 och 1809–1810 års reformer, men eftersom adeln fick sälja den till vem de ville, utan några speciella rättigheter till deras arrendatorer att köpa den, så kom jordägande att för den stora massan av frälsebönderna bli en ouppnåelig utopi. Tullbergiska rörelsen var en logisk om inte nödvändig följd av landbygdens omgestaltning under 1800-talets gång och den svenska jordlagstiftningen.

Tullbergiska rörelsen, svensk historia och svensk historieskrivning

Blodiga uppror, vilda strejker och regeringskupper har under många århundraden inte varit svenskarnas vanliga väg. Historien underifrån och upp har färgats av föreställningar om lag och rätt, ömsesidighet och respektabilitet. – Eva Österberg²²

Få folk ha genomlöpt så många våldsamma omstörtningar av statsmakten och samhällsinstitutionerna som den svenska. Nära nog alla författningsändringar ha föregåtts av kupper, där våld förekommit eller hotet om våld blivit utslagsgivande. De grupper, som skjutits undan, har merendeles först uppgivit sin position när våldet skymtade utanför dörren.” – Per Nyström²³

Frågan om varför det är viktigt att studera och försöka förstå fenomen som Tullbergsska rörelsen hänger nära samman med frågan om varför den har rönt så lite uppmärksamhet. Det finns en bild av Sverige som ett land vars historia har utmärks av en avsaknad av sociala konflikter och politiskt våld. Sveriges väg mot demokrati och välfärdsstat var, sägs det, lugn och odramatisk. Det är en historieskrivning med anor. Den har en föregångare i 1800-talets statsidealism, vars mest inflytelserika utövare i Sverige torde ha varit Harald Hjärne. Relationen mellan samhällsgrupperna såg Hjärne och hans elever som harmonisk. Den svenska nationalstaten blev för dem en organism som naturligt vuxit fram ur äldre statsbildningar. Denna historiesyn var livaktig en bra bit in på 1900-talet. Nils Herlitz och andra Hjärneelver skulle efter den allmänna rösträtten göra gällande att Sverige alltid hade varit ett land med medbestämmande och folkinflytande, i någon mening demokratiskt. ”Som pärlor på ett band”, sammanfattade Per Nyström denna historieskrivning, ”trädde man upp samhällena i den svenska historien och skapade en teleologi där målet var den samtida demokratiska nationstaten”.²⁴

Som Åsa Linderborg har visat skulle socialdemokratin under mellankrigstiden bli starkt påverkad av denna ”borgerliga” historieskrivning. Genom att åberopa Sveriges förment uråldriga demokratiska traditioner framställde socialdemokratin sig som en naturlig fortsättning på Sveriges historia. Historiska gestalter som Torgny Lagman och Engelbrekt, som för den kämpande arbetarrörelsen hade symboliserat klasskamp och revolution, förvandlades av den mogna socialdemokratin till nationella frihetsgestalter som pekade på vikten av förändring genom klassamarbete, inte revolution; odalbonden blev en socialdemokratisk symbol.²⁵

Under 1980- och 90-talet har inte minst Österberg gett en bild av svensk historia där hon har betonat kontinuitet och social samdräkt framför brott och social kamp. I flera artiklar har hon hävdat att interaktionen mellan statsmakt och allmoge i Sverige under tidigmodern tid byggde på förhandling, kompromiss och vardagligt motstånd snarare än på öppen konfrontation. Kungamakt och allmoge delade till viss del en politisk kultur (definierad som människors attityder till och tankar kring det politiska systemet och deras faktiska handlingar), vars förekomst hon menar förklarar en i internationellt perspektiv relativ frånvaro av uppror och revolter i svensk historia

efter Dackefejden, i vars efterföljd denna förhandlingskultur växte fram. Denna förhandlingskultur har enligt Österberg utgjort den svenska modellens rötter, som alltså skulle gå tillbaka på en månghundraårig tradition av förhandling och kompromiss mellan statsmakt och bondesamhälle, snarare än växt fram ur 1920- och 30-talens politiska och sociala motsättningar. Österbergs tankar har genererat en hel del forskning och väckt livaktig debatt.²⁶

Om man ser Sveriges historia som präglad av politisk kontinuitet samt förhandling och samarbete mellan över- och underordnade grupper blir hungerupplopp, kravaller och revolter mindre intressanta. Men om man ser på Sveriges historia under 1800-talet, så avlöser arbetsnedläggelser, strejker, hungerkravaller och brännvinsupplopp varandra.²⁷ Omfattande och allvarliga upplopp och kravaller är inte svåra att finna; inte heller försök att radikalt omgestalta samhället med våld. Revolten 1811 är ett exempel. Mitten av 1800-talet såg tre oroliga årtionden med början i Crusenstolpes kravaller, som bröt ut i Stockholm sommaren 1838 efter att fritänkaren Magnus Jacob Crusenstolpe hade fällts för majestätsbrott. Sedan följde 1848 års marsoroligheter, när revolutionen stod för dörren och barrikader byggdes på Stockholms gator; en våg av hungerupplopp i ett dussin större och flera mindre städer 1855; det revolutionsshot som tvingade fram författningsreformen 1866; och en ny omfattande våg av upplopp år 1867–1868 – som även var Tullbergsska rörelsens år. Revolter, kravaller, revolutionsungar – Sveriges 1800-talshistoria känner dem alla. Men i forskningen har de antingen inte behandlats alls eller för så länge sedan att de i praktiken får sägas vara bortglömda.²⁸

Forskningsläget kring den svenska 1800-talsradikalismen är bättre men ändå är det slående att en företeelse som Nyliberala partiet, med allmän rösträtt, folkbeväpning och kvinnoemancipation på dagordningen, inte har väckt något större intresse sedan Wallin skrev om det i början av 1960-talet.²⁹ På samma sätt fick 1890-talets rösträttsrörelse föga uppmärksamhet från Torbjörn Vallinders *I kamp för demokratin* (1962) fram till för några år sedan.³⁰

Att förklara detta (relativa) ointresse för att studera 1800-talets sociala konflikter (före arbetarrörelsen) faller utanför detta arbete. Den historiografiska skissen ovan antyder dock en förklaring till det: de har inte fått plats i en teleologisk historieskrivning, inte kunnat få plats, ty det bråkiga svenska 1800-talet är svårt att passa in i bilden av ett förflutet präglat av folkinflytande, förhandling och kontinuitet. Och de konflikter under 1800-talet som faktiskt har studerats, arbetarrörelsens kamp för sociala och politiska rättigheter, har, som jag berörde redan i inledningen, passats in i en annan

teleologi, den om den segrande arbetarklassen. De drängar, frälsebönder, gesäller och daglönare som deltog i det bråkiga 1800-talets strider och oroligheter har haft svårt att få plats i den berättelsen liksom den anarkistiska och liberala 1800-talsradikalismen inte har fått plats i berättelsen om kampen för att göra Sverige till ett demokratiskt samhälle. Arbetarrörelsen och socialdemokratin har skymt sikten för en livaktig radikal tradition som satte skräck i etablissemangen i flera årtionden vid 1800-talets mitt.

Tullbergiska rörelsen handlar om skånska frälsebönders och jordlösa proletärs kamp för jordägarerätt, men den striden kom att blandas upp med striden för allmän rösträtt, folkbeväpning och ett annorlunda Sverige när radikaler som Ola Jönsson i Kungshult och Munck af Rosenschölds drogs in i den. Dessa strider för jordägarerätt och demokrati har väckt föga intresse inom forskningen, och ändå var Tullbergiska rörelsen bara en av flera stora protester i svensk 1800-talshistoria, och den svenska radikalismens kamp för demokrati hade börjat långt tidigare och skulle fortsätta långt senare. Det finns fler ignorerade konflikter att berätta om, fler bortglömda föreställningsvärldar att upptäcka, innan historien om Sveriges bråkiga 1800-tal är färdigskriven.

Det går att sammanfatta Tullbergiska rörelsen som en kulturell reaktion på de ekonomiska och sociala trender som hade präglat deltagarnas liv och som de trodde skulle fortsätta prägla dem i framtiden, en konflikt grundad i föreställningar om rätt till jordägarerätt och nödort samt en gammal paternalisms sammanbrott. Juridiskt fördes en kamp om jordens kamerala status, men kärnan i rörelsen var tryggt jordinnehav. Det finns dock en bättre sammanfattning:

Innan vi lämna den jord, vi af våra förfäder innehaft, för att, de flesta utblottade och med talrika familjer, gifva oss ut i den vida världen och söka vårt upphålle, anse vi det som helig pligt att göra ett yttersta försök att få upphäfd en gammal orättvisa, hvars följder nu drabbar oss på ett så förfärligt sätt och derigenom om möjligt, rädda oss och våra familjer från undergång.³¹

Så skrev Sven Larsson i sin petition till kungen våren 1866. Bättre går det egentligen inte att sammanfatta hur deltagarna i Tullbergiska rörelsen tänkte och varför de kom att ge sig på en så hopplös kamp för jordägarerätt under 1860-talets andra hälft. Med tanke på att denna avhandling skrivits i syftet att låta deltagarna själva få komma till tals är det passande att låta Sven Larssons dödsruna över den skånska frälsebonden få sammanfatta Tullbergiska rörelsen.

Summary

The Tullberg Movement

The conflict over property rights and aristocratic estates in Scania, 1867-9

The topic of this thesis is a conflict over land-ownership and property rights in Sweden. The Tullberg Movement that swept the province of Scania in 1867–1869 was, at least according to conventional wisdom, a conflict between tenant farmers and their landlords. Even though the Movement posed a significant, and drawn-out, challenge to the land-holding system in Scania, and the Scanian tenants' circumstances were one of the most widely debated social issues in Sweden in 1868 and 1869, there has been little interest shown by Swedish historians since. Instead they have focussed on freeholders (*skattebönder*) and crown tenants (*kronobönder*), both groups that rose to economic and political prominence during the century, or on the birth of the labour movement and the Social Democratic Party, and the eventually successful struggle for democracy and social rights that began in the 1870s and 1880s. Tenant farmers (*frälsebönder*) have largely been forgotten when the history of the nineteenth century has been written.

For Scanian tenants, the nineteenth century was an unmitigated disaster. The introduction of agrarian capitalism and market economics brought profound changes in estate management. The advent of large-scale farming led to many tenant farmers being evicted from farms to which they lacked right of occupancy, to be replaced with wage labourers (in essentially the same process that in England had taken place in the eighteenth century). Between 1810 and 1860, the number of tenant farmers in Scania decreased from 8,189 to 4,848. At the same time, the rents of the remaining tenants were increased sharply. Yet we know next to nothing of how tenants experienced these changes, or what they meant for the shape their lives.

E.P. Thompson once wrote that he wanted to 'rescue the poor stockinger, the Luddite cropper, the 'obsolete' hand-loom weaver, the 'utopian' artisan [...] from the enormous condescension of posterity'. Even if we now know that they would fail in their aspirations, they 'lived through [...] times of acute social disturbance. [...] Their aspirations were valid in terms of their

own experience'. My aim here is to 'rescue' the participants in the Tullberg Movement, and to shed light on how they themselves viewed both their struggle for land-ownership and the society in which they lived. Given my aims, the logical point of departure for my analysis was the concept of 'popular culture' as understood by historians such as Thompson, Peter Burke, and William Sewell; while for primary sources, I have been able to draw on the petitions and addresses written by Tullberg and other participants in the Movement.

What was to become the Tullberg Movement started in the early 1860s with a number of conflicts in which people from the lower rungs of society claimed ownership of tenant farms. The Movement's eponym, Samuel Tullberg, was a former lance corporal turned lawyer who helped the claimants in some of the cases. However, the conflicts were few and far between, and cannot be characterised as a coherent movement. That was to change in the autumn of 1867, when the tenant farmers on the Barsebäck estate contacted Tullberg. With his assistance, they petitioned the Governor (*landshövding*) of the county of Malmöhus, claiming that their farms were actually crown land (*kronojord*) and therefore did not belong to Barsebäck manor (see Map 2, p. 52). Under Swedish law, a tenant of a crown farm could redeem (*skatteköpa*) the farm, subsequently holding it freehold (*skattejord*). The tenants of Barsebäck demanded that their farms should be so redeemed, while the authorities refused, arguing that it was legal nonsense because the farms were noble land (*frälsjord*) and thus could not be redeemed. At the same time, the tenant farmers sued the owner of Barsebäck for ownership of their tenant farms, and refused to pay their rents.

Over the next eighteen months, the actions of the Barsebäck tenants – asserting their right to redeem tenant farms, issuing judicial summonses to estate owners, and refusing fulfil their contractual obligations – were to be a template for hundreds of others. During the spring of 1868, a handful of neighbouring estates were drawn into the dispute, and come the summer, the Movement had reached the hundreds of Herrestads and Färs, an area of Scania dominated by substantial manors, many in the hands of the Piper family, whose tenants still had to do a heavy corvée (see Map 3, p. 53). Here the Tullberg Movement spread quickly, and within a couple of months it had become the most serious and widespread social conflict seen in Sweden since the uprising that ended in the Klågerup Massacre of 1811 (*Klågerupskravallerna*). Tenants from twenty manors took part. Some five hundred tenants refused to do their corvée, several estate owners were taken to court, and over a thousand people petitioned the Governor to be allowed to redeem tenant farms.

It is significant that, as my research has shown, many of those who took the estate owners to court or petitioned the Governor were not, in fact, tenant farmers, but were instead landless poor, a fact that changes the whole contour of the Tullberg Movement. In the event, more than half of the participants in the Movement were not tenant farmers, but landless, rural proletarians. Consequently, I would argue that the popular culture analysed in my thesis was one embraced by both tenant farmers and rural poor alike.

The court summonses and petitions written by Tullberg and others during the Movement show that their campaign for property rights was underpinned by a rich, popular culture that served to legitimise their claims. Central to this culture was the belief that the manors and tenant farms had been abolished in the past, a result either of Charles XI's famous mass expropriation of aristocratic estates in the 1680s (the so-called Restitution or *reduktionen*), or of the abolition the aristocratic Regiment of Cavalry (*Adelsfanan*) in the 1740s. Both these suppositions were in fact wrong, but the participants in the Movement insisted that their interpretation was correct: their ancestors' farms had been stolen by the nobility, and should rightfully be crown land instead; and thus the tenant farmers had the right of occupation, and should be allowed to redeem their ownership. The participants based their claim in something they called a 'peasant right', a right to land-ownership that they construed as reaching back to an utopian past when there were only freeholders and, by extension, no large estates nor large estate owners. Their struggle for land-ownership reveals a yearning for a return to this idealised past.

The documents written by the participants show that they viewed society in contractual terms (see Barrington Moore). In their view, however, they themselves had few, if any, obligations: a view matched by their conviction that the nobility, in the shape of the estate owners, had very clear obligations to guarantee the welfare of their tenants and their families. In this they had manifestly failed, according to the Movement's participants, who claimed that the nobility might have been good masters in the past, but were now driven only by an immoral hunger for profit. Having failed in their paternalistic obligations, the social order was now under threat, and accordingly their subjects could protest openly, and even rebel. The King was also seen to have an obligation to uphold the economic weal of his people and, even more importantly, it was his duty to uphold the law, as had the wise kings of yore, particularly Charles XI. However, since the current law had failed in its protection of the common weal, it was not real law; instead, the wise laws of Charles XI should be brought back. Obviously, this view of the social obligations of kings and nobles was age-old. Across Europe, the same

things had been said in different contexts by people from the lower orders of society during the medieval and early-modern eras. Yet although these ideas were still very much alive in the Scanian countryside in the 1860s, it would be a mistake to characterise this popular culture as backward-looking or conservative. Arguments originating in custom or religion are notable by their absence from the texts written by Tullberg and the participants; while similarly the same texts demonstrate a working knowledge of both the language and demands of contemporary Swedish radicalism. Indeed, they demanded both the introduction of general conscription and universal suffrage. The popular culture of the Scanian countryside in the 1860s, while preserving some very old cultural material, had clearly started to change as other, older elements faded, and the incorporation of new ideas began.

During the autumn of 1868, a wave of often anonymous resistance, going as far as acts of terrorism, swept through the Scanian countryside. Evictions were forcibly resisted, and occasionally could only be carried through with military help; evicted tenants moved back into their old farms or harvested their old fields; a campaign of poaching erupted in the forests; gunshots were fired at windows and doors, and over the heads of bailiffs, foresters, new tenants, and those in the local community who refused to join the Movement. There were cases of assault, cattle maiming, arson, and even bombing. The basic shape of the conflict – both in terms of legal action such as petitions to redeem farms, and illegal action such as rent strikes or physical resistance – can be characterised as belonging to an older, eighteenth-century pattern of unrest (see Charles Tilly); the best part of the direct action was targeted at individual estate owners or local authorities. However, the participants' repertoire was more complex than appears at first glance, and included actions that belong to a new, nineteenth-century pattern of conflict, actions that were more indirect, cumulative, and aimed at the national nexuses of politics. Thus, the participants in the Movement petitioned both Parliament and individual MPs for an intervention; they wrote in the press and financed a newspaper (*Nationalregeringen* or The National Government); they founded an association for the emancipation of the Swedish peasantry, and a local branch of the democratic New Liberal Party. True, behind some, if not all, of these initiatives we can spy allies of the Movement with middle-class backgrounds, such as the MP Ola Jönsson of Kungshult or the newspaper editor Nils Rudolf Munck af Rosenschöld, but all the same tenant farmers and the rural poor did participate willingly, and thus must be said to have found these actions meaningful. It was not only cultural ideas that had started to change in the Scanian countryside, but also the way people set about obtaining their goals.

It was all in vain. No one won ownership of a single farm. The struggle for property rights collapsed in the spring of 1869. Dozens of tenants were evicted. Tullberg was hunted down by a posse, miraculously survived seven shots fired at point blank range, arrested, and put on trial on a fake embezzlement charge (of which he was eventually acquitted). Parliament did nothing; the radical newspapers went bankrupt or lost interest. By the summer of 1869, it was all over.

There was a certain logic to the timing of the Tullberg Movement. In Swedish history, 1868 and 1869 are known as the 'Years of Dearth' (*nöd-åren*): crops failed, and waves of hunger riots, strikes, and mass emigration ensued. Nevertheless, there was an even more deep-seated origin to the Movement: the mass evictions and rent increases in the preceding decades. The participants themselves were well aware of these changes. In their texts, they expressed a fear of future evictions and the poverty that would follow. The Tullberg Movement was a reaction to social and economic change, a final gamble by people who felt they had to obtain property rights now, or very soon face poverty or emigration.

It should not be thought that the Tullberg Movement was the first clash of this kind in southern Sweden. Most notably there had been widespread unrest between 1772 and 1776, known as the Tenant Farmers' Movement (*Frälsebonderörelsen*), in which tenants from Halland and Scania had demanded that a legal upper limit for corvée be imposed, and again in 1811, when the last full revolt in Swedish history took place in Scania, and the rebels demanded that the estates should be abolished and the land distributed to the landless. Between the 1770s and the 1860s there was thus a clear shift in the issues over which tenant farmers and others were to clash with the estate owners. Whereas before it had been rents, now it was land-ownership. No doubt, this change was due to the increasing proletarianisation of the Scanian countryside as the nineteenth century progressed, for as the population grew, so land became increasingly expensive, and inevitably became the bone of contention between tenant farmers (and their would-be peers) and the estate owners. By the 1860s, there was a tradition of conflict on which to draw, a Scanian tradition of popular protest that reached back into the eighteenth century, however much it had changed in step with the fluctuating social and economic situation in the Scanian countryside.

Needless to say, Scania, and indeed Sweden, was far from unique, since the nineteenth century brought social upheaval and change for tenant farmers in many European countries. The Irish Land War is a case in point. Equally, in many European countries the nineteenth century saw the emancipation of tenant farmers and their land. Serfdom was abolished. Legislation

initiated by the state often gave sitting tenants right of occupancy or even ownership of their farms. There was no serfdom in Sweden, of course, but Swedish tenant farmers would have to wait longer than most for political emancipation – the new municipal laws of 1862 and parliamentary laws of 1866 gave them substantial political rights – and ultimately their farms would never be theirs to own. They did not even achieve a limited right of occupancy or compensation for any improvements to their farms during their tenancy, as the Irish tenants had done in the Irish Land War.

The comparison with Denmark is striking. Most Danish peasants had been serfs until 1788, but universal male suffrage was obtained in 1849, and moreover, since Danish law gave the former serfs right of occupancy, the estate owners could not evict them as their Swedish counterparts could. Indeed, to finance the expansion and modernisation of their manors, most Danish landowners found that their only option was to sell tenant farms to their tenants. In 1870, ninety per cent of the original tenant farms were owned by peasants. In Sweden, no legislative measures were taken to give the tenant farmers rights of ownership, occupancy, or even compensation for improvements. The upshot was the Tullberg Movement, whose bitter failure stands in stark contrast with events in Denmark.

The Tullberg Movement, the only large-scale conflict over land-ownership in Swedish history, has been overlooked in Swedish historiography. The reason for this seems to be that Sweden's nineteenth-century history has been understood either from the perspective of the successful freeholders and crown tenants, and their role in Sweden's nineteenth-century political life, or from the perspective of the labour movement and the Social Democratic Party, and their role in the democratisation of Sweden in the twentieth century. To neither context has the fate of tenant farmers been deemed relevant.

In fact, I would go so far as to claim that the Scanian tenant farmers (and to a lesser extent the rural poor) have become the casualties of teleological history writing, a Whig interpretation of Swedish history *par excellence*. This has its roots in the work of nineteenth-century historians, a generally conservative breed who claimed that the Swedish nation state emerged naturally from its predecessors. After the introduction of universal suffrage, this school of history then discovered that Sweden had always been in some sense a democracy. It was this view of the past that the Social Democratic Party adopted in the 1920s and 1930s; as a party in office, their historical writing started to play down the elements of strife and class struggle in the past, and they described themselves as the natural heirs to this old, democratic Sweden. This slant on Sweden's past still has its adherents. Claims have been

made that the 'Swedish model' has its roots in a political culture of negotiation and compromise going back to the sixteenth century, a perspective that guarantees that any form of social unrest becomes less interesting. It is noteworthy that Sweden in the nineteenth century saw massive rioting in Stockholm (1838, 1848), waves of food riots (1855, 1867), and one strike after another. Thus far most of these events have been left unexplored, and have yet to have much of an impact on how this contentious century is viewed – or indeed what role it played in Sweden's long and winding road to democracy. Conflicts such as the Tullberg Movement must be taken seriously before the history of that uncertain century can be written. We ignore them at our peril.

Proof-read by Charlotte Merton

Appendix I

Jordnaturer

Ägande, besittning och ränta

Under 1500-talet upprättades de första statliga jordeböckerna. Varje hemman (ursprungligen en, senare ofta flera, gårdar) infördes där. Hemmanets jordnatur och vilka grundskatter och andra förpliktelser som ålåg detsamma antecknades. Hemman av olika natur skilde sig förutom olika ekonomiska villkor åt i tre dimensioner: vem som hade äganderätt till dem, vem som hade besittningsrätt till dem och vem som uppbar räntan från dem. En ursprungligen tämligen vildvuxen flora av hemman reducerades 1724 till tre: skatte-, krono- och frälse (se tabell 4). Det fanns dock flera sorters frälsehemman med något olika juridiska och kamerala villkor. Den indelningen fanns kvar fram till 1903 när grundskatterna avskaffades.¹

Ett skattehemman, eller mer korrekt, ett kronoskattehemman, var ett hemman i individuell ägo som betalade ränta (skatt) till kronan. Skattehemman var belagda med grundskatt (jordeboksränta och mantalsränta, samt kyrkotionde), en skatt på jorden. Skattebönder hade en ärftlig och säljbar rätt till jorden, vilket gav dem starkast möjliga ägande- och besittningsrätt. I praktiken kunde de endast bli av med sin jord om de misskötte sin ekonomi. Den ägande- och dispositionsrätt som skattebonden ursprungligen hade var behäftad med inskränkningar, framför allt när det gällde skog och jakt på ägorna, men 1789 upphävdes de flesta av dessa, varvid ett stort kliv mot en modern äganderätt togs. Den enda större kvarvarande inskränkningen var att en eventuell hemmansklyvning måste godkännas av myndigheterna, en regel som upphävdes först 1881.²

Ett kronohemman var ett hemman där kronan hade äganderätten och uppbar räntan, eller rättare sagt, eftersom kronohemman arrenderades ut, avraden. Ordet avrad användes dock sällan, då den ränta som kronohemman utgjorde motsvarade grundskatten; i praktiken var det alltså ingen skillnad i beskattning mellan krono- och skattehemman. Även om kronobonden var en arrendator hade han sedan 1789 stark besittningsrätt, tack vare den stadgade åborätten som innebar att han hade ärftlig besittningsrätt, dock

med den inskränkningen att hemmanet inte utan myndigheternas tillstånd kunde överföras till mer än en av arvingarna. Kronobonden ägde dock varken jorden, skogen eller byggnaderna på sitt hemman. Han hade nybyggnads- och underhållsskyldighet. Någon rätt till ersättning för gjorda förbättringar hade han inte. Efter 1864 fick han med smärre inskränkningar använda sin skog till husbehov. Liksom skattehemman måste hemmansklyvning på kronohemman godkännas av myndigheterna.³

”Med frälsehemman förstås [...] den klass af jordegendomar, hvaraf jordeganderätten innehafves af enskilda och för hvilken ingen eller en obetydlig ränta betalas”. Frälsejorden var ”frälst”, skyddad från de flesta räntor och andra onera. Det fanns flera slags frälsehemman: insockne frälsehemman, som utanför Skåne, Halland, Blekinge och Bohuslän kallades för ypperligt frälse (till detta räknar jag här för enkelhetens skull den än mer privilegierade yppersta frälsejorden), utsocknes frälsehemman, som utanför de gamla danska landskapen kallades för allmänt frälse, samt frälseskattehemman och skattefrälsehemman.⁴

Insockne (ypperliga) frälsehemman var mest privilegierade. Alla hemman som låg i samma socken som huvudgården räknades av hävd som insockne, även om byten, försäljningar och *mageskiften* (byten av krono- och frälsejord mellan danska kronan och dansk adel) gjorde att gods på 1800-talet kunde ha insockne hemman i andra socknar och utsockne jord i godsets socken. Insockne frälsehemman var befriade från jordeboksränta, mantalsräntan och kronoskjuts. Liksom det ypperliga frälset var den bara belagd med smärre pålagor. Till skillnad från ypperlig frälse var insocknehemman dock inte befriade från kronotiondet. Insockne frälsehemman var alltså nästan helt skattebefriade, vilket betydde att ägaren kunde tillgodoräkna sig nästan hela räntan i form av arrende och/eller dagsverken.⁵ Utsockne frälsehemman var befriade från jordeboksräntan och större delen av mantalsräntan. De skulle utgöra kronotionde. Därtill kom vissa andra pålagor och besvär, inklusive kronoskjuts, som dock drabbade utsockne frälsehemman med hälften av skatte- och kronojord. Utsockne frälsehemman var med andra ord delvis skattefria.⁶

En åbo på ett insocknes- eller utsocknes frälsehemman hade ingen besittningsrätt: när hans kontrakt löpte ut måste han flytta. Och även om det på 1700- och 1800-talen förekom att söner eller mågar tog över gårdar efter den äldre generationens arrendatorer, så fanns det inte några garantier för sådana överföringar. Liksom landbor på kronohemman hade frälseåbon nybyggnads- och underhållsskyldighet samt saknade rätt till ersättning för gjorda förbättringar på sitt hemman.⁷

Ett skattefrälsehemman var ett hemman som hade varit av kronoskat-

tenatur men där kronan avhänt sig räntan till enskilda frälsemän. De hade främst bildats under 1600-talet.

Som ränteegaren å skattefrälsehemman ej fick bättre rätt än kronan hade, då hon afhände sig räntan, så stadgades genom kungliga resolutionen den 19 mars 1649, att om skattefrälsehemman ej finge belastas med större utlagor eller någon ej sedvanlig tunga i dagsverken och skjutsningar, utan skulle bibehållas vid de utskylder och besvär, som utgjordes till kronan, då de kommo under frälset.

År 1789 bestämdes att räntan på ett skattefrälsehemman skulle vara samma som för ett skattehemman, även om den regeln inte infördes för de hemman som avhänts kronan före 1789.⁸

Ett frälseskattehemman var ett hemman som hade varit av frälsenatur men där besittningsrätten sålts på villkor att köparen skulle betala ränta eller utgöra andra prestationer till den förutvarande ägaren, ett bruk som är känt från 1600-talet men främst praktiserades under 1700-talet. I skattehänseende utgjorde frälseskattehemman samma ränta som allmänna frälsehemman (d v s i Skåne som för utsocknes frälsehemman). Innebörden av frälseskatteförsäljning kunde variera. I vissa fall köpte bonden inte mer än ärftlig rätt att sitta odriven utan räntehöjningar, i andra fall köpte han i praktiken helt loss hemmanet. Under andra hälften av 1700-talet hände det att domstolar rev upp frälseskatteköp med motiveringen att de innebar att frälsejord överförts till ofrälse händer, något som adelsprivilegierna förbjöd.⁹

Vid skattefrälsehemman och frälseskattehemman var ränte- och jordägenderätten på skilda händer. En åbo på ett skattefrälsehemman eller ett frälseskattehemman hade i princip samma rättigheter beträffande jorddisposition som en skattebonde, men rätten till hans ränta tillhörde en enskild person. Skattefrälsehemman och frälseskattehemman var vanliga på vissa håll i landet (de ska ha utgjort runt 10 procent av alla frälsehemman vid 1800-talets början), men i Skåne var de mycket få.¹⁰

Historiskt sett var proportionerna mellan de olika jordnaturerna långt ifrån statiska. Stora förskjutningar i jordens fördelning mellan de olika jordnaturerna ägde rum under sekulens gång. Under 1600-talet donerade kronan många hemman till adeln, dels kronohemman som därigenom blev frälsehemman, dels räntan av skattehemman som därmed blev skattefrälsehemman. Nära nog två tredjedelar av rikets jord kom så att hamna i adelns händer. Under reduktionen (1680–1700) fixerades jordnaturerna och därmed fastslogs frälsejordens omfång en gång för alla. För riket som helhet var en tredjedel av alla hemman av frälsenatur. Om en adelsman

sedermåra köpte jord som inte var frälse fick den skattenatur.¹¹ Efterhand fick adeln släppa ifrån sig sin exklusiva rätt till frälsejorden. Från 1723 kunde "adliga vederlikar" förvärva allmänt frälse, en rätt som utsträcktes till alla stånd 1789. Från 1809 kunde alla svenska medborgare förvärva och inneha även ypperligt frälse. Vid mitten av 1800-talet var mer frälsejord i ofrälshänder än i adelns.¹²

Från och med 1701 kunde åbor på kronans hemman skatteköpa sina gårdar (med undantag av åren 1763–1765 och 1773–1789). Åbon hade företrädesrätt vid skatteköp. Köpeskillingen var lågt satt och möjligheten till skatteköp minskade mängden kronojord i landet från en tredjedel år 1700 till mindre än en tiondel 1878; den kronojord som fanns kvar då var nästan uteslutande indelta hemman som inte gick att friköpa.¹³

I ett historiskt perspektiv var alltså ett hemmans kamerala status långt ifrån hugget i sten, något som kom att spela en central roll under Tullbergsska rörelsen: i bakgrunden fanns förskjutningar och förändringar av jordnaturer, verkliga eller inbillade.

Tabell 4. Översikt av skillnaderna mellan olika hemmans kamerala status

Typ av hemman	Jordäganderätt	Besittningsrätt	Ränterätt
Kronoskattehemman	Enskild jordäganderätt (skatterätt)	Ja, ägaren har besittningsrätt	Kronan uppbär räntan (skatt)
Kronohemman	Kronan	Ja, brukaren har besittningsrätt	Kronan uppbär räntan (avrad)
Frälsehemman:			
1) Insockne frälsehemman	Enskild jordäganderätt	Nej, brukaren har ingen besittningsrätt	Ägaren uppbär räntan
2) Utsockne frälsehemman	Enskild jordäganderätt	Nej, brukaren har ingen besittningsrätt	Ägaren uppbär räntan
3) Skattefrälsehemman (f d kronoskattehemman)	Enskild jordäganderätt (skatterätt = ägs av åbo)	Ja, ägaren (=åbon) har besittningsrätt	Frälseman uppbär (frälse)räntan
4) Frälsskattehemman (f d frälsehemman)	Enskild jordäganderätt (skatterätt = ägs av åbo)	Ja, ägaren (=åbon) har besittningsrätt	Tidigare ägare uppbär (frälse)räntan

Källor: Gadd 2000, s 42–45, 198–201; O J Hultgren 1870, s 4–11; i övrigt se fotnoterna till texten.

Appendix 2

Källmaterialet

För att skapa ett hanterbart men representativt källmaterial gjordes tidigt under avhandlingsarbetets gång en avgränsning till åren 1867–1869, de år som jordägandestriderna enligt den tidigare forskningen hade sin höjdpunkt. Efterhand som arbetet fortskred blev det dock tydligt att de inte kan avgränsas till de åren. För att kunna fånga in en del händelser under det tidiga 1860-talet utsträcktes vissa källinventeringar bakåt i tiden.

Länsstyrelserna

Malmöhus och Kristianstads läns länsstyrelserns arkiv innehåller mängder relevant källmaterial, både i landskanslierna och landskontoren. I landskontorens arkiv finns Supplikdiarium över ansökningar om skatteköp, med uppgifter om sökandens namn och vilket hemman han eller hon sökt skatterätt för införda. Där har en stor mängd ansökningar av skatteköp av frälsejord i samband med rörelsen återfunnits. I de flesta fall går det ur diariet att avgöra hur många personer som skattesökte vilka hemman. Utifrån dessa är det sedan i de flesta fall inga problem att identifiera vilket gods som hemmanen låg under. Sammantaget ger diariet en säker bild över skatteansökningar av köp av frälsejord och en översiktlig ingång till rörelsens omfattning och förflyttning i rummet. Diarierna från Hallands, Kristianstads och Malmöhus län under delar av 1860 och 1870-talen har inventerats (se nedan under kommentarerna till tabell 1 för detaljerna). Däremot har utslagsakterna inte inventerats, då alla dessa ansökningar rutinmässigt avslogs av landskontoret, och deras argument för att göra så inte är relevanta i denna undersökning. Tyvärr saknas de inläggande handlingarna till nästan samtliga skatteansökningar och därför har endast allmogens argument i undantagsfall kunnat belysas med hjälp av landskontorets arkiv.

Därtill har diarierna över ankomna och utgående brev för 1868 och 1869 för både Malmöhus och Kristianstads läns landskontor och landskansli inventerats. Relevanta brev har sedan gått igenom. I landskontorens diaries har inget intressant material anträffats men i landskanslierna – som var den del av länsstyrelsen som ansvarade för den allmänna ordningen – har en

hel del material anträffats, främst för Malmöhus län, då von Troil under rörelsernas höjdpunkt blev ålagd att med jämna mellanrum rapportera till Civildepartementet om läget i sitt län. von Troil ålade i sin tur kronofogdarna Eskilsson och Witthoff, vars fögderier täckte in de områden där rörelsen var som intensivast (Herrestads respektive Färs härader), att lämna rapporter till honom varje vecka.¹ Eskilsson och Witthoff använde i sin tur sina kronolänsmän för att få rapporter. Förvisso kom varken kronofogdar eller länsmän att skriva rapporter varenda vecka, men periodvis gjorde de så. Breven mellan länsmän, kronofogdar, landshövding och Civildepartement ger en god om inte fullständig bild av utbredningen av rörelsen i allmänhet och arbetsnedläggelser i synnerhet.

Kammarkollegiet och Finansdepartementet

Skatteansökningar kunde överklagas först till Kammarkollegium och sedan till Finansdepartementet. Av arbetsekonomiska skäl har jag inskränkt mig till att inventera de fall som överklagades hela vägen till Finansdepartementet; Kammarkollegiets arkiv har inte inventerats. Via SVAR:s (datoriserade) konseljdatas har samtliga ”tullbergiska” mål som nådde departementet 1859–1887 identifierats. Med ett par undantag har sedan själva konseljakterna beställts fram.

Häradsrättsarkiv

Häradsrättsarkivens domböcker innehåller de rättegångar som Tullbergiska rörelsen gav upphov till – främst jordäganderättsstrider, vräkningssärenden och stämningar för olika former av olagligt motstånd, med frälseallmoge som både käranden och svaranden. En tidig rekonstruktion av rörelsens utbredning i tid och rum baserad på ansökningarna om skatteköp visade att människor från minst femton härader deltog i jordäganderättsstriderna, i de flesta fall mellan december 1867 och januari 1869. Då skatteansökningar mycket väl skulle kunna gå hand i hand med stämningar till häradsrätterna ställs man inför uppgift att inventera femton häradsrättsarkiv över åtminstone ett par års tid – och då ska tilläggas att i Norra Åsbo och Västra Göinge härader var Tullberg aktiv från början av 1860-talet och in på 1870-talet. Att gå igenom alla domböcker som skulle behövas för att täcka in hela rörelsen i tid och rum har inte varit möjligt.

Bolinders forskning pekade på att rörelsens kärnområde var Färs, Harjagers och Herrestads härader,² något som min egen undersökning av ansökningar om skatteköp gav stöd för, med tillägget att många skatteansökningar även kom in från Albos härad. Jag har valt att endast inventera dessa fyra häradsrätter och att med vissa smärre undantag bortse från de övriga härads-

rättsarkiven. För dessa fyra härader har jag inventerat de urtima och lagtima domböckerna i sin helhet från det år Tullbergiska rörelsen började i häradet till dess att konflikterna upphörde, eller åren 1868–1869 när det gäller Albo, Färs och Herrestads häradsrätter och 1867–1869 när det gäller Harjagers.

Därtill har ytterligare nedslag gjorts i vissa häradsrättsprotokoll på jakt efter tidigare rättegångar som Bolinder hittat i den samtida pressrapporteringen, och som det syntts mig relevant att syna närmare i sömmarna (Råbelöfskriget, de tidiga rättegångarna, Sörby no 8). Det måste här framhållas att inga häradsrättsprotokoll har inventerats systematiskt före 1867. Den bild jag tecknar av de tidiga jordäganderättsstriderna (t o m hösten 1867) är därför tentativ: eventuella rättegångar som pressen inte rapporterat om har jag inte kunnat hitta. Slutligen har jag valt att inkludera det bedrägerimål som fördes mot Tullberg i Onsjö häradsrätt under 1869.

Rättegångsmaterialet har här i första hand använts för att komma åt deltagarnas argumentation och föreställningar, för att rekonstruera rörelsens förlopp och för att nå delar av deras konfliktrepertoar. Här är det en svaghet att inte alla gods där arbetsnedläggelser ägt rum täcks av denna inventering. Fyra härader återstår där minst en arbetsnedläggelse bevisligen ägde rum: Ingelstad, Frosta, Ljunit och Torna.³ Trots brister täcker inventeringen av de angivna häradsrättsarkiv och åren in rörelsens geografiska och tidsmässiga tyngdpunkt; analyserna av dem bör ge en representativ bild av deltagarnas argument och föreställningar och en god inblick i allmogens handlingar och rörelsens förlopp.

Hovrätten över Skåne och Blekinge samt Högsta Domstolen

För att komplettera inventeringen av häradsrättsmaterialet har även Hovrätten över Skåne och Blekinges samt Högsta Domstolens arkiv inkluderats i undersökningen, dels i syfte att kasta ljus över rörelsens förlopp och vidare organisation på den rättsliga arena, dels för att undersöka om rörelsens argument och språk förändras efterhand som den rörde sig uppåt i det juridiska systemet. När det gäller Hovrätten över Skåne och Blekinge har de inläggande handlingarna till samtliga Tullbergiska rättsfall inventerats som har kunnat identifieras i arkivets förteckningar över rotlar.⁴ För Högsta Domstolen har alla tänkbara Tullbergiska mål från 1864 till oktober 1870 identifierats via diarierna och sedan har justitierevisionens revisionsakter gått igenom för alla relevanta mål som avgjordes från och med 1865 och fram till september 1869. Då innehållet i deltagarnas inlagor i revisionsakterna visade sig vara mycket likt det i det övriga juridiska materialet, har endast ett par mer intressanta rättsfall exciperats utförligt.

Tidningar

Det fanns ett mycket stort antal tidningar i Sverige på 1860-talet. Då det huvudsakliga syftet med avhandlingen är att synliggöra deltagarnas handlingar och föreställningar har jag valt att i första hand gå igenom den skånska pressen och den radikala Stockholmspressen som jag bedömt som mest troligen ha utförliga skildringar av rörelsen och – viktigare – kan tänkas innehålla insändare från deltagarna i rörelsen eller åtminstone personer som stått den nära. Den radikala Stockholmspressen utgjordes av de etablerade *Fäderneslandet* (inventerad från sommaren 1868 och hela 1869) och *Söndags-Nisse* (inventerad för hösten 1868 och vintern 1869) också de kortlivade, men mer radikala, *National Regeringen* och *Sveriges Tidning* (samtliga nummer under 1868–1869 inventerade för bägge tidningar). Därtill har ett urval av skånska tidningar, radikala, konservativa och opolitiska inventerats: *Folkets Tidning* (hela 1868 och 1869), *Kristianstads-Bladet*, (delar av 1866, hela 1868 och 1869), *Malmös Handels- och Sjöfarts tidning* (sommaren 1868 till sommaren 1869), *Skånska Telegrafén*, (hela 1868 och 1869), *Ystads Tidning* (hela 1868 och 1869) och *Öresunds-Posten* (hela 1868 och 1869). Därtill har en del nedslag gjorts både tidigare och senare, inte minst baserade på Bolinders referenser i hans seminarietext från 1968.

Övrigt

Det uppräknade materialet har kompletterats med riksdagsprotokoll, enstaka personarkiv samt en del samtida böcker och pamfletter.

Däremot har jag helt valt bort bevarade godsarkiv och inte heller de involverade godsägarnas personarkiv där sådana finns bevarade, då det syntts mig osannolikt att ett sådant material skulle kunna kasta mycket ljus över rörelsens förlopp eller deltagarnas föreställningar. Under arbetets gång kom Tullbergs bevarade handlingar att lämnas in till landsarkivet i Lund efter över ett sekel i privat ägo. En tidig inventering visade dock att materialet är helt osorterat, delvis fuktskadat och till stor del består av avskrifter av rättegångshandlingar. Bedömningen gjordes därför att det inte var arbetsekonomiskt försvarbart att lägga ned den tid som skulle behövas för att tränga in i detta arkiv, som ändå endast till stor del reproducerar källmaterial som går att finna på annat håll. Delar av arkivet har excerperats av Rune Persson, som vänligen delat med sig av dessa.

Tabell 1: källor och källkritik

I tabell 1 redovisas antalet personer som ansökte om skatteköp av frälsejord hos Kristianstads och Malmöhus läns landskontor 1865 till 1870. I vissa fall har antalet sökande personer inte framgått av supplikdiariet och ori-

ginalhandlingarna inte heller hittats bland respektive läns landskontors inneliggande handlingar.

Hur diarierna fungerade och hur ansökningarna såg ut har konsekvenser för hur resultaten ska förstås. För det första går det inte direkt ur själva diariet om en given ansökan har något med Tullbergska rörelsen att göra. Detta till trots har det inte varit några svårigheter att ur diarierna kunna koppla en given ansökan om skatteköp till rörelsen, då sådana ansökningar antingen (då de gjorts av enskilda) tydligt visar att det framgår handlar om ”skatteköp” av frälsejord eller (då de gjorts kollektivt) faller utanför ramarna för hur en ansökan om skatteköp skulle se ut. En sådan skulle i normala fall lämnas in individuellt, även när flera personer från samma ort ansökte om att skatteköpa kronojord samtidigt (vilket var ganska vanligt). Så även om jag inte kunnat titta på varenda inlämnad originalhandling (vilket är omöjligt, då många av dem inte finns kvar bland landskontorets inneliggande handlingar), utan bygger på anteckningarna i diariet, så är detta en metod som ger ett säkert resultat.

Ur ansökningarna framgår vilka hemman de sökte, men sällan vilket gods som jorden tillhörde. Med hjälp av Rosenbergs *Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige, Skånes Kalender*, mantalslängder och taxeringslängder har det dock i många fall gått att komma åt vilka gods den sökta jorden tillhörde. Endast i vissa fall har jag fått nöja mig med att ange möjliga gods. Dessa tveksamma fall framgår av tabellen.

En annan omständighet kan kallas för ”namnproblemet”. Antalet namn som användes på den svenska landsbygden var på 1860-talet ytterst begränsat. Vissa namn förekommer flera gånger på en och samma ansökan, men är de en eller flera personer? Hur är det med – för att ta ett exempel – de tre Nils Nilsson som ansökte om skatteköp i Röddinge socken 20/6 1868?⁵ Är det en, två eller tre personer? Att isolera de enskilda personerna går inte och jag har fått nöja mig med att siffrorna i tabellen möjligen inkluderar ett antal personer som dubbelräknats. Med tanke på att den totala mängden deltagare så ändrar det knappast helhetsbilden.

För Kristianstads län har diarierna för 1861–1874 gått igenom i sin helhet. Startåret valdes utifrån att Tullbergs verksamhet tycks ha inletts då. För åren 1874–1884 har jag endast letat efter diarieförda skrivelser på Samuel Tullbergs och Eskil Larssons namn, då de föregående åren visat att alla skatteansökningar efter 1869 lämnades in av någon av dessa. Av någon anledning finns en ansökan från 1865 inte med i diariet. Ansökningen nämns dock i *Aftonbladet*, och därtill framgår av Finansdepartementets arkiv att en sådan ansökan hade överklagats till Kammarkollegiet som avlog densamma den 1 oktober 1867.⁶ Uppgifterna om socknar och gods från denna ansökan kommer från dessa två källor.

Malmöhus läns landskontors diarium har gått igenom i sin helhet från maj 1867 till slutet av 1871, d v s den tidsperiod som von Troil menar att rörelsen pågick där plus ett extra år för att fänga in eventuella eftersläpare. För Hallands läns landskontor har diariet inventerats från 1866, då frälseallmogen vid Sperlingsholm var aktiv det året. Inventeringen fördes till och med 1870, då den avbröts eftersom det då var uppenbart att länets invånare inte var aktiva i rörelsen.

Källor till tabell 1 och 2

LLA, Färs Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, Ala:189, extra ting 28/8 1868, mål 1–29; extra ting 16/9 1868, mål 1–34; extra ting 13/10 1868, mål 3–41; LLA, Färs Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, Ala:190, ht 1868, mål 137–161; LLA, Färs Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, Ala:191, särskilt ting 17/2, mål 1–3; vt 1869, mål 17–18, 50; Färs Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, Ala:192, st 1869, 27, 238, 242, 252; LLA, Färs Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, Ala:193, vt 1869, mål 58, 256, 276, 374; LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, Ala:102, vt 1868, mål 74–110, 205–223, 229–231; st 1868, mål 61–72, 75–80, 83–87; LLA, Herrestads Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, Ala:107, urtima ting 12/8 1868, mål 2–32; urtima ting 4/9 1868, mål 1–49; mål 1–49, 79, 108, 110–127; urtima ting 25/11 1868, mål 1–26; urtima ting 23/12 1868, mål 1, 3–15, 17–27, 30–33; LLA, Herrestads Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, Ala:108, urtima ting 4/1 1869, mål 2–4, 12–19; mål 57–62, 65–69; LLA, Ingelstads häradsrätt, Domböcker Ala:168, st 1868, mål 218–226; LLA, Ingelstads häradsrätt, Domböcker Ala:169, urtima ting 5/9 1868, mål 2–9; LLA, Villands Häradsrätt, Dombok, Ala:210, mål 116–164.

LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:408; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:413; LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, Ala:146; LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, Ala:147.

Dagens Nyheter 16/2, 23/2 och 27/2 1869; *Folkets Tidning* 22/9, 27/10 och 3/11 1868, 5/1 1869; *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 4/11 1868; *Nya Kristianstadsbladet* 1/8, 21/9 och 24/19 1868, 11/1 1869, 27/2, 10/3 och 10/4 1869; *Malmö Handels- och Sjöfarts-Tidning* 22/9 1868; *Skånska Telegrafén* 1/8, 5/8, 21/10 och 24/10 1868, 21/1, 13/2, 20/2, 24/2 och 3/3 1869; *Snällposten* 25/7, 3/8 och 16/11 1868; *Ystads Tidning* 27/11 1868, 8/1, 15/2, 19/2, 22/2 och 5/3 1869; *Öresunds-Posten* 19/9, 24/10, 16/11 och 17/11 1868, 27/2 1869; LLA, Häradskrivarearkiv, Färs och Frosta härad, Flb:1 (1868 års mantals-

längder för Borlunda socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Färs och Frosta härad, Flb:11 (1869 års mantalslängd för Gudmundsorp socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Färs och Frosta härad, Flb:24 (1868 års mantalsängd för Harlösa socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Färs och Frosta härad, Flb:39 (1868 års mantalslängd för Skarhult socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Färs och Frosta härad, Flb:69 (1868 års mantalslängd för Skarhult socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Färs och Frosta härad, Flb:81 (1868 års mantalsängd för Västra Sallerup socken); i LLA, Häradskrivarearkiv, Färs och Frosta härad, Flb:107 (1868 års mantalsängd för Ilstorp socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Färs och Frosta härad, Flb:123 (1868 års mantalslängd för Ramsåsa socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Färs och Frosta härad, Flb:125 (1868 års mantalslängd för Röddinge socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Färs och Frosta härad, Flb:137 (1868 års mantalslängd för Sövde socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Färs och Frosta härad, Flb:147 (1868 års mantalslängd för Vanstad socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Färs och Frosta härad, Flb:157 (1868 års mantalslängd för Vomb socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Färs och Frosta härad, FIIa:44 (Bevillingstaxeringslängd för Vanstad socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Herrestads och Ljunits härad, FIa:44 (1868 års mantalslängd för Baldringe, Balkåkra, Borrie, Bromma, Högestad, Skårby, Snårestad, Herrestad, Söfvestad socken och 1868 års bevillningstaxeringslängd för Bjeresjö, Bromma, Hedeskoga, Herrestad, Högestad socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Herrestads och Ljunits härad, FIa:45 (1869 års mantalslängd för Bromma socken); LLA, Häradskrivarearkiv för Ingelstads och Järrestads härad, Flb:1 (1868 års mantalslängd för Östra Benestad socken); LLA, Häradskrivarearkiv för Ingelstads och Järrestads härad, Flb:162 (1869 års mantalslängd för Östra Herrestad socken); LLA, Häradskrivarearkiv för Ingelstads och Järrestads härad, FIIb:5 (Bevillingstaxeringslängd för Östra Herrestad socken); LLA, Häradskrivarearkiv för Norra och Södra Åsbo fögderi, Flb:184 (1854–1875 års mantalsängder för Össjö socken); LLA, Häradskrivarearkiv för Norra och Södra Åsbo fögderi, Flb:185 (1880–1894 års mantalsängder för Össjö socken); LLA, Häradskrivarearkiv för Norra och Södra Åsbo fögderi, FIIa:59 (Bevillningstaxeringslängd för Färingtofta, Perstorp, Torup, Riseberga socken); LLA, Häradskrivarearkiv för Rönneberga, Onsjö och Harjagers härad, FIa:59 (1868 års mantalslängder för Stehag socken); LLA, Häradskrivarearkiv för Rönneberga, Onsjö och Harjagers härad, FIa:113 (1868 års mantalslängd för Barsebäck och Hofterup socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Torna och Bara Härad, FIIa:1 (1868 års taxeringslängd för Blentarp, Bonderup, Genarp, Göddelöf socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Torna och Bara Härad, FIIa:6 (1869 års taxeringslängd för Blentarps socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Torna och Bara Härad,

Flb:55 (1868 års mantalslängd för Håstad socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Villand, Gärds och Albo fögderi, Flb:1 (1869 års mantalslängd för Andrarum socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Villand, Gärds och Albo fögderi, Flb:20 (1869 års mantalslängd för Eljaröd socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Villand, Gärds och Albo fögderi, Flb:39 (1869 års mantalslängd för Fågeltofta socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Villand, Gärds och Albo fögderi, FIIa:42 (1868 års mantalslängd för Fjälkestads socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Villand, Gärds och Albo fögderi, Flb:51 (1869 års mantalslängd för Hörröd socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Villand, Gärds och Albo fögderi, Flb:119 (1869 års mantalslängd för S:t Olofs socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Villand, Gärds och Albo fögderi, Flb:132 (1869 års mantalslängd för Ravlunda socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Villand, Gärds och Albo fögderi, Flb:140 (1866 års mantalslängd för Råbelöf socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Villand, Gärds och Albo fögderi, Flb:169 (1869 års mantalslängd för Vitaby socken); LLA, Häradskrivarearkiv, Villand, Gärds och Albo fögderi, FIIa:46 (Bevillningstaxeringslängd för Andrarum, Eljaröd, Hörröd, Raflunda, S:t Olof, Vitaby socken); LLA, Häradskrivarearkiv i Östra och Västra Göinge socken, FIIa:69 (1862 års mantalslängd för Sörby socken); LLA, Häradskrivarearkiv i Östra och Västra Göinge socken, FIIa:69 (1862 års mantalslängd för Sörby socken); LLA, Häradskrivarearkiv i Östra och Västra Göinge socken, FIIb:10 (1862–1908 års taxeringslängd för Gumlösa socken); LLA, Häradskrivarearkiv i Östra och Västra Göinge socken, FIIb:31 (1862–1908 års taxeringslängd för Stoby socken); LLA, Häradskrivarearkiv i Östra och Västra Göinge socken, FIIb:33 (1861 års taxeringslängd för Sörby socken); LLA, Häradskrivarearkiv i Östra och Västra Göinge socken, FIIb:34 (1862–1908 års taxeringslängd för Sörby socken); LLA, Häradskrivarearkiv i Östra och Västra Göinge socken, FIIb:45 (1864 års bevillningstaxeringslängd för Torups socken).

Noter

1. Inledning

- 1 *Öresunds-Posten* 18/2 1869. Följande ändringar har gjorts i citaten för att underlätta läsningen. Stavning har bibehållits med undantag av stora bokstäver inne i meningar. Interpunktion har gjort i längre meningar. Alla understrykningar och allt fetstilt finns i originalen. Alla *kursiveringar* är om inget annat sägs mina. Klamrar markerar överhoppad text eller är tolkningar av text som inte går att uttyda eller läsa p g a inbindningen.
- 2 *Snällposten* 22/2 1869; *Öresunds-Posten* 18/2 1869; LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, A1a:147, Krooks statstelegram till von Troil 18/2 1869; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:410, Ljungbergs rapport 18/2 1869; Åbergs telegram till landshövdingensämbetet 18/2 1869 och Enroths brev 13/3 1869; LLA, Dombok vid lagtima ting, Onsjö häradsrättsarkiv A1a:194, st 1869, Bil Tåget, J och Torp.
- 3 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:410, Bergholz telegram till landshövdingensämbetet 18/2 1869.
- 4 *New York Daily Tribune* 22/3 1853. Kursiveringen i originalet.
- 5 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866.
- 6 Se t ex Christer Winberg, *Folkökning och proletarisering: Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Lund 1977; Maria Ågren, *Jord och gäld: Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850*, Uppsala 1992.
- 7 Sten Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865: Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*, Lund 1973, s. 166; Mats Olsson, *Storgodsdrift: Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*, Stockholm 2002, s. 68–69, 73, 345.
- 8 Riksdagarna 1868–1870 såg inte mindre än sju motioner som krävde utredningar av äganderättsförhållandena av frälsejorden i Skåne (eller hela landet), eller lagstiftning som skulle reglera kontraktsförhållandet mellan godsägare och deras arrendatorer. Ingen av dessa motioner lyckades vinna bägge kamrarnas bifall. Se *Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1868. Första samlingen. 2dra Afdelningen: Första bandet: Motioner, väckta inom Andra Kammaren*, Stockholm 1868, no 79, s. 36–37; *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1868. Andra Kammaren. Första Bandet*, Stockholm 1868, s. 74, 90–91 för Åke Anderssons motion om en utredning av jord som kronan kunde ha återvinningsrätt till; *Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1869. Första samlingen. 2dra Afdelningen:*

Andra bandet: Motioner, väckta inom Andra Kammaren, Stockholm 1869, no 73, s. 19–20; Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kammaren. Första Bandet, Stockholm 1869, s. 58, 62–107; Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1869. Åttonde samlingen: 1sta Afdelningen: Särskilda Utskottets Utlåtande och Memorial, Stockholm 1869, no 19, s. 1–32; Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kammaren. Första Bandet, Stockholm 1869, s. 428, 433; Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kammaren. Andra Bandet, Stockholm 1869, s. 288–298 för Ola Jönsson i Kungshults motion om tillsättandet av en kommité för att utreda om Kronan hade återvinningrätt till hemman i Skåne; Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1869. Första samlingen. 2dra Afdelningen: Andra bandet: Motioner, väckta inom Andra Kammaren, 1869, no 80, s. 1–3; Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1868. Andra Kammaren. Första Bandet, 1868, s. 58, 107; Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1869. Åttonde samlingen: 1sta Afdelningen: Särskilda Utskottets Utlåtande och Memorial, 1869, no 36, s. 10–12; Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kammaren. Tredje Bandet, Stockholm 1869, s. 355–356; Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kammaren. Fjerde Bandet, Stockholm 1869, s. 54; Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1869. Första kammaren. Fjerde bandet, Stockholm 1869, s. 44, 98, 269–270 för Sven Nilssons motion om att anförskaffa kamerala handlingar från de tidigare danska provinserna från Danmark; Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1869. Första samlingen. 2dra Afdelningen: Andra bandet: Motioner, väckta inom Andra Kammaren, 1869, no 164, 171, 210, s. 1–2, 14, 29–33; Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kammaren. Första Bandet, Stockholm 1869, s. 112–114, 118–120, 146, 229–232; Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1869. Åttonde samlingen: 1sta Afdelningen: Särskilda Utskottets Utlåtande och Memorial, 1869, no 1, s. 1; Bihang till Riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1869. Sjunde samlingen. Lag-utskottets Utlåtanden och Memorial, Stockholm 1869, no 41, s. 1–8; Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kammaren. Fjerde Bandet, 1869, s. 484–485, 565–578; Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1869. Första kammaren. Fjerde bandet, 1869, s. 397, 447, 505–506 för O B Olssons motion om utarrendering av jord, P. Nilssons motion om en utredning av svenska landboförhållanden och C Orres motion om föreskrifter för utarrendering av jord; Se Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1870. Första samlingen. 2dra Afdelningen: Andra bandet: Motioner, väckta inom Andra Kammaren, Stockholm 1870, no 210, s. 18–20; Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1870. Andra Kammaren. Första Bandet, Stockholm 1870, s. 112, 126, 343, 347, 392, 446; Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1870. Åttonde samlingen: 1sta Afdelningen: Särskilda Utskottets Utlåtande och Memorial, Stockholm 1870, no 7, s. 9–10 för Sven Nilsson motion om att anförskaffa kamerala handlingar från de tidigare danska provinserna från Danmark.

- 9 Se B---LK, "Några Svenska Jordbruksförhållanden. Lagutskottets utlåtande N:o 41 vid 1869 års riksdag, i anledning af väckta motioner om förändrade föreskrifter angående jordägares och arrendatorers ömsesidiga rättsförhållanden", i *Svensk Literatur-Tidskrift* 1869; Bror von Geijer, *Några anmärkningar vid Andra Kammarens Tillfälliga Utskotts Utlåtande den 25 Februari 1869, i anledning af väckt förslag om tillsättande af en komité för undersökning af eganderättsförhållanden inom landskapet Skåne, Helsing-*

- borg 1870; *Fyra porträtter till dagens brottmålskrönika*, (Tullberg, Mätta Mårtensdotter, brukspatron Grubb och maskinisten Eriksson), tecknade efter fotografier. *Jemte biografiska notiser och en kort skildring öfver hvad mot dem förkommit och icke förekommit äfvensom en visa om det stora fälttåget i Skåne*, Stockholm 1870; O J Hultgren, *Den skånska frälsebondefrågan. Juridisk studie*, Helsingborg 1870.
- 10 *Folkets Tidning* 31/3 1869; *Malmö Handels- och Sjöfarts-Tidning* 25/3 1869; *Söndags-Nisse* 28/2 1869; Janne Damm, *Skånska frälsebönder: Nutids-roman*, Köpenhamn 1878. Ryktet om konflikterna på den svenska landsbygden nådde till och med det brittiska parlamentet som försökte lösa liknande motsättningar på Irland. *Reports from Her Majesty's Representatives Respecting the Tenure of Land in the Several Countries of Europe: 1869–1870*, London 1870, s. 355.
 - 11 Göran Samuelsson, *I godsets skugga: Frälsebonden på Ängsjö. Familj och arbete 1700–1880*, Stockholm 2004, s. 13–14.
 - 12 Jfr med de agrarhistoriska översiktsverken Sten Carlsson, *Bonden i svensk historia. Del III*, Stockholm 1956 och Carl-Johan Gadd, *Det svenska jordbrukets historia: Den agrara revolutionen 1700–1870*, 2000.
 - 13 Lars Nyström, *Potatisriket: Stora Bjurum 1857–1917: Jorden, makten, samhället*, Göteborg 2003, s. 21. Jfr Harald Gustafsson, *Political Interaction in the Old Regime: Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States*, Lund 1994, s. 171 för bristen på motsvarande kunskaper om 1700-talets frälsebönder som politiska varelser.
 - 14 Jag tänker dels på godsprojektet *Människor-Makt-Modernitet. Skånska godsmiljöer från högmiddelålder till nutid* under Kerstin Sundbergs ledning, dels på forskning från Ekonomisk-Historiska institutionen vid Lunds universitet. Se Martin Dribe & Christer Lundh, "Husmäns och torparens demografi 1815–1865", i Christer Lundh & Kerstin Sundberg (red), *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*, Lund 2002; Martin Dribe & Mats Olsson, "Spelade äganderätten någon roll? Om friköp av frälsejord i Skåne under 1800-talet", i Mats Olsson, Sten Skansjö & Kerstin Sundberg (red), *Gods och bönder från högmiddelålder till nutid: Kontinuitet genom omvandling på Vittskövle och andra skånska gods*, Lund 2006; Christer Lundh, "Introduktion", i Christer Lundh & Kerstin Sundberg (red), *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*, Lund 2002a; Christer Lundh, "Husmän och torpare vid Duveke gods 1766–1894", i Christer Lundh & Kerstin Sundberg (red), *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*, Lund 2002b; Mats Olsson, "Att icke understå sig att lämna sina hemman... Om bondeklassens frihet och adelns dominans i Skåne", *Historisk Tidskrift* 2001:1; Mats Olsson 2002; Mats Olsson, *Skatta dig lycklig! Jordranta och jordbruk i Skåne 1660–1990*, Hedemora 2005; Mats Olsson, Sten Skansjö & Kerstin Sundberg (red), *Gods och bönder från högmiddelålder till nutid: Kontinuitet genom omvandling på Vittskövle och andra skånska gods*, Lund 2006; Kerstin Sundberg, "'De hafver denna lilla furuskog så oförsvärigt utdöda ...' Om nyttjande av skogens resurser i agrarsamhället", i Ingar Kaldal, Ella Johansson, Bo Fritzboøger & Hanna Snellman (red), *Skogsliv: Kulturella processer i nordiska skogsbygder*, Lund 2000; Kerstin Sundberg, *Stat, stormakt och säterier: Agrarekonomisk utveckling och social integration i Östersjöområdet 1500–1800*, Lund 2001; Henrik Svensson, "Gatehusens lokalisering i det agrara landskapet", i Christer Lundh & Kerstin Sundberg (red), *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*, Lund 2002a; Henrik Svensson, "Torpens försvinnande och samhällsomvandlingens geografi", i Christer Lundh & Kerstin Sundberg (red), *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*, Lund 2002b.

- 15 Se dock David Gaunt, "I slottets skugga: Om frälsebönders sociala problem i Borgeby och Löddeköpinge under 1700-talet", *Ale* 1977:2 och Lars Nyström 2003.
- 16 Britt Liljewall, "Tradition som moderniserande kraft: Alternativa mönster för historisk förändring", *Rig* 2000:3, s. 132.
- 17 Lars Nyström 2003, s. 22. Jfr Pär Erik Back, *En klass i uppbrott: Den fackliga lantarbetarrörelsens uppkomst och utveckling*, Malmö 1961.
- 18 Jfr med Lars Berggren, "Går det att skriva arbetarhistoriska synteser?", *Scandia* 2003:2, s. 190–191, 195–196; Åsa Linderborg, *Socialdemokraterna skriver historia: Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000*, Stockholm 2001, s. 262–328, 383–385; Victor Lundberg, "'Den siste af de typiske 1848 års män i Sverige'. Anteckningar om Julius Mankell och den svenska demokratins förhistoria", *Historisk Tidskrift* 2005:3, s. 425–426; Stefan Nyzell, "Arbetarkultur i brytningstid: Kulturhistorien, den nya kulturhistorien och historien bakom den nya arbetarkulturen, i den svenska arbetarhistoriska forskningen", i Victor Lundberg (red), *Arbetarhistoria i brytningstid: Landskrona i maj 2005: Skrifter från Centrum för Arbetarhistoria* 1, 2007, s. 72–73; Lars Trädgårdh, *The Concept of the People and the Construction of Popular Political Culture in Germany and Sweden: 1848–1933*, Ann Arbor 1993, s. 138–140.
- 19 Edward Thompson, *The Making of the English Working Class*, London 1963, s. 12–13.
- 20 Lawrence Stone, "The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History", *Past and Present* 1979:85, framför allt s. 19.
- 21 Lawrence Stone 1979, s. 15, 18. Se även Suzanne Desan, "Crowds, Community, and Ritual in the Work of E. P. Thompson and Natalie Davies", i Lynn Hunt (red), *The New Cultural History*, Berkeley 1989, s. 47.
- 22 George Rudé, *The Crowd in History. A study of Popular Disturbances in France and England 1730–1848*, New York 1964, s. 10–11.
- 23 Eric Hobsbawm & George Rudé, *Captain Swing*, Woking & London 1969, s. 12.
- 24 Edward Thompson, "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", *Customs in Common*, New York 1993b [1971]. Citatet från s. 187.
- 25 John Archer, *Social Unrest and Popular Protest in England 1780–1840*, Cambridge 2000, s. 1–5; Suzanne Desan 1989, s. 47–51 och Nicolas Rodgers, *Crowds, Culture, and Politics in Georgian Britain*, Oxford 1998, s. 1–2. Se även George Rudé 1964, s. 6–10 och Edward Thompson 1993b [1971], s. 185–188.
- 26 Charles Tilly, *Popular Contention in Great Britain 1758–1824*, Cambridge, Ma & London 1995, s. 30–36.
- 27 Eric Hobsbawm & George Rudé 1969, s. 15–16, 38–53.
- 28 Edward Thompson 1993b [1971].
- 29 Edward Thompson, "Introduction: Custom and Culture", *Customs in Common*, New York 1993a, s. 9, 12. Jfr Georg Iggers, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Middletown 2005, s. 87.
- 30 Citerat från Christer Winberg, "Några anteckningar om historisk antropologi", *Historisk Tidskrift* 1988:1, s. 21.
- 31 James Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, New Haven & London 1990. I svensk forskning har t ex Karin Sennelfelt argumenterat för ett studium av det vanliga genom det ovanliga på samma sätt som Edward Thompson och James Scott, se *Den politiska sjukan: Dalupproret och frihetstidens politiska kultur*, Hedemora 2001, s. 19.

- 32 John Archer 2000, s. 1; Suzanne Desan s. 48–49; Nicolas Rodgers, s. 1–20. För kritiken, se John Archer 2000, s. 2–3.
- 33 James Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven & London 1985; James Scott 1990.
- 34 Charles Tilly 1995, s. 35–36, 38.
- 35 För Thompson et al i svensk historisk forskning se Peter Aronsson, Kenneth Johansson, Bengt Schüllerqvist, Gunnar Silow & Maria Ågren, "Vem skapar historia? Om struktur och subjekt som historieteoretiskt problem", *Scandia* 1988:2; Jane Cederqvist, *Arbetare i strejk: Studier rörande arbetarnas politiska mobilisering under industrialismens genombrott. Stockholm 1850–1909*, Stockholm 1980; Anders Florén, *Disciplinering och konflikt: Den sociala organiseringen av arbetet: Jäders bruk 1640–1750*, Uppsala 1987, framför allt s. 61–65; Rolf Karlbom, *Hungerupplopp och strejker: En studie i den svenska arbetarklassens uppkomst*, Lund 1967; Lars Magnusson, "E P Thompson – en efterskrift", Edward Thompson, *Herremakt och folklig kultur: Socialhistoriska uppsatser*, Stockholm 1983. Jane Cederkvist (s. 25–32) tillämpade förvisso Rudés och Thompsons perspektiv på Stockholm vid mitten av 1800-talet, men någon mer systematisk undersökning å la Thompson av kravaller och upplopp i svensk historia saknas ännu.
- 36 För medeltiden se Dick Harrison, *Uppror och allianser: Politiskt våld i 1400-talets svenska bondesamhälle*, Lund 1997; Peter Reinholdsson, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Uppsala 1998 som bägge betonar "upprorens" legitimitet och det medeltida samhällets struktur. Jfr Mathias Cederholm, *De värjde sin rätt: Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*, Lund 2007; Kimmo Katajala, "Uppror, resning eller allians: Klubbekriget i senmedeltidens solnedgång", *Historisk Tidskrift för Finland* 2000. "Bonderevolt" är för medeltida förhållande ett hopplöst oprecist ord, se Dick Harrison 1997, s. 12–17, 109; Peter Reinholdsson 1998. För tidigmodern tid, se Kenneth Johansson, "'The Lords from the Peasants or the Peasants from the Lords': The Dacke war and the Concept of Kommunalism", i Kimmo Katajala (red), *Northern Revolts: Medieval and Early Modern Peasant Unrest in the Nordic Countries*, Helsingfors 2004; Kimmo Katajala, "The Changing Face of Peasant Unrest in Early Modern Finland", i Kimmo Katajala (red), *Northern Revolts: Medieval and Early Modern Peasant Unrest in the Nordic Countries*, Helsingfors 2004a, som bägge betonar hur den tidigmoderna statens ökande makt och krav krockade med allmogens syn på vad som var rätt och riktigt. Jfr Karin Sennefelt 2001, s. 24–25. Brottet med ekonomiska orsaksförklaringar och övergången till fokus på legitimitet grundades i nordisk upprorsforskning redan på 1980-talet. Se Anders Bøgh "Om bondeoprør: Analyse-skemaer, hypoteser og teorier", i Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen & Lars Tvede-Jensen (red), *Til kamp for friheden: sociale oprør i nordisk middelalder*, Ålborg 1988; Eva Österberg, "Agrar-ekonomisk utveckling, ägostrukturer och sociala oroligheter: de nordiska länderna ca 1350–1600", *Scandia* 1979:2.
- 37 Eric Selbin, "Contentious Cartography", *Mobilization: An International Journal* 1997: 2, s. 102.
- 38 Lars Edgren, "Hantverkarna och arbetarkulturen: En aspekt av klassformeringen", *Scandia* 1990:2, s. 233; Lars Magnusson, *Den bråkiga kulturen: Förläggare och smides-hantverkare i Eskilstuna 1800–1850*, Stockholm 1988, s. 58, 62; William Sewell, "The Concept(s) of Culture", i Victoria Bonell & Lynn Hunt (red), *Beyond the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture*, Berkely 1999, s. 35–39.
- 39 Se t ex Lars Edgren 1990, s. 231–236; Billy Ehn & Orvar Löfgren, *Kulturanalyser*,

- Malmö 2001; Mats Lindkvist & Magnus Wikdahl, "Kultur och klass: En diskussion kring teori och metod i studiet av ett klassspecifikt kulturmönster", *Nord Nytt* 1982:13; Mikael Ottosson, *Sohlberg och surdegen: Sociala relationer på Kosta glasbruk 1820–1880*, 1999, s. 16–19; William Sewell 1999; Charles Tilly 1995, s. 39–40; Christer Winberg 1988; Eva Österberg, "Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige: Konflikt – kompromiss – politisk kultur", *Scandia* 1989:1.
- 40 Peter Burke, *Folklig kultur i Europa 1500–1800*, Stockholm 1983, s. 11.
- 41 Se Lars Magnusson 1988, s. 58–60; Christer Winberg 1988, s. 1 not 1 och *passim* för den tidiga svenska diskussionen om "historisk antropologi". Jfr William Sewell 1999, s. 35.
- 42 Victoria Bonnell & Lynn Hunt (red), *Beyond the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture*, Berkeley, Los Angeles & London 1999, s. 2–3, 8; Clifford Geertz, "Tjock beskrivning: För en tolkande kulturteori", *Häften för kritiska studier* 1991:3; Georg Iggers 2005, s. 14, 123–126; Sherry Ortner 1984, s. 128–132; Maria Lúcia Pallares-Burke, *The New History: Confessions and Conversations*, Cambridge 2002, s. 125–126, 134, 159, 168; William Sewell 1999, s. 36, 43–44. För en kritik av Geertz kulturbegrepp, se Georg Iggers 2005, s. 123–126. För Geertz syn på det materiella, se Jon McGee & Richard L. Warms, *Anthropological Theory: An Introductory History*, 2nd ed., New York 2000, s. 508, not 13.
- 43 Edward Thompson 1993a, s. 6.
- 44 Edward Thompson 1993a, s. 6–7.
- 45 Peter Burke 1983; Carlo Ginzburg, *Osten och maskarna: En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, Stockholm 1983; Robert Scribner, *Religion and Culture in Germany (1400–1800)*, Leiden, Boston & Köln 2001. Jfr Robert Redfield, *Peasant Society and Culture: An Anthropological Approach to Civilization*, Chicago 1956, s. 70–71. Notera att Burke felaktigt påstod att Redfield skrivit detta på 1930-talet, och att noten till Redfield i den engelska versionen av *Folklig kultur*, Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, New York, San Francisco & London 1978, felaktigt hänvisar till s. 41–42!
- 46 Roger Chartier, "Text, Printing, Readings", i Lynn Hunt (red), *The New Cultural History*, Berkely 1989, s. 168–170, 174; Tim Harris, "Problematising Popular Culture", i Tim Harris (red), *Popular Culture in England c. 1500–1850*, London 1995, s. 3–5, 14–20; Linda Oja & Karin Sennelfelt, "En ny historia varifrån? Om perspektivalet i forskning om tidigmodern tid", *Historisk Tidskrift* 2006:4, s. 805; Hanne Sanders, *Bondevaekelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark och Sverige 1820–1850*, Stockholm 1995, s. 18–19, 250–251.
- 47 Citatet från Robert Scribner 2001, s. 47. Se vidare Peter Burke 1983, s. 39, 39–81; Natalie Zemon Davies, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth Century France*, Cambridge 1987, s. 112; Carlo Ginzburg 1983, s. 15; Tim Harris 1995, s. 20; Robert Scribner 2001, s. 29–51; David Underdown, "Regional Cultures? Local Variations in Popular Culture During the Early Modern Period", i Tim Harris (red), *Popular Culture in England c. 1500–1850*, London 1995.
- 48 Stefan Nyzell 2007.
- 49 Citaten från Peter Burke 1983, s. 44; Robert Scribner 2001, s. 43. Se vidare Peter Burke 1983, s. 11, 38–39, 44–46 och *passim*; Tim Harris 1995, s. 5, 12–13; Robert Scribner 2001, s. 29–51.
- 50 Se t ex Peter Aronsson, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar 1680–1850*, Lund 1992, s. 19–20; Billy Ehn & Orvar Löfgren 2001,

- s. 8–13, 44–45; Tim Harris 1995, s. 11–12; Björn Horgby, *Egensinne och skötsamhet: Arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940*, Stockholm 1993, s. 18–21; Mats Lindkvist, *Klasskamrater: Om industriellt arbete och kulturell formation 1880–1920*, Stockholm 1994, s. 22–24; Mats Lindqvist & Magnus Wikdahl 1982, s. 25–28; Sherry Ortner, "Theory in Anthropology Since the Sixties", *Comparative Studies in Society and History* 26:1, 1984, s. 144–160; Mikael Ottosson 1999, s. 16–19; William Sewell 1999, s. 44–46; Gerald Sider, *Culture and Class in Anthropology and History: A Newfoundland Illustration*, Cambridge 1986, s. 193–194.
- 51 William Sewell 1999, s. 44 och 54.
 - 52 William Sewell 1999, s. 44–45. Snarlik kritik kom även inifrån antropologiämnet, där många antropologer ironiskt nog läste Edward Thompson. Jfr med Sherry Ortner 1984, s. 144–145; Marshall Sahlins, *Kapten Cooks död*, 1988, s. 16–17 (Lars Magnussons förord); Gerald Sider 1986, s. 4–6, 91.
 - 53 Edward Thompson 1963, s. 192–193. Thompsons klassiska kritik mot materialistisk reduktionism återfinns i Edward Thompson, *The Poverty of Theory and Other Essays*, London 1978b. Mycket av den historiematerialistiska debatten (och exegetiken) kring "bas" och "överbyggnad" går att hänföra till att Marx själv var notoriskt oklar i sina formuleringar kring frågan om relationen mellan de två. Jfr Paul Blackledge, *Reflections on the Marxist Theory of History*, Manchester 2006, s. ix–x, 20–46, 153.
 - 54 Edward Thompson 1993a, s. 7–8; Edward Thompson, "Eighteenth-century English Society: Class Struggle Without Class?", i *Social History* 1978:2, 1978a, s. 150, 152. För hur central erfarenheten är i Thompsons tänkande, se även Suzanne Desan 1989, s. 55, Lars Magnusson 1988, s. 61 och Maria Ågren, "E. P. Thompson som praktiskt utövande historiker", *Scandia* 1988:2, s. 153. I Sverige fick Karel Kosíks syn på "bas", "överbyggnad" och *praxis* ett visst genomslag runt 1990. Se Peter Aronsson, Kenneth Johansson, Bengt Schüllerqvist, Gunnar Silow & Maria Ågren 1988; Peter Aronsson 1992; Björn Horgby 1993; Mats Lindkvist 1994; Mats Lindqvist & Magnus Wikdahl 1982. Kosíks syn ligger i sak nära Thompson, som jag har valt att följa här. Jfr Sherry Ortner 1984, s. 148.
 - 55 Så sent som runt 1990 kunde den ännu tas på stort allvar. Se Peter Aronsson, Kenneth Johansson, Bengt Schüllerqvist, Gunnar Silow & Maria Ågren 1988; Mats Lindqvist 1994, s. 21–22; Peter Aronsson 1992, s. 19–20. Jfr Paul Blackledge 2006.
 - 56 Citatet från John Arnold, *History: A Very Short Introduction*, Oxford 2002, s. 85. Jfr b la med Eva Bergenlöv, *Skuld och oskuld: Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680–1800*, Malmö 2004, s. 22; Lars Magnusson 1983, s. 241, 245–246; Lars Magnusson 1988, framför allt s. 66; James Scott 1985, s. 49; William Sewell 1999, s. 48; Christer Winberg 1988, s. 26–28; Eva Österberg, "Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige", *Scandia* 1992:1, s. 82–83.
 - 57 Lawrence Stone 1979, s. 8–9.
 - 58 Jfr Victoria Bonnell & Lynn Hunt s. ix, 24–26; Georg Iggers 2005, s. 104.
 - 59 Billy Ehn & Orvar Löfgren 2001, s. 13–14; Björn Horgby 1993, s. 20–21; Lars Magnusson 1988, s. 64–68; Karin Sennefeldt 2001, s. 18–19; William Sewell 1999, s. 44–55; Eva Österberg 1989, s. 76. Jfr Charles Tilly 1995, s. 39–41.
 - 60 Marshall Sahlins 1988, s. 12–16 (Lars Magnussons förord), 69–126, 136–137, 197–218. För Marshall Sahlins tänkande se även Lars Magnusson 1988, s. 59–60, 63–65; Sherry Ortner 1984, s. 155; William Sewell 1999, s. 51, 54. Jfr med Maria Lúcia Pallares-Burke 2002, s. 26.

- 61 Det är tveksamt om en mer precis kulturdefinition har något större värde; Ottosson har med rätta påpekat att oavsett vilket kulturdefinition historiker ansluter sig till, så "tenderar dock det praktiska hantverket att vara snarlikt" när man väl kommit förbi "de programmatiska inledningarna". Mikael Ottosson 1999, s. 18, not 24.
- 62 Se t ex Irene Andersson, *Kvinnor mot krig: Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*, Lund 2001; William Gamson & David Meyer, "Framing Political Opportunity", i D McAdam, J D McCarthy & M Zald (red), *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, Cambridge 1996; Doug MacAdam, Sidney Tarrow & Charles Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge 2001; Alberto Melucci, *Nomader i nuet: Sociala rörelser och individuella behov i dagens samhälle*, Göteborg 1992; Sidney Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics* (2nd ed.), New York 1998; Charles Tilly, *Social Movements, 1768–2004*, Boulder & London 2004; Charles Tilly & Sidney Tarrow, *Contentious Politics*, Boulder & London 2007. Forskningen kring sociala rörelser har sina rötter i sociologin, och har därifrån med sig en betoning på att förklara varför sociala rörelser uppstår eller åtminstone hitta regel- och lagbundenheter bakom dem, till skillnad från den historiska forskning kring folkliga protester som jag tar avstamp i här, vars främsta syfte är förstå människor och samhälle i det förflutna. Ibland framförs mer eller mindre förtäckt kritik inom rörelseforskningen mot "cases" och "narrative history"; kvantifiering är bättre. Se Charles Tilly & Sidney Tarrow 2007, s. 39, 42. Andra forskare har dock uttryckt skepsis mot sådana försök att hitta lagbundenheter bakom sociala fenomen som revolution och kollektivt våld. Se Rod Aya, *Rethinking Revolutions and Collective Violence: Studies on Concept, Theory, and Method*, Amsterdam 1990, framför allt s. 64; Eric Selbin 1997. En annan central tanke inom rörelseforskningen är en betoning på den kollektiva handlingen, på rörelsen som en identitetsskapande process. Både Alberto Melucci och Charles Tilly kan sägas tillhöra den traditionen. Det finns också en "kulturell vändning" inom rörelseforskningen, se Ron Eyerman & Andrew Jamison, *Sociala rörelser i en ny tid*, Lund 2005; Hank Johnston & Bert Klandermans (red), *Social Movements and Culture*, Minneapolis 1995.
- 63 *Fäderneslandet* 26/9 1868; *Malmö Handels- och Sjöfarts-Tidning* 19/2 1869; *Ystads Tidning* 22/2 1869; Sven Rosenberg, "Tio års riksdagerfarenhet", Edvard Termaenius (red), *Svensk bondepolitik: Memoarer och brev från ståndstidens slut och lantmannapartiets tidigare år*, Stockholm 1931 [1892], s. 106 och 108.
- 64 *Fäderneslandet* 17/2 1869; *Fyra porträtter till dagens brottmålskrönika*, (Tullberg, Mätta Mårtensdotter, brukspatron Grubb och maskinisten Eriksson), tecknade efter fotografier. *Jemte biografiska notiser och en kort skildring öfver hvad mot dem förkommit och icke förekommit äfvensom en visa om det stora fälttåget i Skåne*, 1870, s. 1; Sven Rosenberg 1931, s. 106; Samuel von Troil, "Minnen af landshöfding von Troil", i *Minnen från Carl XIV:s, Oscar I:s och Carl XV:s dagar af generallöjtnant Carl Akrell och landshöfding S. G. von Troil*, Stockholm 1884, s. 203, 212.
- 65 *Nerikes Allhanda* 3/3 1869.
- 66 *Nya Kristianstadsbladet* 11/1 1869; *Fäderneslandet* 17/2 1869; *Öresunds-Posten* 5/10 1869, 6/8, 23/8, 20/10, 21/11 1870; O J Hultgren 1870; Birger Schöldström, *Förbiskymtande skuggor. Minnen och anteckningar*, Stockholm 1883, s. 230; Samuel von Troil 1884, s. 209.
- 67 Alfred Kämpe, *Svenska allmogens frihetsstrider, Del III*, Stockholm 1920. Jfr Gunnar Wallin, *Valrörelser och valresultat: Andrakammarvalen i Sverige 1866–1884*, Stockholm 1961, s. 155.

- 68 Alf Åberg, *När byarna sprängdes*, Stockholm 1953. Jfr Jean Bolinder, "Social oro i Skåne 1867–69. De tullbergiska oroligheterna", opublicerad seminarietext, historiska institutionen, Lund 1968 och Jean Bolinder "De tullbergiska oroligheterna. Ett hundraårsminne", *Ale* 1969:2; *Nationalencyklopedin, Band 18*, 1995 samt *Svensk Uppslagsbok, Band 29*, Malmö 1965.
- 69 Åke Abrahamsson, *Ljus till frihet och näringsfång: Om tidsningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi – exemplet Stockholm 1838–1869*, Stockholm 1990, s. 16; Rolf Karlbom 1967, s. 233–234.
- 70 Charles Tilly 1995; Charles Tilly 2004; Charles Tilly & Sidney Tarrow 2007, s. 8.
- 71 Jean Bolinder 1968, s. 1; Alf Åberg, "De Tullbergiska oroligheterna", *Värld och vetande. Populär- och tvärvetenskaplig tidskrift* 1987:11, s. 322.
- 72 Oscar Bjurling, "The Barons' Revolution", *Economy and history* 1959:2, s. 35–37; Jean Bolinder 1968; Jean Bolinder 1969; Sten Carlsson 1956, s. 311–312; Alfred Kämpe 1920, s. 163–216; Gunnar Wallin 1961, s. 155–156; Alf Åberg 1953, s. 140–145. Se även Henrik Hedlund, *S. A. Hedlund. Hans liv och gärning. Senare delen*, Göteborg 1930, s. 153–161.
- 73 Jean Bolinder 1968 och 1969.
- 74 Eric Johannesson, Dag Nordmark & Birgit Petersson, *Den svenska pressens historia. 2. Åren då allting hände (1830–1897)*, Stockholm 2001, s. 226–228; Ingemar Johansson, *Strejken som vapen: Fackföreningar och strejker i Norrköping 1870–1910*, Stockholm 1982, s. 28–30.
- 75 Samuel von Troil 1884, s. 212–216.
- 76 Mats Pettersson, "De tullbergiska frälseprocesserna i Härsjö 1861–1875. Om ett par bondeoffer i en Göingeby under adelsväldets slutskede", *Västra Göinge Hembygdsförenings skriftserie XLV*, 1997; se även Mats Pettersson, "Frälsebondeuppror i Kristianstads län: Hoveriet – 'en livegenskap, som nära skulle likna ett slaveri...'", *Saxo* 1993, s. 16–20. Se dock Oscar Bjurling 1959, som innehåller ett försök till ett helhetsgrepp, om inte helt lyckat.
- 77 Jean Bolinder 1969, s. 16–17.
- 78 Edward Thompson, *Whigs and Hunters: The Origin of the Black act*, Harmondsworth 1975b, s. 115.
- 79 LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:189, extra ting 16/9 1868, Bil G, M, P, S och W; extra ting 13/10 1868, Bil XD, XH, XM, XX, XÅ, XC, GX, LX, PX, TX, UX, ZX, ÖX, CC, FF, KK, OO, SS, VV, ÄÄ, C, E, FF; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:102, ht 1868, Bil Pål; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil Tullberg; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, ht 1868, Bil 32–47, x No79; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil F, J och M; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIAa:1116, mål 150; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIAa:1121, mål 313; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIAa:1123, mål 395; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIAa:1127, mål 545–547; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIAa:1129, mål 627; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIAa:1137,

- mål 221; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, st 1869, Bil HH; ht 1869, Bil Tullberg; NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Adrarum 11/2 1869; "Andrarum och öfrige Skånes socknar" 11/1 1869; RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 2 december 1868, mål 390, Anders Olsson överklagande av Hovrättens dom 27/7 1868. Det 44 kapitlet i missgärningsbalken och de anförda påbuden handlade just om att lägga "tunga" på Sveriges allmoge. Se *K.M. Förordning angående denas straff som understå sig emot eller utom Kongl. Maj:ts befallningar under hvarjehanda skeen antingen att pålägga, mottaga eller infodra af Allmogen eller andra Kongl. Maj:ts undersåtar och Militie-Betjent några gårdar, penningar, eller hvarehanda utgifter varur [?] eller körslor eller ock sig dervid att bruka låta*, 25/4 1696 och *Sveriges rikets lag. Gillad och antagen på riksdagen år 1734*, 1981.
- 80 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, urtima ting 7/9 1868, Af No 32, Ah No 33, Ah No 34, Am No 35, A8 [?], As No 37, Ax No 39, Aä No 41, Ba No 42, Bc No 43, Bg No 45, Bl No 47; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil Q och Y. Texterna räknas upp i ordningen: 1696–1781–44–strafflagen.
- 81 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, vt 1869, Bil F, J, M, Z och Y.
- 82 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1868.
- 83 LLA, Onsjö häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, st 1869, mål 159, Lars Månsson i Tågras vittnesmål.
- 84 Att personer av medelklassbakgrund skulle ha hjälpt till med att skriva inlagorna finner jag osannolikt. Det borde ha kommit fram i pressen eller rättegångarna. Alla de personer som säkert ingick i Tullbergs kansli eller på andra sätt hade en framträdande roll i rörelsen (Eskil Larsson, Jens Roswall, Lars Palm, Mätta Mårtensdotter, m fl) kom från enklare förhållanden. Det är inte så förvånande: uppskattningsvis 60 % till 80 % av alla män i skånska godssocknar var funktionellt skrivkunniga vid mitten på 1800-talet. Faktum är att forskningen har visat att de första skolhusen i Sverige anlades i socknar dominerade av gods, betalade av godsherren. Se Anders Nilsson, Lars Pettersson & Patrick Svensson, "Agrarian Transition and Literacy: The Case of Nineteenth Century Sweden", *European Review of Economic History* 1999:3, s. 83–84; Patric Svensson, *Agrara entreprenörer: Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne ca 1800–1870*, Stockholm 2001, s. 35–36. Jfr med Anders Nilsson, "Skrivkunnighetens utveckling under 1800-talet. Skattningar för landsbygdsbefolkningen i Skåne", *Lund Papers in Economic History* 1995, s. 8–18 som utifrån en annan definition av skrivkunnighet ger samma bild. Med tanke på den höga skrivkunnigheten så får det sägas vara tveksamt om frälseallmogen behövde hjälp med att skriva inlagor. Det fanns dock analfabeter: en del inlagor har "hpp", "hand på pennan", vid en del signaturer.
- 85 Smedberg har visat att en del av de inlagor som sattes upp under frälsebonderörelsen skrevs av kammarskrivare, lärfyrverkare och skolmästare och Hedman har framhållit att den enda skrivelse som upprättades under revolten 1811 skrevs av en f d regementspastor. Se Staffan Smedberg, *Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1772–76*, Stockholm 1972, s. 121–124; Rune Hedman, "Konskriptionsfrågan och allmogeoroligheterna 1811", opublicerad licentiatavhandling vid historiska institutionen, Uppsala universitet, u å, s. 41.
- 86 Se Carlo Ginzburg 1983, s. 14–20, 46–50, 59, 66–69, 71, 85, 88–89, 102–103, 167–180.

- 87 Jfr Eva Österberg 1992, s. 86.
- 88 Eva Bergenlöv 2004, s. 16–17, 35, 38, 41, 418–419 och 422. Citatet från s. 35. Jfr Joachim Östlund, *Lyckolandet: Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstiden till demokratis genombrott*, Lund 2007, s. 33–36.
- 89 Jfr Hugues Neveux & Eva Österberg, "Norms and Values of the Peasantry in the Period of State Formation: a Comparative Interpretation", i Peter Blickle (red), *Resistance, Representation, and Community*, New York 1997, s. 156.

2. Arrende och jordägarerätt i skåne

- 1 Se "Tullbergiska oroligheterna" i *Bra Böckers Lexikon*, Band 23, 1982; *Nationalencyklopedin*, Band 18, 1995 samt *Svensk Uppslagsbok*, Band 26, Malmö 1965. Se även Sten Carlsson 1956, s. 311–312; Alf Åberg 1953, s. 140–145.
- 2 Samuel von Troil 1884, s. 203, 205, 208–212.
- 3 Jean Bolinder 1969; Se även Alfred Kämpe 1920, s. 174–175, 177, 186.
- 4 Jean Bolinder 1969, s. 17, 19.
- 5 Jean Bolinder 1969, s. 13, 15.
- 6 Mathias Cederholm 2007.
- 7 Mats Olsson 2001, s. 21. Se Alf Åberg, *Indelningen av rytteriet i Skåne åren 1658–1700: Försvarsningsproblemet i belysning av det militära organisationsarbetet*, Lund 1947 för protester mot dagsverkesbördan bland arbetsbönder vid skånska kungsgårdar som anslagits som officersboställen på 1690-talet.
- 8 Lars Frendel, Jan af Geijerstam & Johan Söderberg, *Från bondeuppror till storstrejk: Dokument om folkets kamp 1720–1920*, Stockholm 1987, s. 24–25 och 28–30; O J Hultgren 1870, s. 38–49; Carl Gustaf Weibull, *Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början*, Lund 1923, s. 85. Se även Gottfrid Björkelund, "Trotsiga bönder på Vollsjögården", *Skåneland* 1949:1, s. 2–4.
- 9 O J Hultgren 1870, s. 60–69. Se också *Folkets Tidning* 17/11 1868; *Fäderneslandet* 7/8, 18/8, 28/8 och 6/10 1869; *Sveriges Tidning* 2/11 och 9/11 1868 samt Alfred Kämpe 1920, s. 167–168.
- 10 Se RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 3 juli 1866, mål 344, Ola Anderssons inlägga 1/8 1865. Se även *Nya Kristianstadsbladet* 14/3 1866, *Malmö Handels- och Sjöfarts-Tidning* 17/11 1868 och *Ystads Tidning* 9/11 1868 för en föregiven tvist om "några och 30 rusthållshemman" mellan de gamla brukarna och ägarna till Kristinehof under 1830-talet. Hemmanen ska ha tilldömts Kristinehof.
- 11 Staffan Smedberg 1972. Se även Enoch Ingers, *Bonden i svensk historia, Del 2.*, Stockholm 1948, s. 324–329. Samtidigt rasade snarlika konflikter i Finland, där underlydande till ett par gods inte bara protesterade mot höga dagsverken, utan också försökte få sina hemmans status förändrade till skatte- eller krononatur. Kimmo Katajala, "For the King, Farms and Justice", i Kimmo Katajala (red), *Northern Revolts: Medieval and Early Modern Peasant Unrest in the Nordic Countries*, Helsingfors 2004b, s. 212–219. Protesterna i Finland liknade alltså i det hänseendet Tullbergiska rörelsen mer än de samtida i Halland och Skåne.
- 12 Magnus Olofsson, "'Nu äro vi alla lika gode'. Förstärkningsmanskapet, godsväsendet och 1811 års revolt i Malmöhus län", opublicerad D-uppsats, historiska institutionen, Lunds universitet 2003 och Magnus Olofsson, "'Det blir nödvändigt att göra rebellionskrig'. Revolten i Malmöhus län 1811 i nytt perspektiv", i Mats Olsson, Sten Skansjö & Kerstin Sundberg (red), *Gods och bönder från högmedeltid till nutid: Kontinuitet*

genom omvandling på Vittskövle och andra skånska gods, Lund 2006. Se även Fredrik Nilsson, *I rörelse: Politisk handling under 1800-talets första hälft*, Lund 2000.

- 13 Magnus Olofsson 2003, framför allt s. 43–51 och 61–68.
- 14 LLA, Hovrätten över Skåne och Blekinge, Domar, BI:49, dom 155; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AIa:300, st 1852, mål 97; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting AIa:301, ht 1852, mål 77, 426; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AIa:302, vt 1853, mål 77, 403 och 520; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AIa:303, st 1853, mål 77, 456; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AIa:304, ht 1853, mål 56; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AIa:305, vt 1854, mål 62, 564; *Juridiska Föreningens Tidskrift* 1860, s. 166–189; O J Hultgren 1870, s. 48–56. Jfr Jean Bolinder 1969, s. 12.

Även en del kyrkohemman kom att bli omstridda vid 1800-talets mitt. På 1840-talet fann riksdagen efter en undersökning initierad av bondeståndet att 93 hemman i Halland var av krononatur ”som kyrkorna och presterskapet der olagligen slagit under sig”. O J Hultgren 1870, s. 28–29; *Dagens Nyheter* 13/3 1869; *Göteborgs-Posten* 11/12 1866. Så sent som 1863 förklarade Kammarkollegium att fem kyrkohemman i Stiby i Kristianstads län var av krononatur. Jean Bolinder 1968, s. 5, *Dagens Nyheter* 2/2 1869; *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 3/2 1869 och *Öresunds-Posten* 8/2 1869. Även kyrkohemman i Osby och Maltesholm ska ha befunnits ha varit av krononatur. *Dagens Nyheter* 2/2 och 9/3 1869; *Fäderneslandet* 26/6 1869; *Nya Kristianstadsbladet* 5/10 och 9/10 1867, 3/2 och 3/3 1869; *Öresunds-Posten* 2/2 och 12/2 1869 och 27/1 1870. Enligt uppgift ska också ett hemman under godset Rössjöholm – ursprungligen ett såpsjuderi – ha förklarats varit kronans vid en icke närmare beskriven tidpunkt. *Dagens Nyheter* 12/2 1868.

- 15 *Juridiska Föreningens Tidskrift* 1860, s. 166–189; *Nya Kristianstadsbladet* 27/9, 3/8, 30/9 och 4/10 1865 samt 19/10 1867; *Öresunds-Posten* 6/10 1868; *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kamman. Första Bandet*, Stockholm 1869, s. 81–82; O J Hultgren 1870, s. 48–56.
- 16 En genomgång av taxeringslängderna för Västra Göinge härad visar att Trolle-Wachtmeister stod antecknad som hemmanets ägare fram till sin död 1871. Det hamnade sedan i släkten Barnekows ägo, där det fortfarande befann sig i början av 1900-talet. Se LLA, Häradsskrivaren i Östra och Västra Göinge, FIIB:33 och LLA, Häradsskrivaren i Östra och Västra Göinge, FIIB:34 för Sörby sockens taxeringslängder. Jag har inte undersökt de närmare omständigheterna kring hur Trolle-Wachtmeister lyckades behålla hemmanet i sin ägo, men redan under rättegången genstämde han Måns Hansson, en av de kändare som hade arrenderat gården, för uteblivna arrenden. Se LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting AIa:302, vt 1853, mål 77. Uppgifter i pressen visar att Trolle-Wachtmeister helt enkelt vägrade att avträda hemmanet, som brann ned redan 1852, och sedan drog frågan om ersättning för uteblivet arrende i långbänk genom alla tänkbara juridiska instanser: sommaren 1869 – efter sjutton år i rättsalen – var saken ännu inte avgjord. Se *Nya Kristianstadsbladet* 19/10 1867 och *Fäderneslandet* 16/6 1869.
- 17 LLA, Malmöhus läns landskanslis arkiv, Resolutionsprotokoll, AIIa:74, 22/2 1869.
- 18 Se den av Tullberg skrivna LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:194, ht 1869, Bil Tullberg. Se även Pär Skåntorp, *Krönika om Samuel Tullberg (1815–1882): Böndernas advokat och ledaren för de Tullbergska oroligheterna i Skåne*, u å, s. 209–210.

- 19 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866.
- 20 Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 21 RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:434, mål 19, 6/8 1859.
- 22 Mats Pettersson 1997, s. 49, 52 och 56–62; LLA, Kristianstads läns landskontor, Supplikdiarium, BII: 38, 12/4 1862.
- 23 *Nya Kristianstadsbladet* 27/9 1865; LLA, Hovrätten över Skåne och Blekinge, Domar, BI:67, dom 270; LLA, Häradsskrivaren i Östra och Västra Göinge, FIa:69, mantalslängder för Gumlösa och Sörby socknar; LLA, Häradsskrivaren i Östra och Västra Göinge, FIIb:31, taxeringslängd för Stoby socken; LLA, Häradsskrivaren i Östra och Västra Göinge, FIIb:39, taxeringslängd för Vinslöfs socken; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AlA:327, st 1861, mål 202; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AlA:328, ht 1861, mål 133; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AlA:329, vt 1862, mål 42; Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AlA:330, st 1862, mål 40; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AlA:331, ht 1862, mål 35; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AlA:332, vt 1863, mål 58 och 352.
- 24 RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 3 februari 1866, mål 109.
- 25 LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:320, vt 1864, mål 172 och 173; st 1864, mål 184. Jfr *Öresunds-Posten* 3/11 1864; Johan Wendt, *Gustafsborgs historia: Familjen Wendts krönika*, 1987, s. 43.
- 26 LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:321, st 1864, mål 109, 113, 184, 196, 197, 200, 201, 202, 205; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:322, ht 1864 mål 60, 61, 62, 242, och 283; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok, vid ordinarie ting, AlA:336, st 1864, mål 206 och 221. Se även *Nya Kristianstadsbladet* 27/7 och 3/8 1864 och *Öresunds-Posten* 8/10 och 3/11 1864 för konflikterna kring Gustafsborg. Många av hemmanen under Gustafsborg hade faktiskt varit kronohemman. År 1719 bytte drottning Ulrica Eleonora dem med arvingarna till Gustafsborgs ägare friherre Göran Adlersten (död 1713), som samtidigt gjorde sig av med ett antal hemman som låg längre bort. (Gustafsborg var ett glasbruk vid denna tid). Se Johan Wendt 1987, s. 29–31 för bytesbrevet i avskrift.
- 27 LLA, Malmöhus läns landskansli, Resolutionsprotokoll, AIIa:74, 22/2 1868; Mats Pettersson 1997, s. 52–53.
- 28 *Afionbladet* 24/2 1869; *Ystads Tidning* 28/9 1868; RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 1 januari 1868, mål 1.
- 29 Ansökningen har inte återfunnits i landskansliets diarium, men den nämns andra sammanhang. Se *Afionbladet* 11/2 och 24/4 1868 (varifrån citatet kommer) samt RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:597, mål 6. Se också LLA, Kristianstads läns landskontor, Supplikdiarium, BII:38, 29/11 1864, för en skatteansökning till ett hemman, förmodligen tillhörande Barsebäck. Därtill gjordes ytterligare en ansökan till jord under Gustafsborg den 24/4 1867. Se LLA, Kristianstads läns landskontor, Supplikdiarium, BII:39, 24/4 1867.
- 30 *Öresunds-Posten* 10/2 1866; *Fäderneslandet* 4/8 1869; LLA, Hovrätten över Skåne och Blekinge, Domar BI:76, dom 478, LLA, Häradsskrivaren i Norra och Södra Åsbo fögderi, FIb:184, mantalslängder över Össjö socken; LLA, Häradsskrivaren i Norra och Södra Åsbo fögderi, FIb:185, mantalslängder över Össjö socken.
- 31 *Nya Kristianstadsbladet* 10/1 1866; se också 17/1 1866.

- 32 *Nya Kristianstadsbladet* 14/3 1866.
- 33 LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:210, vt 1866, mål 116 samt Bil John och Nils. Se också *Nya Kristianstadsbladet* 27/1 och 21/2 1866, som visar att samma sak som skrev i inlagen hade framförts muntligt.
- 34 *Nya Kristianstadsbladet* 3/2 1866.
- 35 *Nya Kristianstadsbladet* 5/12 1868.
- 36 *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 24/11 1868; *Nya Kristianstadsbladet* 19/2 1868.
- 37 LLA, Kristianstads läns landskontor, Supplikdiarium, BII:39. En viss Hans Persson, förmodligen frälseäbo under Råbelöf, kom dock in med en ansökan om skatteköp över ett år senare, 20/6 1867. Så småningom skulle deltagarna tvingas göra avbön för sina handlingar i *Post- och Inrikes Tidningar*. Se *Post- och Inrikes Tidningar* 15/2 1868; *Öresunds-Posten* 29/2 1868.
- 38 *Nya Kristianstadsbladet* 28/4 och 15/8 1866.
- 39 *Snällposten* 8/3 och 19/3 1866.
- 40 Tullberg och David Malmqvist skulle från december 1866 och ett par år framåt också driva ett mål om arbetsbefrielse för bönder under militiebostället Herrevadskloster. Se Mats Pettersson 1997, s. 52–53. Oroligheter vid någon annan av Skånes många kungsgårdar nämns inte i mitt källmaterial.
- 41 *Nya Kristianstadsbladet* 9/2 1867. En kontrovers utbröt sedan om deputationen verkligen hade fått träffat kungen eller inte, och hur deras förhållande gestaltade sig. Se *Nya Kristianstadsbladet* 13/2, 20/2 och 2/3 1867.
- 42 Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby. Petitionen skulle kunna ha varit skriven tidigare eller senare, men språk och innehåll pekar på att den är den som nämndes i pressen 1867. Rune Persson, som har tillgång till byakistan, har också gjort gällande att detta är petitionen från 1867. Se *Frälsebönder – Åbor – Arrendatorer: Yttrande från Willands arrendatorförening över Arrenderätt 2 (SOU 1981:80) avseende förköps- och friköpsrätt (avsnitt 7) samt om överlåtelse av arrenderätt (avsnitt 8)*, s. 12–16.
- 43 Den eller de som skrivit petitionerna från Trolle-Ljungby måste ha läst Sven Larssons petition, då den på vissa ställen följer hans petition ordagrant. Jfr *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866 med Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 44 Notera att i resten av detta avsnitt sätter jag bara fotnoter till direkta citat. I övrigt bygger beskrivningarna och slutsatserna här på källorna under *Källor till tabell 1 och 2*, längst bak i Appendix 2.
- 45 Att inte kunna betala sina arrenden är inte samma sak som att vägra att göra det. Det är fullt tänkbart att arrendatorer inte betalade sina arrenden av ekonomiska skäl och utan att därför ifrågasätta godsägarnas jordägenderätt. Rättegångsprotokollen visar dock att alla dessa personer utom en skulle skriva under Tullbergska inlagor och/eller vägra att utföra dagsverken senare under rörelsen, varför det synes mig rimligt att koppla deras obetalda arrenden till den. För källor, *Källor till tabell 1 och 2*, längst bak i Appendix 2.
- 46 LLA, Malmöhus läns landskanslis arkiv, Resolutionsprotokoll, AIIA:74, 22/2 1869.
- 47 LUB, Kungörelser i Malmöhus län, kungörelse no 229, 7/7 1868. Det ena bör ha varit Barsebäck, se not 48, kapitel 12.
- 48 LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, AlA:146, von Troils rapport till Kongl Maj:t 18/7 respektive 28/8 1868.

- 49 LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, A1a:146, von Troils rapport till Civildepartementet 4/11 1868.
- 50 Se Tabell 2.
- 51 LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, A1a:146, von Troils rapport till Civildepartementet 28/12 1868.
- 52 LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, A1a:147, von Troils rapport till Civildepartementet 1/3 1869. Jfr Arvid Posses brev till B. Cronholm 19/2 1869, Edvard Thermanius, *Svensk bondepolitik: Memoarer och brev från ståndstidens slut och lantmannapartiets tidigare år*, Stockholm 1931 [1892], s. 264–265.
- 53 LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, A1a:147, von Troils rapport till Civildepartementet 14/5 1869.
- 54 Se vidare kapitel 4, s. 134–136 och de där anförda referenserna.
- 55 LLA, Malmöhus läns landskanslis arkiv, Resolutionsprotokoll, AIIa:74, kansliförhör av Tullberg 22/2 1869.
- 56 *National Regeringen* 23/12 1869; Sven Rosenberg 1931, 106–108; Birger Schöldström 1883, 229–236; LUB, Pär Nilsson i Espö, efterlämnade papper 1, I:a, dagboksanteckning 18/2, 19/2 1869.
- 57 Staffan Smedberg 1972, s. 97–101.
- 58 Åke Abrahamsson 1990, s. 286.
- 59 Se Åke Abrahamsson 1990, s. 283–468; Gunnar Wallin, 1961, 151–158. För partiets program se Wilhelm Bergstrand, *Det nya statsskicket historia af Marcellus. I.*, Stockholm 1882, s. 242–249; *Skånes demokrater, ett upprop från det nyliberala partiets fililafdelning i Skåne*, 1869; *Till svenska folket! Det nyliberala partiets centralafdelning i Stockholm*, Stockholm 1869. De nyliberala var ”nya” i opposition till Louis de Geers ”gammalliberalism”, som var frihandelsvänlig men socialt konservativt. I samtiden kallades de ibland för ”radikaler”, ”röda”, ”rödradikaler” eller ”demokrater”. En samtida – riksdagsmannen Sven Rosengren – jämförde dem, långt efter att partiet försvunnit, med den senare socialdemokratin. Se Eric Holmqvist, *Aristokrater, bönder och byråkrater: Skånska riksdagsmän på 1800-talet*, Stockholm 1980, s. 159. Klart är att det är svårt att fånga in 1860-talets politiska ståndpunkter med dagens språk. Den svenska 1800-talsradikalismens historia är inte skriven. Se dock Åke Abrahamsson 1990; Katarina Andersson 2004; Kurt Johannesson, Eric Johannesson, Björn Meidal & Jan Stenkvis, *Heroer på offentlighetens scen: Politiker och publicister i Sverige 1809–1914*, Stockholm 1987; Victor Lundberg 2005.
- 60 Se t ex V G Granlund, *Andra kammarens män under riksdagarna 1867–1869*, Stockholm 1869, s. 37.
- 61 *Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1869. Första samlingen. 2dra Afdelningen: Andra bandet: Motioner, väckta inom Andra Kammaren*, 1869, no 73, s. 19–20.
- 62 Se *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kammaren. Första Bandet*, Stockholm 1869, s. 58, 62–107; *Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1869. Åttonde samlingen: 1sta Afdelningen: Särskilda Utskottets Utlåtande och Memorial*, 1869, no 19, s. 1–32; *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kammaren. Första Bandet*, Stockholm 1869, s. 428, 433; *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kammaren. Andra Bandet*, Stockholm 1869, s. 288–298.
- 63 Se vidare kapitel 4, s. 135–136 och de där anförda referenserna.

- 64 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, brev från C Hinsch 3/2 1869 och B Olsson 5/3 1869.
- 65 Se vidare kapitel 4, s. 138–139 och de där anförda referenserna.
- 66 LLA, Malmöhus läns landskontor; Supplikdiarium, BIIa:48, 27/9 1869. Då suppliken inte i strikt mening är en skatteansökning är den inte medtagen i tabell 2.
- 67 *Helsingborgs Tidning* 4/1 och 8/1 1870; *Öresunds-Posten* 28/12 1869, 10/1 och 13/1 1870.
- 68 LLA, Malmöhus läns landskontor, Supplikdiarium, BIIa:49 och BIIa:50.
- 69 LLA, Kristianstads läns landskontor, Supplikdiarium, BII:39, ansökningar 24/4 och 15/5 1867; LLA, Kristianstads läns landskontor, Supplikdiarium, BII:40, ansökan 2/5 och 29/5 1868; LLA, Kristianstads läns landskontor, Supplikdiarium, BII:42, ansökan 18/11 1870; LLA, Kristianstads läns landskontor, Supplikdiarium, BII:43, ansökan 11/10 1871; LLA, Kristianstads läns landskontor, Supplikdiarium, BII:44, ansökan 12/10 1872; LLA, Kristianstads läns landskontor, Supplikdiarium, BII:46, ansökan 23/2 1874; LLA, Kristianstads läns landskontor, Supplikdiarium, BII:47, ansökningar 25/3 och 14/4 1875. Vid ett tillfälle (2/3 1874) gjordes ett försök att göra något mer principiellt genom att rikta ”besvär öfver alla efter 1725 upprättade jordeböcker i hvad de samma angående hemmanen Håkanstorp, Henrikstorp m fl”, något som dock inte heller gav något resultat.
- 70 LLA, Kristianstad läns landskontor, Inkomna skrivelser, Huvudserie, DI:365, Diarie-nummer 38, Skrivelser från Kammarkollegiet; RA, Finansdepartementet, Konsejakter, El:a:715, mål 9; RA, Finansdepartementet, Konsejakter, El:a:716, mål 2, mål 18.
- 71 Se Pär Skåntorp u å, s. 266 (alternativt slut).
- 72 RA, Finansdepartementet, Konsejakter, El:a:1104, mål 5 och 6. Jfr *Svensk lagsamling omfattande åren 1885–1893 utgifven af R. Skarin. Försättning af G. R. Lilienbergs lagsamling. I Grundlagarna, Giftermåls, Ärfda-, Jorda- och Byggningsbalkarna*, Stockholm 1895.
- 73 Se *Bidrag till Sveriges officiella statistik. H). Kungl. Majr:s Befallingshafvandes femårsberättelser. Ny följd III. Jemte sammandrag för åren 1866–1870*, Stockholm 1873, s. 3 som påpekar rörelsens totala brist på framgång i Malmöhus län.
- 74 Alfred Kämpe, *Lantarbetarrörelsen*, Stockholm 1932, s. 32–34.
- 75 Även Herrevadskloster ligger i samma trakt. David Malmqvist bodde i Stora Ryd i Riseberga socken; Tullberg först i Karsholm i Oderljunga socken (tom 1863), sedan i Spjutseröd i Perstorps socken (1863–1867) och ett kort tag i Spännarebygget i Persorps socken (1868). Han flyttade till Kärrstorp först i september 1868. Se LLA, Malmöhus läns landskanslis arkiv, Resolutionsprotokoll, AIIa:74, 22/2 1869 samt Mats Petterssons anteckningar om Tullbergs vistelseorter i densammes privatarkiv.

3. Tullbergska rörelsen som social företeelse

- 1 Alfred Kämpe 1920, s. 175.
- 2 Sten Carlsson 1956, s. 312; Alf Åberg 1953, s. 143.
- 3 Jean Bolinder 1969, s. 17. Se även Oscar Bjurling 1959, s. 35, som uppger deltagarna till ”a few hundred”.
- 4 ”200–250” ur *Bidrag till Sveriges officiella statistik. H). Kungl. Majr:s Befallingshafvandes femårsberättelser. Ny följd III. Jemte sammandrag för åren 1866–1870*, 1873, s. 3 (den omfattar endast de frälsebönder och husmän som lagt ned arbetet under rörelsens gång); 256 ur *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1869. Andra kammaren. För-*

- sta Bandet*, Stockholm 1869, s. 77 och 286 ur LUB, Konungens befallningshafvandes i Malmöhus län kungörelser, kungörelse no 229, 7/7 1868.
- 5 En jämförelse av ansökningarna av skatteköp och rättegångsprotokollen ger många exempel på deltagare som ägnade sig endast åt skatteansökningar eller arbetsnedläggelser eller båda delarna.
 - 6 De kända ansökningarna hade 39 deltagare i genomsnitt och 34 i median. Ansökningar från Kristianstads län hade dock i allmänhet färre deltagare än de i Malmöhus län. Utifrån det synes det rimligt att anta att mellan 400 och 500 personer deltog i de tolv övriga ansökningarna.
 - 7 LLA, Hallands läns landskontor, Supplikdiarium, BII:69–BII:73.
 - 8 Notera att dessa siffror är baserade på en sammanräkning av hur många som strejkade vid varje gods som mest; inte på hur många unika individer som strejkade, då det senare inte är känt för många gods. Då det hände att folk upphörde strejka och återgick till arbetet vid vissa gods, kan det totala antalet unika individer ha varit fler. Hjuläröd är ett bra exempel. I januari deltog 25 av godsets underlydande i arbetsnedläggelser, i slutet av februari deltog 7, den 1 mars deltog 20 och den 19 maj 8. I summan 422 ingår 25 personer från Hjuläröd. Men inget säger att de 25 som deltog i januari var samma som de 20 som deltog i mars eller att de i sin tur var samma som de 8 som deltog i maj. Antalet underlydande till Hjuläröd som vägrade arbeta kan alltså ha varit så många som 60 (25+7+20+8) eller till och med ännu fler, eftersom ingenting säger att dessa rapporter om antalet som hade lagt ned arbetet vid godset är fullständiga. Nu var det givetvis knappast så, men med tanke på att ett visst velande förekom (se nedan) så är i själva verket siffran 422 ett minimum, inte ett maximum.
 - 9 Enligt von Troils kungörelse 7/7 1868 (LUB, Kungörelser i Malmöhus län, kungörelse no 229 7/7 1868) hade en godsherre vid den tidpunkten krävt in förfallna arrenden från 56 underlydande, en annan från elva. Det framgår inte vilka gods det rörde sig om. Hamilton stämde senare 37 av sina underlydande till Harjagers häradsrätt för att förfallna arrenden. LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:102, vt 1868, mål 74–110. Samtliga 34 som hade stämt Hamilton återfinns bland dessa 37. Ingen annan godsägare skulle stämma lika många underlydande för vägran att erlägga arrenden, så det syns mig troligt att det ena av dessa två gods var just Barsebäck. Förutom dessa 37 finns ytterligare trettioal personer stämda för vägran att betala arrende i Tabell 2, men de flesta av dessa stämdes också för vägran att göra dagsverken, så de ökar inte antalet deltagare i rörelsen. Ytterligare några av de som endast vägrade att betala arrenden kan ha kommit från det gods med elva underlydande som von Troil nämde sommaren 1868.
 - 10 Det finns stor osäkerhet kring identiteterna hos många av dem som deltog i ansökningar av skatteköp. Det går därför inte att säga säkert hur många av dem som bröt sina kontrakt som även deltog i skatteansökningarna. En jämförelse mellan ett urval av rättegångar och ansökningar av skatteköp ger dock vid handen att runt 70 % (68 av 99) av de arrendatorer som stämdes för kontraktsbrott också ansökte om skatteköp. För källor, se Tabell 2.
 - 11 Jane Cederkvist 1980, s. 25–38, 51–54. Jfr med Rolf Karlboms uppgifter om svenska 1800-talsstrejker, Rolf Karlbom 1967, s. 40–42, 97–99, 125–131, 151–153, 155–157, 190–193, 198–214.
 - 12 *Bidrag till Sveriges officiella statistik. A) Befolknings-statistik. XII. 3., Stockholm 1874*, s. xxxvii och 58. Se också Knut Björk, "Uppkomsten av plattgårdar", *Från Fugger till*

- Kreuger. Studier tillägnades Oscar Bjurling på hans 50-års dag den 12 maj 1950*, Lund 1957, s. 36–27.
- 13 *Bidrag till Sveriges officiella statistik. A) Befolknings-statistik. XII. 3.*, 1874, s. xxxvii, 58 och 60. Se Henrik Svensson 2002b, s. 200 om problemen med yrkesräkningstabellerna under åren 1860–1870 när man försöker räkna torpare; jfr Emil Sommarin, *Det skånska jordbrukets ekonomiska utveckling 1801–1914*, IX:2, Lund 1939, s. 83.
 - 14 Mats Olsson 2002, s. 57.
 - 15 Av godsens som jag räknar med som delaktiga i rörelsen finns Amalielund och Bälinge, Kjellesjö (som låg under Bjereshöholm), Asmåsa, Eriksdal och Röddingeberg (alla tre under Snogeholm), samt Ruuthsbo inte med på Mats Olssons lista. För svårigheterna att klart avgränsa vad ett gods är, och hur skillnaderna mellan mindre gods och större gårdar började suddas ut under 1800-talet, se Ulf Jonsson, "Godsens förändring under 1800-talet: Omvandlingsmönster och effekter på befolkningsutvecklingen", *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 9, 1985, s. 6–7.
 - 16 Då har jag räknat Amalielund och Bellinga som ett gods, och Eriksdal med Röddingeberg som ett.
 - 17 Jean Bolinder 1969; Samuel von Troil 1884; se även Sten Carlsson 1956; Alf Åberg 1953.
 - 18 Jean Bolinder 1969, s. 18.
 - 19 Rune Hedman u å, s. 99–105; jfr med Magnus Olofsson 2003, s. 26–27.
 - 20 Se tabell 2 och 3.
 - 21 Ulf Jonsson, *Jordmagnater, landbönder och torpare i sydöstra Södermanland 1800–1880*, Stockholm 1980, s. 51–52, 70, 80, 124; Christer Lundh 2002b, s. 136; Lars Magnusson, "Arbetsprocess och feodalism: Svensk godsekonomi under 1800-talet", *Häften för kritiska studier* 1982:4, s. 8, 12–14. Vid denna tid säger mantalsstorleken föga om en gårds faktiska ekonomiska bärkraft.
 - 22 I rättegångsmaterialet finns ett hundratal kontrakt bevarade. Se LLA, Albo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:178, vt 1869 som innehåller kontrakt från Kristinehof; LLA, Färs häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:191, vt 1869 som innehåller kontrakt från Eriksdal; LLA, Herrestads häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:107, urtima ting 7/9, 12/8 och 25/11 1868 som innehåller kontrakt från Asmåsa, Krageholm, Högestad och Stora Herrstad gods; LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:210, vt 1866, mål 116 som innehåller kontrakt från Råbelöf. Jag har inte hittat några kontrakt från Barsebäck, men ingenting i rättegångsmaterialet tyder på att godsets underlydande utgjorde dagsverken. Ur de bevarade kontrakten framgår att de underlydande vid ett antal andra gods hade kontrakt med spannmålsarrende, penningararrende, dagsverken (inklusive äckor) och/eller utskylder i natura (sten till gårdsgårdar, ved, torv, tågor, blånor, gödsel). Högestads underlydande hade antingen spannmålsarrende, naturautskylder och dagsverken eller endast dagsverken; Krageholms antingen spannmålsarrende, naturautskylder och dagsverken eller endast dagsverken; Kristinehofs penningararrende, dagsverken och utskylder i natura; Råbelöfs arrende i spannmål och naturautskylder förutom arbetsskyldighet; Stora Herrestad dagsverken.
 - 23 Arrendatorerna vid Råbelöf hade i samband med sin arbetsnedläggelse hotat Kennedy – enligt denne själv – med att de inte skulle utgöra sina arrenden, men de återgick till sina skyldigheter innan arrendena förföll. Se LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:210, vt 1866, mål 116–149.

- 24 Olsson menar att vid 1800-talets början utgjorde skånska frälsebönder sitt arrende främst i dagsverken och till viss del i spannmål. Men under seklets gång gick man mer och mer över till penningarrende. Färre och färre arrendatorer ålades att utgöra dagsverken eller äckor. Se Mats Olsson 2002, s. 95–98 och 263–264. Därför är det intressant att notera att kontrakten vid Högestad och Kristinehof, som var förtryckta, hade punkter som förband arrendatorn att hålla en dräng ständigt redo för arbete på godset (d v s i praktiken ett dagsverke varje dag året om), men att punkten var överstruken för hand i nästan alla kontrakt. Den hade alltså spelat ut sin roll: Högestad tycks på 1860-talet ha varit på väg att gå över till spannmålsarrende, Kristinehof till penningarrende. Därtill hade Asmåsas underlydande i ett par äldre kontrakt främst dagsverken, medan underlydande till Asmåsa, Eriksdal och Röddingeberg i nya kontrakt, underskrivna i mars 1869, hade kontrakt med både penningarrende, naturautskylder och dagsverken. Gårdarna tycks alltså ha varit på väg från kontrakt med tunga dagsverken till mer blandade kontrakt. Sammanfattningsvis vill jag påstå att kontraktsförhållandena vid de Tullbergsska godsens ganska väl speglar övergången från dagsverken till penningarrende vid de skånska godsens under 1860- och 70-talen. Se not 22, kapitel 3 för källor.
- 25 Utifrån rättegångsmaterialet har jag kunnat identifiera tretton byar vars arrendatorer kom att delta i arbetsnedläggelser eller arrendeinställelser (Baldringetorp, Barsebäck, Borrie, Fjelkestad, Hofferup, Kastberga, Råby, Röddinge, Stora Herrestad, Söfde, Söfvestad, Wellerödskog, Årsjö) och därtill arrendatorer från delar av tre socknar som saknade större jordeboksbyar men som också deltog i liknande verksamhet (Röddinge, Söfde, Söfvestad). Endast i två av dessa byar/socknar (Hofferup och Stora Herrestad) fanns det mer än ett hemman av krono- eller skattenatur förutom prästgård eller klockarbol. Källor: häradsrättsprotokoll, mantalslängder.
- 26 *Bidrag till Sveriges officiella statistik. A) Befolknings-statistik. XII. 3., s. 58, 60*, Stockholm 1874.
- 27 Två kvinnor från Kristianstads län och 21 från Malmöhus län. Eftersom ett antal av de diarieförda ansökningarna inte listar namnen på dem som ansökte, deltog i själva verket troligtvis något fler kvinnor i rörelsen. Se Tabell 1 för källor.
- 28 Av 246 personer stämda för kontraktsbrott var fem kvinnor. Se LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:189, extra ting 28/8 1868, mål 1–29; extra ting 16/9 1868, mål 3–7; extra ting 13/10 1868, mål 3, 8–41; LLA, Färs Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AlA:191, särskilt ting 17/2 1869, mål 1–3; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:102, vt 1868, mål 74–110; st 1868, mål 83–87; LLA, Herrestads Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, urtima ting 12/8 1868, mål 2–32; urtima ting 4/9 1868, mål 1–18; urtima ting 25/11 1868, mål 1–26; urtima ting 23/12 1868, mål 1, 30–32; ht 1868, mål 79; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, mål 57–62; LLA, Villands Häradsrätt, Dombok, AlA:210, mål 116–164. Av 292 kärande deltagare i mål om jordägarerätt var åtta kvinnor. Se LLA, Färs häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:191, vt 1869, mål 19; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:102, vt 1868, mål 122–149; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, mål 143–191, 197–198; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, mål 48–51, 56; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:194, st 1869, mål 104–158.
- 29 I NM, Nils Rudolf Munck af Rosenschölds handlingar, Petition till riksdagen, Skar-

- hult 26/1 1869 nämns de ekonomiska förhållanden som statdrängarna vid Skarhults levde under, men om sådana också var med och skrev under petitionen är oklart.
- 30 Se nedan kapitel 4, s. 100–102 (tjuvskytte), s. 114–115 (misshandel) och s. 116–121 (folksamlingar).
 - 31 *Dagens Nyheter* 17/2 1869.
 - 32 Exempelvis: Hans Bengtsson för Brännerslöf no 4 ½ mantal; att jämföra med ansökningar där personerna och hemmanen räknas upp var för sig, så att det inte går att utläsa vilket hemman varje person ville få äganderätt till. Ur mantalslängderna framgår vilka hemman som låg i socknen, deras namn, jordnatur och hemmanstal, samt vem som ägde eller arrenderade dem. Längderna skrevs ned sockenvis varje höst året innan de gällde (så att 1868 års mantalslängd upprättades i november eller december 1867 och så vidare), och jag har tittat på de längder som upprättats närmast före varje ansökning, i de flesta fall under hösten 1867.
 - 33 Mats Olsson 2002, s. 95–98, 263–264.
 - 34 Som vanligt är det svårt att vara säker här. Så långt det går att avgöra var dock samtliga 27 från Barsebäck och Hofferup, 22 från Baldringe, fyra från Borrie och sex från Bromma som stämde godsherrar under rörelsen faktiskt arrendatorer. Men de 51 från Borlunda och Västra Sallerup socken, de 44 från Röddinge socken, de tre från Högestad socken, de 81 från Söfvestad socken och de 54 från Stehags socken tycks endast ha räknat ett femtiotal arrendatorer bland sig. Se vidare not 77, kapitel 3. Jfr rättegångsprotokollen från de uppräknade rättegångarna (se not 28, kapitel 3) med LLA, Häradsskrivararkiv i Frosta och Färs fögderi, Flb:1, mantalslängder för Borlunda socken 1869; LLA, Häradsskrivararkiv i Frosta och Färs fögderi, Flb:125, mantalslängder för Röddinge socken 1868; LLA, Häradsskrivaren i Herrestad och Ljunits fögderi, FlA:44, mantalslängd för Baldringe socken 1868; mantalslängd för Borrie socken 1868; mantalslängd för Högestad socken 1868; mantalslängd för Söfvestads socken 1868; LLA, Häradsskrivaren i Herrestad och Ljunits fögderi, FlA:45, mantalslängd för Bromma socken 1869; LLA, Häradsskrivaren i Rönnebergs, Onsjös och Harjagers fögderis arkiv, Flb:59, mantalslängd för Stehag socken 1868; LLA, Häradsskrivaren i Rönneberga, Onsjö och Harjagers fögderis arkiv, FlA:113, mantalslängd för Barsebäck socken 1868; mantalslängd för Hofferups socken 1868; mantalslängd för Västra Sallerups socken 1868.
 - 35 Citatet från *Nya Kristiansadsbladet* 13/2 1867. Jfr uppropen i *Nationala Regeringen* 16/3 1868; *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1869. Andra kammaren. Andra bandet*, Stockholm 1869, s. 291 samt de ”fullmakter” som ingår i ett av Nils Rudolf sponsrat uppprop i hans arkiv: NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakt från Borlunda och Västra Sallerup socknar, 31/12 1868; Fullmakter från Söfvestad och Årsjö 5/1 1869, Bjeresjö 7/1 1869 och Hvitaby socken odaterad; Fullmakter från Skärby och Hunnestad 7/1 1869, Hedeskoga 7/1 1869 och Stora Herrestad 8/1 1869; Fullmakt från Womb 8/1 1869; Fullmakt från Andrarum 11/1 1869; Fullmakter Ilstorps socken 13/1 1869, Söfde socken 13/1 1869 och Skartofta ”socken” 1/2 1869; Fullmakt från Andrarum 11/1 1869; Fullmakter från ”Andrarum och öfrige Skånes socknar” 11/1 1869 och ”Andrarum och öfrige Skånes socknar” 11/1 1869; Fullmakter från Borrie och Stora Herrestad socknar ”i januari” 1869; ingen ort ”i januari” 1869; ingen ort ”i januari” 1869; ingen ort ”i januari” 1869; Fullmakt från Skarhult socken, 26/1 1869; Fullmakt från Andrarum 6/2 1869.
 - 36 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds arkiv, brev från C Hinsch, Stehag 3/2 1869.

- 37 von Troil påstod till exempel att Tullberg viglade upp deltagarna på olika "sammanträden". Han gick försiktigt till väga och undvek att blottställa sig; han skaffade sig "ombud" som i tysthet bearbetade underlydande till olika gods och när "sinnena voro sålunda förberedda" inleddes sammanträden, som vanligtvis hölls nattetid. Tullberg uppmuntrade allmogem till arbetsnedläggelse och kontraktsinställelser för att skynda på rättsprocesserna. Tullberg själv förnekade att han hade något med vare sig rätttegångar, arbetsnedläggelser eller arrendeinställelser att göra; han hade "i allmänhet" bara haft hand om skatteansökningarna. David Malmqvist däremot, som var död när Tullberg nämnde detta, "hade i allmänhet, så länge han lefde, tillstyrkt bönderna tredska", men Tullberg hade hela tiden lämnat det till bönderna att själva avgöra om de skulle bryta sina kontrakt eller inte. Bägge dessa versioner fick stöd av flera vittnen i rätttegången mot Tullberg. Samuel von Troil 1884; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Konkursprotokoll, AIVa:1, 12/3 1869, mål 4; LLA, Malmöhus läns landskanslis arkiv, Resolutionsprotokoll, AIIa:74, 19/2 och 22/2 1869.
- 38 Helge Andersson, "Bondeupploppet vid Lödde å", *Ale* 1994:2, s. 21–25; Carl Halling, "Minnen", *Samlingar utgifna för de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening af Martin Weibull, VII, VIII, IX*, Lund 1877–1880, s. 4, 11; Enoch Ingers 1948, s. 324; Fredrik Nilsson 2000, s. 31–65; Magnus Olofsson 2003, s. 23, 27, 34, 36–43, 56–58, 56–57; Staffan Smedberg 1972, s. 77–78, 85–86, 90–92. Jfr Helge Andersson, "Brännvinskriget i Hököpinge bröt mellandagsfriden år 1800", *Jorden vi ärvde: Om livet i Oxie härad och gårdarna i Hököpinge. Oxie härads hembygdsförening, Årsbok 2000–2001*, s. 79–83 och Klas Lithner, "Brännvinsupploppet i Hököpinge", *Ale* 1992:4 för samma mönster i en icke-frälseby år 1800. Halling hävdade att skiftena i Skåne påskyndades på grund av myndigheternas rädsla för de stora oskiftade byarna. Carl Halling 1877–1880, s. 11.
- 39 Magnus Olofsson 2003, framför allt s. 40–43, 51.
- 40 Några uppgifter om när olika byar skiftades finns inte publicerade, och att gå igenom skifteshandlingarna för alla byar som deltog i rörelsen har inte varit möjligt. Men en genomgång av registren över skiftade byar i Skåne och en titt på samtida kartor ger vid handen att mer eller mindre alla Tullbergiska byar var skiftade på 1860-talet. Se Lantmäteriets arkiv i Malmö, Förteckning över skiften i Malmöhus län och *Generalstabens karta öfver Sverige*, u. å. Jfr även med Sven Dahl 1941, karta över enskiften och laga skiften, som visar att nästan alla skånska byar hade skiftats före 1860. De "byar" som jag omnämner var alltså gamla byar, som dock delvis fortlevde i fysisk form, och som också i kameral mening var byar, då alla hemman behöll sina nummer efter skiftena.
- 41 Henning Isberg, *Om folklivet i Herrestad härad på 1800-talet*, Ystad 1993, s. 16–20; Birgitta Olsson, *Bonderuppror i Skåne*, Mjölby 2004, s. 89–90.
- 42 I äldre etnologisk forskning skildras skiftena som en kulturell omvälvning av stora mått. Före skiftena ska böndernas behov av att inom byalag rätta sig efter allas önskemål i många saker ha omöjliggjort förändringar och rationalisering av den enskildes jordbruk. Böndernas (förmenta) konservatism, tillsammans med (*nota bene*) hot och förföljelser, hindrade enligt detta synsätt framväxten av en modern individualism, som uppstod först efter att byarna sprängdes. Nyare forskning har dock ifrågasatt denna bild, inte minst utifrån att skiftena ofta genomfördes av enskilda bönder. Se t ex Allan Pred, *Place, Practice and Structure: Social and Spatial Transformation in Southern Sweden: 1750–1850*, Cambridge 1986, s. 92. I forskningen har det "gamla

bondesamhället” med dess gemenskap även kommit att idylliserats; Eva Österberg, ”Den gamla goda tiden’. Bilder och motbilder i ett modernt forskningsläge om det äldre agrarsamhället”, *Scandia* 1982:1, s 31. Jfr t ex Sven Rosborn, 1811: *Bondeupproret i Skåne*, Malmö 1991, s. 9 och *passim*.

- 43 Staffan Smedberg 1972, s. 76–96.
- 44 LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:103, st 1869, mål 109; ht 1869, mål 88; LLA, Malmöhus läns landskansli arkiv, Resolutionsprotokoll, AIa:74, kansliförhör av Tullberg 22/2 1869.
- 45 LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:103, vt 1869, mål 27, 122–149 och Bil E; st 1869, mål 109; LLA, Malmöhus läns landskansli, Resolutionsprotokoll, AIa:74, 22/2 1869.
- 46 LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:102, vt 1868, mål 74–110; LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:103, vt 1869, mål 27; st 1869, mål 109; LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, AIa:147, brev till ordföranden i Onsjö häradsrätt.
- 47 LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:103, vt 1869, mål 27; st 1869, mål 109; LLA, Malmöhus läns landskontor; Supplikdiarium, BIIa:46. Tullberg själv var inte säker på om det varit tre eller fyra möten i Barsebäck. Möjligen kan vittnena ha blandat ihop det sist nämnda mötet hos Isak Andersson med ett av de tidigare. Jfr LLA, Malmöhus läns landskansli, Resolutionsprotokoll, AIa:74, 22/2 1869.
- 48 LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:102, vt 1868, mål 74–110; LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:103, vt 1869, mål 27, 122–149; LLA, Hovrätten över Skåne och Blekinge, Referentrotlar över väddjade mål, CVIIcb:13; LLA, Malmöhus läns landskontor, Supplikdiarium, BIIa:46; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, EIa:620, ärende 5; RA, Förteckning öfver revisionsakter 1861–1870 jämförd med t ex RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 2 december 1868 mål 390; RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 2 april 1869, mål 138 och Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 3 september 1869, mål 305.
- 49 LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:103, vt 1869, mål 27.
- 50 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1868; *Folkets Tidning* 29/9 1868; Samuel von Troil 1884, s. 201–210; LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:103, vt 1869, mål 27; st 1869, mål 109; LLA, Kristianstads läns landskansli, Brevkoncept, AI:144, Brev till Konungens Befallningshavande i Malmöhus län 29/1 1869; LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, AIa:146, von Troils brev till Civildepartementet 4/11 1868; LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, AIa:147, von Troils rapport till Civildepartementet 1/3 1869; LLA, Malmöhus läns landskansli, Resolutionsprotokoll, AIa:74, förhöret av Tullberg 22/2 1869; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:407, Gustafssons rapport till von Troil 17/10 1868; Eskilssons rapport till von Troil 23/7 1868; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:408, Malmqvists rapport till Eskilsson 19/7 1868; Witthoffs rapport till von Troil 2/8 1868; Gustafssons rapport till von Troil 10/11 1868; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:413, Lindstedts rapport till Ericsson 2/1 1869; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Konkursprotokoll, AIVa:1, 12/3 1869, mål 4; LLA, Onsjö häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:194, st 1869, mål 159; ht 1869, mål 137.

- 51 Se not 50, kapitel 3 för källor.
- 52 Se not 50, kapitel 3 för källor. För de penningbelopp som var i omlopp under rörelsen se t ex LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:103, st 1869, mål 109; LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, AlA:147, brev till ordföranden i Onsjö häradsrätt; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Konkursprotokoll, AIVa:1, 12/3 1869, mål 4; LLA, Onsjö häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, st 1869, mål 159; ht 1869, mål 137; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:408, Malmqvists rapport till von Troil 21/7 1868. I LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Konkursprotokoll, AIVa:1, 12/3 1869, mål 4 finns kvitton som visar att Tullberg eller Eskil Larsson tagit emot 2869 riksdaler från deltagare i rörelsen. En Tullbergfientlig korrespondent i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* påstod sig ”med full visshet” veta att Tullberg fått pengar från 46 socknar i Skåne för sina processer, ”af hvilka ingen bidragit med mindre än 100 rdr, men väl mer somliga ända till bortåt 1000 rdr. Så har t ex Söfvestads socken tillskjutit 900 rdr, Baldringe 550, Borrie och Stenby hvardera 400 rdr o.s.v”. Uppgiften måste tas med en nypa salt, även om den knappast är helt orimlig i ljuset av Tullbergs verksamhet. *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* ?/12 1868. Se även *Folkets Tidning* 22/12 1868.
- 53 Se *Ystads Tidning* 6/11 1868; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:407, Gustafssons rapport till von Troil 10/11 1868; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:408, Lindstedts rapport till kronofogde Eskilsson 4/12 1868. Jfr de möten som dokumenterats i not 50, kapitel 3 med de områden där rörelsen förekom.
- 54 Tabellen omfattar hela godsets jordinnehav, förutom strögods i Glimåkra socken.
- 55 Tabellen omfattar hela godsets jordinnehav, förutom strögods i V. Karaby och Färingtofta socknar.
- 56 Tabellen omfattar hela godsets jordinnehav.
- 57 Tabellen omfattar hela godsets jordinnehav, förutom strögods i Tolånga, Stora Köpinge, Hörup och Öfraby socknar, samt det underlydande godset Baldringe (nedan).
- 58 Tabellen omfattar hela godsets jordinnehav.
- 59 Tabellen omfattar hela godsets jordinnehav.
- 60 Källor till tabell 3 är godsägarnas stämningar jämförda med mantals- och taxeringslängder, varur varje gods hemmansarrendatorer framgår. Se *Källor till Tabell 1 och 2* i Appendix 2. Då jag inte gått igenom alla häradsrätter bortfaller ett antal gods som finns med i Tabell 2. Därtill är det mycket svårt att ur mantalslängderna och taxeringslängderna bilda sig en uppfattning om hur många husmän och torpare det fanns vid varje gods, då det helt enkelt inte antecknades vilka gods sådana låg under. Dessutom rädde till en viss röra kring dessa mindre kamerala enheter: Ryttmästare Liedberg stämde till exempel ett antal husmän eller torpare boende i Wellerödskog 13–20, lägenheter som inte ens finns i mantalslängderna. Av sådana skäl har godsen Bjeresjö, Eriksdal och Ruthsbo, där det finns uppgifter i häradsrättsprotokollen om vilka av deras underlydande som lade ner arbetet, inte tagits med i analysen. Denna analys bygger av samma skäl endast på de *hemmansarrendatorer* godsen hade, inte deras torpare eller husmän (dock har två plattgårdar tagits med i tabellen).
- 61 LLA, Malmöhus läns landskansli, Resolutionsprotokoll, AIIa:74, 22/2 1869. Jfr LLA, Onsjö häradsrätt, Konkursprotokoll AIVb:1, urtima ting 12/3 1869, mål 4, Bil H samt Tabell 1 och de där angivna källorna.

- 62 Jfr med Isak Anderssons vittnesmål i LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:103, st 1869, mål 109.
- 63 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:408, Malmqvist rapport till till von Troil 21/7 1868.
- 64 Detta går att säga då inlagorna nästan alltid anger ort(er) och datum tillsammans med signaturer. Se LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:210, vt 1866, Bil John (undertecknad av 34 personer från Fjelkestad, Råbelöf och Råby) samt Nils (undertecknad av 12 personer från Råbelöf); LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:102, ht 1868, Bil Pål (undertecknad av 29 personer från Barsebäck och Hofterup) samt Theres (undertecknad av 12 personer från Barsebäck och Hofterup); LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Samuel (underskriven av en stor samling personer från Gryby, Kastberga och Staförd) samt Tullberg (underskriven av 20 personer från Kastberga och Staförd); LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil L (undertecknad av 22 personer från Baldringe) samt Bil X (undertecknad av runt 80 personer från Söfvestads socken); LLA, Färs Häradsrätt, Dombok, A1a:191, vt 1869, Bil D (undertecknad av 44 personer från Röddinge socken).
- 65 LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:189, extra ting 28/8 1868, mål 1–29; extra ting 16/9 1868, mål 3–7; extra ting 13/10 1868, mål 3, 8–41; LLA, Färs Häradsrätt, Dombok, A1a:191, särskilt ting 17/2 1869, mål 1–3; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:102, vt 1868, mål 74–110; st 1868, mål 83–87; LLA, Herrestads Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, A1a:107, urtima ting 12/8 1868, mål 2–32; urtima ting 4/9, mål 1–18; urtima ting 25/11 1868, mål 1–26; urtima ting 23/12 1868, mål 1, 30–32; ht 1868, mål 79; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, mål 57–62; LLA, Villands Häradsrätt, Dombok, A1a:210, vt 1866, mål 116–164.
- 66 LLA, Färs Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, A1a:191, vt 1869, Bil D; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil E, H, L och P.
- 67 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil F, J, M, Q och Y. Texterna är Kungliga förordningen den 1 augusti 1805 (alla fem); Kungliga resolutionen den 25 september 1675 (alla fem); Kungliga resolutionen den 3 januari 1683 (alla fem); Kungliga resolutionen den 17 september 1723 (alla fem); Kungliga resolutionen den 22 februari 1798 (alla fem); Kungliga brevet den 29 oktober 1781 (och så vidare; alla fem, varav tre i ”rätt” ordning); Rusttjänstordningen den 12 januari 1687 (alla fem); 1723 års adelsprivilegier (alla utom Bil Q); förordningen om skatteköp av kronohemman den 21 februari 1789 samt *K.M. Öpne Nådig Försäkran och Stadfästelse å Svenska och Finska Allmogens Fri- och Rätigheter* 4/4 1789 (alla utom Bil Q); 1809 års regeringsform (alla utom Bil M); Kunglig dom den 29 april 1812 (alla utom Bil F och J).
- 68 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1868.
- 69 LLA, Hovrätten över Skåne och Blekinge, Referentrotlar över vädjade mål, CVIIcb:13; LLA, Hovrätten över Skåne och Blekinge, Referentrotlar över vädjade mål, CVIIcb:14; LLA, Hovrätten över Skåne och Blekinge, Referentrotlar över besvär m fl mål, CVIIab:10 jämfört med inlagorna i de olika målen.
- 70 RA, Förteckning öfver revisionsakter 1861–1869 jämförd med själva akterna.
- 71 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:102, vt 1868, mål

122–149; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, ALa:194, st 1869, mål 104–158.

- 72 På grund av de ovan angivna problemen med att fastställa vilka gatehus och torp som tillhörde ett givet gods har jag endast räknat på hemmansarrendatorer här. De övriga personer som deltog i de olika skatteansökningarna (jfr tabell 1) utgörs antingen av husmän eller ”de andra”. Av Råbelöfs hemmansarrendatorer (Fjelkestads socken) deltog 17 arrendatorer av 24 från Fjelkestads by och sju av nio från Råby, men inga av nio från Råbelöf eller 17 från resten av socknen. Sammantaget deltog alltså 31 av 59 hemmansarrendatorer tillhörande godset. Av Barsebäcks hemmansarrendatorer deltog av Barsebäck bys 34 hemmansarrendatorer kanske så många som 20, av Hofferups sju hemmansarrendatorer deltog fem. Vid Barsebäck deltog alltså 28 av 41 hemmansarrendatorer i ansökningarna om skatteköp. Av Marsvinsholms hemmansarrendatorer i Skårby socken deltog sju av elva i Skårby, elva av 16 i Hunnestad, fem av sex i Gusnafva, nio av elva i resten av socken eller totalt 32 av 44 arrendatorer i en och samma ansökan. Marsvinsholm hade ytterligare två arrendatorer i Snårestads socken som inte deltog i ansökan, men inga i Balkåkra, där säteriet låg. Då Råbelöf, Barsebäck och Marsvinsholm inte hade några större jordegendomar i andra socknar deltog alltså över hälften av deras hemmansarrendatorer i ansökningarna. Av Krageholms hemmansarrendatorer i Söfvestad socken ansökte 21 av 24 i Söfvestad och 9 av 14 i Årsjö och en av dem i resten av Söfvestad socken om skatteköp, men ingen arrendator från Bjerresjö eller Hedeskoga socknar. Krageholm hade två arrendatorer i Hedeskoga socken och tio i Bjerresjö. Vid Krageholm deltog alltså 31 av 55 hemmansarrendatorer i skatteansökningarna. Möjligtvis deltog en del av godsets underlydande i skatteansökningen från Bjerresjö socken drygt två månader senare – det går dock inte att avgöra ur skatteansökningen. Av det Piperska fideikommisset Högstads tio arrendatorer i Borrie ansökte åtta av om skatteköp, liksom åtta av 14 i Stenby i Benestads socken, men av totalt 16 arrendatorer i Bromma, Högstads och Röddinge socknar deltog endast en, medan inga arrendatorer från Hörup, Tolånga, Stora Köpinge eller Öfraby deltog. Vid Högstad deltog alltså sammanlagt 17 av 38 hemmansarrendatorer i skatteansökningar. Till fideikommisset Högstad hörde godset Baldringe. Av Baldringes 18 arrendatorer deltog 16 i Baldringetorp i skatteansökningarna med den ende från Svartskylle, men inte en enda av de 11 arrendatorerna i Baldringe (by), eller sammanlagt 17 av 30 hemmansarrendatorer. I fallen Baldringe, Krageholm och Högstad slöt alltså över hälften av arrendatorerna i enskilda byar upp, medan andra arrendatorer under godset valde att avstå från att försöka skatteköpa sina arrendegårdar. Till dessa sex gods kan läggas att vid både Kristinehof och Björnstorp så kan många, kanske mer eller mindre alla, arrendatorer ha deltagit i ansökningarna om skatteköp. På grund av ansökningarnas utformning är det svårt att säga hur många av Kristinehofs underlydande som deltog, men pressen rapporterade i början av januari att ”samtlige frälsebönder med undantag af fyra” under egendomen hade ansökt om skatteköp. Se *Folkets Tidning* 5/1 1869; *Nya Cimbrishamnsbladet* 8/1 1869; *Skånska Telegrafén* 2/1 1869. Ansökningar från tre socknar, omfattande större delen av godsets jord innehav, diariefördes av landskontoret i Kristianstads län den 4 januari; säkerligen var de koordinerade av godsets underlydande, som enligt uppgift hade betalat Tullberg 500 riksdaler. Det kamerala materialet visar dock att uppgiften om att alla underlydande utom fyra deltagit i ansökningen är fel: Kristinehof hade ett stort antal arrendatorer i ytterligare ett halvdussin socknar. Till gods med hög

lokal uppslutning kan slutligen förmodligen även Björnstorp läggas. Två ansökningar om skatteköp av jord i Bonderup och Göddelöf som diariefördes den 30 januari 1869 av landskontoret i Malmöhus län riktade äganderättsanspråk mot nästan hela godsets jordinnehav. Tyvärr är det inte klart vilka eller hur många som deltog i denna ansökan, eller om det ens var godsets arrendatorer. Källor: Se *Källor till tabell 1 och 2*, längst bak i Appendix 2

- 73 Anökningarna från Röddinge 20/6 1868, Söfde 22/8 1868, Harlösa 26/9 1868, delar av Fogeltoftaansökningen 1/12 1868.
- 74 Ansökningar från Håstad 19/3 1868, Stehag 13/3 1868, Högestad 13/10 1868, Illstorp 31/10 1868.
- 75 Ansökningar från Västra Sallerup 28/12 1867, Borlunda 13/3 1868, Stehag 15/5 1868, Vanstad 26/9 1868, Stora Herrestad 13/10 1868 och Vanstad 21/1 1869. Därtill finns det delar av andra ansökningar (Fjelkestad 28/3 1866, Röddinge 20/6 1868, Baldringe 20/7 1868, Fogeltofta 1/12 1868) där samma mönster upprepas, även om andra byar i samma ansökning hamnar i någon av de andra grupperna
- 76 Endast i en av ansökningarna, den från Benestad 18/7 1868, var samtliga undertecknande arrendatorer.
- 77 Slutsatsen bygger på samtliga gods vars godsherrar stämdes under rörelsen i de häradsrätter som jag inventerat. Endast hemmansarrendatorer har använts för beräkningarna nedan. I en stämning som gällde jord under Baldringe deltog alla Baldringetorps 18 arrendatorer, tillsammans med den ende hemmansarrendatorn från Svartskylle och två av de elva arrendatorerna i Baldringe (by). I en stämning som gällde jord under Barsebäck deltog 22 arrendatorer av 34 från Barsebäck och fem av sju från Hofterup. I en stämning som gällde jord under Eriksdal deltog 44 personer. Eriksdal hade inga åbor, husmän eller torpare. I en stämning som gällde jord under Krageholm deltog 81 personer. Hur många av dessa som var arrendatorer till godset går inte alltid att avgöra, då många deltagare endast skrev under stämningen med sina namn, inte namn och bostad. En jämförelse med namnen på stämningen och mantalslängden ger vid handen att som mest deltog 16 av godsets 24 hemmansarrendatorer i Söfvestad by och 13 av 14 Årsjö by i stämningen, men sannolikt ingen av godsets övriga arrendatorer (alla orter som nämns på stämningen ligger i Söfverstads socken). I en stämning som gällde jord under Ellinge deltog 51 personer. Kanske så många som elva av 17 av godsets arrendatorer i Kastberga by deltog, ingen i Grydby. I tre stämningar som gällde jord under Högestad deltog 13 personer. Av godsets hemmansarrendatorer deltog fyra av tio från Borrie och sex av sex i Bromma i stämningarna. Ingen av godset övriga 22 hemmansarrendatorer deltog. I en stämning som gällde jord under Rönneholm deltog ialles 54 personer, varav kanske så många som 14 var arrendatorer till godset (det går inte alltid att avgöra, då många deltagare endast skrev under stämningen med sina namn, inte namn och bostad). Rönneholm hade 27 hemmansarrendatorer i Stehags socken och kanske ytterligare några i Höörs och Munkarps socknar. För källor se not 28, kapitel 3, not 34, kapitel 3 ovan samt *Källor till tabell 1 och 2*, längst bak i Appendix 2.
- 78 LLA, Onsjö häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, Ål:194, st 1869, mål 162, Bil J.
- 79 *Sveriges Tidning* 16/1 1869.
- 80 Magnus Olofsson 2003, s. 41–42.
- 81 *Ystads Tidning* 25/3 1869; *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kam-maren. Andra Bandet*, Stockholm 1869, s. 291.

- 82 Samuel von Troil 1884, s. 201–210; LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, A1a:146, von Troils brev till Civildepartementet 18/7 1868 och von Troils brev till Civildepartementet 28/8 1868. Se även Sven Rosenberg 1931, s. 106; Birger Schöldström 1883, s. 230 samt *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1869. Andra kammaren. Första bandet, 1869*, s. 69, 72–73 för samtida överhetspersoner som hade svårt att se de vanliga deltagarna som subjekt. Så var det också under frälsebonderörelsen. Se Staffan Smedberg 1972, s. 81–83. Efter revolten 1811 satte myndigheterna fokus på att hitta och döma just anstiftarna, de övriga deltagarna såg man som mer eller mindre förledda av dessa. Se Magnus Olofsson 2003, s. 28–29 och not 288. Bilden var etablerad redan under 1600-talet. Se Peter Englund, *Det hotade huset: Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*, Stockholm 1989, s. 98–99, 198–199.
- 83 *Öresunds-Posten* 4/3 1869.
- 84 För mer eller mindre väl underbyggda uppgifter om Mätta Mårtensdotters roll i rörelsen se *Dagens Nyheter* 5/3 1869; *Folkets Tidning* 2/2 1869; *Göteborgs-Posten* 19/2 1869; *Malmö Handels- och Sjöfarts-Tidning* 21/5 1869; *Nya Kristianstadsbladet* 1/8 1868 och 3/3 1869; *Snällposten* 25/7 1868; *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kammaren. Första Bandet, 1869*, s. 72–73; LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:103, st 1869, mål 109, Per Isaksson i Bromma och Salomon Nilsson i Brommas vittnesmål; LLA, Onsjö häradsrätt, Konkursprotokoll AIVb:1, urtima ting 12/3 1869, mål 4, Hanna Persdotter i Kastbergas vittnesmål, kontrakten, Bil H, N och T. För denna märkvärdiga kvinna, se även Henning Isberg & Axel Odéen 1978, s. 80–85; Birgitta Olsson 2004, s. 19–20, 26–27.
- 85 LUB, Pär Nilsson i Espö, efterlämnade papper 1, I:a, dagboksanteckning 17/2, 19/2 1869.
- 86 Under rättegången företrädde godsets underlydande av Sven Larsson och Hans Persson från Fjelkestad. Petitionen skrevs i Sven Larssons namn, och han var den ende av godsets underlydande som vräktes: allting pekar på att han ledde jordägarerättsstriderna vid Råbelöf. Enligt *Nya Kristianstadsbladet* ska Tullberg ha ”besökt Fjelkestad och i väsentlig mån medverkat till arrendatorernas uppträdande”, något som dock åborna där förnekade: Tullberg hade dykt upp först efter att Kennedy hade stämt dem. Senare framställdes Tullberg i pressen som den som fått de underlydande att lägga ned arbetet, men om så var fallet har inte gått att avgöra. Hans roll i Råbelöfskriget är oklar. Se LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:210, vt 1866, mål 116–149; *Göteborgs-Posten* 19/2 1869; *Nya Kristianstadsbladet* 7/2, 17/2, 21/3 och 15/8 1866, 5/10 1867 och 5/12 1868. *Ystads Tidning* 21/8 1868 innehåller ett kort brev som uppges vara skrivet av ett par bönder från Fjelkestad: de säger att Tullberg ”Inbillat” dem att de kunde få skatteköpa sina hemman, men det framgår inte om han inledde konflikten.
- 87 *Dagens Nyheter* 17/2 1869.
- 88 *Dagens Nyheter* 27/2 1869; *Nya Kristianstadsbladet* 24/4 1869; *Ystads Tidning* 6/11 1868; LLA, Kristianstads läns landskansli, Allmänna protokoll A och B mfl protokoll, AIIc:19, Förhöret av Johannes Andersson 25/2 1869; LLA, Malmöhus läns landskansli arkiv, AIIa:74, Resolutionsprotokoll 22/2 1869; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:405, Malmqvists rapport till von Troil 12/8 1868; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Konkursprotokoll, AIVa:1, 12/3 1869, mål 4 inklusive Bil DA och N; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:194, ht 1869, mål 137.

- 89 För Johannes Andersson i Skäggetorp se LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:102, vt 1868, mål 74–110, 122–149; st 1868, mål 81; ht 1868, mål 69; LLA, Herrestads Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, urtima ting 12/8 1868, mål 2–32; för Jöns Rosvall se LLA, Herrestads Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, urtima ting 11/9 1868, mål 1–49; urtima ting 25/11 1868, mål 1–26; ht 1868, mål 1–49, 110–127; urtima ting 23/12 1868, mål 1–33; LLA, Herrestads Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, urtima ting 4/1 1869, mål 2–19; vt 1869, mål 48–52, 56–63; för Tullberg se LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, ht 1869, mål 116–119, 121–122. Se även *Dagens Nyheter* 2/3 1869. För mål där deltagarna representerade sig själva se LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, mål 110–128; för Nils Olsson i Sjöbo se LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:189, extra ting 28/8 1868, mål 1–29; LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:189, extra ting 16/9 1868, mål 1–35; extra ting 13/10 1868, mål 2–41; LLA, Färs Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting AlA:190, ht 1868, 137–161, 313–346; för drängen Nils Andersson i Hylleslöf se LLA, Färs Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting AlA:191, särskilt ting 17/2 1869, mål 1–3; för Nils Olsson i Kärrstorp i Stehags socken se LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting AlA:102, st 1868, mål 84, 86–87; ht 1868, 65–67; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting AlA:103, st 1869, mål 73–98; för Jeppa Persson i Kastberga se LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting AlA:103, vt 1869, mål 143–191, 197–198; för Nils Andersson i Östra Espinge se LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting AlA:103, ht 1869, mål 57–64; Sven Larsson i Fjelkestad se LLA, Villands Häradsrätt, Dombok, AlA:210, vt 1866, för mål 116–164; för Lars Jönsson i Öslöf se LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting AlA:194, st 1869, mål 104–158. Av dessa bodde Nils Ossoon, Nils Andersson i Hylleslöf, Jeppa Persson, Sven Larsson, Lars Jönsson i samma härad som där rättegångarna hölls, Nils Olssons i en grannsocken till det härad där rättegångarna hölls, och Nils Andersson i Östra Espinge lite längre bort.
- 90 Samuel von Troil 1884, s. 203; Jfr *Snällposten* 25/7 1868.
- 91 *Sveriges Tidning* 2/11 1868.
- 92 Louis de Geer, *Minnen*, Stockholm 1892, s. 82; Otto Lindberg, *Landsstaten i Malmöhus och Kristianstads län 1719–1917*, Malmö 1919, s. 145.
- 93 *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1869. Andra kammaren. Första bandet*, 1869, s. 95.
- 94 För samarbetet runt *National Regerigen* se *Dagens Nyheter* 17/2 1869; LLA, Malmöhus läns landskanslis arkiv, Resolutionsprotokoll, AIIa:74, 22/2 1869; NM, Nils Rudolf Munck af Rosenschölds handlingar, Brev från Munck af Rosenschöld till Salomon Nilsson 26/11 1868; Brev från Munck af Rosenschöld till Salomon Nilsson 7/12 1868. För namninsamlingen se *Malmö Handels- och Sjöfarts-Tidning* 19/2 1869; NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter från Skårby och Hunnestad 7/1 1869, Hedeskoga 7/1 1869 och Stora Herrestad 8/1 1869; Fullmakt från Andrarum 11/1 1869; Fullmakter från Söfvestad och Årsjö 5/1 1869, Bjerresjö 7/1 1869 och Hvitaby socken odaterad; Fullmakter Ilstorps socken 13/1 1869, Söfde socken 13/1 1869 och Skartofta ”socken” (någon sådan fanns inte, Skartofta låg i Öveds socken) 1/2 1869 är alla mer eller mindre identiska. Därtill finns NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakt från Andrarum 6/2 1869; Fullmakt från Borlunda och Västra Sallerup socknar 31/12 1868; Fullmakt från Womb 8/1 1869; Fullmakt från Andrarum 11/1 1869; Fullmakter

från "Andrarum och öfrige Skånes socknar" 11/1 1869 och "Andrarum och öfrige Skånes socknar" 11/1 1869 (två fullmakter med samma innehåll); Fullmakter från Borrie och Stora Herrestad socknar "i januari" 1869; ingen ort "i januari" 1869; ingen ort "i januari" 1869; ingen ort "i januari" 1869 (fyra fullmakter med samma innehåll); Fullmakt från Skarhult socken 26/1 1869. För deputationernas sammansättning, se nedan, not 167, kapitel 4 och not 168, kapitel 4.

4. Deltagarnas konfliktrepertoar

- 1 Torun Hedlund-Nyström, *Svenska kriser och internationella konjunkturer: En studie av det ekonomiska läget i Sverige under 1850- och 1860-talen med särskild hänsyn till de internationella konjunkturerna*, Lund 1970, s. 56–63, 102–109; Rolf Karlbom 1967, s. 226–227, 232–236, 242–248, 256–258; Bunny Ragnerstam, *Arbetare i rörelse: Historisk krönika. Andra bandet*, 1987, s. 144–250.
- 2 Charles Tilly, "How to Detect, Describe, and Explain Repertoires of Contention", opublicerad seminarietext, New School for Social Research 1992, s. 7; Charles Tilly 1995, s. 39–44, 380–381.
- 3 Charles Tilly 1995, s. 45–46, 346–352, 352. Jfr med George Rudé 1964, s. 4–6.
- 4 Charles Tilly 1995, s. 16, 41, 48, 340, 350–351, 365–367, 383.
- 5 Sidney Tarrow 1998, s. 43–53.
- 6 Robert Darnton, *Pornografi och revolution: Förbudna bästsäljare i det förrevolutionära Frankrike*, Stockholm 1995.
- 7 Charles Tilly 1992, s. 3–4; Charles Tilly 1995, s. 38, 46–47, 353–354.
- 8 Se dock Eva Österbergs "spektrum av handlingsalternativ" från 1989, s. 87–89 och not 43, Harald Gustafssons "repertoire of forms of actions" från 1994, s. 105–107, 149–153 och Karin Sennefeldts "protestrepertoar" från 2001, s. 232–236 och 293, 305, 311.
- 9 Katarina Andersson, "Making Politics in the Streets: Political Rituals and Rhetoric in 1860s Sweden", opublicerad avhandling, European University Institute, Department of History and Civilisation, Florens 2004 diskuterar de offentliga manifestationernas roll för den kämpande liberalismen under 1860-talets första hälft; Torkel Jansson, *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfyllt tomrum eller sammanslutningsformer och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870*, Stockholm 1985 är den som satt associationerna på kartan; Kurt Johansson, Eric Johansson, Björn Meidal & Jan Stenkvist 1987 skildrar förtjänstfullt ett par samtida radikaler och den politiska värld de verkade i; C E Nordenskjöld, "Några notiser om folkmötesrörelsen", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1936 diskuterar folkmötena; Gunnar Wallin 1961, s. 124–179 innehåller den kanske bästa diskussionen av Sveriges politiska liv under 1860-talet som skrivits.
- 10 Åke Abrahamsson 1990; Jane Cederqvist 1980; Rolf Karlbom 1967; Bunny Ragnerstam 1987.
- 11 Jfr dessa resonemang med Harald Gustafsson 1994, s. 105–107.
- 12 Jfr Charles Tilly 1995; Eva Österberg 1989, s. 88.
- 13 Göran Inger, *Svensk rättshistoria*, Malmö 1986, s. 157, 231–232. 1823 års regler för val av nämndemän tycks ha överlevt den stora kommunalreformen 1862, där den berömda fyrkskalan infördes. Först 19/6 1872 kom en lag som harmoniserade nämndemanna-valet med det nya röstsystemet; därefter valdes nämndemän av alla kommunalt röstberättigade. Se Göran Inger 1986, s. 232; Jfr Wilhelm Uppström, *Öfversigt af den svenska processens historia: Efter uppdrag af nya lagberedningen*, Stockholm 1884, s. 161–162.

- 14 Jan Eric Almquist, *Svensk rätts historia I. Processrättens historia*, Stockholm 1975, s. 8, 17, 6–27; Göran Inger 1986, s. 233; Kjell Åke Modéer, *Skånska advokater: Från prokuratorer till advokater*, Lund 1992, s. 61.
- 15 Det förekom att deltagare använde rättssystemet för att kräva tillbaka ägodelar som belagts med kvarstad eller drivits in för att täcka skulder, för att göra invändningar mot husesyner, för att kräva ersättning för ökade arrenden eller för grödor sådda på hemman de sedermera vräkts från, för att pröva om de vräkts på ett olaga sätt samt för att oegentligheter ska ha ägt rum i samband med vräkningar eller utmätningar. Skulder: LLA, Färs häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:193, ht 1869, mål 59 (en bonde, som kräver 622 rdr av Liedberg); LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:102, st 1868, mål 81–82 samt vt 1868, mål 70–86 (18 underlydande till Hamilton från Barsebäck och Hofterup som stämmer honom, hans förvaltare, kronofogden Everlöf m fl för orätt uttagande av fordringar och djurplågeri och kräver tillbaka pengar och kreatur med ränta); Husesyner: LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:102, st 1868, mål 126–131 (sex underlydande till Ellinge stämmer kronolänsman Everlöf); Ersättning arrenden: LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:103, ht 1869, mål 7 (en bonde mot Hamilton); Ersättning grödor: LLA, Herrestads häradsrätt, Dombok, AlA:107, ht 1868, mål 90 (käranden en arbetskarl, svarande Sylvan); LLA, Herrestads Häradsrätt, Dombok, AlA:108, vt 1869, mål 52; Olaga vräkning: LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:103, ht 1868, mål 119 (en bonde mot bland annat Dücker och kronofogde Everlöf); Oegentligheter vräkningar; LLA, Färs häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:191, vt 1869, mål 300 och LLA, Färs häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:192, st 1869, mål 182 (fd arrendator kräver att få tillbaka torv, ett svintråg med mera; annan arrendator kräver få tillbaka ett får som inte ska ha tagits i mät på korrekt sätt); LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:102, vt 1868, mål 183 och 184 (två åbor, ogillande av utmätning, mot Dücker och kronofogden Everlöf).
- 16 Se nedan s. 205–207.
- 17 Se LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:189, extra ting 28/8 1868, mål 1–29; extra ting 16/9 1868, mål 3–7; extra ting 13/10 1868, mål 3, 8–41; LLA, Färs Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AlA:191, särskilt ting 17/2 1869, mål 1–3; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:102, vt 1868, mål 74–110; st 1868, mål 83–87; LLA, Herrestads Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, urtima ting 12/8 1868, mål 2–32; urtima ting 4/9 1868, mål 1–18; urtima ting 25/11 1868, mål 1–26; urtima ting 23/12 1868, mål 1, 30–32; ht 1868, mål 79; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, mål 57–62; LLA, Villands Häradsrätt, Dombok, AlA:210, mål 116–164.
- 18 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:102, vt 1868, mål 122–149; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, mål 143–191, 197–198; ht 1869, mål 117–120; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, mål 48–51, 56.
- 19 Se ovan not 14, kapitel 2 (för Sörby) och not 30, kapitel 2 (för Össjö).
- 20 LLA, Kristianstads läns landskontor, Supplikdiarium, BII:41.
- 21 "Kunglig majestäts befallningshavare" i *Nordisk Familjebok, Konversationslexikon och realencyklopedi. Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga, Band 15*, 1911, Th Rabenius, *Handbok i Sveriges gällande förvaltningsrätt. III. Finans-förvaltningen*, Uppsala 1873, s.

- 19–27; Erik Schalling, "Från Karl XII:s död till närvarande tid (1718–1939)", *Kammarkollegiets historia*, Stockholm 1941, s. 378–381.
- 22 Några exempel får här räcka som illustration. I ansökningen från Vanstad den 26/9 1868 ville en Åke Andersson skatteköpa Vanstad no 17, 29 och 35; av dessa var no 17 ett skattehemman med fyra ägare och de två andra tillhörde kyrkan. Jöns Nilsson försökte samtidigt skatteköpa Vanstad no 9, som förvisso var ett frälsehemman, men som hade sålts och nu ägdes av inte mindre än 21 personer. Se LLA, Malmöhus läns landskontor, Supplikdiarium, BIIa:47; jfr med LLA, Häradsskrivaren i Frost och Färs härader, FIb:147. I en ansökan från Herrestad härad försökte ett antal personer skatteköpa jord som tillhörde plattgårdarna Carlsfält och Fredriksberg. LLA, Malmöhus läns landskontor, Supplikdiarium, BIIa:47; jfr med LLA, Häradsskrivaren i Herrestad och Ljunits fögderi, FIa:44. I Herrestad försökte sju personer skatteköpa hemmanen no 11 till 17, som brukades under säteriet. I Ilstorp försökte en Knut Nilsson till och med skatteköpa sitt eget skattehemman! LLA, Malmöhus läns landskontor, Supplikdiarium, BIIa:47; jfr med Häradsskrivaren i Frosta och Färs fögderi, FIb:107. Till detta kan läggas att många arrendatorer sökte skatteköpa hela jordebokshemman som var delade på två eller flera arrendegårdar utan att den andre arrendatorn deltog, något som knappast kan ha varit bra för grannsämjan.
 - 23 Ingen av de berörda instanserna tycks ha gjort någon egentlig undersökning av de ansökta hemmanens jordnatur. Jag har inte närmare synat landskontorets utslag. Ur diarierna framgår dock att de flesta skatteansökningarna, framför allt efter maj 1868, rutinmässigt avslogs utan någon vidare utredning med att sökandena inte anfört några giltiga skäl för sin skatteansökan. Se LLA, Kristianstads läns landskontor, BII:38; LLA, Kristianstads läns landskontor, Supplikdiarium, BII:39; LLA, Kristianstads läns landskontor, Supplikdiarium, BII:40; LLA, Kristianstads läns landskontor, Supplikdiarium, BII:41; LLA, Malmöhus läns landskontor, Supplikdiarium, BIIa:46; LLA, Malmöhus läns landskontor, Supplikdiarium, BIIa:47; Malmöhus läns landskontor, Supplikdiarium, BIIa:48. Inte heller har Kammarkollegiets eller Finansdepartementets utslag undersökts. von Troil gick ut med de senare som allmänna kungörelser – de lästes alltså upp i länets kyrkor – och de finns tillgängliga i LUB, Kungörelser i Malmöhus län, där kungörelserna no 20, 56, 90, 132 och 221 år 1869 visar att både Kammarkollegiet och Finansdepartementet avslag skatteansökningarna.
 - 24 Se Rolf Karlbom 1967; Jane Cederkvist 1980.
 - 25 Rolf Karlbom, *Från Kopparbergprivilegierna till Åkarpslagen: Rättshistoriska studier rörande bestraffningen av arbetsvägran och strejker*, Göteborg 1979, s. 72–75, 79, 96–97, 103, 109–111. Jfr Lars Frendel, Jan af Geijerstam & Johan Söderberg 1987, s. 22–30; Enoch Ingers 1948, s. 323–326; Staffan Smedberg 1972, s. 108–112, 160.
 - 26 Magnus Olofsson 2003, s. 48–50.
 - 27 Från Finland är dock dagsverkesvägran känd från 1630-, 1650- och 1680-talen, se Kimmo Katajala 2004b, s. 168, 170–171, 174. Även under de oroliga åren 1772–1774 lade finska frälsebönder ned arbetet, se Kimmo Katajala 2004a, s. 212–218.
 - 28 Nils Bruzelius, *Allmogelivet i Ingelstads härad i Skåne*, Lund 1976 [1876], s. 127, 130–131; Carl-Johan Gadd 2000, 104–108; Mats Morell, *Det svenska jordbrukets historia: Jordbruket i industrisambället 1870–1945*, 2001, s. 63–64; Mats Olsson & Inge Svensson 1999, "Indelt hoveri – tegskifte som arbetsorganisation på skånska gods", *Scandia* 1999:2, s. 216. Se även Se LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AIa:210, vt 1866, mål 116 som innehåller kontrakt från Råbelöf; LLA, Herrestads

- häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, urtima ting 7/9, 12/8 och 25/11 1868 som innehåller kontrakt från Asmäsa, Krageholm, Högestad och Stora Herrstad gods; LLA, Färs häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:191, vt 1869 som innehåller kontrakt från Eriksdal; LLA, Albo häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:178, vt 1869 som innehåller kontrakt från Kristinehof.
- 29 Jane Cederkvist 1980, s. 14.
 - 30 Staffan Smedberg 1972, s. 108–112, 160–163.
 - 31 Se *Källor till tabell 1 och 2* i slutet av Appendix 2 samt *Nya Kristianstadsbladet* 26/6 och 25/7 1868; *Ystads Tidning* 21/8 1868; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:408 Malmqvist rapport till Eskilsson 21/7 1868 och Malmqvists rapport till Eskilsson 27/11 1868.
 - 32 LLA, Färs Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AlA:189, extra ting 28/8 1868, mål 1–29; extra ting 16/9 1868, mål 1–34; extra ting 13/10 1868, mål 3–41; LLA, Färs Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AlA:190, ht 1868, mål 137–161; LLA, Färs Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AlA:191, särskilt ting 17/2, mål 1–3; vt 1869, mål 17–18, 50; LLA, Färs Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AlA:192, st 1869, mål 27, 238, 242, 252; LLA, Färs Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AlA:193, vt 1869, mål 58, 256, 276, 374; LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:102, vt 1868, mål 74–110, 205–223, 229–231; st 1868, mål 61–72, 75–80, 83–87; vt 1868, mål 65–67, 184–186; urtima ting 12/8 1868, mål 2–32; LLA, Herrestads Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, urtima ting 4/9 1868, mål 1–49; ht 1868, mål 1–49, 79, 108, 110–127; urtima ting 25/11 1868, mål 1–26; urtima ting 23/12 1868, mål 1, 3–15, 17–27, 30–33; LLA, Herrestads Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, urtima ting 4/1 1869, mål 2–4, 12–19; vt 1869, mål 57–62, 65–69; LLA, Ingelstads häradsrätt, Domböcker AlA:168, st 1868, mål 218–226; LLA, Ingelstads häradsrätt, Domböcker AlA:169, urtima ting 5/9 1868, mål 2–9; LLA, Villands Häradsrätt, Dombok, AlA:210, mål 116–164.
 - 33 *Fäderneslandet* 23/1 1869.
 - 34 James Scott 1985, s. 29.
 - 35 James Scott 1985, s. 290.
 - 36 James Scott 1985, s. 295.
 - 37 James Scott 1985, s. 28–37.
 - 38 Douglas Hay, "Poaching and the Game Laws on Cannock Chase", *Albion's Fatal Tree*, London 1975b; Edward Thompson 1975b.
 - 39 Kerstin Sundberg 2001, s. 98–99. Jfr Pär Jonsson, *Finntorparna i Mängen: Jord, människor och rättsuppfattning i förproletär bergslagsmiljö*, Landskrona 1989, s. 211–212.
 - 40 Martin Linde, *Statsmakt och bondemotstånd: Allmoges och överhet under stora nordiska kriget*, Uppsala 2000; Nils-Erik Villstrand, *Anpassning eller protest: Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*, Åbo 1992; se också Eva Österberg, "Alternativa protester i det gamla bondesamhället", *Tvårsnitt* 1984:1 och Eva Österberg 1989, s. 87–89 samt Karin Sennefelt 2001, s. 21 och not 31.
 - 41 Anders Florén 1987, s. 62–63, 81–138; Anders Thoré, *Akadembondens plikt, universitetets rätt: Feodala produktionsförhållanden vid Uppsala universitets gods 1650–1790*, Uppsala 2001, s. 19–21, 105–107, 147–150.
 - 42 Per Eliasson, *Skog, makt och människor: En miljöhistoria om svensk skog 1800–1875*, Stockholm 2002, s. 263–269; Pär Jonsson 1989, s. 192–194; Birgit Petersson, "Den farliga underklassen": *Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*, Stockholm

- 1983, s. 92, 121; Kerstin Sundberg, *Resurser och sociala konflikter: Studier av ett lokalsamhälle i förändring 1600–1800: Österhaninge och Västerhaninge socknar*, Lund 1993, s. 123–131, 142–149; Jan Sundin, *För gud, staten och folket: Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Stockholm 1992, s. 359–383.
- 43 Kerstin Sundberg 1993, s. 142–149.
- 44 Kerstin Sundberg 2000, s. 226–246, 251–254.
- 45 Per Eliasson 2002, s. 312.
- 46 LLA, Albo häradsrättsarkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:175, vt 1868, mål 35; LLA, Albo häradsrättsarkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:176, st 1868, mål 37–40, 43; LLA, Albo häradsrättsarkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:177, ht 1868, mål 15, 33, 53; LLA, Albo häradsrättsarkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:178, vt 1869, mål 6, 8, 15; LLA, Färs häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:192, st 1869, mål 212; LLA, Färs häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:193, ht 1869, mål 315. Se även LLA, Färs häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:191, vt 1869, mål 303 samt LLA, Herrestads häradsrätt, Dombok, AlA:107, vt 1868, mål 52 för ytterligare ett par fall med godsallmoge inblandad, men som inte heller har med Tullbergska rörelsen att göra.
- 47 Se Birgit Petersson 1983, s. 56, 58, 62, 68; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:715, mål 9, inlaga daterad 30/12 1872 och RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:716, mål 18, utdrag ur Norra Åsbo häradsrätts dombok. Se också Pär Skåntorp u.å, s. 71 där det framgår att Tullberg stämt Carl Wendt på Gustavsborg för olovlig skogsavverkning (!). Sven Larsson påstod i sin petition till kungen (*Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866) att konflikten mellan Råbelöfs arrendatorer och Kennedy hade utlösts av att den förre hade krävt att de skulle hugga ned en kronoskog, men sammanhanget sätter vissa frågetecken kring den berättelsen – arrendatorerna påstod alltså inför kungen att de på ett sätt stred för hans sak.
- 48 *Skånska Telegraf*en 16/12 1868. *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* klippte artikeln rakt av 21/12 1868.
- 49 *Fäderneslandet* 22/12 1868.
- 50 LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, AlA:147, von Troils rapport till Civildepartementet 9/1 1869.
- 51 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:408, Witthoffs rapport till landshövdingen 22/9 1868.
- 52 LLA, Färs Häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:191, vt 1869, 13/3 och 15/4 1869. Ola erkände utan omsvep och bötfälldes, men till kronan då skogen var en kronoskog och inte tillhörde Söfdeborg som stämningen gjorde gällande. För Snogarp se LLA, Malmöhus läns landskontor, Supplikdiarium, BIIA:47. För Ola Håkansson se LLA, Häradsrättskrivaren i Herrestad och Ljunits fögderi, FlA:44, mantalslängder.
- 53 Då Albo häradsrätt även innehåller en anseelig mängd mål om skogsåverkan på Kristinehofs egendom (se ovan), vilket inte funnits i varken Färs eller Herrestads häradsrättsarkiv, väcks frågan om Kristinehof var ett gods där utbrett vardagligt motstånd ägde rum. För tjuvskytet se LLA, Albo häradsrättsarkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:175, vt 1868, mål 12; LLA, Albo häradsrättsarkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:176, st 1868, mål 15, 33, 34; LLA, Albo häradsrättsarkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:177, ht 1868, mål 32; LLA, Albo häradsrättsarkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:178, vt 1869, mål 79.
- 54 LLA Skabersjö godsarkiv Ar, arkivöversikt.

- 55 Pär Jonsson 1989, s. 192–193; Birgit Petersson 1983, s. 121; Jan Sundin 1992, s. 282–383.
- 56 Douglas Hay 1975b, s. 247. Jfr med Edward Thompson 1975b, s. 103–104.
- 57 *Fäderneslandet* 22/12 1868.
- 58 John Archer, "*By a Flash and a Scare*": *Arson, Animal Maiming, and Poaching in East Anglia 1815–1870*, Oxford 1990, s. 6, 223; Douglas Hay 1975b, s. 200–208, 228–229. Edward Thompson 1975b, s. 157–162. Jfr Birgit Petersson 1983, s. 121.
- 59 John Archer 1990, s. 4–5, 15–16, 222–223.
- 60 James Scott 1990, s. 188.
- 61 LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:103, vt 1869, mål 114–116 samt Bil Bråk och Skada. Jöns Andersson och Nils Mårtensson hade bägge deltagit i arbetsnedläggelsen vid Ellinge i början av året, och dömts att fränflytta sina hemman, se LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:102, st 1868, mål 84 och 86.
- 62 LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:103, vt 1869, mål 114–116. Notera att jag inte har följt upp målen, men jag utgår från att anklagelserna inte tagits ur luften. Se också LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:412, Dückers rapport till kronolänsman Almström 12/8 1868.
- 63 *Ystads Tidning* 16/10 1868. I den senare rättegången hävdade drängen att hans far ägde jorden. LLA, Herrestads häradsrätt, Dombok, AlA:107, ht 1868, Bil Y 71. Se också LLA, Herrestads häradsrätt, Dombok, AlA:108, ht 1869, mål 10 för en torpare, förmodligen underlydande Högestad som ska ha låtit två kor och tre får med lamm beta på Herrestads ågor under sommaren.
- 64 LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:102, st 1868, mål 83, 84 och 86 samt LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:412, Kronofogde Everlöfs rapport till landshövdingämbetet 14/4 1869 samt Kronofogde Everlöfs rapport till landshövdingämbetet ??/8 1869.
- 65 LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:103, vt 1868, 21/10 1868.
- 66 Avskrift av densamma i LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:412. Bara några dagar senare skulle dock Dücker be om att den förnyade vräkningen skulle inställas, se LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:410, Dückers skrivelse till landshövdingämbetet. Tyvärr framgår det inte om detta beror på att Persson och Andersson flyttat självmant eller om en förlikning av något slag hade kommit tillstånd. Se dock LLA, Härads-skrivaren i Rönneberga, Onsjö och Harjagers fögderis arkiv, FlA:113, mantalslängder för Västra Sallerup socken 1870, där alla tre är strukna ur längden med orden "vräkt från hemmanet".
- 67 LLA, Färs Häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:190, ht 1868, extrating 2/1 1869, Witthoffs rapport om vräkningen av Christian Andersson; hans fru fick stanna med ett sjukt barn i gårdens undantagsstuga tills vidare. LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:408, Eskilssons rapport till von Troil 4/11 1868, hos åbon Per Nilsson i Baldringetorp no 16 var hustrun sjuk och stadsläkaren doktor Malmgren intygade att hon inte kunde flyttas utan fara för sitt liv. Hon fick stanna i ett rum, medan resten av huset tömdes. LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:413, Möllers rapport 18/3 1869, varvid två hustrur med var sitt sjukt barn fick stanna kvar tills vidare.
- 68 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:412, Dückers rapport till kronofogde Almström 12/8 1868.

- 69 LLA, Kristianstad läns landskansli, Brevkoncept, A1:144, Leths rapport till Wachtmeister 28/1 och 30/1 1869. Se också *Dagens Nyheter* 25/1 och 13/2 1869; *Fäderneslandet* 27/1 och 3/2 1869; *Skånska Telegraf* 23/1 1869; *Öresunds-Posten* 13/2 1869.
- 70 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:408, Witthoffs rapport till landshövdingämbetet 16/11 1868. Se också *Fäderneslandet* 21/11 1868, *Folkets Tidning* 27/11 1868, *Nya Kristianstadsbladet* 30/11 1868, *Öresunds-Posten* 26/11 och 8/12 1868. I rättegångsmaterialet har jag hittat ytterligare ett antal fall med före detta arrendatorer som antingen vägrat avflytta från hemman eller flyttat in efter att ha blivit vräkta som inte hade med Tullbergiska rörelsen att göra, men som visar att det förekom att arrendatorer vägrade avflytta från sina hemman även i andra sammanhang. Se LLA, Albo häradsrättsarkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:178, vt 1869, mål 75; LLA, Albo häradsrättsarkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:180, st 1869, mål 46; LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:210, st 1866, mål 97 och ht 1866, mål 20.
- 71 LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:210, ht 1866, mål 20.
- 72 *Dagens Nyheter* 25/1 och 13/2 1869; *Fäderneslandet* 3/2 1869; *Skånska Telegraf* 23/1 1869; *Öresunds-Posten* 13/2 1869; LLA, Färs Häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:190, extrating 2/1 1869, Witthoffs rapport om vräkningen av Christian Andersson; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:408, Witthoffs rapport till von Troil 9/11 1868; Eskilssons rapport till von Troil 4/11 1868; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:412, Everlöfs rapport 16/4 1869.
- 73 von Troil uppgav i sin femårsrapport från 1870 att 20 till 30 personer hade vräkts till följd av rörelsen. Därtill hade många arrendatorer blivit av med sina hemman då de inte fick förnyade kontrakt. Se *Bidrag till Sveriges officiella statistik. H). Kungl. Maj:t:s Befällingshafvandes femårsberättelser. Ny följd III. Jemte sammandrag för åren 1866–1870*, 1873, s. 3. En genomgång av kronofogdarna och kronolänsmännens rapporter visar att von Troils skattning var något för låg. Minst 41 arrendatorer, varav fyra från Kristianstads län, vräktes mellan hösten 1868 och sommaren 1869 för kontraktsbrott begångna i samband med Tullbergiska rörelsen. De arrenderade hemman under Baldringe (en vräkt från Baldringe 2/11 1868), Barsebäck (två vräkta i mitten av mars 1868), Ellinge (två vräkta från Stora Kastberga och en från Grydby 14/4 1869), Hjularöd (fyra vräkta från Harlösa 4/8 1869), Högestad (en vräkt från Borrie 9/10 1868, en vräkt från Borrie 3/11 1868, två vräkta från Ingvartorp 7/11 1868, fyra vräkta från Stenby 21/1 1869), Marsvinsholm (en vräkt från Hunnestad 22/2 1869), Ruutshbo (en vräkt från Teddyhill 23/2 1869), Rönneholm (åtta från Stehags socken vräkta 16/4 1869), Snogeholm med Eriksdal (tolv vräkta 16/3 och 17/3 1869) och Söfdeborg (en vräkt från Frihult 7/11 1868). Därtill kan läggas ett par vräkningar under Råbelöfskriget (en vräkt från Fjälkestad 16/3 1866 och en från Råby i slutet av april 1866). Se *Dagens Nyheter* 18/12 och 21/12 1868, 25/1, 26/1, 27/1, 3/2, 6/3 och 25/3 1869; *Folkets Tidning* 3/11 och 27/11 1868, 16/3, 20/4, 23/4 och 4/5 1869; *Fäderneslandet* 21/11, 19/12 och 22/12 1868, 27/1, 3/2 och 28/8 1869; *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 21/12, 4/11 och 10/11 1868; *Nationala Regeringen* 23/12 1868 och 31/1 1869; *Nya Kristianstadsbladet* 21/3 och 28/4 1866, 30/11 och 21/12 1868, 27/1 och 1/5 1869; *Malmö Handels- och Sjöfarts-Tidning* 2/2 och 5/3 1869; *Skånska Telegraf* 31/10, 4/11 och 16/12 1868, 23/1, 3/2, 21/4 och 24/4 1869; *Ystads Tidning* 16/10, 2/11 och 6/11 1868, 8/1, 22/1, 25/1 och 1/2 1869; *Öresunds-Posten* 26/11 och 8/12 1868, 13/2, 4/3, 17/4 och 26/4 1869;

- LLA, Kristianstads läns landskansli, Inkomna skrivelser, DI:301, Leths rapport 23/1 1869; LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, AIa:146, von Troils rapport till Kongl Maj:t 4/11 och 22/12 1868; LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, AIa:147, von Troils rapport till Kongl Maj:t 14/5 1869; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIla:408, Witthoffs rapport 16/11 1868; Malmqvists rapporter 9/10 och 4/11 1868; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIla:412, Everlöfs rapporter 14/4 och 17/4 1869; Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIla:413, Möllers rapport 18/3 1869; Witthoffs rapport 5/8 1869; Eskilssons rapporter 26/2 och 20/3 1869.
- 74 LLA, Ingelstads häradsrättsarkiv, Dombok, AIa:170, urtima ting 30/1 1869.
- 75 *Skånska Telegraf*en 3/2 1869.
- 76 Se t ex LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIla:413, Möllers rapport 18/3 1869.
- 77 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIla:413, Malmqvists rapport 29/1 1869. Enligt *Fäderneslandet* (3/2 1869) deltog fem bönder i auktionen i Bromma, som hölls den 25 januari, och en i auktionen i Borrie, som hölls dagen efter.
- 78 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIla:413, Malmqvists rapport 5/2 1869.
- 79 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIla:413, Malmqvists rapport 19/2 1869.
- 80 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIla:413, Möllers rapport 18/3 1869.
- 81 LLA, Ingelstads häradsrättsarkiv, Dombok, AIa:170, urtima ting 30/1 1869.
- 82 I England tycks det under 1800-talet ha funnits veritabla mordbrännarprovinser, där jordägare ofta fick se lador och höstackar gå upp i rök. John Archer 1990, s. 6–7, 22–24, 67–249; Eric Hobsbawm & George Rudé 1969, s. 195–222, 239. Jfr med Edward Thompson, "The Crime of Anonymity", *Albion's Fatal Tree*, London 1975a, s. 277–278.
- 83 Carl August Ehrensvärd, "Fem dagars resa i Skåne för att se och hämta rörelse och förargelse", i *Samlingar till Skånes historia, fornknuskap och beskrifning. Tidskrift utg. af Föreningen för Skånes fornminnen och historia*, 1871, s. 135.
- 84 *Sveriges Tidning* 28/9 1868.
- 85 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelse från lokala myndigheter, DIIla:407, Everlöfs rapport till von Troil 21/11 1868, varifrån alla citaten kommer. Branden rapporterades även i pressen, se *Folkets Tidning* 20/11 1868; *Nya Kristianstadsbladet* 25/11 1868; *Malmö Handels- och Sjöfarts-Tidning* 24/11 1868; *Skånska Telegraf*en 25/11 1868.
- 86 *Folkets Tidning* 2/3 1869; *Nya Kristianstadsbladet* 30/8 1869; *Malmö Handels- och Sjöfarts-Tidning* 14/5 1869; *Skånska Telegraf*en 3/3 1869; *Ystads Tidning* 30/8 1868; *Öresunds-Posten* 2/3 1869; LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:103, vt 1869, mål 204 och st 1869, mål 179; LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Konkursprotokoll AIVb:1, urtima ting 12/7 1869.
- 87 Eric Hobsbawm & George Rudé 1969, s. 200, 205.
- 88 LLA, Malmöhus läns landskansli, Diarium över ankommande brev, BIa:143 och BIa:144. Notera att jag endast tittat på namnen på de orter varifrån bränder rapporterades, inte på själva rapporterna, då det inte syntes mig arbetsekonomiskt försvarbart. Jag kan alltså ha missat något enstaka fall.
- 89 Se dock LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter,

- DIIIa:408, Erikssons rapport till von Troil 10/6 1868 för en misstänkt mordbrand i Stora Herrestad som nästan kostade en hel familj livet. Tyvärr framgår inte varför mordbrand misstänktes. Jfr LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, A1a:147 och LLA, Häradskrivaren i Herrestad och Ljunits fögderi, Fl:a:44, mantalslängd för Herrestads socken 1868.
- 90 Helge Andersson 1994; Enoch Ingers 1948, s. 324; Magnus Olofsson 2003, s. 8–9, 38, 43–44; Staffan Smedberg 1972, s. 108–110, 160.
 - 91 Se ”Tullbergiska oroligheterna” i *Nationalencyklopedin*, Band 18, 1995.
 - 92 Samuel von Troil 1884, s. 212.
 - 93 LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, A1a:146, von Troils rapport till Civildepartementet 4/11 1868.
 - 94 *Ystads Tidning* 7/9 1868, jfr *Malmö Allehanda* 12/9 1868 och *Nya Kristianstadsbladet* 30/9 1868.
 - 95 *Folkets Tidning* 24/7 och 1/8 1868; *Skånska Telegraf* 29/7 1868; *Snällposten* 25/7 1868; *Ystads Tidning* 20/7 1868.
 - 96 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:408, Malmqvists rapport till Ericsson 19/7 1868.
 - 97 Pelle Christiansen, ”1700-tallets østdanske bondelivsstile. En skitse af kulturelle kontraster i godslandsbyer”, i Bo Larsson (red), *Bondens självbild och natursyn*, Stockholm 1994, s. 31.
 - 98 *Helsingborgs Tidning* 2/3 1869.
 - 99 LLA, Harjagers häradsrättssarkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:103, vt 1869, mål 114–116; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:412, Dückers rapport till kronolänsman Almström 12/8 1869.
 - 100 LLA, Onsjö häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, mål 160.
 - 101 LLA, Villands Häradsrätt, Dombok, A1a:210, vt 1866, mål 116.
 - 102 *Fäderneslandet* 18/12 1869.
 - 103 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:408, Witthoffs rapport till landshövdingen 22/9 1868. Det senare var förmodligen inte något som var unikt för frälseallmogen; i Torna häradsrätts sommaring blev en viss bagare Malmros stämd av en lantbrukare för att ha skjutit hans hund, se LLA, Dombok vid Torna häradsrätt, A1a:326, st 1869, mål 83. Enstaka fall av skjutna hundar är kända från England vid samma tid, se John Archer 1990, s. 208.
 - 104 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:408, Witthoffs rapport till landshövdingen 22/9 1868.
 - 105 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:408, Fribergs rapport till Witthoff 13/10 1968. Uppgiften vidarebefordrades i LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, A1a:146, von Troils rapport till Civildepartementet 4/11 1868. Jfr *Nya Kristianstadsbladet* 14/11 1868; *Skånska Telegraf* 21/10 och 18/11 1868; *Öresunds-Posten* 10/11 1868.
 - 106 LLA, Häradskrivaren i Frosta och Färs fögderi, Flb:125, mantalslängder för Röddinge socken 1867, 1868 och 1869.
 - 107 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:408, Witthoffs rapport till landshövdingämbetet 16/11 1868. Se också *Folkets Tidning* 27/11 1868, *Fäderneslandet* 21/11 1868, *Nya Kristianstadsbladet* 30/11 1868; *Öresunds-Posten* 26/11 och 8/12 1868.
 - 108 LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, A1a:146, von Troils rapport till Ci-

- vildepartementet 4/II 1868; Jfr *Nya Kristianstadsbladet* 14/II 1868; *Skånska Telegrafen* 21/IO, och 18/II 1868; *Öresunds-Posten* 10/II 1868.
- 109 *Folkets Tidning* 3/II 1868; *Fäderneslandet* 7/II 1868; *Öresunds-Posten* 2/II 1868; se även *Göteborgs Handels- och Söfarts-Tidning* 4/II 1868.
- 110 *Fäderneslandet* 11/II 1868.
- 111 *Folkets Tidning* 12/1 1869. Samma notis infördes i *Nya Kristianstadsbladet* 16/1 1869.
- 112 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:410, Collins rapport till von Troil 16/2 1869. Dessutom hävdar *Folkets Tidning* (23/7 1869) att någon ska ha skjutit mot Collin "för 2:ne månader sedan", alltså i slutet av maj. Om inte tidningen fått datum fel, bör detta ha varit en annan incident än den ovan beskrivna. Collin flydde enligt tidningen skotten, och den åtalade kunde inte fällas i brist på bevis. Raljerande kommenterade tidningen det hela med att "det är väl också troligt att den som aflossat skottet icke velat spilla krut i ett så dåligt syfte som att skjuta en simpel frälseinspektör ihjäl, utan har det kanske i st. varit en saluterings till ära för hr Collin".
- 113 LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, A1a:147, von Troils rapport till Civildepartementet 1/3 1869.
- 114 Se Eva Wigström, "Folketro och sägner från skilda landskap (folkdiktning, 3:e samlingen)" i *Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folkliif: Tidsskrift utgifven på uppdrag af landamålsföreningarna i Uppsala, Hellsingfors och Lund, Band VII.3*, Stockholm 1888–1914, s. 226–229, 345. Av fem sägner om inspektorer och ladufogdar, kom fyra från den skånska "hönsagumman" som hade varit anställd på en herrgård, liksom flera av hennes kvinnliga släktingar. Wigström hade intervjuat "hönsagumman" senast under tidigt 1890-tal (se s. 1), så sådana sägner cirkulerade säkerligen på 1860-talet.
- 115 Se LLA, Dombok vid Torna häradsrätt, A1a:326, st 1869, mål 105 för ännu ett exempel på inslagning av fönster från frälsebygder, dock utan något koppling till Tullbergiska rörelsen. Jfr Birgit Petersson 1983, s. 121 som visar att fönsterinslagning var vanligt på den skånska landsbygden.
- 116 Se LLA, Dombok vid Torna häradsrätt, A1a:326, st 1869, mål 68 för kronolänsmans Holmgrens stämning av Nils Christeresson. Domboken innehåller inga fler rättegångar mot Nils Christeresson, så Collin måste ha låtit det hela passera. Skottlossning var inte något som var unikt för godsbygderna. Se Rolf Karlbom 1967, s. 216 samt Bunny Ragnerstam 1987 s. 197 för fall från urbana miljöer – i det senare fallet riktades skottet mot en fjärdingsmans fönster, strax efter det varit upplopp i staden. Det kan tilläggas att det sköts en hel del i 1860-talets svenska samhälle. Från 1861 till 1870 sköts som minst 20 och som mest 45 personer ihjäl varje år. Se *Bidrag till Sveriges officiella statistik. A) Befolknings-statistik. Ny följd. XII. 1*, Stockholm 1872, s. 26–28. Se också LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:413, Axel ? rapport till von Troil 5/2 1869 samt referatet av densamma i *Folkets Tidning* 12/2 1869 för ett inbrottsförsök vid avelsgården Kullaröd under Håckeberga gods varvid en gårdsdräng sårades när några inbrottsjuvar en natt avlossade två hagelskott. Fönstren slogs också in med stenar. Händelsen tycks dock inte ha haft något med Tullbergiska rörelsen att göra; Håckebergas inblandning i rörelsen inskränkte sig till två skatteansökningar 26/8 och 2/9 1868. Se LLA, Malmöhus läns landskontor, Supplikdiarium, BIIa:47.
- 117 Jfr med Åke Abrahamsson 1990, s. 55–57 och John Archer 1990, s. 199.

- 118 Det bör nämnas att i mitten av december cirkulerade uppgifter i pressen om att i samband med frälseallmogens tjuvskytte ska en skogsvaktare ha överfallits och knivskurits under det att han lurpassade på en krypskytt. Först med uppgiften var *Skånska Telegraf*en (16/12 1868), som dock svävar något på målet ("säges hafva blifvit skuren med knif"). Uppgiften spreds snart, se *Dagens Nyheter* 18/12 och 21/12 1868, *Göteborgs Handels och Sjöfärts-Tidning* 21/12 1868 och *Nya Kristianstadsbladet* 21/12 1868. Jag misstänker att uppgiften är en tidningsanka. Den nämns inte i någon lokal rapport eller av von Troil i sin rapport till Civildepartementet 9/1 1869, där han både talar om misshandeln av kronofjärdingsman Anders Jönsson och det endemiska tjuvskytet. Möjligtvis kan händelsen ha ägt rum i Kristianstad län där det inte finns något motsvarande rikt myndighetsmaterial. Uppgiftens trovärdighet måste dock ifrågasättas.
- 119 LLA, Harjagers häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, Ala:103, vt 1869, mål 114; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:412, Dückers rapport till kronolänsman Almström 12/8 1868.
- 120 LLA, Ingelstads häradsrättsarkiv, Ala:170, urtima ting 30/1 1869; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:408, Malmqvists rapport till von Troil 22/12 1868. Se också LLA, Häradsarkivaren i Herrestads och Ljunits fögderi, mantalsängder, Fla:44.
- 121 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:408, Eskilsson rapport till von Troil 23/12 1868; jfr med LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept 1869, Ala:147, von Troils rapport till Civildepartementet 9/1 1869. För Baldringekonflikterna se LLA, Herrestads Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, Ala:107, urtima ting 12/8 1868; LLA, Häradsarkivaren i Herrestad och Ljunits fögderi, Fla:44, mantalslängd för Baldringe socken 1868 samt LLA, Malmöhus läns landskontor, Supplikdiarium, BIIA:47. För Stenby se LLA, Kristianstad läns landskansli, Ankommande brevkoncept, DI:299, Kronofogde Leths rapport 19/12 1868.
- 122 *Svensk lagsamling: III.2. Rätttegångsbalken af Sveriges Rikes Lag, gillad och antagen på Riksdagen år 1734 samt Utsökningslag, gifven den 10 augusti 1877*, Stockholm 1880, s. 496–498.
- 123 *Fäderneslandet* 18/12 1869.
- 124 Jag har gått igenom LLA, Malmöhus läns landskansli, Diarium över avgångna brev, BIIA:144; LLA, Malmöhus läns landskansli, Diarium över ankomna brev, BIa:144 samt ACS, Kronofogden i Torna och Bara fögderi arkiv, Brevkoncept B:5 och ACS, Kronofogden i Torna och Bara fögderi arkiv, Diarium över ankomna skrivelser CIa:5 och händelsen nämns ingenstans.
- 125 Skeptikern undrar om en sådan tingest kunde tillverkas av frälsebönder. Under mina tidningsinventeringar har jag dock hittat en beskrivning på en samtida svensk "helfvetesmaskin". Och det var en relativt enkel konstruktion: ett gammal bösslås och några pipor fastmonterade i ett skrin riggade så att de skulle gå av när locket öppnades. Även om den ovan nämnda helfvetesmaskinen mycket väl kan ha varit annorlunda konstruerad, så visar exemplet att en sådan inte nödvändigtvis måste ha krävt vare sig material eller kunskaper som en händig bonde inte kunde inneha. *Skånska Telegraf*en 1/5 1869.
- 126 *Nya Kristianstadsbladet* 21/3 1866; vräkningen i fråga hade med Råbelöfskonflikten att göra.
- 127 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:408, Es-

- kilssons rapport till von Troil 4/11 1868 om vräkningarna av Per Nilsson å Baldringe no 16 och Mårten Hansson å Borrie no 5.
- 128 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:408, Malmqvists rapport till von Troil 9/10 1868.
- 129 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:413, Lindstedts rapport till Malmqvist 9/1 1869.
- 130 *Dagens Nyheter* 18/12 och 21/12 1868; *Fäderneslandet* 19/12 och 22/12 1868; *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 21/12 1868; *Nya Kristianstadsbladet* 21/12 1868; *Skånska Telegraf* 16/12 1868; *Ystads Tidning* 8/1 1869; *Öresunds-Posten* 11/1 1869 (notera att Andersson kallas för Nilsson i en del av de här artiklarna); LLA, Färs Häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, Ala:190, extrating 13/10 1868, mål 41; ht 1868, mål 161; extrating 2/1 1869; LLA, Färs Häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:191, vt 1869, mål 3.
- 131 *Dagens Nyheter* 18/12 och 21/12 1868; *Folkets Tidning* 2/2 1869; *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 21/12 1868, *Skånska Telegraf* 16/12 1868; LLA, Ingelstads häradsrättsarkiv, Dombok, Ala:170, urtima ting 30/1 1869, mål 219; LLA, Kristianstad län landskansli, ankommande brevkoncept, DI:299, Leths rapport till Wachtmeister om utmätningen i Stenby 19/12 1868.
- 132 LLA, Kristianstad läns landskansli, Brevkoncept, AI:144, Wachtmeisters brev till Leth 8/1 och 14/1 1869, densammes brev till kapten Andersson (m fl militärer/militära myndigheter) 14/1 1869; LLA, Kristianstad län landskansli, ankommande brevkoncept, DI:299, Leths rekvisition av militär handräckning 5/1 och Leths rapport om vräkningen till Wachtmeister 23/1 1869.
- 133 *Dagens Nyheter* 25/1 och 27/1 1869; *Fäderneslandet* 27/1 1869; *National Regeringen* 31/1 1869; *Nya Kristianstadsbladet* 27/1 1869; *Skånska Telegraf* 23/1 1869; *Ystads Tidning* 22/1 1869.
- 134 *Fäderneslandet* 3/2 1869.
- 135 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:412, Dückers rapport till kronolänsman Almström 12/8 1869.
- 136 Något nytt under solen var motstånd mot vräkningar inte. Under 1770-talets frälsebonderörelse hade en utmätning vid Övedskloster hindrats av uppretade bönder beväpnad med ”stakar och stänger” som misshandlade en ladufogde. Förrättningen fick ställas in. Staffan Smedberg 1972, s. 160.
- 137 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:408, Malmqvists rapport till Eskilsson 25/12 1868.
- 138 *Öresunds-Posten* 26/11 1868.
- 139 Eva Österberg 1989; Eva Österberg 1992; Eva Österberg, ”Vardagens sträva samförstånd: Bondepolitik i den svenska modellen från Vasatid till frihetstid”, i Gunnar Broberg, Ulla Wikander & Klas Åmark (red), *Tycka, tänka, tro: Svensk historia underifrån*, Stockholm 1993; Eva Österberg, ”Stat, makt och bönder i modern svensk historieforskning: En historiografisk skiss”, *Struktur og Funktion: Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, Odense 1994; Eva Österberg, ”Stark stat och starkt folk: En svensk modell med långa rötter”, *Innsikt og Utsyn: Festskrift til Jørn Sandnes*, Trondheim 1996; Eva Österberg, ”State formation and the people: The Swedish model in perspective”, i Heinrich R Schmidt, André Holenstein & Andreas Würzler (red), *Gemeinde, Reformation und Widerstand: Festschrift für Peter Blickle zum 60. Geburtstag*, Tübingen 1998.
- 140 Karin Sennefelt 2001, s. 314.

- 141 Revolten nämns inte av deltagarna i mitt källmaterial. Överhuvud taget verkar den ha varit bortglömd. Jag har bara hittat en samtida som kopplat ihop revolten 1811 och Tullbergsska rörelsen: ”oron grep omkring sig [...] så att man nästan började frukta för 1811 års uppror i ny upplaga [...] Man visste ej hvad som komma skulle och man fruktade det värsta”. Sven Rosenberg 1931, s. 106. I det omfattande tidningsmaterial jag inventerat nämns revolten endast i förbifarten (i ett fall uppges den ha ägt rum 1809). *Folkets Tidning* 22/12 1868; *Ystads Tidning* 2/11 1868; *Öresunds-Posten* 3/11 1868.
- 142 Samuel von Troil 1884, s. 207.
- 143 LLA, Onsjö häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, mål 159. Berättelsen bygger på Holmströms framställning och vittnesmål från dem som var med honom. Jfr von Troils något nedtonade skildring (s. 208).
- 144 Samuel von Troil 1884, s. 207.
- 145 LLA, Onsjö häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, mål 162. Berättelsen bygger på Stoltz och Nils Olssons vittnesmål, Bil J. Jfr med Samuel von Troil 1884, s. 208–209.
- 146 LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, A1a:147, von Troils rapport till Civildepartementet 1/3 1869. Se också den omfattande korrespondensen den 18/2 i samma arkiv.
- 147 LLA, Onsjö häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, mål 162. Berättelsen bygger på Collianders berättelse, Bil Torp. Jfr Samuel von Troil 1884, s. 209–210. Den lägre siffran på antalet beväpnade finns i LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, A1a:147, von Troils rapport till Civildepartementet 1/3 1869.
- 148 Deltagarna i dessa två händelser var inte bara frälsebönder. De som ställdes inför rätta – men inte kunde fällas – för skotten den 11 och 18 var en f d ladufogde, en soldat, en murare, en skrivare, en snickare och en frälseåbo. Se LLA, Onsjö häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, mål 159. Tullberg hade anhängare även utanför frälsearrendatorernas krets. Det syns ändå troligt att de flesta som samlades vid Kärrstorp var frälseåbor – uttalandet om att rättvisan var landsförvisad tyder på det. Rönneholms gods, som i högsta grad var involverat i rörelsen ligger nära Kärrstorp.
- 149 I sammanhanget måste det framhållas att både reguljära förband och skarpskyttar rutinnmässigt sattes in mot störningar av ”den allmänna ordningen” vid mitten av 1800-talet. Se t ex Rolf Karlbom 1967, s. 171–172 (Jönköping 1855), 189 (Lilla Edet 1855); Bunny Ragnerstam 1987, s. 157–160 (Skellefteå 1867), 164–167 (Norrköping 1867), 179 (Trollhättan 1868), 193–194 (Hudiksvall 1868); Magnus Rodell, *Att gjuta en nation: Statyinvigningar och nationsförmering i Sverige vid 1800-talets mitt*, Stockholm 2001, s. 204–214 (Stockholm 1868). Crusenstolpska kravallerna (1838) och Marsoroligheterna (1848) kan också nämnas i sammanhanget. Där revolten 1811 varade i fyra dagar innan militär kunde slå ned den (Magnus Olofsson 2003, s. 51–52) så tog det mindre än tolv timmar innan soldater var på plats vid Kärrstorp 1869 tack vare telegrafan och järnvägen; klockan 8.35 anlände det första telegrammet om ”uppträdet” till landskansliet och sex timmar senare var militär på väg. De anlände på eftermiddagen. Även om allmogen hade skjutvapen 1869 till skillnad från 1811, så var det främst hagelbössor och pistoler, medan militären till största delen hade moderna Remingtongevär (se Josef Alm, *Arméns eldvapen förr och nu*, Stockholm 1953, s. 254–257).
- 150 *Folkets Tidning* 12/1 1869.
- 151 Edward Thompson 1975a, s. 255, 272–286. Citatet från s. 272.

- 152 Kalle Bäck, *Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden: Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor*, Stockholm 1984. Citatet från s. 283–284.
- 153 Staffan Smedberg 1972 har inget att säga om riksdagens roll i rörelsen.
- 154 För rösträtsreglerna före 1866 se Jan Christensen, *Bönder och herrar: Bondeståndet i 1840-talets liberala representationsdebatt. Exemplen Gustaf Hierta och J P Theorell*, Göteborg 1997, s. 106–107, III, 128, 130–136.
- 155 År 1869 utgjorde arrendatorer (alla slag) drygt var sjunde röstberättigad i Malmöhus län och drygt var femtonde i Kristianstad län, *Statistisk Tidskrift, Tredje bandet. Häfte 15–32*, Stockholm 1869, s. 172.
- 156 *Statistisk Tidskrift, Tredje bandet. Häfte 15–32*, 1869, s. 194–197.
- 157 Se t ex Börje Harnesk, "Konsten att klaga, konsten att kräva: Kronan och bönderna på 1500- och 1600-talen", i Börje Harnesk (red), *Maktens skiftande skepnader: Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige*, Umå 2003; Johan Holm, "Härskarmakten och undersåtarna: Legitimitet och maktutövning i tidigmodern tid", *Historisk Tidskrift* 2005;3; Karin Sennefelt 2001, s. 176–178.
- 158 Harald Gustafsson 1994, s. 112–113; Enoch Ingers 1948, s. 326; Staffan Smedberg 1972, s. 98–99, 157, 161. För sollicitantsförordningen se Staffan Smedberg 1972 s. 83 och 100; *Svensk lagsamling: III.2. Rättegångsbalken af Sveriges Rikes Lag, gillad och antagen på Riksdagen år 1734 samt Utsökningslag, gifven den 10 augusti 1877*, 1880, s. 390–392 och Nils Wilhelm Lundeqvist, *Juridisk handbok för medborgare af alla klasser eller alfabetiskt ordnad sammandrag af de wigtigare lagrum, stadgar och författningar, som den enskilde behöfver känna för behandlingen af sina juridiska angelägenheter; jemte formulärer till dithörande akter och dokumenter*, Stockholm 1864, s. 40–43; "Besvär" i *Nordisk Familjebok, Konversationslexikon och realencyklopedi. Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga, Band 3*, 1905; "Petition" i *Nordisk Familjebok, Konversationslexikon och realencyklopedi. Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga, Band 21*, 1915; "Sollicitera" i *Nordisk Familjebok, Konversationslexikon och realencyklopedi. Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga, Band 26*, 1917.
- 159 Gunnar Wallin 1967, s. 149–151; Edvard Thormænius, *Lantmannapartiet: Dess uppkomst, organisation och tidigare utveckling*, Uppsala 1928, s. 133–180; Edvard Thormænius, *Sveriges riksdag, senare avdelningen. Riksdagen från 1866. Sjuttonde bandet. Riksdagspartierna*, Stockholm 1935, s. 31–54, 77–83.
- 160 Torkel Jansson 1985; Folke Lindberg, "Arbetarna i Stockholms skarpskyttekår under 1860-talet", *Bibliotek och historia: Festskrift till Uno Willers*, Stockholm 1971; Lars Petersson, "In Search of Respectability: Popular Movements in Scandinavian Democratization. The Swedish Case. From Voluntary Association to Mass Organisations", Virigilio Rojas, Lars Rudebeck & Olle Törnqvist (red), *Democratization in the Third World: Concrete Cases in Comparative and Theoretical Perspective*, Uppsala 1996.
- 161 Torkel Jansson 1985, s. 81.
- 162 Abrahamsson 1990.
- 163 Staffan Smedberg 1972, s. 93–95, 130. Jämför med Åke Abrahamsson 1990, s. 54.
- 164 *Nya Kristianstadsbladet* 28/4 1866. Se *Nya Kristianstadsbladet* 15/6 1866 för petitionen. Jfr *Nya Kristianstadsbladet* 10/1 1866, där man kan läsa att "Några och femtio frälsebönder, underlydande Sperlingsholms säteri i Halland, ha i en underd skrifvelse till Kgl. Maj:t begärt skydd och hjälp, mot det förtryck, för hvilket de äro utsatte".
- 165 *Nya Kristianstadsbladet* 9/2 och 13/2 1867. En senare insändare (13/2 1867) gjorde

- gällande att de deputerade aldrig fick träffa kungen, men det skulle i sin tur bestridas (20/2 1867). Petitionen finns i Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 166 Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 167 Denna rekonstruktion bygger på LLA, Häradsskrivare arkiv, Färs och Frosta Flb:123, mantalslängd för Ramsåsa socken 1868; LLA, Häradsskrivaren i Herrestad och Ljunits fögderi, FlA:44, mantalslängd för Borrie socken 1868; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:408, Malmqvists rapport till von Troil 15/11 1868 (varifrån citatet om att söka företräde hos kungen kommer) och 27/11 1868; LLA, Malmöhus läns landskanslis arkiv, Resolutionsprotokoll, AllA:74, kansliförhör av Tullberg 22/2 1869; LLA, Malmöhus läns landskontor, Supplikdiarium, BIIa:47; NM, Nils Rudolf Munck af Rosenschölds handlingar, petition till De Geer från "Sändemän från slaveri och arrendebönderna från Skåne", 18/11 1868; Petitioner till kungen Högestad 7/11 1868, 9/11 1868 & Stockholm 16/11 1868 (varifrån citatet om hur kungen tvådde sina händer kommer); Upprop till svenska folket och riksförsamlingen, Stockholm 17/11 1868 (varifrån citatet ur uppropet kommer); Brev till Salomon Nilsson, 26/10 1868; Brev till *Norrlandsposten* 20/11 1868; *National Regeringen* 23/12 1868; *Malmö Handels- och Sjöfarts-Tidning* 8/12. Inte mindre än fyra petitioner eller skrifter går alltså att koppla till deputationen: de två petitionerna var daterade till Högestad 7/11 och 9/11, "uppropet" daterat till Stockholm 17/11 1868 samt petitionen till De Geer, daterad till Stockholm 18/11. Notera att när Munck af Rosenschöld tryckte uppropet 23/11 så angav han felaktigt att den var skriven 1/11 – originalet i hans eget arkiv visar dock att skriften sattes upp 17/11, sannolikt alltså med hans egen hjälp. Någon Sven Hansson arrenderade inte någon gård i Borrie vid denna tid. Däremot hade arrendatorerna av Borrie no 7 och Borrie no 9 bägge söner som hette Sven Hansson och som var knappt trettio år gamla vid denna tid. Se LLA, Häradsskrivaren i Herrestad och Ljunits fögderi, FlA:44, Mantalslängd för Borrie sn 1868.
- 168 *National Regeringen* 16/3 1869; *Nerikes Allehanda* 3/3 1869; Sven Rosenberg 1931, 106–108; Birger Schöldström 1883, s. 229–326; LUB, Pär Nilsson i Espö, efterlämnade papper 1, I:a, anteckningar 16/2 till 19/2 1869; NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Petition till kungen, Stockholm 16/2 1869 och Bondeemancipationskommitténs protokoll 15/2 1869.
- 169 *National Regeringen* 23/12 1868; Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 170 Se not 8, kapitel 1.
- 171 *Tvåkammarriksdagen 1867–1970: Ledamöter och valkretsar: Östergötlands län, Jönköpings län, Kronobergs län, Kalmars län, Gotlands län, Hallands län, Band 2*, Stockholm 1985, s. 173–174 samt *Tvåkammarriksdagen 1867–1970: Ledamöter och valkretsar: Blekinge län, Kristianstads län, Malmöhus län, Band 3*, Stockholm 1986, s. 140–141, 144–145, 188, 226–227. Jfr V G Granlund 1869, s. 24, 35–37.
- 172 *Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1869. Första samlingen. 2dra Afdelningen: Andra bandet: Motioner, väckta in inom Andra Kammarerna*, 1869, no 73, s. 19–20; *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kammarerna. Första Bandet*, Stockholm 1869, s. 58, 62–107; *Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1869. Åttonde samlingen: 1sta Afdelningen: Särskilda Utskottets Utlåtande och Memorial*, 1869, no 19, s. 1–32; *Riksdagens protokoll vid lagtima*

- riksmötet 1869. *Andra Kammaren. Första Bandet*, Stockholm 1869, s. 428, 433; *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kammaren. Andra Bandet*, Stockholm 1869, s. 288–298.
- 173 Sven Rosenberg 1931, s. 106–108; LUB, Pär Nilsson i Espö, efterlämnade papper 1, I: a, dagboksanteckningar 17/2, 18/2 och 19/2 1869.
- 174 LUB, Pär Nilsson i Espö, efterlämnade papper 1, I:a, dagboksanteckningar 16/1, 20/2, 21/4 1868 och 16/1 1869. Jfr V G Granlund 1869, s. 38; *Tvåkammarriksdagen 1867–1970: Ledamöter och valkretsar: Blekinge län, Kristianstads län, Malmöhus län, Band 3*, 1986, s. 149, 248–249.
- 175 LUB, Fredrik Borgs brevsamling, Brev från Ola Jönsson i Kungshult, 21/2 1869. I sin ägo hade Ola Jönson ”en del konga och skattebref från Adolf Fredriks tid rörande Börringe”. LUB, Pär Nilsson i Espö, efterlämnade papper 1, I:a, dagboksanteckning 4/1 1869.
- 176 Rosenberg, Per Nilsson och Ola Jönsson var riksdagsledamöter för Norra Åsbo, Östra Göinge respektive Luggude härader.
- 177 *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1869. Andra kammaren. Andra bandet*, 1869, s. 291.
- 178 *Ystads Tidning* 25/3 1869.
- 179 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter från Skårby och Hunnestad 7/1 1869, Hedeskoga 7/1 1869 och Stora Herrestad 8/1 1869; Fullmakt från Andrarum 11/1 1869; Fullmakter från Söfvestad och Årsjö 5/1 1869, Bjeresjö 7/1 1869 och Hvitaby socken odaterad; Fullmakter Ilstorps socken 13/1 1869, Söfde socken 13/1 1869 och Skartofta ”socken” 1/2 1869 är alla mer eller mindre identiska, men med vissa smärre skillnader. Därtill finns NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakt från Andrarum 6/2 1869; Fullmakt från Borlunda och Västra Sallerup socknar 31/12 1868; Fullmakt från Womb 8/1 1869; Fullmakt från Andrarum 11/1 1869; Fullmakter från ”Andrarum och öfrige Skånes socknar” 11/1 1869 och ”Andrarum och öfrige Skånes socknar” 11/1 1869 (två fullmakter med samma innehåll); Fullmakter från Borrie och Stora Herrestad socknar ”i januari” 1869; ingen ort ”i januari” 1869; ingen ort ”i januari” 1869; ingen ort ”i januari” 1869 (fyra fullmakter med samma innehåll) och Fullmakt från Skarhult socken 26/1 1869. Att fullmakterna faktiskt handlade om att bedriva opinionsbildning i riksdagen visar, förutom samstämmigheten till innehållet, att Munck af Rosenschöld har numrerat många av inlagorna (nummer 1 till 13) och därtill ägnat sig åt att räkna ut hur många som skrev under var och en av dem. Även ett av de kladdpapper som han summerat ihop talen på finns kvar i hans arkiv!
- 180 *Malmö Handels- och Sjöfarts-Tidning* 19/2 1869. Brevet hade tidigare publicerats i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*. Se även *Dagens Nyheter* 17/2 1869.
- 181 Några större skäl att tivla på brevets autenticitet ser jag inte; under alla omständigheter måste det ha skrivits av någon med mycket goda kunskaper om rörelsens verksamhet.
- 182 Med tanke på att det fanns flera tusen frälseåbor, för att inte tala om arrendatorer i Skåne vid den här tiden, kan det tyckas som mindre imponerande att Tullbergska rörelsen fick i runda tal åttahundra personer att skriva på upprop till riksdagen. Under kampen om rösträttsreform under 1860-talets första hälft hade tiotusentals människor skrivit under petitioner som yrkade på en sådan. Men som Jan Christensen visar dämpades därefter den folkliga iveren att skriva under petitioner, och först mot slutet av 1880- och 1890-talen skulle rösträttspetitioner få lika många namnskrifter. Under

- 1870-talet var det få petitioner som fick fler än 500 namnunderskrifter. I ljuset av det måste det sägas att "frälsebondefrågan" väckte ett för sin tid stort politiskt engagemang. Jfr Jan Christensen 1997, s. 353–358.
- 183 *Ystads Tidning* 5/2 1869.
- 184 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:408, Malmqvists rapport till Eskilsson 18/12 1868; LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIa:413, Malmqvists rapport till Eskilsson 12/2 1869.
- 185 *National Regeringen* 17/1 och 16/3 1869.
- 186 I september 1869 valdes Posse ånyo in i andra kammaren som representant för Ljunits och Herrestads häradar. Även detta val skulle omges av kontroverser. Vid elektorvalet i Snårestads socken vägrade Posse och en av hans inspektorer i egenskap av ordförande och vice ordförande i kommunalstyrelsen inte mindre än 25 självägande bönder rösträtt med motiveringen att de inte hade betalat sina kommunalutskylder för hela året. Dessa skulle betalas i två terminer, och Posse själv hade sett till att betala sin andra termin dagarna innan. Kvar fanns då Posse, hans inspektör och 15 av hans egna torpare, som sedan valde en av de senare till elektor. Inget andra uppbördsmöte hade varit utlyst och bönderna överklagade givetvis denna grova manipulation (ty att samtliga 25 hemmansägare samtidigt skulle glömma att betala kommunalskatten faller på sin egen orimlighet) till konungens befallningshavare, som dock tvådde sina händer. Inte nog med det. När elektorerna sedan samlades för att välja riksdagsman – som unikt nog för tiden övervakades av inte mindre än tre tidningsmän – ska enligt den förvisso inte helt opartiska *Fäderneslandet* alla de elektorer som kom från de trakter där Posses myndling greve Carl Erik Piper ägde jord ha tvingats rösta med blå valsedlar efter att ha hotats med vräkning om de inte röstade på honom. Posse vann valet med femton röster mot tio för en Hans Rasmusson i Mossby. I valet röstade tio självägande böner samt femton godsherrar eller arrendatorer! Valet överklagades, men av allt att döma inte av hans arrendatorer utan av hemmansägarna från Snårestad och Hans Rasmusson. Valet fastställdes till slut av Kungl Majt, vilket visar vilken sida makten stod på vid denna tid. *Folkets Tidning* 21/9, 1/10, 12/10, 19/10 och 9/11 1869; *Fäderneslandet* 25/9 1869; *Nya Kristianstadsbladet* 25/9, 2/10, 13/10 och 16/11 1869; *Ystads Tidning* 20/9, 24/9, 8/10, 15/10, 22/10 och 3/12 1869; *Öresunds-Posten* 7/9, 16/10 och 19/10 1869; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, Ala:108, Riksdagsval för Herrestad härad 18/9 1869. För godsherrars manipulationer av sina arrendatorers rösträtt under 1870-, 80- och 90-talen, se Einar Mellquist, *Rösträtt efter förtjänst? Riksdagsdebatt om den kommunala rösträtten i Sverige 1862–1900*, Stockholm 1974, s. 130 och not 70. Se även *Fäderneslandet* 6/10 1869 för fler anklagelser om manipulationer av frälsebönders röstande.
- 187 Jfr Jean Bolinder 1968. Se även de anförda tidningarna under hösten 1868 och vintern 1869.
- 188 Rolf Karlbom 1967, s. 228–232.
- 189 *Folkets Tidning* 2/2 1869; *Helsingborgs Tidning* 2/3 1869.
- 190 *Öresunds-Posten* 4/3 1869. Se Sture Waller, *Den svenska pressens upplagor 1824–1872*, Göteborg 2001, s. 88 för *Folkets Tidnings* upplaga. *Öresunds-Postens* upplaga är inte känd.
- 191 *Öresunds-Posten* 9/2 1869.
- 192 *Öresunds-Posten* 9/2 och 11/2 1869.

- 193 De två postkontor som låg närmast Tullbergiska rörelsens kärnområde i Färs och Herrstads härader, Bjersjölagård och Ystad, hade sista kvartalet 1868 112 respektive 431 tidningsprenumeranter. Många av dessa prenumeranter bodde givetvis i Ystad. Särskilt många tidningar kan knappast ha nått frälsebygderna. *Bidrag till Sveriges officiella statistik, M) Postverket*. 5., Stockholm 1870, s. 45 och 49.
- 194 Sture Waller 2001, s. 140.
- 195 *Dagens Nyheter* 17/2 1869; *Göteborgs-Posten* 19/2 1869; *Malmö Handels- och Sjöfarts-Tidning* 9/2 1869; *Ystads Tidning* 5/2 1869; *Öresunds-Posten* 4/3 1869; Johan Hellberg, *Ur minnet och dagboken om mina samtida personer och händelser efter 1815 inom och utom fäderneslandet, Elfte delen*, Stockholm 1874, s. 239. Se även Jean Bolinder 1968, s. 11; Jean Bolinder 1969, s. 19. Det kan tilläggas att även *Folkets Tidning* hade starkt stöd av bönder, även om det förmodligen inte handlade om frälsebönder. Se LUB, Fredrik Borgs brevsamling, brev från Christian Bülow 5/1 1869.
- 196 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIla:413, Malmqvists rapport till Eskilsson 9/1 1868. Av Malmqvist rapporter framgår också att den huvudmisstänkte för misshandeln av fjärdingsmannen Anders Jönsson, drängen Knut från Baldringetorp, läste *Sveriges Tidning*. LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIla:408, Malmqvists rapport till Eskilsson 22/12 1868.
- 197 Damm var tidningens chefsredaktör mellan april 1868 och januari 1869. MSA, Isbergs samling, Biografiska anteckningar om Janne Damm. Om Damm hade kontakter med frälsebönder i Skåne har inte gått att fastställa, men i ljuset av hans initierade skildring av Tullberg, rörelsen och frälseallmogen i *Skånska frälsebönder*, så syns det inte otroligt att han hade sådana kontakter vid den här tiden. Möjligtvis gjorde *Sveriges Tidning Fäderneslandet* rangen stridig som nyliberala partiets främsta röst bland den samtida pressen. Se *Stockholms-Posten* 19/6 1869.
- 198 NM, Nils Rudolf Munck af Rosenschölds handlingar, Lista över prenumeranter och Brev från Ola Andersson, Nils Tufvesson och Hans Andersson 31/12 1868. Både Ola Mårtensson och Nils Tufvesson var bevisligen arrendatorer, se LLA, Härads-skrivaren i Herrestad och Ljunits fögderi, FIa:44, mantalslängd för Baldringe sn 1868 och mantalslängd för Borrie sn 1868. Listan över prenumeranter tar upp ett 60-tal personer och institutioner, främst andra tidningar, stadskällare och riksdagsmän. Den är odaterad, men med tanke på att de tre ovan nämnda arrendatorerna inte är med på den, är den sannolikt från tidningens startskede.
- 199 Det är noterbart att vissa deltagare i några texter mer eller mindre explicit hotade med att emigrera om deras levnadsförhållanden inte förbättrades av kung eller riksdag. Emigrationen uppfattades av arbetsgivare och präster som ett problem: arbetskraft och kapital lämnade landet, och emigrationen i sig var tecken på sedeslöshet och moralupplösning, ett sätt att undandra sig värnplikt och lämna kvar familjer att ligga fattigvården till last. Även från radikalt håll sågs emigrationen som något negativt. Den var symptom på jordbrist samt det politiska och religiösa förtryck som man tyckte behäftade landet. Se vidare Nils Runeby, *Den gamla världen och den nya: Amerikabild och emigrationsuppfattning i Sverige 1820–1860*, Uppsala 1969, s. 421–453. Att deltagarna hotade att rösta med fötterna som ett slags påtryckningsmedel mot kung eller riksdag visar att de förstod att det pågick en samhällsdebatt om just emigrationen som ett problem, en debatt de rimligtvis hade plockat upp från pressen. Notera dock att ett par av dessa texter möjligtvis hade skrivits av eller med hjälp av Nils Rudolf Munck af Rosenschöld. *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866; NM, Nils

- Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Petition till kungen Stockholm 16/2 1869 och Petition till kungen Högestad 7/11 1868 & Stockholm 16/11; Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 200 *Helsingborgs Tidning* 2/3 1869.
- 201 *Folkets Tidning* 28/5 1869.
- 202 LLA, Malmöhus läns landskanslis arkiv, Resolutionsprotokoll, AIIa:74, 22/2 1869.
- 203 Se även *Dagens Nyheter* 17/2 1869, som skildrar relationen mellan Munck af Rosenschöld och frälsebönderna som att han ”för dess förvillandes räkning eller åtminstone för att hjälpa dem, har [...] uppsatt den lilla tidningen *Nationalregeringen*”.
- 204 NM, Nils Rudolf Munck af Rosenschölds handlingar, Brev från Munck af Rosenschöld till Salomon Nilsson 26/11 1868. Det bevarade brevet är Nils Rudolfs utkast. I detta finns vissa strykningar. Bland annat tycks han ha ändrat en vag formulering om att skicka 300–500 eller i alla fall 200 riksdaler till just 300. Hur det brev som faktiskt skickades till Salomon Nilsson såg ut går givetvis inte att säga. Detta till trots visar utkastet att kontakter förekom mellan Nils Rudolf och Salomon Nilsson vid tiden och hur Nils Rudolf funderade kring sin tidning, så några källkritiska problem med att använda utkastet som en källa (kvarleva) till tidningens historia ser jag inte. Notera att Posse i riksdagsdebatten om Ola Jönssons motion uppgav att frälsebönder i Skåne hade samlat in just 300 riksdaler för att sponsra ”en skandaltidning i Stockholm”. Se *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1869. Andra kammaren. Första Bandet*, 1869, s. 75. ”Skandaltidning” var en etikett som användes av socialt konservativa på alla tidningar som var dem misshagliga.
- 205 NM, Nils Rudolf Munck af Rosenschölds handlingar, Brev från Munck af Rosenschöld till Salomon Nilsson 7/12 1868.
- 206 NM, Nils Rudolf Munck af Rosenschölds handlingar, Brev från Ola Andersson, Nils Tufvesson och Hans Andersson 31/12 1868.
- 207 *Malmö Handels- och Sjöfarts-Tidning* 19/2 1869.
- 208 *Malmö Handels- och Sjöfarts-Tidning* 21/5 1869. Flera källor placerar Mätta Mårtensdotter i Stockholm vid denna tid. Se *Nya Kristianstadsbladet* 3/3 1869; *Fyra porträtter till dagens brottmålskrönika*, (Tullberg, Mätta Mårtensdotter, brukspatron Grubb och maskinisten Eriksson), tecknade efter fotografier. Jemte biografiska notiser och en kort skildring öfver hvad mot dem förkommit och icke förrekommit äfvensom en visa om det stora fälttåget i Skåne, 1870, s. 11–12, och framför allt ett par brev från Skåne ställda till henne. Se NM, Nils Rudolf Munck af Rosenschölds handlingar, Brev från C Hinsch 3/2 1869 och B Olsson [?] 5/3 1869.
- 209 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866.
- 210 *National Regeringen* 23/12 1868; *Sveriges Tidning* 7/12 1868. Delar av skrivelsen till de Geer trycktes i *Ystads Tidning* 18/12 1868 för att tidningen ville dementera de ”gemenheter” som den innehöll.
- 211 *National Regeringen* 16/3 1869. Till detta kan läggas ett par adresser ställda till riksdagen som publicerades i *National Regeringen* (10/1 och 24/1 1869) som skulle kunna vara skrivna av frälsebönder men som jag misstänker är skrivna av Munck af Rosenschöld. Se vidare kapitel 7.
- 212 Jmf LLA, Malmöhus läns landskanslis arkiv, Resolutionsprotokoll, AIIa:74, kansliförhör av Tullberg 22/2 1869, där det framgår att han hjälpte den novemberdeputationen att sätta upp en skrivelse.
- 213 NM, Nils Rudolf Munck af Rosenschölds handlingar, Brev från Munck af Rosen-

- schöld och "Sändemän från Skåne" till *Norrlandspostens* redaktion, 20/11 1868; Brev från Munck af Rosenschöld till Salomon Nilsson 26/11 1868; Brev från Munck af Rosenschöld till Salomon Nilsson 7/12 1868.
- 214 Baron Stjernblad å Marsvinsholm i *Folkets Tidning* 20/5 och 20/6 1868. I sig hade detta inte med Tullbergska rörelsen att göra, men insändaren visar att vissa arrendatorer inte drog sig för att skriva till tidningar. Dessutom skulle Stjernblads underlydande senare delta i arbetsnedläggelser.
- 215 Inalles tre insändare från frälsebönder från Söfvestad, Årsjö, Baldringe, Högestad, Borrie, Bromma, Stora Herrestad, Bjerresjö och Hedeskoga i *National Regeringens* 17/1 1869.
- 216 *National Regeringen* 23/12 1868.
- 217 I *Nya Kristianstadsbladet* 17/2 1866 dementerade "Åboar i Fjkestad" bland annat att Tullberg skulle ha uppviglat dem (vilket hade påståtts i en insändare 7/2) och redogjorde vidare för de sociala förhållandena på godset. När ett upprop från 141 underlydande till Trollenäs, Trolleholm och Ellinge, som uppmanade frälsearrendatorer att inte ta till olagliga metoder eller ha med Tullberg att göra, började cirkulera i pressen anlade en "Hofveribonde" moteld i en insändare i *Folkets Tidning* där han insinuerade att skrivelsen satts upp av godsherrarna. Se *Folkets Tidning* 11/12 1868; *Ystads Tidning* 14/12 1868; *Nya Kristianstadsbladet* 14/12 1868; *Öresunds-Posten* 15/12 1868; *Skånska Telegraf* 16/12 1868. Se vidare *Folkets Tidning* 2/1 och 15/1 1869.
- 218 *Sveriges Tidning* 16/1 1869.
- 219 *National Regeringen* 31/1 1869.
- 220 *National Regeringen* 16/3 1869. *National Regeringens* sista nummer innehöll därtill en kort notis som kommenterade vräkningarna i Stenby som möjligtvis var skriven av en frälsebonde från Ramsåsa. *National Regeringen* 16/3 1869.
- 221 LLA, Malmöhus läns landskanslis arkiv, Resolutionsprotokoll, AIIa:74, 22/2 1869.
- 222 Förutom de uppräknade artiklarna eller insändarna har jag hittat ytterligare ett antal som innehåller samma berättelser och föreställningar som många av de inlagor och petitioner som skrevs av Tullberg och andra under rörelsen (jmf med kapitel 5). Se *Folkets Tidning* 7/12 1869, *Öresunds-Posten* 8/10 1864, *Öresunds-Posten* 6/10 1868 och *Öresunds-Posten* 18/12 1869. Även om det inte går att utesluta att dessa var skrivna av någon av deltagarna, eller till och med Tullberg själv, tyder språkdräkten på att de snarare var skrivna av bildade personer. En av artiklarna uppges vara skriven av en vetenskapsman och två är tryckta på det som på den tiden motsvara ledarplats.
- 223 *National Regeringen* 23/12 1868, 10/1, 17/1, 24/1, 31/1 och 16/3 1869. Under sin existens förbrukade den två "ansvaringar", som åtalades och fälldes för bl a anstiften till myteri och uppror. Se Åke Abrahamsson 1990, s 300–301; Ingemar Oscarsson, "Nils Rudolf Munck af Rosenschöld", *Svenskt Biografiskt Lexikon, Band 26*, Stockholm 1987–1989, s. 10. "Ansvaringsystemet" innebar att tidningar med en radikal politisk profil hade en bulvan som ansvarig utgivare. Om tidningens verkliga utgivare (ofta redaktören) blev åtalad (något som kunde leda till både bötes- och fängelsestraff) var det endast "ansvaringen" som kunde fällas så att tidningen kunde fortsätta sin verksamhet. Se Eric Johannesson, Dag Nordmark & Birgit Petersson 2001, s. 219–220.
- 224 Uppropet återkom i följande nummer *National Regeringen* 23/12 1868 och 10/1 1869.
- 225 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Protokoll från Bondeemancipationskommitténs möte 15/2 1869; *National Regeringen* 16/3 1869.
- 226 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Brev till riksdagsmannen Jöns Persson från

- Sunnerbo, maj 1870; Dagordning till folkmötet i Bodal 26/6 1870; Tal om jordfördelningen i landet, given i Bodal 26/6 1870. I tidningsrapporterna från folkmötet nämns dock varken bondeemancipationen eller det skrivna talet, varför det är osäkert om Munck af Rosenschöld förverkligade dessa planer. Se *Dagens Nyheter* 18/6 1870; *Fäderneslandet* 29/6 1870. För Föreningen/Sällskapet för folkets väl, se Åke Abrahamsson 1990, s. 393–394; Per Gustaf Berg, *Svenska ordnar, sällskaper och föreningar, m.m.*, Stockholm 1873, s. 651; Axel Pählman & Walter Sjölin, *Arbetarföreningarna i Sverige 1850–1900: En undersökning av den liberala arbetarrörelsens historia och kooperationens första skede*, Stockholm 1944, s. 180; *Dagens Nyheter* 18/6 1870. Jöns Persson från Sunnerbo var en nyliberal riksdagsledamot från Kronobergs län. Se *Tvåkammarriksdagen 1867–1970: Ledamöter och valkretsar: Östergötlands län, Jönköpings län, Kronobergs län, Kalmar län, Gotlands län, Hallands län, Band 2*, 1985, s. 229.
- 227 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Brev från Carl Weinberg m fl, 22/3 1868. Tio skarpskytteföreningar grundades i Skåne år 1861. Ingen av dessa sattes dock i samband med Tullbergsska rörelsen, trots att en av föreningarna hade sin verksamhet i Ystad och en i Västra Sallerups och Borlunda församlingar, alltså i områden där rörelsen grep omkring sig. (I pressen var det vanligt med rapporter från skarpskyttarnas tävlingar. Inget i tidningarnas eller myndigheternas rapporteringar tyder på att frälsebönder var aktiva i de etablerade skarpskytteföreningarna). Se *Bidrag till Sveriges officiella statistik. H). Kungl. Maj:rs Befallingshafvandes femårsberättelser. Ny följd III. Jemte sammandrag för åren 1866–1870*, 1873, s. 3.
- 228 Gunnar Wallin 1961, s. 155–156. För Ola Jönssons ställning i partiet se *Stockholms-Posten* 19/7 1869 samt V G Granlund 1869, s. 37, där han beskrivs som ”den rödrepublicanska klubbens skånska filialafdelning öfvermachinist och rumormästare”!
- 229 Gunnar Wallin 1961, s. 155–156.
- 230 Gunnar Wallin 1961, s. 156. Jfr Axel Pählman & Walter Sjölin 1944, s. 172–175 för de samtida arbetarföreningarnas engagemang i kraven på allmän rösträtt mm. År 1868 framförde t ex en Stockholmsförening krav som ser ut ha tagits rakt av från nyliberalernas ”partiprogram”. Jfr LUB, Fredrik Borgs brevsamling, brev från Christian Bülow 29/3 1869.
- 231 I den magra litteraturen om de liberala arbetarföreningarna, som fick sitt genombrott i Sverige åren 1866–1869, nämns föreningen inte. Se Axel Pählman & Walter Sjölin 1944, s. 149–153, 279–281.
- 232 *Öresunds-Posten* 12/4 1869. Även i *Folkets Tidning* 13/4 1869 och *Fäderneslandet* 17/4 1869. Berg 1873, s. 156 hävdar att klubben grundades sommaren 1869, men då det nämnda mötet ägde rum redan den 11 april (i Hässleholm), så fanns den alltså redan under våren.
- 233 LUB, Fredrik Borgs brevsamling, brev från Christian Bülow 4/5 1869; *Öresunds-Posten* 13/5 1869.
- 234 *Folkets Tidning* 28/6 1869; *Öresunds-Posten* 1/7 1869. Notisen säger inte uttryckligen att det handlar om just Skarhultklubben. Det skulle alltså kunna ha rört sig om en andra avdelning till Demokratiska sällskapet i en skånsk frälsesocken, men någon sådan är inte känd från annat håll.
- 235 LLA, Häradsarkiv, Frosta och Färs fögderi, Flb:39, mantalslängder; Carl Martin Rosenberg, *Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige*, Uddevalla 1993 [1878–1880]; *Skånes kalender. Senare delen: Skånska landsbygden*, Lund 1878, s. 267.
- 236 *Nya Kristianstadsbladet* 14/4 1869.

- 237 C E Nordenskjöld 1936, s. 463–469; Gunnar Wallin 1961, s. 154–158.
- 238 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Brev från Per Hansson i Bjersjö 8/3 1869; *Ystads Tidning* 18/3, 25/3 1869.
- 239 Fullständiga uppgifter om vilka folkmöten som arrangerades 1868–1869 finns inte. Det står dock klart att ett dussin folkmöten eller möten i nyliberala partiets regi hölls i Skåne under 1869: Eslöv 14/3, Hesselholm 11/4, Tågarp 2/5, Ousby 23/5, Tågarp 20/6, Ahlstadtorp 25/7, Åstorp 1/8, Wollsjö 29/8, Eslöv 5/9, Ängelholm/Margretetorp 18/9, Anderslöv 26/9 samt Landskrona 14/11, och inte vid ett enda av dem säger pressen något om att ”frälsebondefrågan” diskuterades. Se *Folkets Tidning* 13/4, 27/7, 31/8, 16/11 1869; *Nya Kristianstadsbladet* 14/4, 26/5, 4/8 1869; *Ystads Tidning* 18/3, 25/3, 16/4, 4/6, 16/8 1869; *Öresunds-Posten*, 16/3, 12/4, 4/5, 27/5, 21/6, 26/7, 2/8, 31/8, 6/9, 20/9, 30/9, 15/11 1869. Jfr S A Hedin, ”Våra Folkmöten”, *Framtiden* 1870, s. 166–167.
- 240 Eric Hobsbawm & George Rudé 1969, s. 195. Jfr med Harald Gustafsson 1994, framför allt s. 149 och Karin Sennefeldt 2001, s. 305 för slutsatsen att det i Sverige på 1700-talet fanns en stor bredd i hur människor försökte uppnå sina mål i termer av politiska, juridiska och olagliga handlingar.

5. Den eftersträvansvärda jorden

- 1 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil H. Formuleringen ”genast sequisteras och från ytterligare förskingring och förstörelse skyddas och fredas” var något av en standardformulering i stämningar till häradsrätterna. Se även LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:191, vt 1869, Bil D; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:102, vt 1868, Bil F; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil E, H, L och X; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:716, mål 18, utdrag ur Norra Åsbo häradsrätts dombok.
- 2 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, ”Andrarum och öfrige Skånes socknar” 11/1 1869.
- 3 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter från Skårby och Hunnestad 7/1 1869, Hedeskoga 7/1 1869 och Stora Herrestad 8/1 1869.
- 4 Landskontoren: LLA, Kristianstad läns landskontor, Supplikakter, DIV:195; LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DIVa:167; Finansdepartementet: RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:597, mål 6, inlagor daterade 8/2, 8/4 och 14/8 1867; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:715, mål 9, inlaga daterad 30/12 1872; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:716, mål 2, inlagor daterade 27/9 1872 och 14/12 1872 och mål 18, inlaga daterad 2/2 1868; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:620, ärende 4, inlaga från Stehag mfl orter 1868; Häradsrätterna: LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:191, vt 1869, Bil D; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:102, vt 1868, Bil E och F; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Tullberg; st 1869, Bil B, C och F; ht 1869, Bil Au, Aw, Samuel och HH; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil E; Hovrätten: LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1123, mål 395; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1131, mål 57; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1138, mål 281; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda

- och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1142, mål 385; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1154 mål 57, 58; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1155, mål 85; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1178, mål 727; Högsta Domstolen: RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 3 juli 1866, mål 344, Ola Anderssons inlaga 1/8 1865 och RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 4 december 1866, mål 505, Anders Jönssons inlaga 13/4 1866; Riksdagen: NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, "Andrarum och öfrige Skånes socknar" 11/1 1869; Fullmakter från Skårby och Hunnestad 7/1 1869, Hedeskoga 7/1 1869 och Stora Herrestad 8/1 1869; Fullmakter Ilstorps socken 13/1 1869, Söfde socken 13/1 1869 och Skartofta 1/2 1869; Fullmakter från Söfvestad och Årsjö 5/1 1869, Bjerresjö 7/1 1869 och Hvitaby socken odaterad; Fullmakter, Adrarum 11/2 1869, Adrarum 11/2 1869; Andrarum 11/1; "Andrarum och öfrige Skånes socknar" 11/1 1869 och Fullmakter, Baldringetorp "i januari 1869", Borrie och Stora Herrestads socken "i januari 1869", Bussjö (?) "i januari 1869" och "Skåne" "i januari 1869; Kungen: *Nya Kristianstads-bladet* 15/8 1866; Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 5 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil P.
 - 6 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil X.
 - 7 Se även RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:620, ärende 4, inlaga från Stehag mfl orter 1868 (Rönneholm); LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:190, ht 1868, Bil till mål 329, 334, 335, 338. (Röddingeberg, Eriksdal och Ekeröd); LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil B (Ellinge); AlA:103, ht 1869, Bil Aw (Ellinge); LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil E (Högestad), L (Baldringe), P (Högestad) och X (Krageholm), LLA Kristianstad läns landskontor, Supplikakter, DIV:195, skatteansökan, 27/11 1868 (Kronovall); LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, st 1869, Bil HH (Söfdeborg).
 - 8 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Andrarum 11/1 1869.
 - 9 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil P. Se även Bil L.
 - 10 LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:210, vt 1866, Bil Nils.
 - 11 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil F. Jfr LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil H och X. Vid konflikterna vid Gustafsborg framfördes i en inlaga en snarlik tanke, nämligen att vissa av gårdarna hade styckats av grevarna Hamilton, så att de nu hade "mindre hemmantal än de rätteligen hafva". Se LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:321, st 1864, mål 202, Bil X202.
 - 12 Som exempel kan anges att redan 1866 begärde Barsebäcksarrendatorna Ola Jönsson att hans arrende skulle regleras av gode män. Se RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 3 februari 1866, mål 109. När konflikten mellan Kennedy och hans arrendatorer blossade upp på allvar började de senare med att i sin stämning kräva att deras arrenden inte skulle få överstiga de som angavs i fideikommissbrevet från 1767, men när rättegången väl kom igång utökade de sina krav till att gälla just jordägarerätt. Jfr LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:102, vt 1868, Bil E (daterad 23/10 1867) med F (daterad 10/2 1868) i samma arkiv.

- 13 LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1131, mål 58–66; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1132, mål 66–67, 69–72; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1134, mål 154–160; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1135, mål 161, 163–164; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1137, mål 222–224, 226–230, 235–239; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1138, mål 283–290; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1139, mål 291, 298, 299; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1142, mål 386–392; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1144, mål 466–475, 479; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1146, mål 536–538, 540–545; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1147, mål 546–550; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1150, mål 635–639, 642–649; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:320, vt 1864, mål 172, Bil Y1; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Konkursprotokoll, A1Va:1, 12/3 1869, Bil Dd samt Pål Persson i Kastbergas vittnesmål.
- 14 LLA, Kristianstad läns landskontor, Supplikakter, DIV:195; LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:191, vt 1869, Bil D; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:321, st 1864, mål 202, Bil X202; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Tullberg; st 1869, Bil J; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:107, urtima ting 7/9 1868, Bil Ö No 29, Ab No 30, Dd No 31, Az No 40, Be No 44, Bj No 46; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil B, Y och Z; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:321, st 1864, mål 200, Bil K200; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Bil EE; ht 1869, mål 137, Thomas Larsson i Klingstorps vittnesmål; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, A1a:336, st 1864, mål 206, 221, 224.
- 15 LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:191, vt 1869, Bil D; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, st 1869, Bil H; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:107, ht 1869, Bil 48–49; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1138, mål 280; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:322, vt 1864, mål 60, Bil BD60.
- 16 Citatet från LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:210, vt 1866, Bil John. Se också *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Tullberg; st 1869, Bil B, BF och E; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:107, ht 1868, Bil 32-47 och x No79; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil E, F, H, J, L, M, P och X; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1116, mål 150; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda

- och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1121, mål 313; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1123, mål 395; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1127, mål 545–547; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1129, mål 627; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1131, mål 57; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1137, mål 221; Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1138, mål 281; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1142, mål 385; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1155, mål 85; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1168, mål 476; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1178, mål 727; LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DIVa:167; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:321, st 1864, mål 201, Bil U201; st 1864, mål 196, Bil A196, mål 197, Bil D197, mål 222, Bil ?; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Bil EE; ht 1869, Bil Tullberg; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, A1a:337, ht 1864, mål 208; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:434, mål 19 6/8 1859; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:597, mål 6, inlagor daterade 8/2, 8/4 och 14/8 1867; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:620, ärende 4, inlaga från Stehag mfl orter 1868; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:715, mål 9, inlaga daterad 30/12 1872; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:716, mål 2, inlagor daterade 27/9 och 14/12 1872; RA, Revisionsakter, vol 3 juli 1866, mål 344, Ola Anderssons inlaga 1/8 1865; RA, Revisionsakter, vol 4 december 1866, mål 505, Anders Jönssons inlaga 13/4 1866; Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 17 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil E; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:620, ärende 4, inlaga från Stehag mfl orter 1868.
 - 18 LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1142, mål 385; LLA, Kristianstad läns landskontor, Supplikakter, DIV:195; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:321, st 1864, mål 202, Bil X202; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:322, vt 1864, mål 60, Bil BD60.
 - 19 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Tullberg.
 - 20 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil M; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:597, mål 6, inlagor daterade 8/2 och 14/8 1867; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:715, mål 9, inlaga daterad 30/12 1872.
 - 21 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, st 1869, Bil C; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil E, L och P; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, ht 1869, Bil Tullberg; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:434, mål 19, inlaga daterad 6/8 1859; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:715, mål 9, inlaga daterad 30/12 1872.

- 22 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil E, M, P och X. Se även LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:210, vt 1866, Bil Nils; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, A1a:337, ht 1864, Mål 208.
- 23 Jan Eric Almqvist, *Svensk rättshistoria III. Fastighetsrättens historia*, Stockholm 1964, s. 159–161; Mauritz Bäärnhielm, "När bönderna blev självägande. Från förhistorien till nya jordabalken", *Svensk Juristidning* 1970; Carl-Johan Gadd 2000, s. 71–75; Pär Jonsson 1989, s. 60–76; Ulla Rosén, *Himlajord och handelsvara: Ägobyten av egendom i Kumla socken 1780–1880*, Lund 1994, s. 37–39, 84–85; Christer Winberg, *Grenverket: Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*, Stockholm 1985, s. 1–3, 186–189; Maria Ågren 1992, s. 19–21.
- 24 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil E och P, som framför samma krav. För "oinskränkt, se även LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:321, st 1864, mål 200, Bil K202.
- 25 LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:189, extra ting 13/10 1868, Bil XD, XH, XM, XX, XÅ, XC, GX, LX, PX, UX, ZX, ÖX, CC, FF, KK, OO, SS, VV, ÅÅ, C, E, FF; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, st 1869, Bil BF; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:107, ht 1868, Bil 48–49 och 71; urtima ting 7/9 1868, Bil B No 1, F No2, K No3, O No4, S No5, X No 6, Å No 7, Bb No 8, Gg No 9, Li No 10, Pp No 11, Tt No 12, YY No 13, ÖÖ No 14, D No 15, I No 16; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1116, mål 150; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1121, mål 313; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1123, mål 395; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1127, mål 545–547; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1129, mål 627; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1137, mål 221; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Johan Larsson i Klämmans vittnesmål, Bil EE och HH; ht 1869, Bil Tullberg.
- 26 Samuel von Troil 1884, s. 203–204, 212.
- 27 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Konkursprotokoll, A1Va:1, 12/3 1869, Bil D.
- 28 Se mantalslängder för olika godssocknar. Jfr Anu-Mai Köll, *Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810–1890*, Stockholm 1983, s. 153.
- 29 RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:627, ärende 102, inläga från Söfestad mfl 7/11 1868.
- 30 Se t ex LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:102, st 1868, Bil Å ("därför vågar jag påstå att kåranden [Dücker] saknar all rätt till dess båda [...] hemman"); LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Tullberg ("motpartens [sic] saknar all rätt till ifrågavarande hemman"); LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, st 1869, Bil B ("motparten afslut [sic] icke eger någon särts rätt [...] till [...] ifrågavarande hemman").
- 31 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:627, ärende 102, inläga från Söfestad mfl 7/11 1868; Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.

- 32 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Samuel och Tullberg; st 1869, Bil H; ht 1869, Bil Aw; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil P och X. För *jus patronus* se Peter Aronsson 1992 s. 103–105, 107; Sigrun Fernlund, "Godsherren och sockenkyrkan. Patronatskap på gott och ont", *Skånska Godsmiljöer*, Lund 2001, s. 141, 149; Karl Johansson, *Svensk sockensjälustyrelse 1686–1862. Studier med särskilt hänsyn till Linköpings stift*, Lund 1937, s. 230–237.
- 33 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, st 1869, Bil H; ht 1869, Bil Aw och Samuel.
- 34 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil P och X.
- 35 Se *Nytt Juridiskt Arkiv* 1874, s. 288–289; *Nytt Juridiskt Arkiv* 1875, s. 4–5; *Nytt Juridiskt Arkiv* 1877, s. 393–398. Se även Sigrun Fernlund 2001, s. 149–154.
- 36 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Bil EE.
- 37 Något sådant "nytt" frälse fanns inte i tidens kamerala terminologi. Däremot hade det funnits. Under 1600-talets skiljde man i jordeböckerna på gammalt, egentligt frälse, och sådana skatte- och kronogårdar som avsöndrats utan att få sin kamerala natur omvandlad till frälse, och som kallades just för "nytt" frälse. I praktiken behöll dessa sin gamla natur, och åborna sina tidigare rättigheter till jorden. Detta nya frälse var alltså just av det slag som Tullberg talade om. Med reduktionen torde denna kamerala praxis ha upphört. Sven A Nilsson, *På väg mot reduktionen: Studier i svenskt 1600-tal*, Stockholm 1964, s. 11–22; Margareta Revera, *Gods och gård 1650–1680: Magnus Gabriel De la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland, I*, Uppsala 1975, s. 14–15, 86.
- 38 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Bil EE. Jfr Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, vt 1869, Bil Tullberg.
- 39 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866; LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:189, extra ting 16/9 1868, Bil A, D, G, M, P, S, W, Z, Ä; extra ting 13/10 1868, Bil XD, XH, XM, XX, XÅ, XC, GX, LX, PX, TX, UX, ZX, ÖX, CC, FF, KK, OO, SS, VV, ÄÄ, C, E, FF; LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:191, vt 1869, Bil D; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Samuel, Tullberg; st 1869, Bil B, C, D och E; ht 1869, Bil Au; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:107, ht 1868 Bil 48–49; urtima ting 7/9 1868, Bil No 48; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil E, L, P, X och Q; urtima ting 4/1 1869, Bil 19c; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E11Iaa:1116, mål 150; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E11Iaa:1121, mål 313; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E11Iaa:1123, mål 395; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E11Iaa:1127, mål 545–547; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E11Iaa:1129, mål 627; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E11Iaa:1131, mål 57–66; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E11Iaa:1132, mål 66–67, 69–72; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E11Iaa:1134, mål 154–160; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E11Iaa:1135, mål 161,

163–164; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1137, mål 221–224, 226–230, 235–239; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1138, mål 280, 281, 283–290; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1139, mål 291, 298, 299; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1142, mål 385–392; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1144, mål 466–475, 479; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1146, mål 536–538, 540–545; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1147, mål 546–550; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1150, mål 635–639, 642–649; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1178, mål 727; LLA, Kristianstad läns landskontor, Supplikakter, DIV:195; LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DIVa:167; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AlA:336, st 1864, mål 206, 221, 224; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:320, vt 1864, mål 172; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:321, st 1864, mål 184, 196, 197, 200–202, 222 samt Bil HR, A196, D197, X202, K200; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, st 1869, Bil HH; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:597, mål 6, inlagor daterade 8/4 och 14/8 1867; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:715, mål 9, inlaga daterad 30/12 1872; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:716, mål 2, inlaga daterad 27/9 1872 och mål 18, inlaga daterad 20/1 1873 samt utdrag ur Norra Åsbo häradsrätts dombok; Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby. Notera att LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil Tullberg; st 1869, Bil BF och K; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, ht 1868, Bil x No79; urtima ting 7/9 1868, Bil Ö No 29, Ab No 30, Dd No 31, Az No 40, Be No 44, Bj No 46 samt LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil H, J, M och Y använder ordet kronorusthåll. I en version påstods det att räntorna från Ellinges frälsehemman egentligen skulle delas mellan kronan och Stockholms barnhus. Se LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil Tullberg st 1869, Bil C, D, E och F. Det fanns kronohemman vars räntor var anslagna till barnhus (jmf Anders af Botin, *Beskrifning om Svenska Hemman och Jorda-Gods*, Stockholm 1799 [1755–1756]); en av inlagorna påstår hemmanen under Ellinge varit sådana i 1720 års jordebok. Jfr LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:189, extra ting 28/8 1868, Bil B, E, K, M, O, Q, T, W, Y, AB, AD, XU, XV, XY, XÅ, XB, XD, XF, XS; extra ting 16/9 1868, Bil AT; extra ting 13/10 1868, Bil A, J, L, N, P; LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:190, ht 1868, Bil P, R, U, Y, AB, AE, AH, AL, AO, AR, AV, AY, AÅ, B, E, H, O, R, Y, U, X, Å, AB, DD, EE; ht 1868, Bil till mål 329, 334, 335, 338. Av LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:321, st 1864, mål 201 framgår att Malmqvist och Tullberg i en av sina tidiga rättegångar inte själva var överens om ett antal hemman var av skatte eller krononatur; Tullberg påstod det första, Malmqvist det senare. Även Råbelöfsallmogen sade att de hade skatterätt till sina hemman, se LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:210, vt 1866, Bil John.

40 LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:321, st 1864, mål 222, Bil ?.

- 41 LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DIVa:167.
- 42 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, ht 1868, Bil 48–49.
- 43 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, ht 1869, Bil Aw.
- 44 Det första citatet från LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, urtima ting 7/9 1868, Bil B No 1, F No2, K No3, O No4, S No5, X No 6, Ä No 7, Bb No 8, Gg No 9, Ll No 10, Pp No 11, Tt No 12, YY No 13, ÖÖ No 14, D No 15, I No 16, det andra från urtima ting 7/9 1868, Bil Af No 32, Ah No 33, Ah No 34, Am No 35, A8 [?], As No 37, Ax No 39, Aä No 41, Ba No 42, Bc No 43, Bg No 45, Bl No 47 och det tredje från LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:210, vt 1866, Bil Nils. Se även LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil Tullberg; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, ht 1868, Bil 32–47 och x No79; urtima ting 7/9 1868, Bil No 48; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil F, M, P och Q; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1116, mål 150; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1121, mål 313; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1123, mål 395; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1127, mål 545–547; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1129, mål 627; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1137, mål 221; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:321, st 1864, mål 202, Bil X202; LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:210, vt 1866, Bil John; NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, "Andrarum och öfrige Skånes socknar" 11/1 1869.
- 45 LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1116, mål 150; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1121, mål 313; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1123, mål 395; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1127, mål 545–547; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1129, mål 627; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1137, mål 221.
- 46 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil Y; jfr Bil E och M samt LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, ht 1869, Bil Samuel.
- 47 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, ht 1868, Bil 48–49.
- 48 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil X.
- 49 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866; LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:191, vt 1869, Bil D; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil Tullberg; st 1869, Bil D; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil H och L; LLA, Hovrättens över Skåne och

- Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1116, mål 150; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1121, mål 313; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1123, mål 395; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1127, mål 545–547; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1129, mål 627; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1137, mål 221; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1142, mål 385; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:321, st 1864, mål 222, Bil ?; Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby. Se även LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:321, st 1864, mål 202, Bil X202.
- 50 LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:322, vt 1864, mål 60, Bil BD60.
 - 51 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil D.
 - 52 Exempelvis inför häradsrätterna: "Jag hoppas det Häradsrätten å Kongl Majts och Kronans och mine vägnar samt för bevarande alt af dess och min rätt vidtager åtgärder" i LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil BF; Jfr LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil P.
 - 53 *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1869. Andra kammaren. Första bandet, 1869*, s. 103; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil Troil (Dücker); Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil G (Posse).
 - 54 Samuel von Troil 1884, s. 203.
 - 55 *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1869. Andra kammaren. Första bandet, 1869*, s. 95 (Espö) och 102 (Nilsson).
 - 56 *Nya Kristianstadsbladet* 7/1 1866; se även *Nya Kristianstadsbladet* 3/3 1867 och 3/10 1868; *Öresunds-Posten* 6/8 1870.
 - 57 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866.
 - 58 Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
 - 59 Eric Hobsbawm & Terence Ranger (red), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.
 - 60 Staffan Smedberg 1972, s. 137. Utalandet gäller Smedbergs analys av de halländska böndernas tankar, men även rörelsens skånska deltagare – bland annat underlydande till Högestad, som även då ägdes av släkten Piper – ansåg att deras hemman tidigare varit kronohemman. Se Staffan Smedberg 1972, s. 159.
 - 61 LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:190, ht 1868, Bil till mål 329, 334, 335, 338; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:102, st 1868, Bil AB; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, ht 1869, Bil Tullberg. Se även LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:189, extra ting 13/10 1868, Bil XD, XH, XM, XX, XÅ, XC, GX, LX, PX, TX, UX, ZX, ÖX, CC, FF, KK, OO, SS, VV, ÄÄ, C, E, FF; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil Tullberg och Samuel; st 1869, Bil B; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:322, vt 1864, mål 60, Bil BD60; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:597, mål 6, inlagor daterade 8/2 och 8/4 1867; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:716, mål 2, inlaga daterad 27/9 1872.

- 62 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:102, st 1868, Bil AD och AB; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil AU; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil J och Y; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, ht 1869, Bil Tullberg; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:597, mål 6, inlaga daterad 8/2 1867.
- 63 Ett utdrag av den återfinns i LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Bil FF.
- 64 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866.
- 65 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Tullberg. Se även LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:102, vt 1868, Bil F; st 1868, Bil AB; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, st 1869, Bil B; ht 1869, Bil Samuel; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, ht 1869, Bil Tullberg; LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DIVa:167; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Bil EE; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:624, ärende 1; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:627 ärende 101; RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 4 december 1866, mål 505; Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 66 LLA, Kristianstad läns landskontor, Supplikakter, DIV:195; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:620, ärende 4, inlaga från Stehag mfl orter 1868.
- 67 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, ht 1869, Bil HH.
- 68 Se även LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:189, extra ting 13/10 1868, Bil XD, XH, XM, XX, XÅ, XC, GX, LX, PX, TX, UX, ZX, ÖX, CC, FF, KK, OO, SS, VV, ÅÅ, C, E, FF; LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:190, ht 1868, Bil till mål 329, 334, 335, 338; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:102, st 1868, Bil AD, D och E; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, ht 1869, Bil BB och Samuel; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil F; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1116, mål 150; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1121, mål 313; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1123, mål 395; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1127, mål 545–547; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1129, mål 627; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1137, mål 221; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, ht 1869, Bil Tullberg; LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:210, vt 1866, Bil John; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:597, mål 6, inlaga daterad 8/2 1867.
- 69 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, st 1869, Bil BF; ht 1869, Bil Au; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil J och Y; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:321, st 1864, Bil Y202; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:716, mål 18, utdrag ur Norra Åsbo häradsrätts dombok. Se även LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter,

- DIVa:167 och LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Bil EE för deltagarnas höga skattning av Gustav III:s lagar.
- 70 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil F.
- 71 LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:321, st 1864, mål 200, bil K200, mål 202 och mål 202, Bil X202, Y202.
- 72 LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:321, st 1864, mål 197, Bil D197.
- 73 LLA, Kristianstad läns landskontor, Supplikakter, DIV:195.
- 74 "Håkanstorp [...] anses enligt 5te puncten i Kongl Majts Nådige Förordning och Skånske, ännu gällande, indelningsreglementet den 7 November 1695, som ej får rubbas, lika med rusthåll" (RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:597, mål 6, inlaga daterad 14/8 1867); "är det ej möjligt eller kunde ske att reducerade hemman kunde ens af sjelfva konungen ännu mindre af någon underlydande lösgifvas till frälse, enär sådant förbjudes [...] af Riksdagsbeslutet den 22 november 1688 och 3de§ i Reductjonsstadgan den 9 december 1682" (LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, st 1869, Bil B). Se vidare LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Tullberg; st 1869, Bil E och BF; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111aa:1116, mål 150; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111aa:1121, mål 313; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111aa:1123, mål 395; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111aa:1127, mål 545–547; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111aa:1129, mål 627; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111aa:1131, mål 57; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111aa:1137, mål 221; LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DIVa:167; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:321, st 1864, mål 202, Bil Y202; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:322, vt 1864, mål 60, Bil BD60; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Bil EE; ht 1869, Bil Tullberg; LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:210, vt 1866, Bil John och Nils; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:716, mål 18, utdrag ur Norra Åsbo häradsrätts dombok.
- 75 Detta ligger i mycket implicit i uttalandena i noten ovan; se dock RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:715, mål 9, inlaga daterad 30/12 1872; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:716, mål 2, inlaga daterad 14/12 1872 för inlagor där detta sägs explicit.
- 76 RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:597, mål 6, inlaga daterad 8/2 1867. Jfr Th Rabenius 1873, s. 18–27, 30–39.
- 77 Jmf K.M. Stadga och Förordningh Angående Chronones ablienerade Godz, theas Reduction och hvad mehra deraf hänger av den 9/12 1682.
- 78 Rusttjänstordningen den 12 januari 1687 finns i Sigfrid Gahm-Persson, *Kongl. Stadgar, förordningar, bref och resolutioner, angående Svea rikets landt-milicie til häst och fot, Andra Del. Ifrån och med år 1686 til och med år 1691*, Stockholm 1765, s. 74–79. Som exempel kan anges att man i LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:102, st 1868, Bil AB kan läsa att "4de och 5te puncterne uti skånska rusttjenstodningen den 12 januari 1687 bestämmes tydeligt, att för så väl sätes som

ladugårdar som för alla hemmans räntor som dit anslagits skall rustas,” – vilket är helt korrekt – ”och att allt samma är purt så kallat kronorusthåll” – vilket är helt taget ur luften. Rusthållsförordningen den 7 november 1695 finns i Sigfrid Gahm-Persson, *Kongl. Stadgar, förordningar, bref och resolutioner, angående Svea rikets landt-milicie til häst och fot, Fjerde Delen. Ifrån och med år 1695 til och med år 1718*, Stockholm 1814, s. 768–783. I LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil Tullberg hävdar Tullberg att stadgan garanterar frälsearrendatorer besittningsrätt till sina hemman, inskränker arrendena med mera. Hans tolkningar av förordningen är helt rimliga, men han har inte förstått att den endast omfattar rusthållshemman anslagna till officerare inom ramen för indelningsverket, och inte har något med frälshemman att göra över huvud taget.

- 79 Jfr med K.M. *Förordning, om Krono-Hemmans försäljande til skatte, samt the Förmoner och Wilkor, hwarhunder Skattehemman hädanefter skola innehafvas* av den 21/2 1789, K.M. och Rikens ständers *Faställda Förenings och Säkerhet-Act* av den 3/4 1789, samt K.M. *Öpne Nädig Försäkran och Stadfästelse å Svenska och Finska Allmogen Fri- och Rättheter* av den 4/4 1789.
- 80 Till exempel kunde skatte- och kronohemman genom byte förvandlas till frälse. Se *Svensk lagsamling: II. Sveriges Rikes Lag, gillad och antagen på Riksdagen år 1734, 1. Giftermåls, Ärfda och Jorda- balkarna*, Stockholm 1875, s. 100–101.
- 81 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil F.
- 82 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, st 1869, Bil EE.
- 83 LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:189, extra ting 13/10 1868, Bil XD, XH, XM, XX, XÅ, XC, GX, LX, PX, TX, UX, ZX, ÖX, CC, FF, KK, OO, SS, VV, ÄÄ, C, E, FF; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil J och LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, st 1869, Bil HH. Se även LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil BF; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil E och M; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIa:1138, mål 281; LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DIVa:167; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:716, mål 2, inläga daterad 14/12 1872 och mål 18, utdrag ur Norra Åsbo häradsrätts dombok.
- 84 Citatet från LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIa:1159, mål 204; se även *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil Tullberg; st 1869, Bil E, BF och H; ht 1869, Bil Au; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil E, L, P, T och X; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIa:1168, mål 476; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Konkursprotokoll, AIVa:1, 12/3 1869, Sven Olsson i Stibys vittnesmål; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, st 1869, Bil EE; ht 1869, Bil Tullberg; NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Andrarum 11/1 1869; Fullmakter, Skarhult socken 26/1 1869; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:597, mål 6, inläga daterad 14/8 1867; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:716, mål 2, inläga daterad 27/9 1872; RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 4 december 1866, mål 505, Anders Jönssons inläga 13/4 1866; RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 3 februari 1866, mål 109, avskrift av stämning till Harjagers häradsrätt, 2/12 1862; Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.

- 85 RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 3 juli 1866, mål 344, Ola Anderssons inlaga 1/8 1865; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, EA:716, mål 18, utdrag ur Norra Åsbo häradsrätts dombok; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AIA:103, st 1869, Bil B, D och E; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AIA:322, ht 1864, mål 61; Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AIA:337, ht 1864, Mål 208. Se även LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AIA:210, st 1866, Bil Anna för samma mönster i en konflikt som föregick Tullbergsska rörelsen.
- 86 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AIA:103, ht 1869, Bil Aw; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AIA:107, ht 1868, Bil 71; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AIA:108, vt 1869, Bil F; LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AIA:210, st 1866, Bil Anna.
- 87 Christer Lundh & Mats Olsson, "The Institution of Retirement on Scanian Estates in the Nineteenth Century", *Continuity and Change* 2002:3, s. 389. Se även Carl-Johan Gadd 2000, s. 78; Ulla Rosén 1994, s. 132–133; Göran Samuelsson 2004, s. 103, 174; Samuel von Troil 1884, s. 202–203.
- 88 Jan Eric Almquist 1964, s. 181–184; Maria Ågren, *Att hävda sin rätt: Synen på jordägande i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd*, Stockholm 1997, s. 49–50, 61–62, 99–105, 158, 254–257. För samtida rättsfall där hävden spelade en roll, se *Nytt Juridiskt Arkiv* 1874, s. 387–388; *Nytt Juridiskt Arkiv* 1875, s. 164–166, 521–537; *Nytt Juridiskt Arkiv* 1876, s. 84–87, 126–130, 202–205, 281–286; *Nytt Juridiskt Arkiv* 1877, s. 537–544; *Nytt Juridiskt Arkiv* 1878, s. 42–45, 113–116. Citatet ur 1734 års lags Jordabalk.
- 89 LLA, Onsö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AIA:194, ht 1869, Bil Tullberg. Se även RA, Finansdepartementet, Konseljakter, EA:716, mål 2, inlaga daterad 27/9 1872.
- 90 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AIA:103, vt 1869, Bil Tullberg.
- 91 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AIA:103, st 1869, Bil D; jfr med LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AIA:103, st 1869, Bil F.
- 92 Maria Ågren 1997, s. 123–126, 265.
- 93 Maria Ågren 1997, s. 119–120, 178–179, 226–228, 231–239, 243–244, 248. Citatet från s. 244.
- 94 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AIA:102, st 1868, mål 80.
- 95 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AIA:107, ht 1868, mål 90; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AIA:108, vt 1869, mål 44.
- 96 Citat ur RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 3 februari 1866, mål 109. Se även LLA, Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AIA:321, st 1864, Bil 200; RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 2 april 1869, mål 138, Bengt Olssons inlaga 19/1 1869.
- 97 LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AIA:321, st 1864, mål 202, Bil Y202. Jfr RA, Finansdepartementet, Konseljakter, EA:597, mål 6, inlaga daterad 14/8 1867.
- 98 *Ordbok öfver svenska språket utgifven af svenska akademien, Femte bandet*, 1925, s. B

- 3875; Henrik Reuterdaahl, *Svenska kyrkans historia. Första bandet, andra delen*, Lund 1850, s. 374.
- 99 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil E.
- 100 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, ht 1868, Bil x No 79.
- 101 RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:716, mål 18, inlaga daterad 20/1 1873; se även RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:716, mål 18, utdrag ur Norra Åsbo häradsrätts dombok och RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:597, mål 6, inlaga daterad 14/8 1867.
- 102 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, ht 1869, Bil Tullberg.
- 103 LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1168, mål 476. Jfr NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, "Andrarum och öfrige Skånes socknar" 11/1 1869. För bonderätten, se vidare LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:102, st 1868, Bil AB; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil Tullberg; st 1869, Bil F och BF; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, ht 1868, Bil 32–47; urtima ting 7/9 1868, Bil Ö No 29, Ab No 30, Dd No 31, Az No 40, Be No 44, Bj No 46; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till avgjorda besvär- och ansökningsmål, EIIIb:657 och 662; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:715, mål 9, inlaga daterad 30/12 1872; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:716, mål 2, inlaga daterad 27/9 1872.
- 104 LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1116, mål 150; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1121, mål 313; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1123, mål 395; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1127, mål 545–547; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1129, mål 627; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1137, mål 221. Jfr LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil X.
- 105 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, st 1869, Bil EE; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil E och BF.
- 106 Jfr LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:191, vt 1869, Bil D. Det finns till och med en svärtydd formulering i LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:189, extra ting 13/10 1868, Bil XD, XH, XM, XX, XÅ, XC, GX, LX, PX, TX, UX, ZX, ÖX, CC, FE, KK, OO, SS, VV, ÄÄ, C, E, FF och LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, st 1869, Bil HH där det tycks som högre makter åkallas som stöd för sitt jordägarätt.
- 107 LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AlA:337, ht 1864, Mål 208.
- 108 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil Y.
- 109 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil

- D. Jfr NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, "Andrarum och öfrige Skånes socknar" 11/1 1869.
- 110 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, st 1869, Bil B. "Skånska palten" anspelar på den s k palteboken som upprättades i början av 1500-talet och innehöll hela den lundensisks ärkebiskopens jordagods. Se vidare Gösta Johansson, *Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok*, Lund 1953, s. 3–4.
- 111 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil L.
- 112 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869 Bil P.
- 113 LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:210, vt 1866, Bil Nils.
- 114 *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1869. Andra kammaren. Första bandet, 1869*, s. 89 respektive 104. Jfr s. 70–71 och 106. Dessa uttalanden om äganderättens helgd visar tydligt hur denna princip i samtiden ingalunda var avsedd att vara allmängiltig, utan tvärtom var avsedd att skydda de redan besuttna, något som Ola Jönsson i Kungshult också ironiserade över i riksdagsdebatten, se *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1869. Andra kammaren. Första bandet, 1869*, s. 106.
- 115 RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 4 december 1866, mål 505, Anders Jönssons inlaga 13/4 1866.
- 116 LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:210, vt 1866, Bil John.
- 117 LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:189, extra ting 13/10 1868, Bil XD, XH, XM, XX, XÅ, XC, GX, LX, PX, TX, UX, ZX, ÖX, CC, FF, KK, OO, SS, VV, ÅÅ, C, E, FF och LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Bil HH.
- 118 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:107, ht 1868, Bil 71.
- 119 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil E.
- 120 LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:189, extra ting 13/10 1868, Bil XD, XH, XM, XX, XÅ, XC, GX, LX, PX, TX, UX, ZX, ÖX, CC, FF, KK, OO, SS, VV, ÅÅ, C, E, FF; LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:190, ht 1868, Bil till mål 329, 334, 335, 338; LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:191, vt 1869, Bil D; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Tullberg; st 1869, Bil BF, D och F; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:107, ht 1868, Bil 48–49 och x No79; urtima ting 7/9 1868, B No 1, F No2, K No3, O No4, S No5, X No 6, Å No 7, Bb No 8, Gg No 9, Ll No 10, Pp No 11, Tt No 12, Yy No 13, ÖÖ No 14, D No 15, I No 16, Ö No 29, Ab No 30, Dd No 31, Az No 40, Be No 44, Bj No 46; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil E, F, H och M; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111aa:1131, mål 58–66; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111aa:1132, mål 66–67, 69–72; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111aa:1134, mål 154–160; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111aa:1135, mål 161, 163–164; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111aa:1137, mål 222–224, 226–230, 235–239; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111aa:1138, mål 283–290; LLA,

- Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1139, mål 291, 298, 299; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1142, mål 385–392; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1144, mål 466–475, 479; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1146, mål 536–538, 540–545; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1147, mål 546–550; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1150, mål 635–639, 642–649; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1178, mål 727; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Bil EE och HH; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:620, ärende 4, inlaga från Stehag mfl orter 1868; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:597, mål 6, inlagor daterade 8/2, 8/4 och 14/8 1867; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:716, mål 2, 14/12 1872.
- 121 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil E.
- 122 LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:320, vt 1864, mål 60, Bil BD60.
- 123 LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:320, vt 1864, mål 172, Bil YL.
- 124 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, st 1869, Bil BF. Se även *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:102, st 1868, Bil AB; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Tullberg; ht 1869, Bil Samuel och HH; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:107, ht 1868, Bil x No79; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:321, st 1864, mål 202, Bil Y202; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, vt 1869, Bil Tullberg; st 1869, Bil EE; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:597, mål 6, inlaga daterad 8/2 1867; Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 125 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil Y.
- 126 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, st 1869, Bil B. Jfr LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:191, vt 1869, Bil D; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:102, st 1868, Bil AB; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, st 1869, Bil F och H; ht 1869, Bil BB, Samuel och HH; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:107, ht 1868, Bil 48–49; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil E, F, H, J, M och Y; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Bil EE.
- 127 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Tullberg; st 1869, Bil F och H; ht 1869, Bil Au; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil F, J, L, M, P, X och Q.
- 128 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, vt 1869, Bil Tullberg.
- 129 ”Så kallade frälsemän i den tiden [var inte] annat än [...] Rusthållare och officerare uti [...] Adelsfanan”, se LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Tullberg.
- 130 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:102, st 1868, Bil

- AB; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil Tullberg; st 1869, Bil F; Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, ht 1868, Bil 48–49; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil E, F, J, M, P, X och Y. I ett par fall hävdades att räntorna från frälsegårdarna endast hade uppburits som ersättning för rusttjänsthästar. En inlaga relaterade inte frälsejorden explicit till Adelsfanan, men hävdade att Högestad var kronans egendom, och hade ”förlänt[s] [...] för Rusttjänstens utgörande och därför är af samma Kronoegenskap, som ett boställe vid Cavalleriregementen, d v s kronorusthåll”, något som kanske förklarar hur de deltagare som påstod att frälsehemman var kronorusthåll tänkte. Se LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil H.
- 131 Claes Lorentz Grill, *Statistiskt sammandrag af svenska indelningsverket. Första bandet. Faksimilutgåva med register 1988*, Göteborg 1988 [1855], s. 9–11, 100–102; Per Sörensson, ”Adelns rusttjänst och Adelsfanans organisation efter 1680”, *Historisk Tidskrift* 1924, främst s. 217–227 och 271–277; Christer Winberg 1985, s. 168–169. I Skåne rustade hela frälsejorden inklusive säterierna för ryttare till Adelsfanan.
- 132 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, ht 1868, Bil 48–49.
- 133 LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:191, vt 1869, Bil D; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil Tullberg; st 1869, Bil F; ht 1869, Bil BB; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, ht 1868, Bil x No 79; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil F, J, M, Y och Q; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1138, mål 281; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1142, mål 385. Citatet från LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil F. Jfr med LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, ht 1869, Bil Tullberg där Tullberg skildrar denna historiska process på ett något annorlunda sätt: ”Så länge rustningen varade, men nu, åter kronan, efter rusttjänstens bortgång, och ej mera rätt fanns till att, uppbära de anslagne rusthållsräntorne af hemmanen m.m. blef Adeln genom förenings och säkerhetsakten [...] tillåtet besitta boställen, men ej några hemman, men genom 1809 års Regeringsform upphäfdes bemälda föreningsakt och derigenom måste väl, så väl säterierna som alla hemman åter igen skola anses för krono, ty frälserätt har aldrig bestått uti annat än den ränterätt, kronan anslagit”.
- 134 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil B.
- 135 Från bondehåll hade adelns privilegier börjat ifrågasättas alltmer av riksdagsbönder redan mot frihetstidens slut och under Gustav III bondevänliga regim. I en skrift från bondeståndet (1770) argumenterade man för att ”grunden till ett folks sanna fri- och rättighet beror uppå dess äganderätt”; det var ”svenska odalfolkets” rätt att besitta all slags jord ”med full äganderätt”. En memorial i bondeståndets protokoll från 1789 gjorde upp med hela adelskapet: då det ”adliga kavalleriet eller frälset för riket ej längre tarvas [...] fodrar nödvändigheten till rikets frälsning [...] att frälsegodsen återlägges under deras urgamla skatt”. Memorialen kritiserade alltså frälsejordens skattefrihet, som inte längre hade någon motivering, eftersom rusttjänsten inte längre utkrävdes. Liknande argument framfördes alltså under Tullbergska rörelsen. Dessa paralleller

mellan riksdagsbönder under sent 1700-tal och frälsebönder vid mitten av 1800-talet väcker frågor kring allmogens syn på sociala relationer över ett längre tidsperspektiv. Christer Winberg 1985, s. 173–201.

- 136 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, st 1869, Bil EE.
- 137 Jmf Robert Darnton 1995, s. 184.
- 138 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil F.
- 139 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, ht 1868, Bil 32–47.
- 140 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil Q.
- 141 Citatet från LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil M. Se LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:189, extra ting 13/10 1868, Bil XD, XH, XM, XX, XÅ, XC, GX, LX, PX, TX, UX, ZX, ÖX, CC, FF, KK, OO, SS, VV, ÄÄ, C, E, FF; LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:190, ht 1868, Bil till mål 329, 334, 335, 338; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil D; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil E, F, J, M, P och Y; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1142, mål 385; LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DIVa:167; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, st 1869, Bil HH; LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:210, vt 1866, Bil John och Nils; Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby. Jfr LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:190, ht 1868, Bil P, R, U, Y, AB, AE, AH, AL, AO, AR, AV, AY, ÄÄ, B, E, H, O, R, Y, U, X, Å, AB, DD, EE; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:321, st 1864, mål 222, Bil ?.
- 142 LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:189, extra ting 13/10 1868, Bil XD, XH, XM, XX, XÅ, XC, GX, LX, PX, TX, UX, ZX, ÖX, CC, FF, KK, OO, SS, VV, ÄÄ, C, E, FF; LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:190, ht 1868, Bil till mål 329, 334, 335, 338; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil Tullberg; st 1869, Bil D; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil F, J, M och Y; LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DIVa:167; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, st 1869, Bil HH.
- 143 Staffan Smedberg 1972, s. 137–140.
- 144 Citaten från LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil L samt LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil C.
- 145 Citaten från LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil Tullberg samt LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:190, ht 1868, Bil till mål 329, 334, 335, 338. Jfr LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:191, vt 1869, Bil D. Se LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil F för ett krav på ett specifikt belopp.
- 146 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil E.
- 147 Anders af Botin 1799 [1755–1756], andra delen, s. 1. Se RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:716, mål 2, inläga daterad 27/9 1872 för ännu en inläga där Tullberg anför just detta.
- 148 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, ht 1869, Bil Tullberg. Jfr LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DIVa:167.

- 149 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, ht 1869, Bil Tullberg. Se även LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DiVA:167.
- 150 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, ht 1869, Bil Tullberg. Jfr Gustaf Jonzon, *Om svenska hemman, deras uppkomst, skatteläggning och indelning m.m. Ett bidrag till Sveriges socken-biblioteker*, Norrköping 1862, s. 11–12.
- 151 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, ht 1869, Bil Tullberg. Se även LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DiVA:167.
- 152 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, ht 1869, Bil Tullberg.
- 153 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, st 1869, Bil EE.
- 154 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, ht 1869, Bil Tullberg.
- 155 LLA, Norra åsbo häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AlA:322, ht 1864, mål 60, Bil BD.
- 156 Se Gustaf Jonzon 1862, t ex s. 1, 50–51, 54, 78. Se också Erik Nauman, ”Anders af Botin”, *Svenskt biografiskt lexikon, Band 5*, Stockholm 1925, s. 566. Jonzons bok är till stor del en förenklad och nedkortad version av af Botins.
- 157 Anders af Botin 1799 [1755–1756], andra delen, *passim* och Gustaf Jonzon 1862, s. 10, 12–14, 39, 53–87.
- 158 Gustaf Jonzon 1862, s. 39–40.
- 159 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, ht 1869, Bil Aw.
- 160 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil E.
- 161 RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:597, mål 6, inläga daterad 14/8 1867.
- 162 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil Tullberg.
- 163 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil B, F och BF; vt 1869, Bil Tullberg; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, ht 1868, Bil 48–49; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, ht 1869, Bil F, M och Y; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIa:1142, mål 385; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, ht 1869, Bil EE.
- 164 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866. En mer eller mindre identisk berättelse återfinns i RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 4 december 1866, mål 505, Anders Jönssons inläga 13/4 1866.
- 165 Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil Tullberg.
- 166 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil B.
- 167 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Domböcker vid lagtima ting, AlA:194, 1869, ht, Litt Tullberg.
- 168 RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 3 juli 1866, mål 344, Ola Anderssons inläga 1/8 1865. En rättegång om några av Grönhultshemmanens kamerala status ska ha ägt rum under 1810–1812. Ola Andersson påstår att förtrycket vid Kristinehof under hans farfars tid som arrendator var sådant att en kommitté tillsattes för att utreda missförhållandena år 1814.

- 169 *Nya Kristianstadsbladet* 3/3 1866.
- 170 Se Pär Skåntorp u å, s. 66; det är dock något oklart om dennes uppgifter härrör från ett faktiskt fall eller till en annan version av samma berättelse.
- 171 Se Gustaf Ljunggren, *Skånska herregårdar: Tecknade af Fr. Richardt; beskrifna av Gustaf Ljunggren*, Lund 1852–1863, utan paginering.
- 172 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil Tullberg.
- 173 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil L.
- 174 LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:189, extra ting 13/10 1868, Bil XD, XH, XM, XX, XÅ, XC, GX, LX, PX, TX, UX, ZX, ÖX, CC, FF, KK, OO, SS, VV, ÅÅ, C, E, FF; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil D; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil L, P och X; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, st 1869, Bil HH.
- 175 LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIAa:1159, mål 204.
- 176 RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:716, mål 2, inlaga daterad 27/9 1872.
- 177 Citatet från LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIAa:1131, mål 57. Se även LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:321, st 1864, mål 202, Bil Y202; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AlA:337, ht 1864, mål 208; LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DIVa:167; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:715, mål 9, inlaga daterad 30/12 1872; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:716, mål 18, inlaga daterad 20/1 1873 och utdrag ur Norra Åsbo häradsrätts dombok för Malmö Recess som garant för jordäganderätt.
- 178 LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIAa:1159, mål 204.
- 179 Mats Olsson 2002, s. 246.
- 180 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil Y; LLA, Norra Åsbo häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AlA:321, st 1864, mål 184, Bil PN 184; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:322, vt 1864, mål 61–62.
- 181 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866. En mer eller mindre identisk berättelse återfinns i RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 4 december 1866, mål 505, Anders Jönssons inlaga 13/4 1866.
- 182 Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby
- 183 LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:189, extra ting 13/10 1868, Bil XD, XH, XM, XX, XÅ, XC, GX, LX, PX, TX, UX, ZX, ÖX, CC, FF, KK, OO, SS, VV, ÅÅ, C, E, FF och LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, st 1869, Bil HH.
- 184 Helmut Gabel, *Widerstand und Kooperation: Studien zur politischen Kultur rheinischer und massländlicher Kleinterritorien 1648–1794*, Tübingen 1992, s. 353–354; Börje Harnesk 2003, s. 56–57; Hugues Neveux & Eva Österberg 1997, s. 167–169, citatet från s. 168.
- 185 För den växande diskussionen om historiekultur och historiebruk se Peter Aronsson, ”Historiekultur, politik och historievetenskap i Norden”, *Historisk Tidskrift* 2002:2 med flera artiklar ur *Historisk Tidskrifts* temanummer om historiebruk 2002:2.

- 186 James Scott 1985, s. 147.
- 187 Jfr s. 154–157 och not 39, kapitel 5.
- 188 Norra Åsbo häradsrätt, Dombok, A1a:320, vt 1864, Bil yl; Norra Åsbo häradsrätt, Dombok, A1a:321, st 1864, Bil K200 och X202; Norra Åsbo häradsrätt, Dombok, A1a:322, ht 1864, Bil BD 60.
- 189 Jfr Staffan Smedberg 1972, s. 124–149.
- 190 Jfr Magnus Olofsson 2003, s. 55–56, 59–63.
- 191 Eller som riksdagsmannen Albert Wilhelm Björk sade under debatten om Ola Jöns-sons motion: ”Jag kan [...] ej tänka mig, att en enskild person i den samhällsställning, som den ofta omtalade Tullberg, skall kunna inom ett så stort område åstadkomma en sådan rörelse, som den ifrågavarande, derest elementerna dertill icke förut i rikt mått varit för handen”. Se *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmöten år 1869. Andra kammaren. Första bandet, 1869*, s. 84.
- 192 Samuel von Troil 1884, s. 203; Per Nilsson i Espö i *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1869. Andra kammaren. Första bandet, 1869* s. 94–95, Sven Nilsson i Österlöf, dens 102–103.

6. Det brutna kontraktet

- 1 Barrington Moore, *Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt*, New York 1978, s. 10, 15–23, 84–85.
- 2 James Scott 1985, s. 337–340, 345–347; James Scott 1990, s. 18, 77–78, 90–107. Citatet från James Scott 1990, s. 77. Jfr Edward Thompson 1993b [1971], s. 188–189, 212; Eva Österberg 1993.
- 3 Jmf Börje Harnesk 2003, s. 44.
- 4 Peter Aronsson, ”Hustavlans värld – folklig mentalitet eller överhetens utopi?”, i *Väst-svensk fromhet: Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra sekler*, Göteborg 1993, s. 12–13; Mathias Cederholm 2007, s. 384–385, 389–390; Börje Harnesk 2003, s. 51–55; David Luebke, ”Naive Monarchism and Marian Veneration in Early Modern Germany”, *Past and Present* 1997:154, s. 82–83; Hilding Pleijel, *Från Hustavlans tid. Kyrkohistoriska folklivsstudier*, Lund 1951, s. 15–45; Karin Sennefeldt 2001, s. 54–56. Jfr diskussionen i Börje Harnesk, *Legofolk: Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*, Umeå 1990, s. 40–41; Pär Jonsson 1989, s. 180–183; Maria Ågren 1992, s. 15–18; Eva Österberg 1992, s. 90–92.
- 5 Edward Thompson 1993b [1971], s. 185, *passim*.
- 6 Mathias Cederholm 2007, s. 20, 391, 487–495; Börje Harnesk 2003, 44–45, 48–51; Martin Linde 2000, s. 19–20; Hugues Neveux & Eva Österberg, 1997, s. 169; Karin Sennefeldt 2001, s. 56–59, 66.
- 7 Börje Harnesk, ”Patriarkalism och lönearbete: Teori och praktik under 1700- och 1800-talen”, *Historisk Tidskrift* 1986:3, s. 328–331. Se dock Börje Harnesk 1990, s. 45–48 där han tar avstånd från både ”olikheten” och ”ömsesidigheten” som kriterier för paternalismen, med motiveringen av att de principerna också karaktäriserar andra system för social organisation. Jag håller dock med Edgren om att man därmed kastar ut ett karakteristiskt om än inte unikt drag av paternalismen; att relationen mellan över- och underordnad samtidigt var ömsesidig och olik. Se Lars Edgren, ”Tjänstefolk på 1700- och 1800-talen”, *Historisk Tidskrift* 1991:1, s. 109. Jfr Lars Nyström 2003, s. 134–137; Mikael Ottosson 1999, s. 165 och not 383.
- 8 Börje Harnesk 1986, s. 331–334, 350; Börje Harnesk, ”Den föränderliga patriarkalis-

- men", *Historisk Tidskrift* 1987:2; Jfr Mikael Ottosson 1999, s. 164, 251–252 och där anförd litteratur.
- 9 Peter Aronsson 1993; Lars Berggren, *Ångvisslornas och brickorna värld: Om arbete och facklig organisering vid Kockums Mekaniska Verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840–1905*, 1991, s. 267–274; Mikael Ottosson 1999, s. 254; Lars Nyström 2003, s. 135–144; Edward Thompson 1978a, s. 163. Se också Lars Magnusson 1982, s. 64–66.
 - 10 Kerstin Sundberg 2000, s. 245.
 - 11 David Gaunt har berört den kort i en undersökning av Barsebäck under 1700-talet. Ulf Jonsson har visat hur godsägare under 1800-talet i Södermanland använde sig av paternalistiska strategier som ett instrument för social kontroll av sina underlydande. I Lars Nyströms *Potatisriket* ligger tyngdpunkten på nypatriarkalismen. Se David Gaunt 1977, s. 16, 18; Ulf Jonsson 1980, s. 170, 194–195; Lars Nyström 2003.
 - 12 Jfr Börje Harnesk 1990, s. 43–44, 47, 73 och *passim*.
 - 13 O J Hultgren 1870, s. 110.
 - 14 Eric Hobsbawm, *The age of Capital, 1848–1875*, London 1975, s. 206.
 - 15 Maria Ågren 1992, s. 228.
 - 16 Se Rod Aya 1990, framför allt s. 64; Cederholm 2007, s 15–16.
 - 17 Jfr Karin Sennefelt 2001, s. 165–166; Eva Österberg 1979, s. 193–196.
 - 18 Sven Dahl, *Törna och Bara härads: Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*, Lund 1942, s. 170–174; Ulf Jonsson 1980, s. 68–69; Mats Olsson & Inge Svensson 1999, s. 216; Mats Olsson 2002, s. 37, 208–212, 219–220, 246–248, 346–347; Staffan Smedberg 1972, s. 34–35, 68–69; Emil Sommarin 1939, s. 74–75; Gustaf Utterström, *Jordbrukets arbetare: Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet*, Stockholm 1957, s. 852–854, 861–62; Carl Gustaf Weibull 1923, s. 81.
 - 19 Sven Dahl 1942, s. 63–66, 173–174; Enoch Ingers 1948, s. 200–206; Christer Lundh 2002a; Mats Olsson 2002, s. 263; Emil Sommarin 1939 s. 81–82; Gustaf Utterström 1957, s. 31–36, 77–78. Ordet "torpare" började användas mer frekvent i Skåne först mot 1800-talets slut. Orden torp och gatehus, torpare och gatehusman användes högst impressionistiskt i 1800-talets Skåne. Se Martin Dribe & Christer Lundh 2002, s. 143, Christer Lundh 2002b, s. 109–110, 117; Henrik Svensson 2002a, s. 93–95 och Henrik Svensson 2002b, s. 193–196. Här använder jag orden "husmän" och "torpare" som synonymer.
 - 20 Carl-Johan Gadd 2000, s. 11–16; Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm 1997, s. 181–214; Sture Martinus, *Jordbrukets omvandling på 1700- och 1800-talen*, Lund 1982; Mats Olsson 2005, s. 104–105, 131–133.
 - 21 Nils Wohlin, *Emigrationsutredningen. Bil. 9, Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751–1900: statistisk-demografisk studie på grundval af de svenska yrkesräkningar*, Stockholm 1909, råtabeller. Jfr Knut Björk 1957, s. 36; Mats Olsson 2002, s. 262. Minskningen gäller i strikt mening "bönder på andras hemman" och inte "frälsebönder", men den förra gruppen bestod nästan uteslutande av just frälsebönder. Jfr Emil Sommarin 1939, s. 76.
 - 22 Då den samtida yrkesstatistiken inte skiljer på husmän (torpare) vid gods och husmän (torpare) på bondejord är det mycket svårt att säga något om hur många husmän som faktiskt fanns på de skånska godsens vid olika tidpunkter. Det finns dock vissa hållpunkter och tendenser. Jeppsson har visat att det år 1685 i Skåne fanns 1354 gatehus mot 4255 veckodagsbönder vid skånska gods. Husmännen var alltså vid den tidpunk-

ten lite färre än en tredjedel så många som åborna. Se Gert Jeppsson, "Gatehus och huvudgårdar i Skåne under 1600-talet", i Christer Lundh & Kerstin Sundberg (red), *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*, Lund 2002 samt Mats Olsson 2002, s. 259. Det finns inga säkra siffror, men klart är att husmännen ökade kraftigt under 1700-talets gång. Anders Persson har gjort en undersökning av Ljunits och Herrestads härader, trakter som i högsta grad var djupt indragna i Tullbergska rörelsen. I de två häraderna fanns det år 1700 runt 600 frälsegårdar och 200 gatehus. Relationen mellan de två såg alltså ut som i Jeppssons uppgifter för hela Skåne femton år tidigare. Fram till år 1800 ökade antalet gårdar något medan antalet gatehus tredubblades, så att det då gick ett gatehus per frälsehemman. Anders Persson, "Levnadsvillkoren vid sydsvenska gatehus under 1700-talet", i Christer Lundh & Kerstin Sundberg (red), *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*, Lund 2002. Mats Olsson 2002 s. 261 antar att denna tredubbling från slutet av 1600-talet till år 1800 gällde hela Skåne. Därefter är utvecklingen mycket svår att följa. Olsson räknar med en ytterligare ökning med en tredjedel av antalet torpare och husmän i Skåne fram till 1850, men han gör tveksamma jämförelser mellan olika grupper i yrkesstatistiken. Mats Olsson 2002, s. 261–262, 287. Wohlin har med samma källmaterial nått en annan slutsats. Han menade att i landet i allmänhet var torparklassen som störst vid slutet av 1860-talet. I "storbruksbygderna" – alltså vid godsens – hade dock torparna börjat minska redan under perioden 1840–1860, även i Malmöhus län. Sommarin stödjer den senare bilden. Se Henrik Svensson 2002b, s. 182–186; Emil Sommarin 1939, s. 84 och Nils Wohlin 1909, s. 50–53, 56–57, 83–84–85.

- 23 Sten Carlsson 1973, s. 113–181, framför allt s. 168–178; Martin Dribe & Mats Olsson 2006; Gunnar Fridlitzius, "Population, Enclosure and Property Rights", *Economy and History Vol. XXII:1*, 1979; Jens Möller, *Godsen och den agrara revolutionen: Arbetsorganisation, domänstruktur och kulturlandskap på skånska gods under 1800-talet*, Lund 1989, s. 57–58.
- 24 Gunnar Fridlitzius 1979, s. 18; Mats Olsson 2002, s. 208–212, 294–295.
- 25 Knut Björk 1957, s. 38–39; Mats Olsson 2002, s. 296–310; Jens Möller 1989, s. 61–69.
- 26 Jens Möller 1989, s. 20, 75–91. Statarna behandlas mer utförlig i Ingrid Eriksson & John Rogers, *Rural Labor and Population Change: Social and Demographic Developments*, Uppsala 1978; Lars Furuland, *Statarna i litteraturen: En studie i svensk dikt och samhällsdebatt*, Stockholm 1962, s. 24–50; Gustaf Utterström 1957, s. 781–825.
- 27 Mats Olsson 2002, s. 95–98, 263–264, 287.
- 28 Mats Olsson 2002, s. 95–98, 245–319, framför allt 263–272, 283, 286–288, 293, 296, 303, 306, 309, 314–319. Se även Knut Björk 1957, s. 39–41; Ingrid Eriksson & John Rodgers 1978, s. 70; Christer Lundh 2002a, s. 18–19; Christer Lundh 2002b, s. 130–131; Jens Möller 1989, s. 16–21, 55–91; Henrik Svensson 2002b, s. 199–202; Gustaf Utterström 1957, s. 801–802, 807, 865–866. Även Henrik Svensson 2002b, s. 202–203 betonar den gradvisa övergången. Jens Möller 1989 motsäger sig själv. Han tecknar dels bilden av en genomgripande förändring (s 75, 91), dels en av successiv förändring med parallella system (s 83, 86). Alla belegg hos Olsson, Svensson och honom själv visar dock att det är den senare bilden som är den korrekta.
- 29 Mats Olsson 2002, s. 259–264, 351, 353.
- 30 Emil Sommarin 1939, s. 54–58; Christer Winberg 1985, s. 5–6. Däremot fanns det sedan början av 1650-talet en övre gräns för hur många dagsverken som en godsägare

- kunde kräva av sina skattefrälsebönder (12 dränge- och 6 ökedagsverken per helt mantal och år) och frälsekattebönder (27 dagsverken per helt mantal och år). Jacob Lundell, *Om svenska allmogens dagsverksskyldighet*, Lund 1842. Jfr Enoch Ingers, *Bonden i svensk historia, Del 1.*, Stockholm 1949, s. 271–272; Rolf Karlbohm 1979, s. 72–73.
- 31 Mats Olsson 2005, s. 87–100, 172–179. Dramatiska ökningar av räntetrycket på frälsegårdar under 1800-talet är även dokumenterade från Södermanland, se Ulf Jonsson 1980, s. 125.
 - 32 Jmf Mats Olsson 2002, s. 263. Se Ulf Jonsson 1980 s. 124–129 på exempel på kraftiga räntehöjningar utan ökad skuldsättning.
 - 33 Denna debatt var så omfattande att den är svår att sammanfatta. För några impressionistiskt valda stickprov se *Dagens Nyheter* 27/2 1869; *Fäderneslandet* 23/9 1868; *Göteborgs-Posten* 19/2 1869; *Nya Kristianstadsbladet* 3/3 1866; *Skånska Telegraf* 23/1 1869; *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kammaren. Första Bandet*, Stockholm 1869, 83–86.
 - 34 Tommy Bengtsson & Martin Dribe, "Fertility Response to Short-term Economic Stress: Deliberate Control or Reduced Fecundability?", *Lund Papers in Economic History*, No 78, 2002, s. 23–24, 31–33; Tommy Bengtsson, "Mortality and Social Class in Four Scanian Parishes 1766–1865", *Life Under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*, Cambridge Mass. 2004, s. 152–153, 167–168. Jfr Mats Olsson 2005, s. 153–154. Tommy Bengtsson & Martin Dribe skiljer på människor med land, "semi-landless" och "landless". Tyvärr definierar de inte vilka de räknar till de senare grupperna. Det är klart att "landless" inkluderar daglönare medan "semi-landless" sannolikt avser torpare och statare (jmf Tommy Bengtsson 2004, s. 168).
 - 35 Utvecklingen vid mellansvenska gods var likartad den i Skåne. Frälsejord såldes ut och domändriften utökades. Fram till 1800-talets mitt minskade landböndernas antal i samma storleksordning som i Skåne. De började gradvis ersättas av torpare och statare, som ännu på 1860-talet var ett komplement till landbor med dagsverken. Dagsverken behölls seklet ut vid många gods. En övergång till spannmåls- eller penningarrende pågick dock sedan seklets mitt. Men överlag fanns det alltså en påfallande kontinuitet beträffande egendomarnas disposition och arbetsorganisation, och någon genomgripande förändring av godsen som sociala och ekonomiska system går inte att tala om ännu vid mitten av seklet. Se Ulf Jonsson 1980, s. 12, 14, 54, 72–95; Anu-Mai Köll 1983, s. 33–42, 135–136; Gustaf Utterström 1957, s. 781–825, 848–874. Jonsson polemiserar mot Utterström (s 12, 76) för att denne har tecknat bilden av en mycket brysk och plötslig övergång från dagsverksskyldiga åbor till statare, men gör honom knappast rättvisa. Utterström var väl medveten om att förändringen var komplex och gradvis (s 820, 823, 854, 866–867, 873), varför Jonssons polemik syns orättvis; i själva verket tecknar de i stort samma bild av förloppet i Mellansverige.
 - 36 Anu-Mai Köll 1983, s. 54–56, 118.
 - 37 Mats Olsson 2002, s. 263.
 - 38 Göran Samuelsson 2004, s. 161–177.
 - 39 Knut Björk 1957, s. 38–40; Gustaf Utterström 1957, s. 783.
 - 40 Jens Möller 1989, s. 69–73; Mats Olsson 2002, s. 310–314; Henrik Svensson, "Självmord och brända gårdar: Mytbildning kring skifte och avhysning. Exemplet Borrestad 1848", i Kerstin Arcadius & Kerstin Sundberg (red), *Skånska godsmiljöer: Skånes Hembygdsförbund Årsbok 2001*, Lund 2001, s. 60–66.

- 41 Jens Möller 1989, s. 58–61.
- 42 Martin Dribe & Mats Olsson 2006, s. 185–188.
- 43 Carl-Johan Gadd, *Järn och potatis: Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860*, Göteborg 1983, s. 17; Winberg 1977, s. 17, 50; Nils Wohlin 1909, s. 180–194.
- 44 Se Sture Martinus 1982, s. 11 och där anförd litteratur. Jfr Lars Furulund 1962, s. 20–21.
- 45 Torun Hedlund-Nyström 1970, passim, framför allt 52–68, 235–241.
- 46 Marie Nelson, *Bitter Bread: The Famine in Norrbotten 1867–1868*, Uppsala 1988, s. 62–63. Jfr *Bidrag till Sveriges officiella statistik. K). Hälso- och sjukvården. I. Sundhetscollegii underdåniga berättelse Ny följd. 5. året 1865*, s. 4, Stockholm 1868. Jean Bolinder 1969, s. 14.
- 47 Se allmänt Torun Hedlund-Nyström 1970, s. 239; Marie Nelson 1988, s. 62–63. För Kristianstads län se *Kristianstads läns hushållnings-sällskaps förhandlingar*, 1869:2, s. 43. För Onsjö, Rönneberga och Harjagers fögderi se LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIIa:407, Everlöfs första berättelse om årsväxten 30/6 1868; Everlöfs andra rapport om årsväxten 6/8 1868; Everlöfs tredje rapport om årsväxten 3/10 1868. För Färs och Frosta fögderi se LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIIa:408, Witthoffs första rapport om årsväxten 3/7 1868; Witthoffs andra rapport om årsväxten 4/8 1868; Witthoffs tredje rapport om årsväxten 4/10 1868; För Ljunitt och Herrestads fögderi se LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIIa:408, Ericssons första rapport om årsväxten 1/7 1868; Ericssons andra rapport om årsväxten 1/8 1868; Ericssons tredje rapport om årsväxten 3/10 1868. Läget i Färs och Frosta fögderi tycks ha varit något bättre än i de två andra. Se även *Fäderneslandet* 19/8 1868.
- 48 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866.
- 49 Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 50 *National Regeringen* 23/12 1868. Se även NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Andrarum 6/2 1869 för anklagelser om att Andrarums ägare slog under sig arrendatorernas åkrar och ängar.
- 51 *Nya Kristianstadsbladet* 17/2 1866.
- 52 *National Regeringen* 23/12 1868.
- 53 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:102, vt 1868, Bil F.
- 54 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Konkursprotokoll, AIVa:1, 12/3 1869, mål 4, Bil S.
- 55 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Konkursprotokoll, AIVa:1, 12/3 1869, mål 4, Bil T. Bil V är mycket snarlik.
- 56 Se även LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, ht 1869, Nils Olsson i Kjerrtorps och Johan Jonssons i Lyckeröds vittnesmål i målet mot Tullberg samt NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Petition till kungen Högestad 7/11 1868 & Stockholm 16/11 1868; Petition till kungen Borrie 9/11 1868 och Fullmakter, Andrarum 6/2 1869; RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 3 februari 1866, mål 109, avskrift av stämning till Harjagers häradsrätt, 2/12 1862.
- 57 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:103, vt 1869, Bil Tullberg; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil P; NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Andrarum 11/1

1869. Jfr NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Petition till kungen Högestad 7/11 1868 & Stockholm 16/11 1868 och Fullmakter, Andrarum 6/2 1869 samt LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:194, ht 1869, Bil Tullberg. Notera att det även förekom att man hävdade fattigdom i mer allmänna termer i inlagorna, i själva verket ett klassiskt retoriskt grepp. Men i många fall kopplades denna fattigdom inte explicit till ökade arrenden eller dåliga skördar. Se t ex LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:108, vt 1869, Bil L; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1142, mål 385.
- 58 RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 3 februari 1866, mål 109.
- 59 *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1869. Andra kammaren. Första bandet, 1869*, s. 75; Samuel von Troil 1884, s. 212, 215–16.
- 60 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIIa:408, Malmqvists rapport till Eskilsson 19/7 1868.
- 61 Se t ex *Dagens Nyheter* 2/3 och 11/3 1869; *Folkets Tidning* 7/8 1868 och 23/2 1869; *Nya Kristianstadsbladet* 14/2 1866 samt 31/8, 11/11 och 21/11 1868; *Öresunds-Posten* 27/10, 17/11 och 28/11 1868.
- 62 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Skarhult socken 26/1 1869.
- 63 *Dagens Nyheter* 2/3 1869, *Fäderneslandet* 11/12 1869; *Öresunds-Posten* 27/10 1868.
- 64 Se dock resonemanget i Gustaf Utterström 1957, s. 814, som antyder att detta var ett fenomen som hade ägt rum tidigare under 1800-talet.
- 65 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:108, vt 1869, Bil Y; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1159, mål 204; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Konkursprotokoll, AIVa:1, 12/3 1869, mål 4; NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Baldringetorp ”i januari 1869”, Borrie och Stora Herrestads socken ”i januari 1869”, Bussjö ”i januari 1869” och ”Skåne” ”i januari 1869” och Petition till kungen Högestad 7/11 1868 & Stockholm 16/11 1868.
- 66 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Petition till kungen Högestad 7/11 1868 & Stockholm 16/11 1868 och Fullmakter, Andrarum 11/2 1869.
- 67 LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AIa:321, st 1864, mål 222, Bil ?; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1154 mål 57, 58.
- 68 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Petition till kungen Högestad 7/11 1868 & Stockholm 16/11 1868.
- 69 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter från Skårby och Hunnestad 7/1 1869, Hedeskoga 7/1 1869 och Stora Herrestad 8/1 1869; Fullmakter Andrarum 11/1 1869; Fullmakter från Söfvestad och Årsjö 5/1 1869, Bjeresjö 7/1 1869 och Hvitaby socken odaterad; Fullmakter Ilstorps socken 13/1 1869, Söfde socken 13/1 1869 och Skartofta 1/2 1869.
- 70 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:194, ht 1869, Bil Ljungberg; RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 3 juli 1866, mål 344, Ola Anderssons inlägga 1/8 1865; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:620, ärende 5, inlägga från Barsebäck och Hofterup 8/4 1868.
- 71 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AIa:103, st 1869, Bil B; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:108, vt 1869, Bil E.
- 72 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid

lagtima ting, A1a:107, ht 1868, Bil 32–47; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till avgjorda besvärs- och ansökningsmål, EIIb:657 och 662; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:321, st 1864, mål 222, Bil ?; LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:210, vt 1866, Bil John; Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby. Jfr med *Sveriges rikes lag. Gillad och antagen på riksdagen år 1734*, 1981. Citatet kommer från Missgärningsbalkens 44:e kapitel, det lagrum som frälsebönderna främst försökte få godsägarna fällas för.

- 73 LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:189, extra ting 13/10 1868, Bil XD, XH, XM, XX, XÅ, XC, GX, LX, PX, TX, UX, ZX, ÖX, CC, FF, KK, OO, SS, VV, ÅÅ, C, E, FF; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Tullberg; st 1869, Bil D, BF och F; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:107, ht 1868, Bil 32–47; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil E, F, J, Q och Y; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EII1a:1159, mål 204; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Konkursprotokoll, AIVa:1, 12/3 1869, mål 4, Bil T; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Bil CC och HH; ht 1869, Bil Tullberg; NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Petition till kungen Borrie 9/11 1868; Petition till kungen Högestad 7/11 1868 & Stockholm 16/11 1868; Fullmakter från Skårby och Hunnestad 7/1 1869, Hedeskoga 7/1 1869 och Stora Herrestad 8/1 1869; Fullmakter Andrarum 11/1 1869; Fullmakter från Söfvestad och Årsjö 5/1 1869, Bjersjö 7/1 1869 och Hvitaby socken odaterad; Fullmakter Ilstorps socken 13/1 1869, Söfde socken 13/1 1869 och Skar-tofta 1/2 1869; Fullmakter, Skarhult socken 26/1 1869; RA, Finansdepartementet, Konsejakter, E1a:620, ärende 4, inlaga från Stehag mfl orter 1868; Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby. Se också NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Baldringetorp ”i januari 1869”, Borrie och Stora Herrestads socken ”i januari 1869”, Bussjö (?) ”i januari 1869” och ”Skåne” ”i januari 1869”, som dock sannolikt är skrivna av Munck af Rosenschöld själv.
- 74 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil P och Y; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EII1a:1116, mål 150; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EII1a:1121, mål 313; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EII1a:1123, mål 395; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EII1a:1127, mål 545–547; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EII1a:1129, mål 627; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EII1a:1137, mål 221; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, ht 1869, Thomas Larsson i Klingstorps vittnesmål och Bil Tullberg; LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:210, vt 1866, Bil Nils.
- 75 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Tullberg; st 1869, Bil C; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil E, M, P och X; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, ht 1869, Bil Tullberg; NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv,

- Fullmakter, Adrarum 11/2 1869. Se också NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Baldringetorp ”i januari 1869”, Borrie och Stora Herrestads socken ”i januari 1869”, Bussjö (?) ”i januari 1869” och ”Skåne” ”i januari 1869”, som dock sannolikt är skrivna av Munck af Rosenschöld själv.
- 76 Birgit Petersson 1983, s. 137. Nu kunde man även kalla någon som brukade sin egen jord för ”skatteåbo”. Se ”Åbo” i *Nordisk Familjebok, Konversationslexikon och realencyklopedi*. Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga, Band 32, 1922 samt *Ordbok över svenska språket utgiven av svenska akademien, Tjugosjätte bandet*, 1973.
- 77 Se ”Bonde” i *Nordisk Familjebok, Konversationslexikon och realencyklopedi*. Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga, Band 3, 1905 samt *Ordbok över svenska språket utgiven av svenska akademien, femte bandet*, 1925.
- 78 Britt Liljewall, ”Bönder, hemmansägare eller lantbrukare. Sociala benämningar på 1800-talets landsbygd”, i Bo Larsson (red), *Bondens självbild och natursyn*, Stockholm 1994.
- 79 Carl-Johan Gadd 2000, s. 357–358.
- 80 Christer Winberg 1977.
- 81 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Tullberg; LLA, Malmöhus läns landskontor; Supplikdiarium, B11a:47, 26/9 (husmannen Per Persson har skrivit under inlagan); LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Konkursprotokoll, A1Va:1, 12/3 1869, Bil T. Se även, LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:107, ht 1868, Bil 32–47. De ”bönder” som skrivit under denna inlaga var fyra åbor, tio husmän och två torpare.
- 82 Som kontrast kan nämnas att Börje Hanssen fann att vid början av 1800-talet var den sociala distinktionen mellan bönder och husmän viktig på Österlen, något som alltså de faktiska ”bönderna”, d v s hemmansarrendatorerna, under Tullbergska rörelsen inte verkar ha tyckt viktigt att upprätthålla. Börje Hanssen, *Österlen: Allmog, köpstadsfolk och kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*, Stockholm 1977, s. 102, 108, 113–114. Se även Christer Lundh 2002, s. 9–18.
- 83 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil L; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Konkursprotokoll, A1Va:1, 12/3 1869, mål 4, Bil T; NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Petition till kungen Högestad 7/11 1868 & Stockholm 16/11 1868; Fullmakter, Adrarum 11/2 1869; Fullmakter, ”Andrarum och öfrige Skånes socknar” 11/1 1869; Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 84 Se t ex Samuel von Troil 1884.
- 85 Victor Lundberg 2007, s. 64–69; Lars Trädgårdh 1993, s. 63–64, 175–195; Joachim Östlund 2007, s. 198–203, 245–252; Jfr [S. A. Hedin], *Hvad folket väntar af den nya representationen. Femton bref. Från en demokrat till svenska riksdagens medlemmar*, Stockholm 1868.
- 86 Staffan Smedberg 1972 s. 130–131.
- 87 Gunnar Wallin 1961, s. 154–155. Se även Victor Lundberg 2007, framför allt s. 403–404. Se Katarina Andersson 2004, om nationen och patriotism hos de samtida radikala liberalerna.
- 88 Se LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil X för ett exempel där det användes av ”de andra”.
- 89 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Tullberg; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt

- 1869, Bil L och M; LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DiVa:167; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:716, mål 2, inläga daterad 27/9 1872; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, ElA:715, mål 9, inläga daterad 30/12 1872. Se LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:321, st 1864, mål 202, Bil Y202 där ordet "arbetare" används som ekvivalent med någon som odlar jord. Jfr *Öresunds-Posten* 25/2 1869, där "arbetare" används om frälsebönder och torpare.
- 90 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil L. Gustaf Jonzon (1862, s. 102–103) använde begreppen "bondeståndet" och "allmogen" som synonymer, och han menade att allmogen var "egentligen den arbetande klassen".
- 91 Jfr Lars Trädgårdh 1993, s. 193–194.
- 92 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Baldringetorp "i januari 1869", Borrie och Stora Herrestads socken "i januari 1869", Bussjö "i januari 1869" och "Skåne" "i januari 1869". Innehåll och handstil i dessa inlagor tyder på att Munck af Rosenschöld själv kan ha skrivit dem.
- 93 Se dock NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, "Andrarum och öfrige Skånes socknar" 11/1 1869, där man kallar sig själva för "den arbetande klassen". I sina memoarer kallade von Troil deltagarna i rörelsen för "frälsebondeklassen".
- 94 För ordet "undersäte" se Eva Österberg, "Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550–1850: Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen", *Historisk Tidskrift* 1987:3, s. 321. Österberg har undersökt SAOB:s excerpter och drar därur slutsatsen att ordet försvann ur 1800-talets språk, "utom i ålderdomliga och arkaiserande formuleringar", något som stöds av hur ordet användes av Tullbergsska rörelsens deltagare.
- 95 Deltagarnas positiva syn på "folk" och "bonde" delades av vissa samtida. Se Gustaf Jonzon 1862, s. 9 och *passim*. Däremot användes inte "bonde" eller "arbetare" av de nyliberala pamflettskrivarna.
- 96 Citerat från *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866; LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:210, vt 1866, Bil Nils samt LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, ht 1869, Bil Ljungberg.
- 97 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil P.
- 98 Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Frihetstiden*, Stockholm 1978, s. 675–687; Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Gustavianska tiden*, Stockholm 1981, s. 278–282, 291–300; Victor Lundberg 2007, s. 369–370; Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk: Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, Stockholm/Stehag 2000, kapitel 4, framför allt s. 149–153, 256–257, 262, 264–265, 396; Nils Runeby, *Dygd och vetande: Ur de bildades historia*, Stockholm 1995, s. 125–137; Lars Trädgårdh 1993, s. 183–190. Jfr Erik Gustaf Geijer, "Svea rikets hävder", i *Samlade skrifter, Fjärde delen*, Stockholm 1926, s. 33–34. För den anti-aristokratiska debatten, se Jonas Nordin 2000, s. 394–418. För odalbonden och det svenska folkets frihet i svensk historieskrivning under 1700- och 1800-talen, inte minst hos Geijer, se Bo Grandien, *Rönndruvans glöd: Nygöticistiskt i tanke, konst och miljö under 1800-talet*, Stockholm 1987, s. 23–25, 44–48, 62–64. Grandien har karaktäriserat 1860-talet som en period av nygöticistisk renässans, se dens s. 93–98 och *passim*.
- 99 Staffan Smedberg 1972, s. 130–134.
- 100 Bo Grandien 1987, s. 47–48; Jonas Nordin 2000, s. 396.
- 101 Se ovan not 98, kapitel 5 för "bonderätt" i det svenska språket. Enligt SAOB hade ordet "folkrätt" förvisso använts redan under 1700-talet, men hade redan då den

- betydelse som ordet har idag; det handlade om ”de rättsregler som bestämma de civiliserade staternas inbördes rättsförhållanden”. Se *Ordbok öfver svenska språket utgifven af svenska akademien, Åttonde bandet*, 1926, s. F 1093.
- 102 Trolle-Ljungbys underlydande beskrev sig i sin petition som ”lugna, laglydiga medborgare, som enligt bästa förmåga sträfvat att uppfylla våra pligter och skyldigheter”. De beskrev inte närmare vad det var för plikter och skyldigheter de hade, men underförstått i uttalandet ligger ”mot Trolle-Wachtmeister”. Men de underlydande till Trolle-Ljungby var ovanliga såtillvida att de accepterade att Trolle-Wachtmeister ägde deras hemman; de nöjde sig med att kräva att få besittningsrätt. Kanske var de mer benägna att acceptera beroende till sin godsherre än de flesta av rörelsens deltagare. Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 103 David Luebke 1997, s. 84.
- 104 Se *National Regeringen* 31/1 1869.
- 105 *Sveriges Tidning* 16/1 1869.
- 106 LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1154 mål 57, 58.
- 107 För 1600-talet finns det dock en viss godsforskning, se t ex Margareta Revera 1975; Kurt Ågren, *Adelns bönder och kronans: Skatter och besvär i Uppland 1650–1680*, Stockholm 1964.
- 108 Åke Abrahamsson 1990, s. 90–91, 278; Sten Lindroth 1978, s. 685; Lars Trädgårdh 1993, s. 15–16, 191–192, 194–195.
- 109 Magnus Olofsson 2003, s. 43–51, 61–63; Karin Sennelfelt 2001, s. 54, 61–62.
- 110 Notera att jag främst har använt ordet ”godsägare”. Trots att adeln hade blivit av med de flesta av sina privilegier till jorden 1789 och 1809, så ägdes alla utom två av de gods vars underlydande deltog i Tullbergsska rörelsen av adelsmän. Att säga att rörelsen var en strid mot adelsmän är alltså inte helt korrekt. Deltagarna själva talade inte om godsägare, utan främst om herremän och frälsemän, samt i mindre utsträckning om adel och herrskap.
- 111 LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:321, st 1864, mål 201, Bil U201. Jfr dens mål 222, Bil ? 222.
- 112 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, ht 1869, Bil Aw; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:107, ht 1868, Bil 48–49 och x No79; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1138, mål 280; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIaa:1131, mål 57; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:321, st 1864, mål 222, Bil ?; LLA; Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:210, vt 1866, Bil Nils. Citatet från Bil Nils.
- 113 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil B; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil L.
- 114 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil H, L och P.
- 115 Citatet från LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:191, vt 1869, Bil D; Jfr LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, ht 1869, Bil Au; LLA, Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AlA:336, st 1864, mål 224.
- 116 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil E.

- Se även LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:322, vt 1864, mål 60, Bil BD60.
- 117 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866; LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:191, vt 1869, Bil D; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till avgjorda besvärs- och ansökningsmål, E111b:657 och 662; NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Skarhult socken 26/1 1869; Fullmakter, Andrarum 6/2 1869; Fullmakter, Andrarum 11/1 1869; Fullmakter från Skårby och Hunnestad 7/1 1869, Hedeskoga 7/1 1869 och Stora Herrestad 8/1 1869; Fullmakt Andrarum 11/1 1869; Fullmakter från Söfvestad och Årsjö 5/1 1869, Bjeresjö 7/1 1869 och Hvitaby socken odaterad; Fullmakter Ilstorps socken 13/1 1869, Söfde socken 13/1 1869 och Skartofta 1/2 1869. Se också LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil L; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:321, st 1864, mål 202, Bil Y202; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1142, mål 385.
- 118 LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:321, st 1864, mål 202, Bil Y202.
- 119 LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:321, st 1864, mål 202, Bil X202.
- 120 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil X. Jfr dens Bil L.
- 121 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, ht 1869, Bil EE. Se också LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1138, mål 280.
- 122 LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:189, extra ting 13/10 1868, Bil XD, XH, XM, XX, XÅ, XC, GX, LX, PX, TX, UX, ZX, ÖX, CC, FF, KK, OO, SS, VV, ÅÅ, C, E, FF och LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Bil HH.
- 123 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil B.
- 124 LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1116, mål 150; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1121, mål 313; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1123, mål 395; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1127, mål 545–547; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1129, mål 627; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111a:1137, mål 221.
- 125 LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:189, extra ting 13/10 1868, Bil XD, XH, XM, XX, XÅ, XC, GX, LX, PX, TX, UX, ZX, ÖX, CC, FF, KK, OO, SS, VV, ÅÅ, C, E, FF och LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Bil HH.
- 126 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, ht 1869, Bil Tullberg.
- 127 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:107, ht 1868, Bil 32–49.
- 128 LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till avgjorda besvärs- och ansökningsmål, E111b:657 och 662.
- 129 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866.
- 130 LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DIVa:167; NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Petition till kungen Stockholm 16/2 1869.

- 131 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil O.
- 132 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil D.
- 133 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866; LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:191, vt 1869, Bil D; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, st 1869, Bil B, F, H och K; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil B, E, L, M, P och X; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1142, mål 385; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1154 mål 57–58; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1178, mål 727; LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DIVa:167; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:321, st 1864, mål 197, 200, och 202, Bil DI97, K200 och X202; LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:210, vt 1866, Bil John; Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 134 LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:321, st 1864, mål 202, Bil X202. Jfr LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till avgjorda besvärsoch ansökningsmål, EIIIIb:657 och 662.
- 135 Jfr LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:191, vt 1869, Bil D; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil J och H och LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIIa:1142, mål 385.
- 136 LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:189, extra ting 13/10 1868, Bil XD, XH, XM, XX, XÅ, XC, GX, LX, PX, TX, UX, ZX, ÖX, CC, FF, KK, OO, SS, VV, ÅÅ, C, E, FF och LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:194, st 1869, Bil HH; se också LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AlA:189, extra ting 13/10 1868, Bil A, J, L, N och P; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AlA:103, vt 1869, Bil Samuel; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil E, L och P.
- 137 Hans Öberg, *Några ord om statskyrka, religionsfrihet, rationalism, catholicism, anabaptism, liberalism och svenska presterskapets göromål och befordran*, Malmö 1852.
- 138 *Fäderneslandet* 29/5 1869; *Nya Kristianstadsbladet* 21/11 1868, 13/11 1869; *Öresunds-Posten* 20/11 1868; O J Hultgren 1870, s. 110. Se Gustaf Utterström 1957, s. 825–828 för den svenska diskussionen vid mitten av 1800-talet om paternalismens upplösning.
- 139 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil T. Jfr NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Petition till kungen Borrie 9/11 1868 för ännu en deltagare som använde just ordet ”barnfödd”.
- 140 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AlA:108, vt 1869, Bil U.
- 141 Att Hans Olsson och Nils Persson hade fått löften av Platen om att få undantag kan inte tas för givet. Det är dock klart att det förekom att godsägare gav äldre brukare undantag, både i Skåne och i andra delar av landet. Annars skulle uttjanta brukare ligga fattigvården till last, vilket innebar godsägaren själv om han ägde en stor andel av socknens jord. Se Christer Lundh 2002b, s. 132; Christer Lundh & Mats Olsson, ”Gudsens bönder och ålderdomen: Undantagssystemet under 1800-talet”, i Kerstin Arcadius & Kerstin Sundberg (red), *Skånska godsmiljöer: Skånes Hembygdsförbund Årsbok 2001*, Lund 2001; Ulf Jonsson 1980, s. 145. Hans Olssons och Nils Perssons

- påstående framstod inte i häradsrättens ögon som osannlika. Den förklarade i sitt utslag att man trodde på Per Nilsson, men lät målet falla i brist på skriftliga bevis, vilket – inte så lite ironiskt – visar att hans oro var helt berättigad.
- 142 RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 3 februari 1866, mål 109, Ola Jönssons inlaga 16/4 1864.
- 143 Se LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:210, ht 1866, mål 33 samt Bil Bengta.
- 144 LLA, Villands häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:210, vt 1866, Bil John. Inlagan är ironiskt nog den enda jag hittat som innehåller ordet ”husbonde”.
- 145 Staffan Smedberg 1972, s. 131. Intressant nog påstod en viss Pål Persson i ett vittnesmål vid rättegången mot Tullberg att han hade hört två åbor be Tullberg om hjälp att vinna besittningsrätt till sina hemman, men ”då de nekade besvarade frågan om de erlade undantag till sine företrädare, vägrade Tullberg att åta sig deras sak”. Om Tullberg faktiskt hade vägrat hjälpa dessa frälsebönder eller inte går inte att svara på, men att ett vittne kunde tillskriva honom – en folklig hjälte (för vissa) – ett sådant uttalande visar att undantag till företrädare var något som värderades högt. LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Pål Perssons vittnesmål i målet mot Tullberg.
- 146 Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 147 LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111aa:1154 mål 57, 58.
- 148 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:107, ht 1868, Bil 32–47.
- 149 Edward Thompson 1993a, s. 22–24. Börje Harnesk 1986, s. 351 har påvisat detsamma för svenska förhållanden.
- 150 Staffan Smedberg 1972, s. 53–54.
- 151 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866; LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:190, ht 1868, Bil till mål 335; LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, vt 1869, Bil Tullberg; st 1869, Bil D; ht 1869, Bil Aw; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil H och P; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111aa:1131, mål 57; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E111aa:1178, mål 727; LLA, Kristianstad läns landskontor, Supplikakter, DIV:195; LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:321, st 1864, mål 202, Bil X202; RA, Finansdepartementet, Konsejakter, E1a:716, mål 2, inlaga daterad 14/12 1872. Även mer allmänt hållna anklagelser som att godsägare hade gjort ”ingrepp i Konungens Befallningshafvandes Embete” gjordes, se LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil L.
- 152 Citaten kommer från (i den ordning de räknas upp här): LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil X; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:107, ht 1868, Bil 48–49; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Bil EE; LLA, RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 4 december 1866, mål 505, Anders Jönssons inlaga 13/4 1866 samt LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till avgjorda besvär- och ansökningsmål, E111b:659.

- 153 Se NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Andrarum 11/1 1869; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, EIa:597, mål 6, inlagor daterade 8/2 och 14/8 1867; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, EIa:715, mål 9, inlaga daterad 30/12 1872 för Kammarkollegiet; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, EIa:597, mål 6, inlaga daterad 14/8 1867 för "Råds Herrarna" och *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866.
- 154 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, AIa:107, ht 1868, Bil 32–47.
- 155 Citatet från LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AIa:103, vt 1869, Bil Tullberg. Se även LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, AIa:189, extra ting 16/9 1868, Bil AT; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIa:1116 mål 150; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIa:1121, mål 313; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIa:1123, mål 395; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIa:1127, mål 545–547; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIa:1129, mål 627; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIa:1137, mål 221; RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 1 april 1870, mål 145, Lars Jönsson mfl överklagande av Hovrättens dom 7/12 1869.
- 156 RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 4 december 1866, mål 505, Anders Jönssons inlaga 13/4 1866; Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 157 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866. Jfr med Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 158 Se LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, AIa:103, ht 1869, HH och vt 1869, Bil Tullberg.
- 159 Marie Lennersand, *Rättvisans och allmogens beskyddare: Den absoluta staten, kommissioner och tjänstemännen, ca 1680–1730*, Uppsala 1999, s. 21–26, 307. Citatet från s. 307. Jfr Yves-Marie Bercé, *Revolt and Revolution in Early Modern Europe: An Essay on the History of Political Violence*, Manchester 1987, s. 28, 30; Börje Harnesk 2003, s. 42–43.
- 160 Yves-Marie Bercé 1987, s. 28–30; Yves-Marie Bercé, *History of Peasant Revolts: The Social Origin of Rebellion in Early Modern France*, Ithaca 1990, s. 248–249; Peter Burke 1983, s. 174–179; Mathias Cederholm 2007, s. 376–377; Daniel Field, *Rebels in the Name of the Tsar*, Boston 1989, s. 1–27; Eric Hobsbawm, *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*, Manchester 1959, s. 98; Hugues Neveux & Eva Österberg 1997, s. 162, 164; Sven A Nilsson 1990, s. 101; Karin Sennfelt 2001, s. 60.
- 161 Staffan Smedberg 1972, s. 93–95, 130. Jämför med Åke Abrahamsson 1990, s. 54.
- 162 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866; Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 163 RA, Finansdepartementet, Konseljakter, EIa:597, mål 6, inlaga daterad 14/8 1867. Jfr med inledningen av Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista, Odaterad petition från Trolle-Ljungby.
- 164 RA, Finansdepartementet, Konseljakter, EIa:597, mål 6, inlaga daterad 14/8 1867.
- 165 RA, Finansdepartementet, Konseljakter, EIa:716, mål 18, inlaga daterad 20/1 1873. Jfr *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866 och mål 2, inlaga daterad 14/12 1872 och 27/9 1872.

- 166 RA, Finansdepartementet, Konseljakter, El:a:597, mål 6, inlaga daterad 14/8 1867. Se även RA, Finansdepartementet, Konseljakter, El:a:716, mål 2, inlaga daterad 14/12 1872 för samma resonemang.
- 167 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, Al:a:103, vt 1869, Bil Tullberg.
- 168 Gustav III nämns i LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIa:a:1116, mål 150; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIa:a:1121, mål 313; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIa:a:1123, mål 395; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIa:a:1127, mål 545–547; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIa:a:1129, mål 627; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIa:a:1137, mål 221. För ”högst salig” Karl XI se LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, Al:a:102, st 1868, Bil AB; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, El:a:597, mål 6, inlaga daterad 14/8 1867; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, El:a:716, mål 18, inlaga daterad 20/1 1873.
- 169 LLA, Norra Åsbo häradsrätts arkiv, Dombok, Al:a:322, vt 1864, mål 60, Bil BD60.
- 170 RA, Finansdepartementet, Konseljakter, El:a:597, mål 6, inlaga daterad 14/8 1867. Jfr LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DIV:a:167.
- 171 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, Al:a:194, ht 1869, Bil EE.
- 172 LLA, Malmöhus läns landskontors arkiv, Supplikakter, DIV:a:167.
- 173 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Adrarum 11/2 1869.
- 174 Samuel Tullberg enligt Anders Nilsson i Kattarp i LLA, Onsjö häradsrätt, Konkursprotokoll AIVb:1, urtima ting 12/3 1869, mål 4, Bil Da. Johan i Klämmans vittnesmål innehåller samma formulering: ”den lag vi nu hafva sk----r jag uti : den är ej annat än smörja och gröt, dikter af Präster och Lärde”.
- 175 Att rikets tillstånd inte var som kungen egentligen ville var inte framträdande i rörelsens inlagor. Jag har bara funnit ett till exempel på det, i RA, Finansdepartementet, Konseljakter, El:a:597, mål 6, inlaga daterad 14/8 1867 där man kan läsa att greve Hamilton 1762 ”sanningslöst och oriktigt” lyckades ”tilllura sig” jorden trots att säterifriheten hade dragits in 66 år tidigare; ”synes som antingen konung Adolph Fredrik icke kände förhållanden eller måste denne föreburna Resol vara ett af de Documenter, Råds Herrarna emot Konungens vilja, med den Historiskt kände stämpel påtryckt Konungens namn”.
- 176 LLA, Onsjö häradsrätt, Konkursprotokoll AIVb:1, urtima ting 12/3 1869, mål 4, Bil D.
- 177 LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, Al:a:194, st 1869, mål 159, Per Mickelsson i Norra Liens vittnesmål.
- 178 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, ”Andrarum och öfrige Skånes socknar” 11/1 1869. RA, Finansdepartementet, Konseljakter, El:a:597, mål 6, inlaga daterad 14/8 1867; Under Dalupproret hade Dalallmogen bevisligen höga tankar om Karl XI och hans lagar, se Karin Sennefelt 2001, s. 168, 170.
- 179 Katarina Andersson 2004, s. 157, 200. Se även 105, 120 och 136–137.
- 180 Åke Abrahamsson 1990, s. 55, 90; Daniel Field 1989, s. 1–2; David Luebke 1997, s. 74–75 och not 9; Jfr James Scott 1990, s. 97–103.

- 181 David Luebke 1997, s. 75.
- 182 David Luebke 1997, s. 71–90.
- 183 Daniel Field 1989, s. 17–27, 208–212.
- 184 James Scott 1990, s. 96–103, citatet från s. 98. Jfr Yves-Marie Bercé 1990, s. 227–228.
- 185 För påståenden om att Tullberg gjorde gällande att han var släkt med kungen se LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Konkursprotokoll, AIVa:1, 12/3 1869, mål 4, Bil D eller, till och med att han var hans halvbror se Henrik Hedlund 1930, s. 154, samt att han på olika sätt försökte ge sken av han hade uppbackning av kungen eller ”Prinsen”. Med den senare avsågs förmodligen en viss ”herr Abelin” (Gustaf Rudolf Abelin, f. 1819, chef för Kungliga Lantförsvarsdepartementet sådan 1867; *Sveriges och Norges Stats-Kalender för år 1870*, Stockholm 1869, s. 6). Enligt vissa vittnen ska Tullberg ha påstått att han inte verkade på egen hand, utan å just Abelins vägar, som i sin tur utmålades som kungens halvbror (LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Konkursprotokoll, AIVa:1, 12/3 1869, mål 4, Bil Dd och H; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Johan Larsson i Klämmans vittnesmål). I sina memoarer berättade smeden Anders Paradis å Högestad, att Tullberg skulle ha sagt sig ha kunglig uppbackning, samt att han skulle ha använt sig av en dubbelgångare till Karl XV för att stärka trovärdigheten i detta (!). Bönderna trodde ”gera” på att han hade kungens stöd (Anders Paradis, *Mina minnen*, Sjöbo 1989, s. 29–30; Paradis hade nedtecknat sina minnen på 1920-talet).
- 186 Pär Skåntorp u å, s. 94.
- 187 Birger Schöldström 1883, s. 229, 232.
- 188 Daniel Field 1976, s. 211–212. Det första citatet från s. 211, detta citat från s. 212.
- 189 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil M (citatet: ”sådan *orimlig lag* eller författning”); LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIa:1142, mål 385; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till avgjorda besvär- och ansökningsmål, EIIIb:282; LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Bil EE; ht 1869, Bil Tullberg; RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 4 december 1866, mål 505, Anders Jönssons inlaga 13/4 1866 (citatet ”sådan *orimlig lag* eller författning”); RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:716, mål 2, inlaga daterad 27/9 1872 (”klar lag och naturlig rätt”). Jfr LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:107, ht 1868, Bil 32–47 (”rättvis rätt”).
- 190 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil P.
- 191 Se ”Domarreglerna” i *Nationalencyklopedin*, Band 5, 1991.
- 192 *Sveriges rikes lag, gillad och antagen på riksdagen år 1734*, 1981, s. 397–388. Jfr Staffan Smedberg 1972, s. 132 för frälsebonderörelsen.
- 193 LLA, Harjagers häradsrätts arkiv, Dombok vid ordinarie ting, A1a:103, ht 1869, Bil HH.
- 194 Staffan Smedberg 1972, s. 130–134. Smedbergcitatet från s. 131 och citatet av deltagarna från s. 132.
- 195 LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Domböcker vid lagtima ting, A1a:107, ht 1868, Bil 32–47.
- 196 Hugues Neveux & Eva Österberg 1997, s. 162–167. Jfr Mathias Cederholm 2007, s. 374–376.
- 197 Se Birger Schöldström 1883, s. 229, 232 om hur de som deltog i den sista Stockholmsde-

- legationen av att de kördes på porten ska ha dragit slutsatsen att "lag och rätt för dem icke finnes i landet, derom vore de nu visse, sedan till och med kungen kört ut dem".
- 198 LLA, Onsjö häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:194, st 1869, Bil Torp.
 - 199 RA, Finansdepartementet, Konseljakter, E1a:716, mål 2, inlaga daterad 14/12 1872.
 - 200 Det finns en ansenlig internationell och nordisk rättshistorisk forskning kring lagens funktion i det förindustriella samhället. Grovt kan man säga att två olika synsätt har vuxit fram. Vissa forskare ansluter sig till en harmoni- eller funktionalistisk modell. De betonar att det fanns en bred värdegemenskap kring lagen i det förflutna. Andra ansluter sig till en konfliktteori med rötter i marxistisk historieskrivning, där man ser lagen och "rättvisan" som något som i första hand försvarar den härskande klassens intressen i samhället. Se Seppo Aalto, Kenneth Johansson & Erling Sandmo, "Conflicts and Court Encounters in a State of Ambivalence", i Eva Österberg & Sølvi Sogner (red), *People Meet the Law: Control and Conflict-handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Oslo 2000, s. 202–203; Douglas Hay, "Property, Authority and the Criminal law", *Albion's Fatal Tree*, London 1975a, s. 32–41, 55–56; Sølvi Sogner, "Conclusion: The Nordic Model", i Eva Österberg & Sølvi Sogner (red), *People Meet the Law: Control and Conflict-handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Oslo 2000, s. 269–271, 276; Jan Sundin 1992, s. 10–11; Edward Thompson 1975b, s. 258–269; Eva Österberg 1987, s. 474–475; Eva Österberg & Erling Sandmo, "Introduction", i Eva Österberg & Sølvi Sogner (red), *People Meet the Law: Control and Conflict-handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Oslo 2000, s. 9–12, 19–20, 23.
 - 201 Se ovan om beskrivningar om "slaveri", samt *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866; LLA, Färs häradsrätts arkiv, Dombok, A1a:190, ht 1868, Bil till mål 329, 334, 335, 338; LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, A1a:108, vt 1869, Bil B; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E1II1a:1142, mål 385; NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Skarhult socken 26/1 1869.
 - 202 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866.
 - 203 RA, Nedre Justitierevisionen, Revisionsakter, vol 4 december 1866, mål 505, Anders Jönssons inlaga 13/4 1866.
 - 204 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Skarhult socken 26/1 1869.
 - 205 *Nya Kristianstadsbladet* 3/2 1866.
 - 206 LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, D1II1a:408, Malmqvists rapport till Eskilsson 19/7 1868.
 - 207 LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E1II1a:1116, mål 150; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E1II1a:1121, mål 313; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E1II1a:1123, mål 395; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E1II1a:1127, mål 545–547; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E1II1a:1129, mål 627; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, E1II1a:1137, mål 221.
 - 208 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866. Se även LLA, Färs häradsrätts arkiv, Domböcker A1a:189, extra ting 13/10 1868, Bil A för hot om att göra uppror.

- 209 Jfr James Scott 1990, s. 101.
- 210 Samuel von Troil 1884, s. 216.
- 211 *National Regeringen* 31/1 1869.
- 212 LLA, Onsjö häradsrättsarkiv, Dombok vid lagtima ting, ALa:194, st 1869, Bil Torp.
- 213 Jfr t ex Richard Barrie Dobson, *The Peasants' Revolt of 1381*, London 1983. Det engelska bondeupproret 1381, som grundades i föreställningar om det allmänna bästa (s 120, 123), förhoppningar om att få frihet från sina herrar (s. 132, 136) och om ett utopiskt förflutet utan adelsmän (s 370).
- 214 Se *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866 samt LLA, Herrestad häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, ALa:108, vt 1869, Bil T och U. Jfr NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Petition till kungen Högestad 7/11 1868 & Stockholm 16/11 1868.
- 215 Jfr Hugues Neveux & Eva Österberg 1997, s. 169, 172 om husnödtorft, heder och familjeförsörjning hos bönder i det tidigmoderna Europa.
- 216 James Scott 1990, s. 77–78.
- 217 Mathias Cederholm 2007, s. 398–411, 458–471, 487–495, 507–513; Börje Harnesk 2003, s. 48–51, 55–59; Marie Lennersand 1999.
- 218 Magnus Olofsson 2003, s. 44–48.

7. ”Det yttre och inre Ryssland”

- 1 Se nedan. Även petitionerna i *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866 och Rune Perssons privatarkiv, Vanneberga byakista torde kunna räknas dit. De innehåller stora delar av den Tullbergiska synen på jorden, inklusive många av de lagar och förordningar som skulle användas av Tullberg senare i rörelsen, men väldisponerade och retoriskt utformade med ett stundvist poetiskt språk, som i stil är mycket långt från Tullbergs ofta mycket långa och ostrukturerade inlagor.
- 2 LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1116, mål 150; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1121, mål 313; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1123, mål 395; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1127, mål 545–547; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1129, mål 627; LLA, Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till instämnda och vädjade, avgjorda mål, EIIIaa:1137, mål 221.
- 3 *Bibel 2000: texterna: Gamla testamentet, Tillägg till Gamla testamentet – de apokryfa eller deuterokanoniska skrifterna, Nya testamentet: Bibelkommissionens översättning 1999*, Stockholm 2000, Domarboken 6–8.
- 4 Åke Abrahamsson 1990, s. 40; Martin Lamm, *Upplysningstidens romantik: Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur. Senare delen*, Enskede 1963 [1920], s. 529 (varifrån citatet ur Thorild kommer); Åsa Linderborg 2001, s. 272–273 (varifrån citatet ur Geijer kommer); *Politisk tidskrift för Sveriges allmoge* 1861:1, s. 35.
- 5 Katarina Andersson 2004, s. 50–85, 155–170; Martin Lamm 1920 [1963], s. 530; Åsa Linderborg 2001, s. 272–273, 275–285; Anna-Carin Stymne, ”Striden om Engelbrektsbilden”, *Historisk Tidskrift* 1999:2, s. 173–177. Jfr *Politisk tidskrift för Sveriges allmoge* 1861:1, s. 37 för Samuel Ödmanns syn på Engelbrekt.
- 6 Katarina Andersson 2004, s. 50–85; Stig Ekman, *Slutstriden om representationsreformen*, Stockholm 1966, s. 175–176.

- 7 Kjell Bondestad, "The American Civil War and Swedish Public Opinion", *The Swedish Pioneer Historical Quarterly* 1968:2; Stig Ekman 1966, s. 174–175; *Fäderneslandet* 29/4 och 3/5 1865; *Öresunds-Posten* 27/4, 29/4 och 18/5 1865. Citatet från *Fäderneslandet* 29/4 1865.
- 8 Henrik Elmersjö, "Arbetareklassen är den enda rätta arvtagaren: En studie i socialdemokratisk historiekultur under 1880- och 1890-talen", opublicerad D-uppsats, historiska institutionen, Lunds universitet 2003, s. 48 och not 176; Anders Fryxell, *Berättelser ut svenska historien. Nittonde delen, Karl den elftes historia. Femte häftet. Karl den elfte och han samtida af konungahuset och af högadel- och råds-partierna*, Stockholm 1853a, s. 1–39; Anders Fryxell, *Berättelser ut svenska historien. Tjugonde delen, Karl den elftes historia. Sjette häftet. Karl den elftes samtida, sista regerings-år och död*, Stockholm 1853b, 233–238; *Geijerstudier II: Geijers föreläsningar över Karl XI:s historia, utgivna med inledning av Bengt Henningsen*, Uppsala 1955, s. 108–120, 157–164, Åsa Linderborg 2001, s. 295–296; *Politisk tidskrift för Sveriges allmoge* 1861:2, s. 27, *Politisk tidskrift för Sveriges allmoge* 1862:1, s. 1–15; Ulf Zander, "Minnet av en karolinerkung: Reflexioner kring ett monument", *Historiedidaktik i Norden*: 6, Köpenhamn 1996, s. 163, 165; Alf Åberg, *Karl XI*, 1994, s. 205–208. Citaten från *Geijerstudier* s. 110 och 115.
- 9 Gustaf Jacobson, *Från Geijer till Hjärne: Studier i svensk historieskrivning under 1800-talet*, Stockholm 1945, s. 187–211. Jfr *National Regeringen* 16/3 1869.
- 10 LLA, Ingelstads häradsrättsarkiv, Dombok, AlA:168, st 1868, mål 218–226; LLA, Ingelstads häradsrättsarkiv, Dombok, AlA:169, urtima ting 5/9 1868, mål 2–9 och urtima ting 16/9 1868, mål 1–8.
- 11 Citatet från upprop till riksdagen i *National Regeringen* 23/12 1868. För bondens hotade ställning, se även NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Skarhult socken 26/1 1869, där det tog sig en etnisk dimension. Sammanslagningen av hemman ledde till att "den bästa och största delen av godset brukas af danska eller tyskar och resten blir väl såfort vi bönder hunnit odla den, äfven lämnad åt utlänningar". Resultatet var att "eländet är rysligt och det ser ut som svenska bonden skulle snart nog utplånas från svenska jorden".
- 12 Liksom den ovan analyserade inlagen innehöll de understundom referenser i myt och historieskrivning: Angantyr, Hervor, Ivar Vidfamne, Engeldrekt, Sturarna, Gustav Vasa. Se Mätta Mårtensdotters adress och upprop till riksdagen i *National Regeringen* 23/12 1868.
- 13 Upprop till riksdagen i *National Regeringen* 23/12 1868. Jfr citat ur *Öresunds-Posten* i Nils Runeby 1969, s. 440.
- 14 Åke Abrahamsson 1990, s. 381–382; Louis de Geer 1892, s. 215. I slutet av 1860 ska Blanche därtill ha talat om skarpskyttarna som ett skydd mot "utländskt" och "inländskt förtryck", se Nils Erdmann, *August Blanche och hans samtid: Med talrika porträtt och teckningar*, Stockholm 1892, s. 335. I *Öresunds-Posten* (3/11 1868) diskuterades Tullbergiska rörelsen som en konsekvens av det "inre Ryssland", vartill landets "hofveri- och statorparessystem" räknades. Jfr *Söndags-Nisse* 2/5 1869.
- 15 Petition till kungen i *National Regeringen* 16/3 1869.
- 16 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Baldringetorp "i januari 1869", Borrie och Stora Herrestads socken "i januari 1869", Bussjö (?) "i januari 1869" och "Skåne", "i januari 1869".
- 17 Upprop till riksdagen i *National Regeringen* 23/12 1868. Att fideikommisserna skulle upphävas krävdes även i NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Bald-

- ringetorp ”i januari 1869”, Borrie och Stora Herrestads socken ”i januari 1869”, Bussjö (?) ”i januari 1869” och ”Skåne”, ”i januari 1869”. Jfr Donald Jordan, *Land and Popular Politics in England. County Mayo from the Plantation to the Land War*, Cambridge 1994 för diskussionen om de irländska fideikommisserna under *the Land War*.
- 18 Fideikommissernas avskaffande var en viktig fråga för Munck af Rosenschöld. Han hade drivit frågan redan i början av 1850-talet. Se *National Regeringen* 23/12 1868, 10/1 och 17/1 1869. Det ingick inte i det nyliberala partiprogrammet, men väl i den skånska lokalavdelningens krav. Jfr Wilhelm Bergstrand 1882, s. 242–249 och *Till svenska folket! Det nyliberala partiets centralafdelning i Stockholm*, 1869 med *Politisk trosbekännelse af demokratiska sällsk. eller nyliberala partiets filialafd. i Skåne*, Kristianstad 1869. Jfr *Sveriges Tidning* 16/11 1868. För Tullberg var dock fideikommissernas avskaffande en icke-fråga: de nämns inte specifikt i hans inlagor. Det bör dock framhållas att fideikommiss var överrepresenterade bland de gods vars underlydande deltog i rörelsen. Av de 22 godsen i tabell 2 var åtta, alltså 36 procent, fideikommiss (Baldringe, Barsebäck, Björnstorp, Högestad, Kristinehof, Ruuthsbo, Råbelöf och Övedskloster). Av Skånes runt 160 gods var 29 fideikommiss, alltså endast 18 procent. För antalet fideikommiss, se Nils Segerstråle, *Svenska fideikommiss*, Stockholm 1979.
 - 19 Upprop till riksdagen i *National Regeringen* 23/12 1868.
 - 20 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Baldringetorp ”i januari 1869”, Borrie och Stora Herrestads socken ”i januari 1869”, Bussjö (?) ”i januari 1869” och ”Skåne”, ” januari 1869”.
 - 21 Jmf Wilhelm Bergstrand 1882, s. 247–247; *Till svenska folket! Det nyliberala partiets centralafdelning i Stockholm*, 1869.
 - 22 *National Regeringen* 23/12 1868. Bildningen vid gods var ett ganska populärt tema hos samtida kommentatorer till rörelsen: den skylldes ofta på frälseböndernas brist på dito. Se t ex *Dagens Nyheter* 9/9 1868; *Folkets Tidning* 15/12 och 18/12 1868; *Skånska Telegraf* 17/10 1868; *Öresunds-Posten* 4/2 1869. De vanliga deltagarna berörde dock sällan frågan explicit. Några underlydande till Skarhult beklagade dock i en petition sig över att deras barn fick ”böja sig under träldommens ok redan vid åtta eller nio års ålder” och därför inte kunde inhämta mycket kunskap och därför tillbringa sina liv ”i den största okunnighet”. Se NM, Nils Rudolf Munck af Rosenschölds handlingar, Petition till riksdagen, Skarhult 26/1 1869.
 - 23 NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Baldringetorp ”i januari 1869”, Borrie och Stora Herrestads socken ”i januari 1869”, Bussjö (?) ”i januari 1869” och ”Skåne”, ” januari 1869”.
 - 24 *National Regeringen* 23/12 1868, 10/1 och 17/1 1869.
 - 25 Åke Abrahamsson 1990, s. 286–293; Wilhelm Bergstrand 1882, s. 242–249; *Skånes demokrater, ett upprop från det nyliberala partiets filialafdelning i Skåne*, 1869; *Till svenska folket! Det nyliberala partiets centralafdelning i Stockholm*, 1869.
 - 26 Detta gäller uppropet till riksdagen och Mårtensdotters ”Adress” i *National Regeringen* 23/12 1868 (den senare finns även i avskrift i Munck af Rosenschölds arkiv); Petition till kungen i *National Regeringen* 16/3 1869 som också finns i avskrift i Munck af Rosenschölds arkiv samt NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Fullmakter, Baldringetorp ”i januari 1869”, Borrie och Stora Herrestads socken ”i januari 1869”, Bussjö (?) ”i januari 1869” och ”Skåne”, ” januari 1869” Jfr NM, Nils Rudolf af Rosenschölds Arkiv, Petition till kungen, Stockholm 16/2 1869.

8. ”Innan vi lämna den jord, vi av våra förfäder innehaft”

- 1 Hilding Johansson, citerad i Rolf Karlbom 1967, s. 233. Jfr Sven Lundkvist, *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*, Stockholm 1977, s. 32.
- 2 Maria Ågren 1992, s. 242.
- 3 Jmf Tim Harris 1995, s. 23; Britt Liljewall 2000; Hanne Sanders 1995.
- 4 Jmf med Eva Österberg 1989, s. 81–82; Eva Österberg 1993, s. 144–145 där hon spekulerar i förekomsten av *lokala* politiska kulturer i svensk tidigmodern historia. Sydsverige har föreslagits – några mer konkreta forskningsresultat har inte framkommit – som ett område med en unik politisk kultur. Se även Peter Aronsson 1992, s. 308–310; Linde 2000, s. 30.
- 5 Denna diskussion bygger på Torbjörn Andersson, *Kung fotboll. Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950*, Stockholm & Stehag 2002, s. 26–27; Marion Leffler, *Böcker, bildning, makt: Arbetare, borgare och bildningens roll i klassformeringen i Lund och Helsingborg 1860–1901*, Lund 1999, s. 52–56; James Scott 1985, s. 314–318. Se också Antonio Gramsci, *En kollektiv intellektuell*, Staffanstorp 1967, s. 32, 150–151, 224, 241–242.
- 6 Se James Scott 1990, framför allt s. x–xii, 2–10, 14, 18, 21–22, 28, 90, III, II8, 193. Jfr Martin Linde 2000.
- 7 Eric Hobsbawm 1959, s. 67.
- 8 Eric Hobsbawm 1975, s. 217.
- 9 Eric Hobsbawm 1959, s. 65–73; Augusta Molinari, ”The Last Popular Italian Heresy: Davide Lazzaretti’s Jurisprudic Church”, *Quaderno 1: Making, Unmaking, and Remaking America – Popular Ideology before the Civil War, Proceedings of the Milan Group in Early United States History*, Milan 1988.
- 10 Murray Bookchin, *The Spanish Anarchists: The Heroic Years 1868–1936*, Edinburgh 1998, s. 79–98; Gerald Brenan, *The Spanish Labyrinth: an Account of the Social and Political Background of the Spanish Civil War*, Cambridge 1943, s. 131–169; Eric Hobsbawm 1959, s. 74–92.
- 11 John Archer 1990, s. 6–7, 22–24, 67–249. Eric Hobsbawm & George Rudé 1969, citatet från s. 17. Jfr Ulla Rosén, ”Privategendom och jordfördelning: Om agrarkapitalismens framväxt i England, Danmark och Sverige”, *Scandia* 1991:2, s. 262–266.
- 12 Andrew Charlesworth (red), *An Atlas of Rural Protest in Britain 1548–1900*, London & Canberra 1983, s. 177–182; Samuel Clark, *The Social Origins of the Irish Land War*, Princeton 1979; Donald Jordan 1994, s. 1–2, 199–313; William Edward Vaughan, *Landlords and Tenants in Mid-Victorian Ireland*, Oxford 1994, s. 7, 9, 208–216. På Irland uppstod under 1800-talet något som kallade för *tenant right*, en sekundär äganderätt som arrendatorer hävdade att de hade till sina arrendegårdar grundade i nedlagt arbete. Fenomenet uppstod på 1840-talet och trots att det var en sedvana utan stöd i lagen uppstod en marknad där arrendatorer sålde sina gårdar till nya arrendatorer. Arrendatorrätten erkändes i 1870 års landlagstiftning. Samuel Clark 1979, s. 166–167; Martin Dowling, *Tenant Right and Agrarian Society in Ulster 1600–1870*, Dublin 1999; William Edward Vaughan 1994, s. 67–102.
- 13 Claus Bjørn, *Gylendal og Politikens Danmarkshistorie, Bind 10: Fra reaktion till grundlov 1800–1850*, Köpenhamn 2003, s. 327–346; Roar Skovmand, *Danmarks historie. Bind 11: Folkstyrets Fødsel 1830–1870*, 1964, s. 181–190, 206–212, 229–247, 271–288; Øyvind Østerud, *Agrarian Structure and Peasant Politics in Scandinavia: A Comparative Study of Rural Response to Economic Change*, Oslo 1978, s. 246–248.
- 14 Oddvar Bjørklund, *Marcus Thrane: Sosialistleder i et u-land*, Oslo 1970; Anne-Lise

- Seip, *Aschebougys Norges historie, Bind 8: Nasjonen bygges 1830–1870*, Oslo 1997, s. 183–190; Francis Sejersted, *Norges Historie, Bind 10: Den vanskelige frihet 1814–1851*, 1978, s. 419–425; ”Thrane, Marcus” och ”Threnitterbevegelsen” i *pax Leksikon*, 1978–1982 (www.leksikon.org); Øyvind Østerud 1978, s. 238–239.
- 15 Øyvind Østerud 1978, s. 250–259. Jfr Torkel Jansson 1985, s. 250.
 - 16 Se Lars Trädgårdh 1993, s. 145.
 - 17 Robert Bideleux & Ian Jeffries, *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*, London & New York 1998, s. 319–321, 326–329; Eric Hobsbawm 1975, s. 216–225; O J Hultgren 1870, s. 93–103; Ole Feldbek, *Gylendal og Politikens Danmarks historie, Bind 9: Den lange fred 1700–1800*, Köpenhamn 2003, s. 244, 246, 250–266, 273–275; Donald Jordan 1994, s. 1–2; Stefan Kieniewicz, *The Emancipation of the Polish Peasantry*, Chicago & London 1969, s. 170–173; Göran Lindahl, ”Storgodsens öden”, *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 9, 1985, s. 72, 82, 100–103; Ulla Rosén 1991, s. 268; Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire 1801–1917*, London 1967, s. 341–348; Jens Vibæk, *Danmarks historie. Bind 10: Reform och Fallit 1784–1830*, 1971, s. 57–58, 60, 95; Larisa Zakharova, ”The Reign of Alexander II: a Watershed”, i Dominic Lieven (red), *The Cambridge History of Russia, Volume II: Imperial Russia 1689–1917*, Cambridge 2006, s. 599–616; Øyvind Østerud 1978, s. 125–130.
 - 18 *Folkets Tidning* 10/11 1868, 8/6 1869; *Fäderneslandet* 27/2 och 29/5 1869; *National Regeringen* 24/1 1869; *Nya Kristianstadsbladet* 11/1 och 13/11 1869; *Öresunds-Posten* 9/1 och 10/6 1869, 8/1 och 30/10 1870; O J Hultgren 1870, s. 96–103. Jfr LLA, Onsjö häradsrätts arkiv, Dombok vid lagtima ting, Ala:194, st 1869, Bil EE.
 - 19 Ole Feldbæk 2003, s. 251–252, 255–266; Donald Jordan 1994, s. 1–2; Göran Lindahl 1985, s. 67–68, 72–97; P Munch, ”Under den første verdenskrig 1914–1920”, i Aage Friis, Axel Linvald & M. Mackeprang (red), *Schultz Danmarks historie, Bind VI*, Köpenhamn 1943, s. 144; Jens Vibæk 1971, s. 88.
 - 20 Mauritz Bäärnhielm 1970, s. 343; Pär Jonsson 1989, s. 70–74; Ulla Rosén 1991, s. 272–276; Ulla Rosén 1994, s. 84; Maciej Zaremba, ”Byalagets diskreta charm eller Folkhemmets demokratiuppfattning”, *Du sköna gamla värld: Den europeiska traditionens framtid*, Stockholm 1987, s. 96–97.
 - 21 Ole Feldbek 2003, s. 251, 270–271; Ulla Rosén 1991, s. 267–268; Roar Skovmand 1964, s. 356; Jens Vibæk 1971, s. 88; Øyvind Østerud 1978, s. 125–126.
 - 22 Eva Österberg 1993, s. 144; Eva Österberg 1996, s. 101.
 - 23 Per Nyström, ”En liten orientering i Fabian Månssons historiska författarskap”, Fabian Månsson, *Vikingatidens historia: Bearbetad och utgiven av Per Nyström*, Stockholm 1939, s. 14.
 - 24 Tomas Forser, *”Jag har speglat århundradet” – en bok om Per Nyström: Historikern, publicisten, ämbetsmannen*, Stockholm 1996, s. 63 (varifrån citatet kommer); Stig Hadenius, *Modern svensk politisk historia: Konflikt och samförstånd*, Stockholm 2003, s. 9; Sven Lilja, *Historia i tiden*, Lund 1989, s. 25–29; Åsa Linderborg 2001, s. 267–268, 271, 305–308; Per Nyström 1939; Per Nyström, ”Historieskrivningens dilemma I”, Tomas Forser (red), *Historieskrivningens dilemma och andra studier av Per Nyström*, 1974; Maciej Zaremba 1987, s. 86. Jfr Ulf Magnusson, ”Stigfinnare på villovägar”, *Häftan för kritiska studier* 1991:2.
 - 25 Åsa Linderborg 2001, s. 272–328.
 - 26 Eva Österberg 1989; Eva Österberg 1992; Eva Österberg 1993; Eva Österberg 1994; Eva Österberg 1996; Eva Österberg 1998. För den följande forskningen och diskussionen

- se t ex Peter Aronsson 1992; Harald Gustafsson 1994; Börje Harnesk, "Den svenska modellens tidigmoderna rötter?", *Historisk Tidskrift* 2002:1; Johan Holm 2005; Johan Holm, *Konstruktionen av en stormakt: Kungamakt, skattebönder och statsbildning 1595–1640*, Stockholm 2007; Jens Lerbom, *Mellan två riken: Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700*, Lund 2003; Martin Linde 2000, s. 26–27; Åsa Linderborg 2001, s. 383–385; Lars Nyström 2003, s. 344–349. Jfr Ulf Magnusson 1991.
- 27 Jmf Rolf Karlbom 1967.
- 28 Före Fredrik Nilsson (2000) och Magnus Olofsson (2006) hade ingen forskat om revolten 1811 sedan Rune Hedman på 1960-talet (u å, men forskningsläget i uppsatsen och Hedmans forskargärning i övrigt visar att den skrevs någon gång på 1960-talet). Den senaste grundliga studien av Crusenstolpes kravaller skrevs 1938 (Ture Nerman, *Crusenstolpes knavaller: Historiskt reportage från Stockholm sommaren 1838*, Stockholm 1938); av marsoroligheterna 1942 (Helge Almquist, "Marsoroligheterna i Stockholm 1848", i *Samfundet S:t Eriks Årsbok* 1942); av 1855 års hungerupplopp 1967 (Rolf Karlbom). Någon aktuell och utförlig forskning om upploppen år 1868 finns inte, men Bunny Ragnerstam har behandlat dem för tjugo år sedan i en mer populärt hållen framställning (1987).
- 29 Se t ex Åke Abrahamsson 1990; Kurt Johannesson, Eric Johannesson, Björn Meidal & Jan Stenkvist 1987; Victor Lundberg 2007, s. 30–38.
- 30 Madeleine Hurd, *Public Spheres, Public mores, and Democracy: Hamburg and Stockholm, 1870–1914*, Ann Arbor 2000; Victor Lundberg 2007; Gunnar Wallin 1961, s. 151–169. Se Victor Lundberg 2007, s. 40–46 för forskningsläget om rösträttsrörelsen.
- 31 *Nya Kristianstadsbladet* 15/8 1866.

Appendix 1

- 1 Se Jan Eric Almquist 1964, s. 203–230 för en genomgång av de olika jordnaturernas historia, och om hur synen på ägande och besittningsrätt ändrats genom åren.
- 2 Carl-Johan Gadd 2000, s. 42, 71–75, 199; Enoch Ingers 1948, s. 389–370.
- 3 Carl-Johan Gadd 2000, s. 42–43, 198–201; "Legoaftal" i *Nordisk Familjebok, Konversationslexikon och realencyklopedi. Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga, Band 16*, 1912; "Kronohemman" i *Nordisk Familjebok, Konversationslexikon och realencyklopedi. Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga, Band 15*, 1911.
- 4 Carl-Johan Gadd 2000 s. 95–98; O J Hultgren 1870, s. 10. Citatet från Hultgren.
- 5 Carl-Johan Gadd 2000, s. 95–98, 105; Enoch Ingers 1948, s. 200; "Frälse" i *Nordisk Familjebok, Konversationslexikon och realencyklopedi. Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga; Band 9*, 1908; Th Rabenius 1873, s. 145.
- 6 Carl-Johan Gadd 2000, s. 98; "Frälse" i *Nordisk Familjebok, Konversationslexikon och realencyklopedi. Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga; Band 9*, 1908; "Kronoskjuts" *Nordisk Familjebok, Konversationslexikon och realencyklopedi. Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga; Band 15*, 1911; Th Rabenius 1873, s. 145.
- 7 Carl-Johan Gadd 2000, s. 78, 104–106; "Legoaftal" i *Nordisk Familjebok, Konversationslexikon och realencyklopedi. Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga, Band 16*, 1912.
- 8 Carl-Johan Gadd 2000, s. 78–79; O J Hultgren 1870, s. 11–12; Th Rabenius 1873, s. 107. Citatet från Hultgren.

- 9 Sten Carlsson 1973, s. 115; Carl-Johan Gadd 2000, s. 78–79; O J Hultgren 1870, s. 1; Th Rabenius 1873, s. 107; Christer Winberg 1985, s. 184–185.
- 10 Sten Carlsson 1973, s. 116.
- 11 Staffan Smedberg 1972, s. 20–22; Christer Winberg 1985, s. 5. Kronohemman kunde dock förvandlas till frälse vid byte och skattefrälse till rent frälse, om ränteinnehavaren köpte skatterätten.
- 12 Sten Carlsson 1973, s. 172–173; Carl-Johan Gadd 2000, s. 202–203.
- 13 Carl-Johan Gadd 2000, s. 42, 198–202; Christer Winberg 1985, s. 4–5. Enligt Olsson har ”betydelsen av godsens skatteköp [...] aldrig studerats i Skåne, och hur mycket de modifierar bilden av ’bondeklassens uppstigande’ vet vi inte”. Under perioden 1701–1815 gick 17 procent av mantalen som skatteköptes i Malmöhus län till ståndspersoner. Motsvarande siffra för Kristianstads län var 7 procent. Mats Olsson 2002, s. 65–66.

Appendix 2

- 1 LLA, Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, AIa:146, von Troils brev till Eskilsson och Witthoff 15/7 och 13/11 1868.
- 2 Se Jean Bolinder 1968, s. 30.
- 3 Förutom de ovan nämnda häraderna har jag även sett en senare konflikt om jordägarerätt vid Rönneholm i Onsjö häradsrätt omnämnd i pressen *Folkets Tidning* 19/11 1869. Drygt ett dussin underlydande var dessutom involverade i en rättslig konflikt med Coijet ett år senare. Se *Öresunds-Posten* 18/11 1870. Då den faller utanför de givna tidsramarna har jag inte tittat på den här. I både myndigheternas korrespondens och pressen nämns att underlydande – 24 stycken enligt en uppgift – till Björnstorp ska ha stämt disponenten till Torna härads sommarting för att få äganderätt till sina hemman. Detta måste ha ägt någon gång i början av februari 1869. Se LLA, Malmöhus läns landskansli, Skrivelser från lokala myndigheter, DIIIA:413, Axel ?s rapport till landskansliet 12/2 1869 samt *Dagens Nyheter* 20/2 1869; *Nya Kristianstadsbladet* 27/2 1869; *Öresunds-Posten* 22/2 1869. Men någon rättegång blev aldrig av, se LLA, Torna häradsrätt, Dombok, AIa:326, st 1869.
- 4 LLA, Hovrätten över Skåne och Blekinge, Referentrotlar över väjdade mål, CVIIcb:13; LLA, Hovrätten över Skåne och Blekinge, Referentrotlar över väjdade mål, CVIIcb:14; LLA, Hovrätten över Skåne och Blekinge, Referentrotlar över besvär m fl mål, CVIIab:10.
- 5 Malmöhus läns landskontor, Supplikdiarium, BIIa:47.
- 6 *Aftonbladet* 11/2 1869; RA, Finansdepartementet, Konseljakter, EIa:597, mål 6.

Förkortningar

ACS	Arkivcentrum Syd
ht	höstting
LLA	Lunds Landsarkiv
LUB	Lunds Universitetsbibliotek
MSA	Malmö Stadsarkiv
NM	Nordiska Museet
RA	Riksarkivet
RB	Riksdagsbiblioteket
sn	socken
st	sommarting
UUB	Uppsala Universitetsbibliotek
u å	utan år
vt	vinterting

Tabell- och tablåförteckning

Tabell 1. Större ansökningar om skatteköp av frälsejord i Malmöhus och Kristianstads län 1865–1869	40
Tabell 2. Arrendeinställelser och arbetsnedläggelser under Tullbergiska rörelsen	44
Tablå 1. Arbetsnedläggelser under Tullbergiska rörelsen	49
Tabell 3: Vägran att betala arrenden eller utföra dagsverken vid ett urval av gods	74
Tabell 4. Översikt av skillnaderna mellan olika hemmans kamerala status	268
Tabell 1: källor och källkritik	272
Källor till tabell 1 och 2	274

Kartförteckning

Karta 1	försättsblad
Karta 2	s. 52
Karta 3	s. 53

Källor och litteratur

Otryckta källor

Arkivcentrum Syd (ACS)

Kronofogden i Torna och Bara fögderi arkiv, Brevkoncept B:5

Kronofogden i Torna och Bara fögderi arkiv, Diarier över ankomna skrivelser CIa:5

Lunds Landsarkiv (LLA)

Albo häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AIa:175 – AIa:178, AIa:180

Färs Häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AIa:189 – AIa:193

Hallands läns landskontor, Supplikdiarium, BII:69 – BII:73

Harjagers häradsrätt, Dombok vid lagtima ting 1868, AIa:102, AIa:103

Harjagers häradsrätt, Konkursprotokoll, AIVb:1

Herrestads häradsrätt, Dombok, AIa:107, AIa:108

Hovrätten över Skåne och Blekinge, Domar, BI:49, BI:67, BI:76

Hovrättens över Skåne och Blekinges arkiv, Handlingar till avgjorda besvärs- och ansökningsmål, EIIb:282, EIIb:657 och EIIb:662

Hovrätten över Skåne och Blekinge, Handlingar till avgjorda instämnda och vädjandemål,

EIIa:1116, EIIa:1121, EIIa:1123, EIIa:1127, EIIa:1129, EIIa:1131 –

EIIa:1135, EIIa:1137 – EIIa:1139, EIIa:1142, EIIa:1144, EIIa:1146,

EIIa:1147, EIIa:1150, EIIa:1154, EIIa:1155, EIIa:1159, EIIa:1168, EIIa:1178

Hovrätten över Skåne och Blekinge, Referentrotlar över besvärs m fl mål, CVIIab:10

Hovrätten över Skåne och Blekinge, Referentrotlar över vädjade mål, CVIIcb:13, CVIIcb:14

Häradsskrivaren i Frosta och Färs fögderi, Flb:1, Flb:11, Flb:24, Flb:39, Flb:69, Flb:81,

Flb:107, Flb:123, Flb:125, Flb:137, Flb:147, Flb:157, FIIa:44

Häradsskrivaren i Herrestad och Ljunits fögderi, FIa:44, FIa:45

Häradsskrivarearkiv för Ingelstads och Järrestads härad, Flb:1, Flb:162, FIIb:5

Häradsskrivaren i Norra och Södra Åsbo fögderi, Flb:184, Flb:185, FIIa:59

Häradsskrivaren i Rönnebergs, Onsjös och Harjagers fögderis arkiv, FIa:113, Flb:59,

Häradsskrivarearkiv, Torna och Bara härad, Flb:55, FIIa:1, FIIa:6

Häradsskrivarearkiv, Villand, Gärds och Albo fögderi, Flb:1, Flb:20, Flb:39, Flb:51, Flb:119,

Flb:132, Flb:140, Flb:169, FIIa:42, FIIa:46

Häradsskrivaren i Östra och Västra Göinge, FIa:69, FIIb:10, FIIb:31, FIIb:33, FIIb:34,

FIIb:39, FIIb:45

Ingelstads häradsrätts, Dombok, AIa:168 – AIa:170

Kristianstad läns landskansli, Allmänna protokoll A och B mfl protokoll, AIIc:19
Kristianstad läns landskansli, Ankommande brevkoncept, DI:299, DI:301
Kristianstad läns landskansli, Brevkoncept, AI:144
Kristianstad läns landskontor, Inkomna skrivelser, Huvudserie, DI:365
Kristianstad läns landskontor, Supplikdiarium, BII:38 - BII:56
Kristianstad läns landskontor, Supplikakter, DIV:195
Malmöhus läns landskansli, Diarium över ankommande brev, BIa:143, BIa:144
Malmöhus läns landskansli, Diarium över avgångna brev, BIIIa:144
Malmöhus läns landskansli, Brevkoncept, AIa:146, AIa:147
Malmöhus läns landskansli, Resolutionsprotokoll, AIIa:74
Malmöhus läns landskansli, Skrivelse från lokala myndigheter, DIIIa:407 – DIIIa:410,
DIIIa:412, DIIIa:413
Malmöhus läns landskontor, Supplikakter, DIVa:167
Malmöhus läns landskontor; Supplikdiarium, BIIa:46 – BIIa:51
Norra Åsbo häradsrätt, Dombok, AIa:320 – AIa:322
Onsjö häradsrätt, Dombok vid lagtima ting, AIa:194
Onsjö häradsrätt, Konkursprotokoll, AIVa:1
Skabersjö godsarkiv, arkivöversikt, AI
Torna häradsrätt, Dombok, AIa:326
Västra Göinge häradsrätt, Dombok vid ordinarie ting, AIa:300 – AIa:305, AIa:327 – AIa:332,
AIa:336, AIa:337
Villands Häradsrätt, Dombok, AIa:210

Lantmäteriets arkiv i Malmö

Förteckning över skiften i Malmöhus län

Ljunits och Herrestads hembygdsmuseum

Fotosamlingen

Lunds Universitetsbibliotek (LUB)

Fredrik Borgs brevsamling
Kungörelser i Malmöhus län, 1868–1869
Pär Nilsson i Espö, efterlämnade papper 1, I:a

Malmö Stadsarkiv (MSA)

Isbergs samling, Biografiska anteckningar om Janne Damm

Nordiska Museet (NM)

Nils Rudolf Munck af Rosenschölds arkiv

Rune Perssons privatarkiv

Vanneberga byakista, Petitioner

Mats Petterssons privatarkiv

Anteckningar om Tullbergs vistelseorter

Riksarkivet (RA)

Finansdepartementet, Konseljakter, ELa:434, ELa:597, ELa:620, ELa:624, ELa:627, ELa:715, ELa:716, ELa:1104

Finansdepartementet, Revisionsakter, vol 3 februari 1866, vol 3 juli 1866, vol 4 december 1866, vol 1 januari 1868, vol 2 december 1868, vol 2 april 1869, vol 3 september 1869, vol 1 april 1870

Förteckning öfver revisionsakter 1861–1870

Riksdagsbiblioteket (RB)

Foton på riksdagsmän

Per Skåntorps privatarkiv

Fotosamlingen

Uppsala Universitetsbibliotek (UUB)

Kart och Bild

Tryckta källor

Böcker, riksdagsprotokoll och annat samtida tryck

Berg, Per Gustaf, *Svenska ordnar, sällskaper och föreningar, m.m.*, Stockholm 1873

[Bergstrand, Wilhelm A.], *Det nya statsskickets historia af Marcellus. I.*, Stockholm 1882

Bidrag till Sveriges officiella statistik. A) Befolknings-statistik. Ny följd. XII. 1., Stockholm 1872

Bidrag till Sveriges officiella statistik. A) Befolknings-statistik. XII. 3., Stockholm 1874

Bidrag till Sveriges officiella statistik. M). Postverket. 5., Stockholm 1870

Bidrag till Sveriges officiella statistik. H). Kungl. Maj:t:s Befallingshafvandes femårsberättelser. Ny följd III. Jemte sammandrag för åren 1866–1870., Stockholm 1873

Bidrag till Sveriges officiella statistik. K). Helse- och sjukvården. I. Sundhets-collegii underdåniga berättelse Ny följd. 5. året 1865., Stockholm 1865

Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1868. Första samlingen. 2dra Afdelningen: Första bandet: Motioner, väckta inom Andra Kammaren., Stockholm 1868

Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1869. Första samlingen. 2dra Afdelningen: Andra Bandet: Motioner, väckta inom Andra kammaren., Stockholm 1869

Bihang till Riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1869. Sjunde samlingen. Lag-utskottets Utlåtanden och Memorial., Stockholm 1869

Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1869. Åttonde samlingen: 1sta Afdelningen: Särskilda Utskottets Utlåtande och Memorial., Stockholm 1869

Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1870. Första samlingen. 2dra Afdelningen: Andra Bandet: Motioner, väckta inom Andra kammaren., Stockholm 1870

Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1870. Åttonde samlingen: 1sta Afdelningen: Särskilda Utskottets Utlåtande och Memorial., Stockholm 1870

B---LK, "Några Svenska Jordbruksförhållanden. Lagutskottets utlåtande N:o 41 vid 1869

- års riksdag, i anledning af väckta motioner om förändrade föreskrifter angående jordä-
gares och arrendatorers ömsesidiga rättsförhållanden”, *Svensk Literatur-Tidskrift* 1869
af Botin, Anders, *Beskrifning om Swenska Hemman och Jorda-Gods*, Stockholm 1799
[1755–1756]
- Bruzelius, Nils G, *Allmogelivet i Ingelstads härad i Skåne*, Walter Ekstrands Bokförlag,
Lund 1976 [1876]
- Damm, Janne, *Skånska frälsbönder: nutids-roman*, Köpenhamn 1878
- Ehrensward, Carl August, ”Fem dagars resa i Skåne för att se och hämta rörelse och för-
argelse”, i *Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning. Tidskrift utg. af
Föreningen för Skånes fornminnen och historia*, 1871
- Fryxell, Anders, *Berättelser ut svenska historien. Nittonde delen, Karl den elftes historia. Femte
häftet. Karl den elfte och han samtida af konungahuset och af högadels- och råds-partierna*,
Stockholm 1853a
- Fryxell, Anders, *Berättelser ut svenska historien. Tjugonde delen, Karl den elftes historia. Sjette
häftet. Karl den elftes samtida, sista regerings-år och död*, Stockholm 1853b
- Fyra porträtter till dagens Brottmålskrönika, (Tullberg, Mätta Mårtensdotter, brukspatron
Grubb och maskinisten Eriksson), tecknade efter fotografier. Jemte biografiska notiser och
en kort skildring öfver hvad mot dem förkommit och icke förekommit äfvensom en visa om
det stora fälttåget i Skåne, Stockholm 1870
- Gahm-Persson, Sigfrid, *Kongl. Stadgar, förordningar, bref och resolutioner, angående Svea
rikes landt-milicie til häst och fot, Andra Del. Ifrån och med år 1686 til och med år 1691*,
Stockholm 1765
- Gahm-Persson, Sigfrid, *Kongl. Stadgar, förordningar, bref och resolutioner, angående Svea
rikes landt-milicie til häst och fot, Fjerde Delen. Ifrån och med år 1695 til och med år 1718*,
Stockholm 1814
- de Geer, Louis, *Minnen*, Stockholm 1892
- von Geijer, Bror, *Några anmärkningar vid Andra Kammarrens Tillfälliga Utskotts Utlåtande
den 25 Februari 1869, i anledning af väckt förslag om tillsättande af en komité för undersök-
ning af eganderättsförhållanden inom landskapet Skåne*, Helsingborg 1870
- Geijer, Erik Gustaf, ”Svea rikes hävder”, i *Samlade skrifter, Fjärde delen*, P.A. Nordstedt och
söners förlag, Stockholm 1926
- Generalstabens karta öfver Sverige*, Stockholm u å
- Granlund, V G, *Andra kammarrens män under riksdagarne 1867–1869*, Stockholm 1869
- Halling, Carl, ”Minnen”, *Samlingar utgifna för de skånska landskapens historiska och arkeo-
logiska förening af Martin Weibull, VII, VIII, IX*, Lund 1877–1880
- [Hedin, S A], *Hvad folket väntar af den nya representationen. Femton bref. Från en demokrat
till svenska riksdagens medlemmar*, Stockholm 1868
- Hedin, S A, ”Våra Folkmöten”, *Framtiden* 1870
- Hellberg, Johan, *Ur minnet och dagboken om mina samtida personer och händelser efter 1815
inom och utom fäderneslandet, Elfte delen*, Stockholm 1874
- Hultgren, O J, *Den skånska frälsbondefrågan. Juridisk studie*, Helsingborg 1870
- Hultgren, O J, *Om pauperismen: Bidrag till Sveriges fattigvårds-lagstiftnings historia* (1855)
- Jonzon, Gustaf, *Om svenska hemman, deras uppkomst, skatteläggning och indelning m.m. Ett
bidrag till Sveriges socken-biblioteker*, Norrköping 1862
- Ljunggren, Gustaf, *Skånska herregårdar: Tecknade af Fr. Richardt; beskrifna av Gustaf Ljung-
gren*, Lund 1852–1863
- Paradis, Anders, *Mina minnen*, Sjöbo 1989

- Politisk trosbekännelse af demokratiska sällsk. eller nyliberala partiets filialafd. i Skåne*, Kristianstad 1869
- Reports from Her Majesty's Representatives Respecting the Tenure of Land in the Several Countries of Europe: 1869–1870*, London 1870
- Reuterdahl, Henrik, *Svenska kyrkans historia. Första bandet, andra delen*, Lund 1850
- Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1868. Andra Kammaren. Första Bandet*, Stockholm 1868
- Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1869. Andra kammaren. Första Bandet*, Stockholm 1869
- Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1869. Andra kammaren. Andra bandet*, Stockholm 1869
- Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kammaren. Tredje Bandet*, Stockholm 1869
- Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1869. Andra Kammaren. Fjerde Bandet*, Stockholm 1869
- Riksdagens protokoll vid lagtina riksmötet år 1869. Första kammaren. Fjerde bandet*, Stockholm 1869
- Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1870. Andra Kammaren. Första Bandet*, Stockholm 1870
- Rosenberg, Carl Martin, *Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige*, Uddevalla 1993 [1878–1880]
- Rosenberg, Sven, ”Tio års riksdagserfarenhet”, Edvard Termaenius (red), *Svensk bondepolitik: Memoarer och brev från ståndstidens slut och lantmannapartiets tidigare år*, Hugo Gebers förlag, Stockholm 1931 [1892]
- Schöldström, Birger, *Förbiskymtande skuggor. Minnen och anteckningar*, Stockholm 1883
- Skånes kalender. Senare delen: Skånska landsbygden*, Lund 1878
- Statistisk Tidskrift, Tredje bandet. Häfte 15–32*, Stockholm 1869
- Svensk lagsamling: II. Sveriges Rikes Lag, gillad och antagen på Riksdagen år 1734, 1. Giftermåls, Ärfda och Jorda-balkarna*, P.A. Nordstedt & Söner, Stockholm 1875
- Svensk lagsamling: III.2. Rättgångsbalken af Sveriges Rikes Lag, gillad och antagen på Riksdagen år 1734 samt Utsökningslag, gifven den 10 augusti 1877*, P.A. Nordstedt & Söner, Stockholm 1880
- Svensk lagsamling omfattande åren 1885–1893 utgifven af R. Skarin. Fortsättning af G.R.: Lilienbergs lagsamling. I Grundlagarna, Giftermåls, Ärfda-, Jorda- och Byggningsbalkarna*, P.A. Nordstedt & Söner, Stockholm 1895
- Sveriges och Norges Stats-Kalender för år 1870*, Stockholm 1869
- Sveriges rikes lag: Gillad och antagen på riksdagen år 1734*, Stockholm 1981
- Thermænius, Edvard, *Svensk bondepolitik: Memoarer och brev från ståndstidens slut och lantmannapartiets tidigare år*, Hugo Gebers förlag, Stockholm 1931 [1892]
- Till svenska folket! Det nyliberala partiets centralafdelning i Stockholm*, Stockholm 1869
- von Troil, Samuel, ”Minnen af landshöfding von Troil”, i *Minnen från Carl XIV:s, Oscar I:s och Carl XV:s dagar af generallöjtnant Carl Akrell och landshöfding S.G. von Troil*, Stockholm 1884
- Uppström, Wilhelm, *Öfversigt af den svenska processens historia: Efter uppdrag af nya lagberedningen*, P.A. Nordstedt & Söner, Stockholm 1884
- Wigström, Eva, ”Folketro ock sägner från skilda landskap (folkdiktning, 3:e samlingen)” i *Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folklif: Tidskrift*

utgifven på uppdrag af landamålsföreningarna i Uppsala, Helsingfors och Lund, Band VII.3, P.A. Nordstedt & Söner, Stockholm 1888–1914
Öberg, Hans, *Några ord om statskyrka, religionsfrihet, rationalism, catholicism, anabaptism, liberalism och svenska presterskapets göromål och befordran*, Malmö 1852

Årstrycket

- [9/12 1682] *K.M. Stadga och Förordningh Angående Chronones ablienerade Godz, theras Reduction och hvad mehra deraf hänger*
[25/4 1696] *K.M. Förordning angående deras straff som understå sig emot eller utom Kongl. Majr:s befallningar under hvarjehanda skeen antingen att pålägga, mottaga eller infodra af Allmogen eller andra Kongl. Maj:ts undersåtar och Militie-Betjent några gårdar, penningar, eller hvarehanda utgiffier varur [?] eller körslor eller ock sig dervid att bruka låta*
[21/2 1789] *K.M. Förordning, om Krono-Hemmans försäljande til skatte, samt the Förmoner och Wilkor, hwarhunder Skattehemman hädanefter skola innehafwas*
[3/4 1789] *K.M. och Riksens ständers Faställde Förenings och Säkerhet-Act*
[4/4 1789] *K.M. Öpne Nädig Försäkran och Stadfästelse å Svenska och Finska Allmogen Fri- och Rätigheter*

Tidningar och tidskrifter

Aftonbladet
Christianstads läns hushållnings-sällsks förhandlingar
Dagens Nyheter
Folkets Tidning
Fäderneslandet
Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning
Göteborgs-Posten
Helsingborgs Tidning
Juridiska Föreningens Tidskrift
Malmö Allehanda
Malmö Handels- och Sjöfarts-Tidning
National Regeringen
Nerikes Allehanda
New York Daily Tribune
Norrlandsposten
Nya Cimbrishamnsbladet
Nya Kristianstadsbladet
Nytt Juridisk Arkiv
Politisk Tidskrift för Sveriges Allmoge
Post- och Inrikes Tidningar
Skånska Telegrafén
Snällposten
Stockholms-Posten
Svensk Literatur-Tidskrift
Sveriges Tidning
Söndags-Nisse
Ystads Tidning
Öresunds-Posten

Litteratur

- Aalto, Seppo, Kenneth Johansson & Erling Sandmo, "Conflicts and Court Encounters in a State of Ambivalence", i Eva Österberg & Sølvi Sogner (red), *People Meet the Law: Control and Conflict-handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Universitetsforlaget, Oslo 2000
- Abrahamsson, Åke, *Ljus till frihet och näringsfång: Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi – exemplet Stockholm 1838–1869*, Kommittén för Stockholmsforskning, Stockholm 1990
- Alm, Josef, *Arméns eldvapen förr och nu*, Hörsta förlag AB, Stockholm 1953
- Almquist, Helge, "Marsoroligheterna i Stockholm 1848", *Samfundet S:t Eriks Årsbok* 1942
- Almquist, Jan Eric, *Svensk rättshistoria III. Fastighetsrättens historia*, Stockholm 1964
- Almquist, Jan Eric, *Svensk rättshistoria I. Processrättens historia*, Stockholm 1975
- Andersson, Helge, "Bondeupploppet vid Lödde å", *Ale* 1994:2
- Andersson, Helge, "Brännvinskriget i Hököpinge bröt mellandagsfriden år 1800", *Jorden vi ärvde: Om livet i Oxie härads och gårdarna i Hököpinge. Oxie härads hembygdsförening, Årsbok 2000–2001*
- Andersson, Irene, *Kvinnor mot krig: Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*, Studia Historica Lundensia, Lund 2001
- Andersson, Katarina, "Making Politics in the Streets: Political Rituals and Rhetoric in 1860s Sweden", opublicerad avhandling, European University Institute, Department of History and Civilisation, Florens 2004
- Andersson, Torbjörn, *Kung fotboll. Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950*, Symposion, Stockholm & Stehag 2002
- Ankarloo, Bengt, *Att stilla herrevrede: Trolldomsdåden på Vegeholm 1653–54*, Författarförlaget, Stockholm 1988
- Archer, John, *"By a Flash and a Scare": Arson, Animal Maiming, and Poaching in East Anglia 1815–1870*, Clarendon Press, Oxford 1990
- Archer, John, *Social Unrest and Popular Protest in England 1780–1840*, Cambridge University Press, Cambridge 2000
- Arnold, John, *History: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2002
- Aronsson, Peter, Kenneth Johansson, Bengt Schüllerqvist, Gunnar Silow & Maria Ågren, "Vem skapar historia? Om struktur och subjekt som historieteoretiskt problem", *Scandia* 1988:2
- Aronsson, Peter, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar 1680–1850*, Lund University Press, Lund 1992
- Aronsson, Peter, "Hustavlans värld – folklig mentalitet eller överhetens utopi?", *Västsvensk fromhet: Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra sekler*, Göteborg 1993
- Aronsson, Peter, "Historiekultur, politik och historievetenskap i Norden", *Historisk Tidskrift* 2002:2
- Aya, Rod, *Rethinking Revolutions and Collective Violence: Studies on Concept, Theory, and Method*, het Spinhuis, Amsterdam 1990
- Back, Pär-Erik, *En klass i uppbrott: Den fackliga lantarbetarrörelsens uppkomst och utveckling*, Framtidens Bokförlag, Malmö 1961
- Bengtsson, Tommy & Martin Dribe, "Fertility Response to Short-term Economic Stress: Deliberate Control or Reduced Fecundability?", *Lund Papers in Economic History*, No 78, 2002

- Bengtsson, Tommy, "Mortality and Social Class in Four Scanian Parishes 1766–1865", *Life Under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*, MIT Press, Cambridge, Mass. 2004
- Bercé, Yves-Marie, *Revolt and Revolution in Early Modern Europe: An Essay on the History of Political Violence*, Manchester University Press, Manchester 1987
- Bercé, Yves-Marie, *History of Peasant Revolts: The Social Origin of Rebellion in Early Modern France*, Cornell University Press, Ithaca 1990
- Bergenvöl, Eva, *Skuld och oskuld: Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680–1800*, Nordic Academic Press, Malmö 2004
- Berggren, Lars, *Ängvisslornas och brickornas värld: Om arbete och facklig organisering vid Kockums Mekaniska Verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840–1905*, 1991
- Berggren, Lars, "Går det att skriva arbetarhistoriska synteser?", *Scandia* 2003:2
- Bibel 2000: texterna: Gamla testamentet, Tillägg till Gamla testamentet – de apokryfa eller deuterokanoniska skrifterna, Nya testamentet: Bibelkommissionens översättning 1999, Verbum, Stockholm 2000
- Bjurling, Oscar, "The Barons' Revolution", *Economy and history* 1959:2
- Bjørn, Claus, *Gylendal og Politikens Danmarkshistorie, Bind 10: Fra reaktion till grundlov 1800–1850*, Nordisk Forlag A/S & Politikens Forlag A/S, Köpenhamn 2003
- Björk, Knut, "Uppkomsten av plattgårdar", *Från Fugger till Kreuger. Studier tillägnades Oscar Bjurling på hans 50-års dag den 12 maj 1950*, Berling, Lund 1957
- Björkelund, Gottfrid, "Trotsiga bönder på Vollsögården", *Skåneland* 1949:1
- Björklund, Oddvar, *Marcus Thrane: Sosialistleder i et u-land*, Tiden Norsk Forlag, Oslo 1970
- Bideleux, Robert & Ian Jeffries, *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*, Routledge, London & New York 1998
- Blackledge, Paul, *Reflections on the Marxist Theory of History*, Manchester University Press, Manchester 2006
- Bolinder, Jean, *Social oro i Skåne 1867–69. De tullbergiska oroligheterna*, opublicerad seminarieretext, Historiska institutionen, Lund 1968
- Bolinder, Jean, "De tullbergiska oroligheterna. Ett hundraårsminne", *Ale* 1969:2
- Bondestad, Kjell, "The American Civil War and Swedish Public Opinion", *The Swedish Pioneer Historical Quarterly* 1968:2
- Bonnell, Victoria E & Lynn Hunt (red), *Beyond the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles & London 1999
- Bookchin, Murray, *The Spanish Anarchists: The Heroic Years 1868–1936*, AK Press, Edinburgh 1998
- Bra Böckers Lexikon, Band 23, Höganäs 1982
- Brenan, Gerald, *The Spanish Labyrinth: an Account of the Social and Political Background of the Spanish Civil War*, Cambridge University Press, Cambridge 1943
- Burke, Peter, *Popular Culture in Early Modern Europe*, Harper Torchbooks, New York, Hagerstown & San Francisco, London 1978
- Burke, Peter, *Folklig kultur i Europa 1500–1800*, Författarförlaget, Stockholm 1983
- Bäck, Kalle, *Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden: Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor*, LTs förlag-Stockholm, Stockholm 1984
- Bäarnhielm, Mauritz, "När bönderna blev självägande. Från förhistorien till nya jordabalken", *Svensk Juristidning* 1970

- Bøgh, Anders, "Om bondeoprør: Analyseskemaer, hypoteser og teorier", i Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen & Lars Tvede-Jensen (red), *Til kamp for friheden: sociale oprør i nordisk middelalder*, Bogsmedjen, Ålborg 1988
- Carlsson, Sten, *Bonden i svensk historia. Del III*, Lantbruksförbundets tidskriftsaktiebolag, Stockholm 1956
- Carlsson, Sten, *Ståndssambälle och ståndspersoner 1700–1865: Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*, CWK Gleerup Bokförlag, Lund 1973
- Cederholm, Mathias, *De värjde sin rätt: Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*, Studia Historica Lundensia, Lund 2007
- Cederqvist, Jane, *Arbetare i strejk: Studier rörande arbetarnas politiska mobilisering under industrialismens genombrott. Stockholm 1850–1909*, Liber, Stockholm 1980
- Charlesworth, Andrew (red), *An Atlas of Rural Protest in Britain 1548–1900*, Croom Helm, London & Canberra 1983
- Chartier, Roger, "Text, Printing, Readings", i Lynn Hunt (red), *The New Cultural History*, University of California, Press, Berkely 1989
- Christensen, Jan, *Bönder och herrar: Bondeståndet i 1840-talets liberala representationsdebatt. Exemplet Gustaf Hierta och J P Theorell*, Göteborg 1997
- Clark, Samuel, *The Social Origins of the Irish Land War*, Princeton University Press, Princeton 1979
- Cristiansen, Palle, "1700-tallets østdanske bondelivsstile. En skitse af kulturelle kontraster i godslandsbyer", i Bo Larsson (red), *Bondens självbild och natursyn*, Nordiska museet, Stockholm 1994
- Dahl, Sven, "Storskiftets och enskiftets genomförande i Skåne. Tabeller och kartor", *Scandia* 1941
- Dahl, Sven, *Törna och Bara härnad: Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*, Lund 1942
- Darnton, Robert, *Pornografi och revolution: Förbjudna bästsäljare i det förrevolutionära Frankrike*, Ordfront förlag, Stockholm 1995
- Davies, Natalie Zemon, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth Century France*, Polity Press, Cambridge 1987
- Desan, Suzanne, "Crowds, Community, and Ritual in the Work of E. P. Thompson and Natalie Davies", i Lynn Hunt (red), *The New Cultural History*, University of California Press, Berkely 1989
- Dobson, Richard Barrie, *The Peasants' Revolt of 1381*, Macmillan, London 1983
- Dowling, Martin W, *Tenant Right and Agrarian Society in Ulster 1600–1870*, Irish Academic Press, Dublin 1999
- Dribe, Martin & Christer Lundh, "Husmäns och torparens demografi 1815–1865", i Christer Lundh & Kerstin Sundberg (red), *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*, Nordic Academic Press, Lund 2002
- Dribe, Martin & Mats Olsson, "Spelade äganderätten någon roll? Om friköp av frälsejord i Skåne under 1800-talet", i Mats Olsson, Sten Skansjö & Kerstin Sundberg (red), *Guds och bönder från högmedeltid till nutid: Kontinuitet genom omvandling på Vittskövle och andra skånska gods*, Nordic Academic Press, Lund 2006
- Edgren, Lars, "Hantverkarna och arbetarkulturen: En aspekt av klassformeringer", *Scandia* 1990:2
- Edgren, Lars, "Tjänstefolk på 1700- och 1800-talen", *Historisk Tidskrift* 1991:1
- Ehn, Billy & Orvar Löfgren, *Kulturanalyser*, Gleerup, Malmö 2001

- Ekman, Stig, *Slutstriden om representationsreformen*, Stockholm 1966
- Eliasson, Per, *Skog, makt och människor: En miljöhistoria om svensk skog 1800–1875*, Kungl Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm 2002
- Elmersjö, Henrik, ”’Arbetareklassen är den enda rätta arvtagaren’: En studie i socialdemokratisk historiekultur under 1880- och 1890-talen”, opublicerad D-uppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet 2003
- Englund, Peter, *Det hotade huset: Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*, Atlantis, Stockholm 1989
- Erdmann, Nils, *August Blanche och hans samtid: Med talrika porträtt och teckningar*, Bonniers, Stockholm 1892
- Eriksson, Ingrid & John Rogers, *Rural Labor and Population Change: Social and Demographic Developments*, Almqvist & Wiksell International, Uppsala 1978
- Eyerman, Ron & Andrew Jamison, *Sociala rörelser i en ny tid*, Studentlitteratur, Lund 2005
- Feldbek, Ole, *Gylendal og Politikens Danmarkshistorie, Bind 9: Den lange fred 1700–1800*, Nordisk Forlag A/S & Politikens Forlag A/S, Köpenhamn 2003
- Fernlund, Siegrun, ”Godsherren och sockenkyrkan. Patronatskap på gott och ont”, *Skånska Godsmiljöer*, Skånes hembygdsförbund, Lund 2001
- Field, Daniel, *Rebels in the Name of the Tsar*, Hyman, Boston 1989
- Florén, Anders, *Disciplinering och konflikt: Den sociala organiseringen av arbetet: Jäders bruk 1640–1750*, Uppsala 1987
- Forser, Tomas, *”Jag har speglat århundradet” – en bok om Per Nyström: Historikern, publicisten, ämbetsmannen*, Rabén Prisma, Stockholm 1996
- Frendel, Lars, Jan af Geijerstam & Johan Söderberg, *Från bondeuppror till storstrejk: Dokument om folkets kamp 1720–1920*, Ordfronts förlag, Stockholm 1987
- Fridlitzius, Gunnar, ”Population, Enclosure and Property Rights”, *Economy and History* Vol. XXII:1, 1979
- Frälsebönder, åbor, arrendatorer: Yttrande från Willands Arrendatorförening över Arrenderätt 2 (SOU 1981:80) avseende förköps- och friköpsrätt (avsnitt 7), samt överlåtelse av arrenderätt (avsnitt 8). Ett särtryck med förord av Rune Person, 1982
- Furuland, Lars, *Statarna i litteraturen: En studie i svensk dikt och samhällsdebatt*, Tiden, Stockholm 1962
- Gabel, Helmut, *Widerstand und Kooperation: Studien zur politischen Kultur rheinischer und massländischer Kleinterritorien 1648–1794*, bibliotheca academica Verlag, Tübingen 1992
- Gadd, Carl-Johan, *Järn och potatis: Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860*, Göteborg 1983
- Gadd, Carl-Johan, *Det svenska jordbrukets historia: Den agrara revolutionen 1700–1870*, Natur och Kultur/LTs förlag, 2000
- Gamson, William & David Meyer, ”Framing Political Opportunity”, i D McAdam, J D McCarthy & M Zald (red), *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, Cambridge University Press, Cambridge 1996
- Gaunt, David, ”I slottets skugga: Om frälsebönders sociala problem i Borgeby och Löddeköpinge under 1700-talet”, *Ale* 1977:2
- Geertz, Clifford, ”Tjock beskrivning: För en tolkande kulturteori”, *Häften för kritiska studier* 1991:3
- Geijerstudier II: Geijers föreläsningar över Karl XI:s historia, utgivna med inledning av Bengt Henningsen, Uppsala 1955

- Ginzburg, Carlo, *Osten och maskarna: En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, Ordfront, Stockholm 1983
- Gramsci, Antonio, *En kollektiv intellektuell*, Cavefors, Staffanstorps 1967
- Grandien, Bo, *Rönndruvans glöd: Nygöticistiskt i tanke, konst och miljö under 1800-talet*, Nordiska museet, Stockholm 1987
- Grill, Claes Lorentz, *Statistiskt sammandrag af svenska indelningsverket. Första bandet. Faksimilutgåva med register 1988*, Landsarkivet/Sveriges släktforskarförbund, Göteborg 1988 [1855]
- Gustafsson, Harald, *Political Interaction in the Old Regime: Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States*, Studentlitteratur, Lund 1994
- Hadenius, Stig, *Modern svensk politisk historia: Konflikt och samförstånd*, Hjalmarson och Högberg, Stockholm 2003
- Hanssen, Börje, *Österlen: Allmoges, köpstadsfolk och kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*, Gidlund, Stockholm 1977
- Harnesk, Börje "Patriarkalism och lönearbete: Teori och praktik under 1700- och 1800-talen", *Historisk Tidskrift* 1986:3
- Harnesk, Börje, "Den föränderliga patriarkalismen", *Historisk Tidskrift* 1987:2
- Harnesk, Börje, *Legofolk: Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*, Umeå 1990
- Harnesk, Börje, "Den svenska modellens tidigmoderna rötter?", *Historisk Tidskrift* 2002:1
- Harnesk, Börje, "Konsten att klaga, konsten att kräva: Kronan och bönderna på 1500- och 1600-talen", i Börje Harnesk (red), *Maktens skiftande skepnader: Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige*, Historiska perspektiv, Umeå 2003
- Harris, Tim, "Problematising Popular Culture", i Tim Harris (red), *Popular Culture in England c. 1500–1850*, MacMillan Press, London 1995
- Harrison, Dick, *Uppror och allianser: Politiskt våld i 1400-talets svenska bondesamhälle*, Historiska Media, Lund 1997
- Hay, Douglas, "Property, Authority and the Criminal law", *Albion's Fatal Tree*, Allen Lane, London 1975a
- Hay, Douglas, "Poaching and the Game Laws on Cannock Chase", *Albion's Fatal Tree*, Allen Lane, London 1975b
- Hedlund, Henrik, S. A. Hedlund. *Hans liv och gärning. Senare delen*, Göteborg 1930
- Hedlund-Nyström, Torun, *Svenska kriser och internationella konjunkturer: En studie av det ekonomiska läget i Sverige under 1850- och 1860-talen med särskild hänsyn till de internationella konjunkturerna*, Lund 1970
- Hedman, Rune, "Konskriptionsfrågan och allmogeoroligheterna 1811", opublicerad licentiatavhandling vid historiska institutionen, Uppsala universitet, u å
- Hobsbawm, Eric, *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*, Manchester University Press, Manchester 1959
- Hobsbawm, Eric & George Rudé, *Captain Swing*, Lawrence and Wishart, Woking & London 1969
- Hobsbawm, Eric, *The age of Capital, 1848–1875*, Weidenfeld & Nicolson, London 1975
- Hobsbawm, Eric & Terence Ranger (red), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1983
- Holm, Johan, "Härskarmakten och undersåtarna: Legitimitet och maktutövning i tidig-modern tid", *Historisk Tidskrift* 2005:3
- Holm, Johan, *Konstruktionen av en stormakt: Kungamakt, skattebönder och statsbildning 1595–1640*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm 2007

- Holmqvist, Eric, *Aristokrater, bönder och byråkrater: Skånska riksdagsmän på 1800-talet*, Liber Förlag, Stockholm 1980
- Horgby, Björn, *Egensinne och skötsamhet: Arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940*, Carlsons, Stockholm 1993
- Hurd, Madeleine, *Public Spheres, Public mores, and Democracy: Hamburg and Stockholm, 1870–1914*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2000
- Iggers, Georg G, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Wesleyan University Press, Middletown 2005
- Inger, Göran, *Svensk rättshistoria*, Liber Förlag, Malmö 1986
- Ingers, Enoch, *Bonden i svensk historia, Del 1.*, Lantbruksförbundets tidskriftsförlag, Stockholm 1949
- Ingers, Enoch, *Bonden i svensk historia, Del 2.*, Lantbruksförbundets tidskriftsförlag, Stockholm 1948
- Isberg, Henning, & Axel Odéen, *Sövestad: Händelser och människor*, Ystad 1978
- Isberg, Henning, *Om folklivet i Herrestad härad på 1800-talet*, Ystad 1993
- Jacobson, Gustaf, *Från Geijer till Hjärne: Studier i svensk historieskrivning under 1800-talet*, Fahlcrantz & Gumælius, Stockholm 1945
- Jansson, Torkel, *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfyllt tomrum eller sammanslutningsformer och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1985
- Jeppsson, Gert, "Gatehus och huvudgårdar i Skåne under 1600-talet", i Christer Lundh & Kerstin Sundberg (red), *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*, Nordic Academic Press, Lund 2002
- Johannesson, Eric, Dag Nordmark & Birgit Petersson, *Den svenska pressens historia. 2, Åren då allting hände (1830–1897)*, Ekerlid, Stockholm 2001
- Johannesson, Kurt, Eric Johannesson, Björn Meidal & Jan Stenkvist, *Heroer på offentlighetens scen: Politiker och publicister i Sverige 1809–1914*, Tidens Förlag, Stockholm 1987
- Johansson, Gösta, *Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok*, Gleerup, Lund 1953
- Johansson, Ingemar, *Strejken som vapen: Fackföreningar och strejker i Norrköping 1870–1910*, Tidens Förlag, Stockholm 1982
- Johansson, Karl, *Svensk sockensjälstyrelse 1686–1862. Studier med särskilt hänsyn till Linköpings stift*, Gleerup, Lund 1937
- Johansson, Kenneth, "The Lords from the Peasants or the Peasants from the Lords: The Dacke war and the Concept of Kommunalism", i Kimmo Katajala (red), *Northern Revolts: Medieval and Early Modern Peasant Unrest in the Nordic Countries*, Finnish Literature Society, Helsingfors 2004
- Johnston, Hank & Bert Klandermans (red), *Social Movements and Culture*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1995
- Jonsson, Pär, *Finntorparna i Mången: Jord, människor och rättsuppfattning i förproletär bergslagsmiljö*, Reformatio, Landskrona 1989
- Jonsson, Ulf, *Jordmagnater, landbönder och torpare i sydöstra Södermanland 1800–1880*, Almqvist & Wiksell international, Stockholm 1980
- Jonsson, Ulf, "Godsens förändring under 1800-talet: Omvandlingsmönster och effekter på befolkningsutvecklingen", *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 9, 1985
- Jordan, Donald E Jr, *Land and Popular Politics in England. County Mayo from the Plantation to the Land War*, Cambridge University Press, Cambridge 1994

- Karlbom, Rolf, *Hungerupplopp och strejker: En studie i den svenska arbetarklassens uppkomst*, Gleerup, Lund 1967
- Karlbom, Rolf, *Från Kopparbergsprivilegierna till Åkarpsslagen: Rättshistoriska studier rörande bestraffningen av arbetsvägran och strejker*, Göteborg 1979
- Katajala, Kimmo, "Uppror, resning eller allians: Klubbekriget i senmedeltidens solnedgång", *Historisk Tidskrift för Finland* 2000
- Katajala, Kimmo, "The Changing Face of Peasant Unrest in Early Modern Finland", i Kimmo Katajala (red), *Northern Revolts: Medieval and Early Modern Peasant Unrest in the Nordic Countries*, Finnish Literature Society, Helsingfors 2004a
- Katajala, Kimmo, "For the King, Farms and Justice", i Kimmo Katajala (red), *Northern Revolts: Medieval and Early Modern Peasant Unrest in the Nordic Countries*, Finnish Literature Society, Helsingfors 2004b
- Kieniewicz, Stefan, *The Emancipation of the Polish Peasantry*, The University of Chicago Press, Chicago & London 1969
- Kämpe, Alfred, *Svenska allmogens frihetsstrider, Del III*, Stockholm 1920
- Kämpe, Alfred, *Lantarbetarrörelsen*, Tiden, Stockholm 1932
- Köll, Anu-Mai, *Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810–1890*, Almqvist och Wiksell International, Stockholm 1983
- Lamm, Martin, *Upplysningstidens romantik: Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur. Senare delen*, Hammarström & Åberg, Enskede 1963 [1920]
- Leffler, Marion, *Böcker, bildning, makt: Arbetare, borgare och bildningens roll i klassformeringen i Lund och Helsingborg 1860–1901*, Lund University Press, Lund 1999
- Lennerstrand, Marie, *Rättvisans och allmogens beskyddare: Den absoluta staten, kommissioner och tjänstemännen, ca 1680–1730*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 1999
- Lerbom, Jens, *Mellan två riken: Integration, politisk kultur och förmationella identiteter på Gotland 1500–1700*, Lund 2003
- Lilja, Sven, *Historia i tiden*, Studentlitteratur, Lund 1989
- Liljewall, Britt, "Bönder, hemmansägare eller lantbrukare. Sociala benämningar på 1800-talets landsbygd", i Bo Larsson (red), *Bondens självbild och natursyn*, Nordiska museet, Stockholm 1994
- Liljewall, Britt, "Tradition som moderniserande kraft: Alternativa mönster för historisk förändring", *Rig* 2000:3
- Lindahl, Göran, "Storgodsens öden", i *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 9, 1985
- Lindberg, Folke, "Arbetarna i Stockholms skarpskyttekår under 1860-talet", *Bibliotek och historia: Festskrift till Uno Willers*, Stockholm 1971
- Lindberg, Otto, *Landsstaten i Malmöhus och Kristianstads län 1719–1917*, Tr.-ab. Lundgrens söner, Malmö 1919
- Linde, Martin, *Statsmakt och bondemotstånd: Allmoge och överhet under stora nordiska kriget*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 2000
- Linderborg, Åsa, *Socialdemokraterna skriver historia: Historieskrivning som ideologisk makt-resurs 1892–2000*, Atlas, Stockholm 2001
- Lindkvist, Mats & Magnus Wikdahl, "Kultur och klass: En diskussion kring teori och metod i studiet av ett klassspecifikt kulturmönster", *Nord Nytt* 1982:13
- Lindkvist, Mats, *Klasskamrater: Om industriellt arbete och kulturell formation 1880–1920*, Carlssons Bokförlag, Stockholm 1994
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria: Frihetstiden*, Nordsteds, Stockholm 1978
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria: Gustavianska tiden*, Nordsteds, Stockholm 1981

- Lithner, Klas, "Brännvinsupploppet i Hököpinge", *Ale* 1992:4
- Luebke, David M, "Naive Monarchism and Marian Veneration in Early Modern Germany", *Past and Present* 1997:154
- Lundberg, Victor, "Den siste af de typiske 1848 års män i Sverige. Anteckningar om Julius Mankell och den svenska demokratins förhistoria", *Historisk Tidskrift* 2005:3
- Lundberg, Victor, *Folket, yxan och orättvisans rot. Betydelsebildning kring demokrati i den svenska rösträttsrörelsens diskursgemenskap 1887-1902*, Text & Kultur, Umeå 2007
- Lundell, Jacob, *Om svenska allmogens dagsverksskyldighet*, Lund 1842
- Lundeqvist, Nils Wilhelm, *Juridisk handbok för medborgare af alla klasser eller alfabetiskt ordnad sammandrag af de wigtigare lagrum, stadgar och författningar, som den enskilde behöfwer känna för behandlingen af sina juridiska angelägenheter; jemte formulärer till dithörande akter och dokumenter*, Stockholm 1864
- Lundh, Christer & Mats Olsson, "Godsens bönder och älterdomen: Undantagssystemet under 1800-talet", i Kerstin Arcadius & Kerstin Sundberg (red), *Skånska godsmiljöer: Skånes Hembygdsförbund Årsbok 2001*, Lund 2001
- Lundh, Christer, "Introduktion", i Christer Lundh & Kerstin Sundberg (red), *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*, Nordic Academic Press, Lund 2002a
- Lundh, Christer, "Husmän och torpare vid Duveke gods 1766-1894", i Christer Lundh & Kerstin Sundberg (red), *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*, Nordic Academic Press, Lund 2002b
- Lundh, Christer & Mats Olsson, "The Institution of Retirement on Scanian Estates in the Nineteenth Century", *Continuity and Change* 2002:3
- Lundkvist, Sven, *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850-1920*, Sober Förlags AB, Stockholm 1977
- MacAdam, Doug, Sidney Tarrow & Charles Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Cambridge 2001
- Magnusson, Lars, "Arbetsprocess och feodalism: Svensk godsekonomi under 1800-talet", *Häftet för kritiska studier* 1982:4
- Magnusson, Lars, "E P Thompson – en efterskrift", E P Thompson, *Herremakt och folklig kultur: Socialhistoriska uppsatser*, Författarförlaget, Stockholm 1983
- Magnusson, Lars, *Den bråkiga kulturen: Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800-1850*, Författarförlaget, Stockholm 1988
- Magnusson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia*, Prisma, Stockholm 1997
- Magnusson, Ulf, "Stigfinnare på villovägar", *Häftet för kritiska studier* 1991:2
- Martinus, Sture, *Jordbrukets omvandling på 1700- och 1800-talen*, Liber Förlag, Lund 1982
- McGee, E Jon & Richard L Warms, *Anthropological Theory: An Introductory History*, 2nd ed., McGraw-Hill, New York 2000
- Mellquist, Einar, *Rösträtt efter förtjänst? Riksdagsdebatt om den kommunala rösträtten i Sverige 1862-1900*, Stadshistoriska institutet, Stockholm 1974
- Melucci, Alberto, *Nomader i nuet: Sociala rörelser och individuella behov i dagens samhälle*, Daidalos, Göteborg 1992
- Modéer, Kjell Åke, *Skånska advokater: Från prokuratorer till advokater*, Studentlitteratur, Lund 1992
- Molinari, Augusta, "The Last Popular Italian Heresy: Davide Lazzaretti's Jurisdavidic Church", *Quaderno 1: Making, Unmaking, and Remaking America – Popular Ideology before the Civil War, Proceedings of the Milan Group in Early United States History*, Milan 1988

- Moore, Barrington, *Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt*, Macmillan, New York 1978
- Morell, Mats, *Det svenska jordbrukets historia: Jordbruket i industrisamhället 1870–1945*, Natur och Kultur/LITs förlag, 2001
- Munch, P, "Under den förste verdenskrig 1914–1920", i Aage Friis, Axel Linvald & M Mackeprang (red), *Schultz Danmarks historie, Bind VI*, J. H. Shultz Forlag, Köpenhamn 1943
- Möller, Jens, *Godsen och den agrara revolutionen: Arbetsorganisation, domänstruktur och kulturlandskap på skånska gods under 1800-talet*, Lund University Press, Lund 1989
- Nationalencyklopedin*, Band 5, Stockholm 1991, Band 18, Stockholm 1995
- Nauman, Erik, "Anders af Botin", *Svenskt biografiskt lexikon, Band 5*, Stockholm 1925
- Nelson, Marie C, *Bitter Bread: The Famine in Norrbotten 1867–1868*, Almqvist & Wiksell International, Uppsala 1988
- Nerman, Ture, *Crusenstolpes kravaller: Historiskt reportage från Stockholm sommaren 1838*, Saxon & Lindström, Stockholm 1938
- Neveux, Hugues & Eva Österberg, "Norms and Values of the Peasantry in the Period of State Formation: a Comparative Interpretation", i Peter Blickle (red), *Resistance, Representation, and Community*, Clarendon, New York 1997
- Nilsson, Anders, "Skrivkunighetens utveckling under 1800-talet. Skattningar för landsbygdsbefolkningen i Skåne", *Lund Papers in Economic History* 1995
- Nilsson, Anders, Lars Pettersson & Patrick Svensson, "Agrarian Transition and Literacy: The Case of Nineteenth Century Sweden", *European Review of Economic History* 1999:3
- Nilsson, Fredrik, *I rörelse: Politisk handling under 1800-talets första hälft*, Nordic Academic Press, Lund 2000
- Nilsson, Sven A, *På väg mot reduktionen: Studier i svenskt 1600-tal*, Natur och Kultur, Stockholm 1964
- Nilsson, Sven A, "Statsmaktens närvaro. Lokalsamhället och rannsakningskommissionerna under 1500- och 1600-talen", Sven A. Nilsson, *De stora krigens tid: Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Uppsala 1990
- Nordenskjöld, C E, "Några notiser om folkmötesrörelsen", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1936
- Nordin, Jonas, *Ett fattigt men fritt folk: Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, Symposion, Stockholm/Stehag 2000
- Nordisk Familjebok, Konversationslexikon och realencyklopedi. Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga*, Band 3, Stockholm 1905, Band 9, Stockholm, 1908, Band 15, Stockholm 1911, Band 16, Stockholm 1912, Band 21, Stockholm 1915, Band 26, Stockholm 1917, Band 32, Stockholm 1922
- Nyström, Lars, *Potatisriker: Stora Bjurum 1857–1917: Jorden, makten, samhället*, Göteborg 2003
- Nyström, Per, "En liten orientering i Fabian Månssons historiska författarskap", Fabian Månsson, *Vikingatidens historia: Bearbetad och utgiven av Per Nyström*, Tidens förlag, Stockholm 1939
- Nyström, Per, "Historieskrivningens dilemma I", Tomas Forser (red), *Historieskrivningens dilemma och andra studier av Per Nyström*, Bokförlaget PAN/Nordstedts, 1974
- Nyzell, Stefan, "Arbetarkultur i brytningstid: Kulturhistorien, den nya kulturhistorien och historien bakom den nya arbetarkulturen, i den svenska arbetarhistoriska forskningen", i Victor Lundberg (red), *Arbetarhistoria i brytningstid: Landskrona i maj 2005: Skrifter från Centrum för Arbetarhistoria 1*, 2007

- Oja, Linda & Karin Sennefelt, "En ny historia varifrån? Om perspektivvalet i forskning om tidigmodern tid", *Historisk Tidskrift* 2006:4
- Olofsson, Magnus, "'Nu äro vi alla lika gode'. Förstärkningsmanskapet, godsväsendet och 1811 års revolt i Malmöhus län", opublicerad D-uppsats, historiska institutionen, Lunds universitet 2003
- Olofsson, Magnus, "'Det blir nödvändigt att göra rebellionskrig'. Revolten i Malmöhus län 1811 i nytt perspektiv", i Mats Olsson, Sten Skansjö & Kerstin Sundberg (red), *Guds och bönder från högmedeltid till nutid: Kontinuitet genom omvandling på Vittskövle och andra skånska gods*, Nordic Academic Press, Lund 2006
- Olsson, Birgitta, *Bondeuppror i Skåne*, Atreimi, Mjölby 2004
- Olsson, Mats & Inge Svensson, "Indelt hoveri – tegskifte som arbetsorganisation på skånska gods", *Scandia* 1999:2
- Olsson, Mats, "Att icke understå sig att lämna sina hemman... Om bondeklassens frihet och adelns dominans i Skåne", *Historisk Tidskrift* 2001:1
- Olsson, Mats, *Storgodsdrift: Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2002
- Olsson, Mats, *Skatta dig lycklig! Jordränta och jordbruk i Skåne 1660–1990*, Gidlunds förlag, Hedemora 2005
- Olsson, Mats, Sten Skansjö & Kerstin Sundberg (red), *Guds och bönder från högmedeltid till nutid: Kontinuitet genom omvandling på Vittskövle och andra skånska gods*, Nordic Academic Press, Lund 2006
- Ordbok öfver svenska språket utgifven af svenska akademien*, Femte bandet, Lund 1925, Åttonde bandet, Lund 1926, Tjugosjätte bandet, Lund 1973
- Ortner, Sherry, "Theory in Anthropology Since the Sixties", *Comparative Studies in Society and History* 26:1, 1984
- Oscarsson, Ingemar, "Nils Rudolf Munck af Rosenschöld", *Svenskt Biografiskt Lexikon, Band 26*, Stockholm 1987–1989
- Ottosson, Mikael, *Sohlberg och surdegen: Sociala relationer på Kosta glasbruk 1820–1880*, 1999
- Pallares-Burke, Maria Lúcia G, *The New History: Confessions and Conversations*, Polity Press, Cambridge 2002
- pax Leksikon*, 1978–1982 (www.leksikon.org)
- Persson, Anders, "Levnadsvillkoren vid sydsånska gatehus under 1700-talet", i Christer Lundh & Kerstin Sundberg (red), *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*, Nordic Academic Press, Lund 2002
- Pettersson, Birgit, "*Den farliga underklassen*": *Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*, Almqvist och Wiksell International, Stockholm 1983
- Pettersson, Lars, "In Search of Respectability: Popular Movements in Scandinavian Democratization. The Swedish Case. From Voluntary Association to Mass Organisations", Virigilio Rojas, Lars Rudebeck & Olle Törnqvist (red), *Democratization in the Third World: Concrete Cases in Comparative and Theoretical Perspective*, Uppsala 1996
- Pettersson, Mats, "Frälsebondeuppror i Kristianstads län: Hoveriet – 'en livegenskap, som nära skulle likna ett slaveri...'", *Saxo* 1993
- Pettersson, Mats, "De tullbergiska frälseprocesserna i Hårsjö 1861–1875. Om ett par bondeoffer i en Göingeby under adelsväldets slutskede", *Västra Göinge Hembygdsförenings skriftserie XLV*, 1997
- Pleijel, Hilding, *Från Hustavlans tid. Kyrkohistoriska folklivsstudier*, Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, Lund 1951

- Pred, Allan, *Place, Practice and Structure: Social and Spatial Transformation in Southern Sweden: 1750–1850*, Polity Press, Cambridge 1986
- Påhlman, Axel & Walter Sjölin, *Arbetarföreningarna i Sverige 1850–1900: En undersökning av den liberala arbetarrörelsens historia och Kooperationens första skede*, Kooperativa förbundets bokförlag, Stockholm 1944
- Rabenius, Th, *Handbok i Sveriges gällande förvaltningsrätt.III. Finans-förvaltningen*, Schultz, Uppsala 1873
- Ragnerstam, Bunny, *Arbetare i rörelse: Historisk krönika. Andra bandet*, Gidlunds, 1987
- Redfield, Robert, *Peasant Society and Culture: An Anthropological Approach to Civilization*, University of Chicago Press, Chicago 1956
- Reinholdsson, Peter, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 1998
- Revera, Margareta, *Gods och gård 1650–1680: Magnus Gabriel Da la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland, I*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 1975
- Rodell, Magnus, *Att gjuta en nation: Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt*, Natur och kultur, Stockholm 2001
- Rodgers, Nicolas, *Crowds, Culture, and Politics in Georgian Britain*, Clarendon, Oxford 1998
- Rosborn, Sven, *1811: Bondeupproret i Skåne*, Malmö museer, Malmö 1991
- Rosén, Ulla, "Privategendom och jordfördelning: Om agrarkapitalismens framväxt i England, Danmark och Sverige", *Scandia* 1991:2
- Rosén, Ulla, *Himlajord och handelsvara: Ägobyten av egendom i Kumla socken 1780–1880*, Lund University Press, Lund 1994
- Rudé, George, *The Crowd in History. A study of Popular Disturbances in France and England 1730–1848*, Wiley, New York 1964
- Runeby, Nils, *Den gamla världen och den nya: Amerikabild och emigrationsuppfattning i Sverige 1820–1860*, Svenska bokförlaget, Uppsala 1969
- Runeby, Nils, *Dygd och vetande: Ur de bildades historia*, Atlantis, Stockholm 1995
- Sahlins, Marshall, *Kapten Cooks död*, Författarförlaget, 1988
- Samuelsson, Göran, *I godsets skugga: Frälsebonden på Ängsjö. Familj och arbete 1700–1880*, Stads- och kommunhistoriska institutet, Stockholm 2004
- Sanders, Hanne, *Bondevaekelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark och Sverige 1820–1850*, Stads- och kommunhistoriska institutet, Stockholm 1995
- Schalling, Erik, "Från Karl XII:s död till närvarande tid (1718–1939)", *Kammarkollegiets historia*, Stockholm 1941
- Scott, James, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven & London 1985
- Scott, James, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, Yale University Press, New Haven & London 1990
- Scribner, Robert, *Religion and Culture in Germany (1400–1800)*, Brill, Leiden, Boston & Köln 2001
- Segerstråle, Nils, *Svenska fideikommiss*, Awe/Gebers, Stockholm 1979
- Seip, Anne-Lise, *Aschebougys Norges historie, Bind 8: Nasjonen bygges 1830–1870*, H. Aschenhoug & Co. (W. Nygaard), Oslo 1997
- Sejersted, Francis, *Norges Historie, Bind 10: Den vanskelige frihet 1814–1851*, J. W. Cappelens Forlag AS, 1978
- Selbin, Eric, "Contentious Cartography", *Mobilization: An International Journal* 1997:2

- Sennefelt, Karin, *Den politiska sjukan: Dalupproret 1743 och frihetstidens politiska kultur*, Gidlund, Hedemora 2001
- Seton-Watson, Hugh, *The Russian Empire 1801–1917*, Oxford University Press, London 1967
- Sewell, William, "The Concept(s) of Culture", i Victoria Bonell & Lynn Hunt (red), *Beyond the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture*, University of California Press, Berkely 1999
- Sider, Gerald, *Culture and Class in Anthropology and History: A Newfoundland Illustration*, Cambridge University Press, Cambridge 1986
- Skovmand, Roar, *Danmarks historie. Bind 11: Folkestyrets Fødsel 1830–1870*, Politikens Forlag 1964
- Skåntorp, Pär, *Krönika om Samuel Tullberg (1815–1882): Böndernas advokat och ledaren för de Tullbergska oroligheterna i Skåne*, privat publicerad, u å
- Smedberg, Staffan, *Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1772–76*, Läromedelsförlagen, Stockholm 1972
- Sogner, Sølvi, "Conclusion: The Nordic Model", i Eva Österberg & Sølvi Sogner (red) *People Meet the Law: Control and Conflict-handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Universitetsforlaget, Oslo 2000
- Sommarin, Emil, *Det skånska jordbrukets ekonomiska utveckling 1801–1914, IX:2*, Lund 1939
- Stone, Lawrence, "The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History", *Past and Present* 1979:85
- Stymne, Anna-Carin, "Striden om Engelbrektsbilden", *Historisk Tidskrift* 1999:2
- Sundberg, Kerstin, *Resurser och sociala konflikter: Studier av ett lokalsamhälle i förändring 1600–1800: Österhaninge och Västerhaninge socknar*, Lund University Press, Lund 1993
- Sundberg, Kerstin, "'De hafver denna lilla furuskog så oförsvarligt utdöda ...' Om nyttjande av skogens resurser i agrarsamhället", i Ingar Kaldal, Ella Johansson, Bo Fritzboeger & Hanna Snellman (red), *Skogsliv: Kulturella processer i nordiska skogsbygder*, Historisk media, Lund 2000
- Sundberg, Kerstin, *Stat, stormakt och säterier: Agrarekonomisk utveckling och social integration i Östersjöområdet 1500–1800*, Nordic Academic Press, Lund 2001
- Sundin, Jan, *För gud, staten och folket: Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, A.-B. Nordiska bokhandelns förlag, Stockholm 1992
- Svensk Uppslagsbok, Band 26*, Malmö 1965
- Svensson, Henrik, "Själv mord och brända gårdar: Mytbildning kring skifte och avhysning. Exemplet Borrestad 1848", i Arcadius, Kerstin & Kerstin Sundberg (red), *Skånska godsmiljöer: Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 2001*, Skånes hembygdsförbund, Lund 2001
- Svensson, Henrik, "Gatehusens lokalisering i det agrara landskapet", i Christer Lundh & Kerstin Sundberg (red), *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*, Nordic Academic Press, Lund 2002a
- Svensson, Henrik, "Torpens försvinnande och samhällsomvandlingens geografi", i Christer Lundh & Kerstin Sundberg (red), *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*, Nordic Academic Press, Lund 2002b
- Svensson, Patric, *Agrara entreprenörer: Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne ca 1800–1870*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2001
- Sörensson, Per, "Adelns rusttjänst och adelsfanans organisation efter 1680", *Historisk tidskrift* 1924

- Tarrow, Sidney, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics* (2nd ed.), Cambridge University Press, New York 1998
- Thermænius, Edvard, *Lantmannapartiet: dess uppkomst, organisation och tidigare utveckling*, Almqvist & Wiksells Boktryckeri-A.-B., Uppsala 1928
- Thermænius, Edvard, *Sveriges riksdag, senare avdelningen. Riksdagen från 1866. Sjuttonde bandet. Riksdagspartierna*, Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag, Stockholm 1935
- Thompson, Edward, *The Making of the English Working Class*, Gollancz, London 1963
- Thompson, Edward. "The Crime of Anonymity", *Albion's Fatal Tree*, Allen Lane, London 1975a
- Thompson, Edward, *Whigs and Hunters: The Origin of the Black act*, Penguin Books, Harmondsworth 1975b
- Thompson, Edward, "Eighteenth-century English Society: Class Struggle Without Class?", i *Social History* 1978:2, 1978a
- Thompson, Edward, *The Poverty of Theory and Other Essays*, Merlin Press, London 1978b
- Thompson, Edward, "Introduction: Custom and Culture", *Customs in Common*, Penguin, New York 1993a
- Thompson, Edward, "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", *Customs in Common*, Penguin, New York 1993b [1971]
- Thoré, Anders, *Akademibondens plikt, universitetets rätt: Feodala produktionsförhållanden vid Uppsala universitets gods 1650–1790*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 2001
- Tilly, Charles, "How to Detect, Describe, and Explain Repertoires of Contention", opulicerad seminarietext, New School for Social Research 1992
- Tilly, Charles, *Popular Contention in Great Britain 1758–1824*, Harvard University Press, Cambridge, Ma & London 1995
- Tilly, Charles, *Social Movements, 1768–2004*, Paradigm Publishers, Boulder & London 2004
- Tilly, Charles & Sidney Tarrow, *Contentious Politics*, Paradigm Publishers, Boulder & London 2007
- Trädgårdh, Lars, *The Concept of the People and the Construction of Popular Political Culture in Germany and Sweden: 1848–1933*, University Microfilms International, Ann Arbor 1993
- Tvåkammarriksdagen 1867–1970: Ledamöter och valkretsar: Östergötlands län, Jönköpings län, Kronobergs län, Kalmars län, Gotlands län, Hallands län, Band 2*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1985
- Tvåkammarriksdagen 1867–1970: Ledamöter och valkretsar: Blekinge län, Kristianstads län, Malmöhus län, Band 3*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1986
- Underdown, David, "Regional Cultures? Local Variations in Popular Culture During the Early Modern Period", i Tim Harris (red), *Popular Culture in England c. 1500–1850*, MacMillan Press, London 1995
- Utterström, Gustaf, *Jordbrukets arbetare: Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet*, Tiden, Stockholm 1957
- Waller, Sture, *Den svenska pressens upplagor 1824–1872*, NORDICOM-Sverige, Göteborg 2001
- Wallin, Gunnar, *Valröreker och valresultat: Andrakammarvalen i Sverige 1866–1884*, Stockholm 1961
- Vaughan, William Edward, *Landlords and Tenants in Mid-Victorian Ireland*, Clarendon Press, Oxford 1994
- Weibull, Carl Gustaf, *Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början*, Gleerup, Lund 1923
- Wendt, Johan, *Gustafsborgs historia: Familjen Wendts krönika*, 1987

- Vibæk, Jens, *Danmarks historie. Bind 10: Reform och Fallit 1784–1830*, Politikens Forlag, 1971
- Villstrand, Nils-Erik, *Anpassning eller protest: Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*, Åbo Academy Press, Åbo 1992
- Winberg, Christer, *Folkökning och proletarisering: Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Cavefors, Lund 1977
- Winberg, Christer, *Grenverket: Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*, Stockholm 1985
- Winberg, Christer, "Några anteckningar om historisk antropologi", *Historisk Tidskrift* 1988:1
- Wohlin, Nils, *Emigrationsutredningen. Bil. 9, Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751–1900: statistisk-demografisk studie på grundval af de svenska yrkesräkningarna*, Stockholm 1909
- Zakharova, Larisa, "The Reign of Alexander II: a Watershed", i Dominic Lieven (red), *The Cambridge History of Russia, Volume II: Imperial Russia 1689–1917*, Cambridge University Press, Cambridge 2006
- Zander, Ulf, "Minnet av en karolinerkung: Reflexioner kring ett monument", *Historiediktaktik i Norden: 6*, Köpenhamn 1996
- Zaremba, Maciej, "Byalagens diskreta charm eller Folkhemmets demokratiuppfattning", *Du sköna gamla värld: Den europeiska traditionens framtid*, FRN-Framtidsstudier, Stockholm 1987
- Åberg, Alf, *Indelningen av rytteriet i Skåne åren 1658–1700: Försvarskningsproblemet i belysning av det militära organisationsarbetet*, Gleerups, Lund 1947
- Åberg, Alf, *När byarna sprängdes*, LT, Stockholm 1953
- Åberg, Alf, "De Tullbergiska oroligheterna", *Värld och vetande. Populär- och tvärvetenskaplig tidskrift* 1987:11
- Åberg, Alf, *Karl XI*, Wahlström & Widstrand, 1994
- Ågren, Kurt, *Adelns bönder och kronans: Skatter och besvär i Uppland 1650–1680*, Stockholm 1964
- Ågren, Maria, "E. P. Thompson som praktiskt utövande historiker", *Scandia* 1988:2
- Ågren, Maria, *Jord och gäld: Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850*, Uppsala 1992
- Ågren, Maria, *Att hävda sin rätt: Synen på jordägande i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd*, Nerenius & Santérus Förlag AB, Stockholm 1997
- Österberg, Eva, "Agrar-ekonomisk utveckling, ägostrukturer och sociala oroligheter: de nordiska länderna ca 1350–1600", *Scandia* 1979:2
- Österberg, Eva, "'Den gamla goda tiden'. Bilder och motbilder i ett modernt forskningsläge om det äldre agrarsamhället", *Scandia* 1982:1
- Österberg, Eva, "Alternativa protester i det gamla bondesamhället", *Tvårsnitt* 1984:1
- Österberg, Eva, "Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550–1850: Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen", *Historisk Tidskrift* 1987:3
- Österberg, Eva, "Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige: Konflikt – kompromiss – politisk kultur", *Scandia* 1989:1
- Österberg, Eva, "Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige", *Scandia* 1992:1
- Österberg, Eva, "Vardagens sträva samförstånd: Bondepolitik i den svenska modellen från Vasatid till frihetstid", i Gunnar Broberg, Ulla Wikander & Klas Åmark (red), *Tycka, tänka, tro: Svensk historia underifrån*, Ordfronts förlag, Stockholm 1993

- Österberg, Eva, "Stat, makt och bönder i modern svensk historieforskning: En historigrafisk skiss", *Struktur og Funktion: Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, Odense Universitetsforlag, Odense 1994
- Österberg, Eva, "Stark stat och starkt folk: En svensk modell med långa rötter", *Innsikt og Utsyn: Festskrift til Jørn Sandnes*, Historisk Institutt, Trondheim 1996
- Österberg, Eva, "State formation and the people: The Swedish model in perspective", i Heinrich R Schmidt, André Holenstein & Andreas Würzler (red), *Gemeinde, Reformation und Widerstand: Festschrift für Peter Blickle zum 60. Geburtstag*, Bibliotheca Academica Vlg, Thübingen 1998
- Österberg, Eva & Erling Sandmo, "Introduction", i Eva Österberg & Sølvi Sogner (red) *People Meet the Law: Control and Conflict-handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Universitetsforlaget, Oslo 2000
- Østerud, Øyvind, *Agrarian Structure and Peasant Politics in Scandinavia: A Comparative Study of Rural Response to Economic Change*, Universitetsforlaget, Oslo 1978
- Östlund, Joachim, *Lyckolandet: Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstiden till demokratins genombrott*, Sekel Bokförlag, Lund 2007

Bilder och bildkällor

- Bild 1. Samuel Tullberg, fotografi, Per Skåntorps privatarkiv.
- Bild 2. "Triumftåget från Åkarps tingsställe", xylografi, *Fäderneslandet* 17/3 1869.
- Bild 3. Samuel von Troil, fotografi, RB.
- Bild 4. Högestads slott, litografi av Fredinand Richardt i Gustaf Ljunggren *Skånska herregårdar: Tecknade af Fr. Richardt; beskrifna av Gustaf Ljunggren*, Lund 1852–1863.
- Bild 5. Barsebäcks slott, litografi av Fredinand Richardt i Gustaf Ljunggren *Skånska herregårdar: Tecknade af Fr. Richardt; beskrifna av Gustaf Ljunggren*, Lund 1852–1863.
- Bild 6. Mätta Mårtensdotter, fotografi Ljunit och Herrestads hembygdsmuseum.
- Bild 7. "En del af svenska armén på krigsfot", xylografi, *Fäderneslandet* 7/11 1868.
- Bild 8. Ola Jönsson i Kungshult, fotografi, RB.
- Bild 9. Arvid Fredriksson Posse, fotografi, RB.
- Bild 10. "Korporalen, som gjort ett helt landshöfding-embete yrt i hufvudet", xylografi, *Söndags-Nisse* 7/3 1869.
- Bild 11. Carl Stefan Bennet, akvarell, UUB.
- Bild 12. Nils Rudolf Munck af Rosenschöld, fotografi, RB.

Denna avhandling är tillkommen inom ramen för Forskarskolan i historia. Forskarskolan i historia är en av de nationella forskarskolor som tillkom på regeringens initiativ hösten 2000. Forskarskolan genomförs i samarbete mellan Lunds och Växjö universitet samt Malmö och Södertörns högskolor med Lunds universitet som världhögskola.

Doktorsavhandlingar från forskarskolan i historia:

- Stefan Persson, *Kungamakt och bonderätt. Om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca 1525-1640*, Makadam förlag, Göteborg 2005
- Sara Edenheim, *Begärets lagar. Moderna statliga utredningar och heteronormativitetens genealogi*, Symposion, Stockholm/Stehag 2005
- Mikael, Tossavainen, *Heroes and Victims. The Holocaust and Israeli Historical Consciousness*, Department of History, Lund 2005
- Henrik Rosengren, *"Judarnas Wagner". Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920-1950*, Sekel Bokförlag, Lund 2007
- Victor Lundberg, *Folket, yxan och orättvisans rot. Betydelsebildning kring demokrati i den svenska rösträttsrörelsens diskursgemenskap 1887-1902*, Text & Kultur, Umeå 2007
- Tommy Gustafsson, *En fiende till civilisationen. Manlighet, genusrelationer, sexualitet och rassistereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet*, Sekel Bokförlag, Lund 2007
- Jesper Johansson, *"Så gör vi inte här i Sverige. Vi brukar göra så här" - Retorik och praktik i LO:s invandrarpolitik 1945-1981*, Växjö University Press, Växjö, 2008.
- Christina Jansson, *Maktfyllda möten i medicinska rum. Debatt, kunskap och praktik i svensk förlossningsvård 1960-1985*, Sekel Bokförlag, Lund 2008
- Helena Tolvhed, *En nation på spel. Kropp, kön och etnicitet i populärpressens iscensättning av Olympiska spelen 1948-1972*, Text & Kultur, Umeå 2008
- Cecilia Riving, *"Icke som en annan människa". Psykisk sjukdom i mötet mellan psykiatrin och lokalsamhället under 1800-talets andra hälft*, Gidlunds, Hedemora 2008
- Stefan Nyzell, *"Striden ägde rum i Malmö". Möllevångskravallerna 1926. En kulturanalytisk studie av omstridd politik och kollektivt våld i det mellankrigstida Sverige*, Sekel Bokförlag, Lund 2008
- Magnus Olofsson, *Tullbergsska rörelsen. Striden om den skånska frälsejorden 1867-1869*, Sekel Bokförlag, Lund 2008